De Romeinen in Nederland

Voor Joop

Dr. W. A. van Es

de Romeinen in Nederland

Fibula-Van Dishoeck • Haarlem

Op het omslag: *Bronzen Mars-beeldje, Fries Museum, Leeuwarden*
(foto L. van Beurden, Amsterdam);
Soldatenbarakken in de legioensvesting te Nijmegen
(foto R.O.B., Amersfoort)

Omslag: Hans Frederiks
Gezet bij: Euroset b.v., Amsterdam
Gedrukt bij: Koninklijke Drukkerijen v/h C. de Boer jr., Hilversum
Gebonden bij: Binderij Wöhrmann, Zutphen

ISBN 90 228 3884 6/520

Verspreiding voor België: Unieboek b.v.,
p/a Standaardboekhandel, Belgiëlei 147A, 2000 Antwerpen

Inhoud

Woord vooraf

Dit is geen geschiedenis van Nederland in de Romeinse tijd, maar van Romeins Nederland. Het gaat dus vooral over het zuidelijk deel van het land. Over de Romeinse tijd van Nederland boven de Rijn zou een aparte verhandeling te schrijven zijn.
Velen hebben mij bij het maken van dit boek geholpen: vooral mej. G. Loeb, J.H.F. Bloemers, H.J. Bloklander, H. Brunsting, W.C. Mank, J.F. van Regteren Altena, J.A. Trimpe Burger, R. Woudstra, Th. van der Meulen en S.L. Wynia.
Dat het boek ooit is afgekomen is te danken aan de hardnekkigheid van de uitgevers. De onzin die er ondanks aller hulp in staat, komt natuurlijk uitsluitend voor rekening van de auteur.

Amersfoort, juli 1972

Tweede druk

Deze tweede druk is een onveranderde herdruk van de eerste. De tijd tussen beide verlopen is zo kort geweest dat het niet mogelijk was nieuw materiaal op te nemen.

Amersfoort, september 1973

Derde druk

De Nederlandse archeologen hebben sinds het eerste verschijnen van dit boek in 1972 veel werk verzet. De literatuur die op Romeins Nederland betrekking heeft, is in de jaren zeventig enorm toegenomen. Behalve enkele monografieën, kwam er een stroom van artikelen los. Het afgelopen decennium is voor de provinciaal-Romeinse archeologie in ons land een glorieuze tijd geweest. Onderzoek en publikaties hebben zich vooral op het rivierengebied gericht. Bewerking van al eerder verzameld materiaal en tal van nieuwe ontdekkingen hebben hier tot vele nieuwe inzichten geleid. Voor de rest van Romeins Nederland is dat in mindere mate het geval, maar ook in Limburg, Brabant en Zeeland is vooruitgang geboekt. Het verzadigingspunt is ondertussen nog lang niet bereikt. Er zijn nog altijd geweldige leemten in de kennis: het schrijven van een overzicht als dit blijft schaatsen op dun ijs. Bovendien is de vraagstelling die het onderzoek richting geeft, bezig te verschuiven. De belangstelling is minder exclusief historisch georiënteerd. Een bredere, meer op sociaal-economische vragen afgestemde benaderingswijze begint veld te winnen. Daarmee hangt de regionale aanpak samen die men thans op vele plaatsen bespeuren kan. Bestudering van vondstmateriaal en opgravingen van afzonderlijke sites zijn zeker niet geheel uit de gratie, maar worden niet meer als hoogste doel beschouwd, zo dat al ooit het geval geweest is. Wordt dat doel met name genoemd, dan heet het: reconstructie van de bewoningsgeschiedenis, van de relatie tussen

bewoning en landschap, of – nog fraaier – het ontwerpen van een model voor het functioneren van het culturele systeem gedurende de Romeinse tijd. Een zo veelomvattende doelstelling moet wel tot belangwekkende resultaten leiden.

De derde editie van dit boek verschijnt zonder die resultaten af te wachten. Het tijdstip van uitgave is vanuit wetenschappelijk oogpunt beschouwd volkomen willekeurig. Het is slechts bepaald door het feit dat de vorige druk uitverkocht was, terwijl er volgens de uitgever nog wel vraag bestond. Wetenschappelijke vragen zijn er dus ook nog genoeg, maar over dat bezwaar zijn wij heengestapt. Het zou toch wellicht te lang duren om te wachten tot die alle beantwoord zijn. Trouwens, er is, zoals gezegd, in vergelijking met een kleine tien jaar geleden ook nu al zeer veel nieuws te melden; haast te veel voor één auteur. De tijd voor een ongewijzigde herdruk was voorbij. Aan de hoofdstukken 1-3 en 7 is ondertussen weinig of niets veranderd. Wat 1 en 3 betreft leek dat ook niet nodig. Het in die hoofdstukken gegeven historische overzicht kan er, hoop ik, ook op dit moment nog wel mee door. Hoofdstuk 7 is in het kader van dit boek een toegift. Het zou zeker de moeite waard zijn het in een bredere opzet verder uit te werken, maar dan zou het een apart boek worden, gewijd aan de ontwikkelingen die zich gedurende de Romeinse tijd in de noordelijke helft van ons land voltrokken hebben. Iets dergelijks ligt voor hoofdstuk 2 in de bedoeling, nu dr. W.H. Zagwijn, Rijks Geologische Dienst Haarlem, onlangs in manuscript een schitterende kaart voltooid heeft die in hoofdlijnen het Nederlandse landschap uit de Romeinse tijd weergeeft. Hij zal deze kaart op afzienbare termijn in samenwerking met J.F. van Regteren Altena en mij afzonderlijk publiceren. De resterende hoofdstukken 4-6 zijn zo goed mogelijk aan de huidige stand van het onderzoek aangepast. Dat betekent dat de kern van het boek aanzienlijk aangevuld en op veel plaatsen zelfs geheel herschreven is. Voor zover het de verwerking van aanvullende informatie betrof, was dat met wat vlijt nog wel te doen. Op tal van punten breken zich echter fundamenteel nieuwe inzichten baan. Om die op verantwoorde wijze te verdisconteren, was niet eenvoudig. Zoiets wil in een eenmaal bestaand kader toch nooit geheel bevredigend gelukken. De naden van de inzetstukken blijven hier en daar onvermijdelijk zichtbaar. Maar er is heel bewust naar gestreefd om de oorspronkelijke opzet te bewaren. Sterk aangevuld en aangepast zijn ook de bibliografie en het notenapparaat. Volledigheid van literatuuropgave zal men in een boek als dit niet verwachten. De overgrote meerderheid van de sinds 1972 over ons onderwerp verschenen publikaties is echter wel opgenomen. Ten slotte is het illustratiemateriaal voor een belangijk deel vernieuwd en uitgebreid. Ook dat is een heel karwei geweest. Het is door D. Letema bekwaam en opgewekt verricht. Ik ben hem daar erg dankbaar voor. Mijn dank gaat tevens uit naar de uitgevers, met name naar drs. R.J. Demarée. Aan het drukklaar maken van het manuscript is veel zorg besteed. Het boek heeft ook uiterlijk een nieuwe vorm gekregen.

Amersfoort, najaar 1980

Keizerkalender
(usurpator)

Augustus	27 v. Chr.-14 n. Chr.
Tiberius	14- 37
Caligula	37- 41
Claudius	41- 54
Nero	54- 68
Galba	68- 69
Otho	69
Vitellius	69
Vespasianus	69- 79
Titus	79- 81
Domitianus	81- 96
Nerva	96- 98
Trajanus	98-117
Hadrianus	117-138
Antoninus Pius	138-161
Marcus Aurelius	161-180
Lucius Verus	161-169
Commodus	180-193
Didius Julianus	193
(Clodius Albinus	193-197)
Septimius Severus	193-211
Caracalla	211-217
Elagabalus	218-222
Severus Alexander	222-235
Maximinus Thrax	235-238
Gordianus III	238-244
Philippus Arabs	244-249
Trajanus Decius	249-251
Trebonianus Gallus	251-253
Valerianus	253-260
Gallienus	253-268
Claudius Gothicus	268-270
Aurelianus	270-275
(Postumus	259-268)
(Victorinus	268-270)
(Tetricus I	270-273)
(Tetricus II	273)
Probus	276-282
Carus	282-283
Carinus	283-285
Diocletianus	284-305
Maximianus Herculius	286-305
(Carausius	287-293)
(Allectus	293-296)
Constantius Chlorus	305-306
Constantinus I	306-337
Constantinus II	337-340
Constans I	337-350
Constantius II	337-361
(Magnentius	350-353)
Julianus Apostata	360-363
Jovianus	363-364
Valentinianus I	364-375
Valens	364-378
Gratianus	367-383
(Magnus Maximus	383-388)
Valentinianus II	375-392
Theodosius	379-395
Arcadius	383-408
(Eugenius	392-394)
Honorius	395-423

1. Kalkstenen fragmenten van een zuilvormig gedenkteken uit ca. 30 n. Chr., gevonden in Nijmegen. Victoria doet een mannenfiguur een lauwerkrans om; naast de man een altaar met inscriptie TIBR CSAR, daaronder de god Mars

1 / Het keizerrijk op de achtergrond

Terram vestram (sc. Trevirorum) ceterorumque Gallorum ingressi sunt duces imperatoresque Romani nulla cupidine. Petilius Cerialis (Tacitus *Historiae* IV 73,3).

Toen de Romeinse legioenen voor het eerst in ons land doordrongen, was Rome al zeven eeuwen oud. Het had die tijd niet stil gezeten, maar zich opgewerkt van een onaanzienlijk dorp tot een wereldstad. Tegen het midden van de 1ste eeuw omspande haar macht de gehele Middellandse Zee, maar nog steeds zocht de Romeinse ondernemingslust naar nieuwe uitwegen. Zo groeide het Imperium Romanum: een ontwikkeling met onafzienbaar vèrstrekkende gevolgen. Deze onstuitbare machtsuitbreiding roept een gevoel van huivering op, ook al springen de positieve kanten in het oog.

De Romeinen zelf zagen uiteraard vooral die goede kanten. Onthullend is de redevoering die de Romeinse geschiedschrijver Tacitus de generaal Petilius Cerialis ter gelegenheid van diens overwinning op de Treviri in de mond legt. Cerialis heeft deze Gallische stam uit het Moezeldal, die tijdens de Bataafse opstand van Rome was afgevallen, in het begin van 70 n. Chr. weer van de superioriteit van de Romeinse wapenen doordrongen. Hij spreekt zijn verslagen tegenstanders als volgt toe.[1]

'Voor mij hoeft welsprekendheid niet. Ik demonstreer de voortreffelijkheid van het Romeinse volk altijd met wapens. Maar omdat woorden voor u blijkbaar zo belangrijk zijn en omdat u goed en kwaad niet afweegt naar wat ze zijn maar naar wat oproerkraaiers er over beweren, wil ik ook graag een paar woorden zeggen. En nu de oorlog toch voorbij is, kunt u er maar beter goed naar luisteren, voor mij is het niet zo belangrijk. De Romeinse legeraanvoerders en commandanten zijn uw land en dat van de overige Galliërs nooit met zelfzuchtige bedoelingen binnen gekomen, maar alleen omdat uw voorvaders hun hulp inriepen. Die voorvaders van u waren door hun onderlinge onenigheid aan de rand van de afgrond gekomen en bovendien hadden de Germanen, die zij te hulp geroepen hadden, hen zonder verschil te maken tussen bondgenoot en vijand tot slavernij gebracht. Iedereen weet hoeveel gevechten wij tegen de Kimbren en Teutonen gevoerd hebben, hoeveel inspanning ons leger zich getroost heeft en wat de afloop van onze oorlogen met de Germanen geweest is. Wij zitten niet aan de Rijn om Italia te beschermen, maar om ervoor te zorgen dat geen tweede Ariovistus zich van de heerschappij over Gallia meester maakt. Of denkt u soms dat Civilis met zijn Bataven en de stammen van over de Rijn u meer zullen ontzien dan hun voorouders uw voorvaders! Steeds weer vallen de Germanen Gallia binnen en altijd hebben zij dezelfde drijfveren: wellust en hebzucht en vooral de drift om van woonplaats te verwisselen. Ze willen

graag hun moerassen en wildernissen verlaten om dit uitzonderlijk vruchtbare land en uzelf te bezitten. Vrijheid en andere fraaie woorden worden natuurlijk als voorwendsel gebruikt, want ieder die een ander tot slavernij wil brengen om zelf te kunnen heersen, heeft altijd de mond vol van dat soort woorden. Dictatuur en oorlog heersten er in Gallia, zolang u zich niet bij onze rechtsstaat had aangesloten. Wij, al zijn wij nog zo vaak gesard, hebben u – en daartoe hadden wij als overwinnaar het recht – alleen maar opgelegd wat nodig is om de vrede te handhaven. Want je kunt geen rust onder de volkeren hebben zonder leger, geen leger zonder soldij en geen soldij zonder belasting. Voor het overige delen u en wij gelijk op. Uw eigen mensen commanderen heel vaak onze legioenen, uw eigen mensen besturen deze en andere provincies. Er is geen sprake van discriminatie. Van onze goede vorsten hebt u net zo veel profijt als wij, ook al woont u ver weg. Wrede keizers bezorgen ons de meeste last, omdat wij het dichtstbij zijn. Verdraag de uitspattingen en de hebzucht van de heersers, zoals je misoogst of overdadige regenval en andere natuurrampen verdraagt. Foute toestanden zullen er blijven zolang er mensen zijn, maar na regen komt zonneschijn en de betere tijden, die bij tussenpozen aanbreken, wegen tegen de ellende op. Of verwacht u soms een gematigder regime als Tutor en Classicus de macht in handen hebben? Zal er dan minder belasting nodig zijn om een leger in stand te houden dat de Germanen en de Britanniërs kan afweren? Want als de Romeinen ooit verdreven worden – wat God genadiglijk verhoede – wat zal daar het gevolg van zijn anders dan oorlog en nog eens oorlog tussen alle stammen? Achthonderd jaar geluk en politieke wijsheid hebben het bouwwerk van ons rijk samengevoegd. Het kan niet worden gesloopt zonder de slopers in de ondergang mee te sleuren. Maar voor u dreigt het grootste gevaar, omdat u goud en welvaart bezit, wat altijd de voornaamste aanleiding tot oorlog is. En daarom: bemint en respecteert de vrede en de Stad waaraan wij, overwinnaars en overwonnenen te zamen, met gelijke rechten deelhebben. Laat de ervaringen die u met beide kanten van het lot hebt opgedaan, een waarschuwing zijn. Verkiest de rebellie en de ellende die daar het gevolg van is, niet boven de gehoorzaamheid, die veiligheid en geborgenheid schenkt.'

Het is een fijne militaire toespraak, een staaltje van Tacitus' schrijverschap en van zijn ironie. De Treviri vonden het ook een mooie redevoering, zo voegt hij er aan toe: 'zij hadden veel erger dingen verwacht.' De Romeinse argumenten ter verklaring van hun aanwezigheid in het Gallische land doen het in de huidige tijd niet zo goed meer, maar Cerialis geloofde oprecht in wat hij zei en Tacitus, ondanks zijn ironie, tot op zekere hoogte ook. Plinius, een Romeins historicus uit de generatie vóór Tacitus, die onze streken uit eigen aanschouwen kende, begreep werkelijk niet dat de Chauken aan de Noordwestduitse kust liever vrij hun zielige terpencultuur wilden voortzetten dan als partners in het rijk de zegeningen van de Romeinse beschaving deelachtig worden: 'het lot heeft vreemde grillen; gespaard blijven voor het Romeinse "juk" is in vele gevallen een straf!'[2] Hij begreep overigens ook weinig van de terpencultuur, maar dat probeerde hij dan ook niet.

Ondertussen bevat de redevoering van Cerialis een vlijmscherpe analyse van wat voor de Romeinse tijd in ons deel van Europa kenmerkend is. In Cerialis' termen uitgedrukt: de tegenstelling tussen de Pax Romana en het Germaanse Gevaar, orde en rust tegenover chaos en voortdurende beweging. In wat modieuzer bewoordingen: historie tegenover prehistorie, de confrontatie van een geciviliseerde maatschappij met een onderontwikkeld gebied.

Het midden van de 1ste eeuw v. Chr. is een belangrijk keerpunt in de geschiedenis geweest. Tussen 58 en 50 v. Chr. onderwierp C. Julius Caesar, een Romeins edelman, Gallia. Dit feit was vooral van betekenis omdat nu voor het eerst de hoogst ontwikkelde beschaving in het toenmalige Europa zijn bakermat – het Middellandse-Zeegebied – verliet om door te dringen tot aan de Rijn en de Atlantische Oceaan. Deze geweldige ontlading van energie naar buiten verrast te meer omdat zij plaatsvond op een tijdstip dat de binnenlandse situatie uiterst labiel was. In deze periode werd uit de oude Romeinse republiek het keizerrijk geboren en dat ging met vele weeën gepaard. Het officiële begin van de keizertijd wordt gesteld op 16 januari 27 v. Chr. Toen verkreeg C. Julius Octavianus, sindsdien luisterend naar de bijnaam Augustus ('Verhevene'), definitief de bevoegdheden die hem tot feitelijk alleenheerser maakten. Augustus was Caesars adoptief-zoon en erfgenaam. Hij noemde zich dan ook *Divi filius* – dat wil zeggen: zoon van de Vergoddelijkte, want Caesar was, na in 44 te zijn vermoord, tot god verklaard.
Het einde van de keizertijd is nogal rafelig. Het Westromeinse rijk ging in 476 roemloos ten onder met de gedwongen abdicatie van keizer Romulus, die in de volksmond Augustulus ('mini-Augustus') heette; zijn werkelijke naam kwam ironisch genoeg overeen met die van de mythische stichter van de Eeuwige Stad.[3] Voor grote delen van Frankrijk, België en het Rijngebied is deze einddatum nog minstens zeventig jaar te laat. Hier geldt de oudejaarsnacht van 406, toen de Rijngrens definitief onder Germaanse drang bezweek, of het jaar 402, toen veldmaarschalk Stilicho de grenstroepen naar het moederland commandeerde, als het officiële eindpunt. En voor het Nederlandse deel van het imperium was het einde eigenlijk al eerder gekomen.

'Vier eeuwen Romeinse bezetting.' Vanuit ons perspectief één enkele historische periode. In werkelijkheid was de 4de eeuw echter even ver van de 1ste verwijderd als Cape Kennedy van het begin van de 80-jarige oorlog. De stichter van het keizerrijk zou het eindprodukt van de ontwikkeling nauwelijks herkend hebben en verder zou Augustus, die zichzelf als *primus inter pares* had gezien, weinig waardering hebben kunnen opbrengen voor zijn 4de-eeuwse opvolger, die zich door zijn onderdanen met God en Heer liet aanspreken. Wij kunnen hier slechts enkele hoofdlijnen van de ontwikkeling die het keizerrijk heeft doorgemaakt, aanduiden.[4]
Aanvankelijk bleef de groei erin. In de jaren tussen Augustus (27 v.-14 n. Chr.) en Trajanus (98-117) werd het grondgebied nog geleidelijk uitgebreid. Hoogtepunten waren de verovering van de landen ten zuiden van de

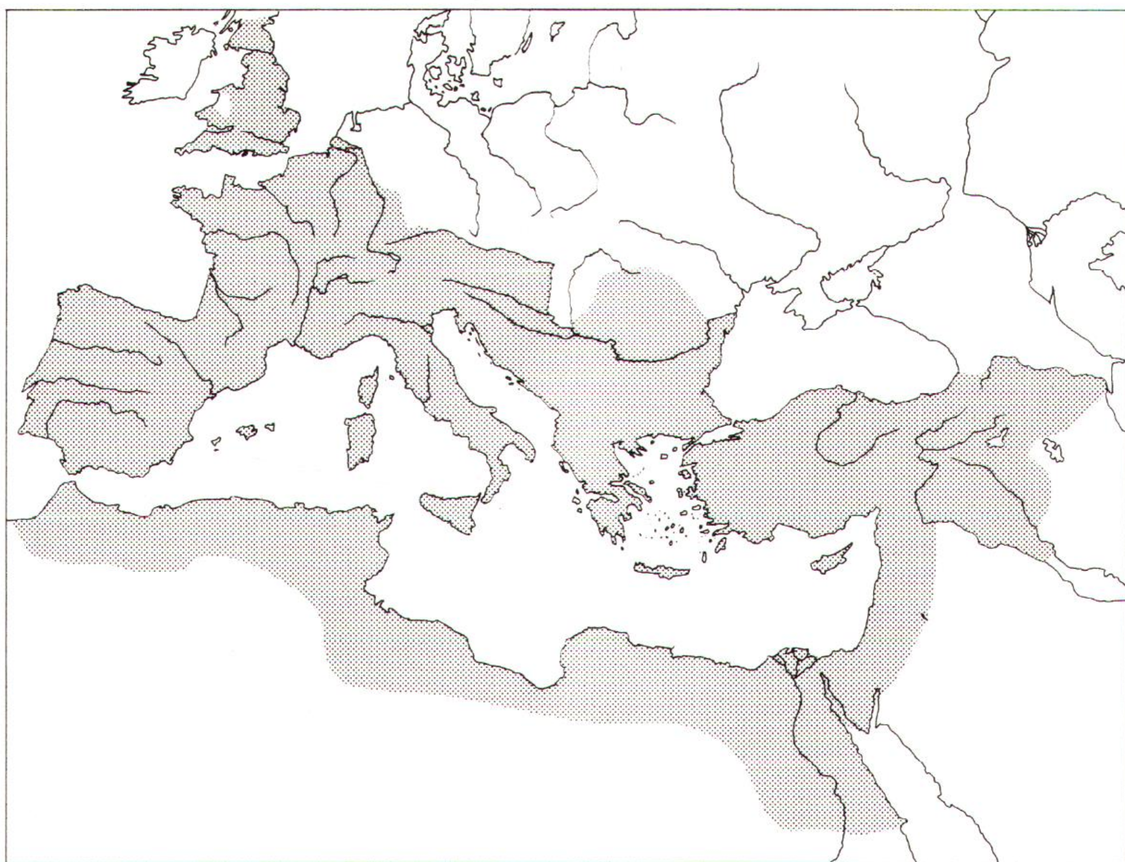

Donau nog onder Augustus, de annexatie van Britannia onder Claudius (41-54) en Nero (54-68), van de 'punt' tussen de bovenloop van Rijn en Donau onder de Flavische keizers (69-96), en de gebiedsuitbreiding in het oosten aan Eufraat en Tigris. Trajanus zorgde behalve voor deze laatste aanwinst ook nog voor een andere kolossale verovering: de provincie Dacia, het huidige Roemenië. Het kenmerk van deze eerste periode is het voortduren van de Romeinse expansie. Dit geldt echter niet voor alle delen van het rijk in dezelfde mate. Ons land behoort bij voorbeeld tot de sectoren waar na Augustus van uitbreiding geen sprake meer was. Hier werd onder Claudius zelfs gebied prijsgegeven, een in de Vroege Keizertijd nog ongehoord verschijnsel. Opstanden waren in de nieuwveroverde gebieden geen zeldzaamheid. Wij kunnen in dit verband vol trots de revolte van de Bataven in 69/70 vermelden.

Gedurende de 2de eeuw en een deel van de 3de heerste de Pax Romana. In het binnenland was het rustig. Het keizerlijk regime functioneerde goed. Consolidatie trad in de plaats van expansie. Onder Hadrianus (117-138) en Antoninus Pius (138-161) zijn de grenzen nergens ernstig bedreigd. Tijdens Marcus Aurelius (161-180) ontstaat aan de Donau een explosieve situatie en na hem namen de bedreigingen ook in andere grenssectoren toe, o.a. aan de Rijn. Maar hij en zijn opvolgers, onder wie vooral Septimius Severus (193-211), zijn tegen de situatie opgewassen. Deze meer dan honderd jaar van ongekende vrede leidde tot een welvaart als nooit tevoren, een welvaart die onder meer bleek uit een steeds voortschrijdende geldontwaarding.[5] De bloei was na Marcus Aurelius over zijn hoogtepunt heen, maar tot onder Severus Alexander (222-235) bleef het rijk gezond en sterk.

In de nu volgende vijftig jaar volgde de ene militaire coup de andere op. De mortaliteit onder de generaals, die elkaar als troonpretendenten naar het leven stonden, was aanmerkelijk hoger dan onder hoge officieren zelfs in oorlogstijd gebruikelijk is. Het aantal Augusti uit deze halve eeuw is bijna de helft van het totaal uit de vierhonderd jaar tussen Augustus en Honorius. Het rijk, tegen zichzelf verdeeld, kon zich de in kracht toegenomen buitenlandse vijanden vaak niet van het lijf houden. De westelijke provincies werden zwaar geteisterd. Franken en aanverwante stammen drongen in het zuiden van ons land, in België en Frankrijk, ja tot in Spanje door. Handel en nijverheid werden ontwricht. De economische en culturele eenheid, die het imperium in de 2de eeuw hadden gesierd en gekenmerkt, gingen verloren.

Zodra echter een krachtige figuur uit de baaierd van politieke troebelen naar boven kwam, bleek nog een verrassende vitaliteit aanwezig. Diocletianus (284-305) besteeg de troon – de troon was inmiddels iets geworden dat men letterlijk besteeg – en stelde in binnen- en buitenland orde op zaken. Wat hij begon, voltooide zijn opvolger Constantijn (306-337). Een zekere mate van herstel bleef niet uit, maar de politieke eenheid werd niet werkelijk hersteld. Regeren vanuit één centraal punt was niet langer mogelijk. Het rijk werd verdeeld onder verschillende machthebbers, die in het beste geval, zoals ten tijde van Diocletianus' tetrarchie, samenwerkten, maar

3. Het Imperium ten tijde van zijn grootste uitbreiding, 2de eeuw n. Chr.

elkaar meestal beconcurreerden. De suprematie kwam aan de oostelijke rijkshelft, waar Constantijn zijn tweede hoofdstad stichtte: Constantinopolis. De scheiding in een Oost- en een Westromeins rijk wordt definitief, wanneer de broers Valentinianus (364-375) en Valens (364-378) elkaar te Sirmium aan de Save vaarwel zeggen.

Ook het leefklimaat was totaal veranderd. De loyaliteit van de onderdanen nam af. De nieuwe religie van het christendom bracht ook al geen rust en eenheid. Vooral in het westen ging het Middellandse-Zee-element in de samenleving meer en meer teloor. De keizers zelf kwamen vaak uit de minst geromaniseerde delen van het rijk; Diocletianus was een Illyriër. Het leger en het ambtenarencorps barbariseerden. Vrijheid en binnenlandse veiligheid waren in hoge mate ficties geworden. Het grootgrondbezit woekerde voort alsof de middeleeuwen al begonnen waren. Belastingen drukten zwaar op de bevolking, op een wijze die eerst in het huidige Nederland wordt overtroffen. Sociale onrust uitte zich in struikroverij. De steden kregen behoefte aan muren, en niet alleen om buitenlandse vijanden af te weren. In een wolk van hofceremonieel verhief de keizer zich boven de massa, maar zwermen ambtenaren zetten hun bezigheden voort met alle kwade en heilzame gevolgen van dien. Het Imperium Romanum balanceerde op de rand van de afgrond. Buiten de grenzen verdrongen zich Ger-

maanse en andere stammen, nog even 'begerig van woonplaats te wisselen' als in de tijd van Cerialis. Alleen was nu het overwicht van de Romeinse civilisatie goeddeels verdwenen. Keer op keer slaan zij toe; dan wankelt de Romeinse macht.

Met uiterste krachtsinspanning wisten energieke keizers als Julianus (360-363), Valentinianus I (364-375) en Theodosius (379-395) het evenwicht nog te bewaren, maar na 406 is van het Westromeinse rijk nog slechts een puinhoop over.

2/ De landschappelijke achtergrond

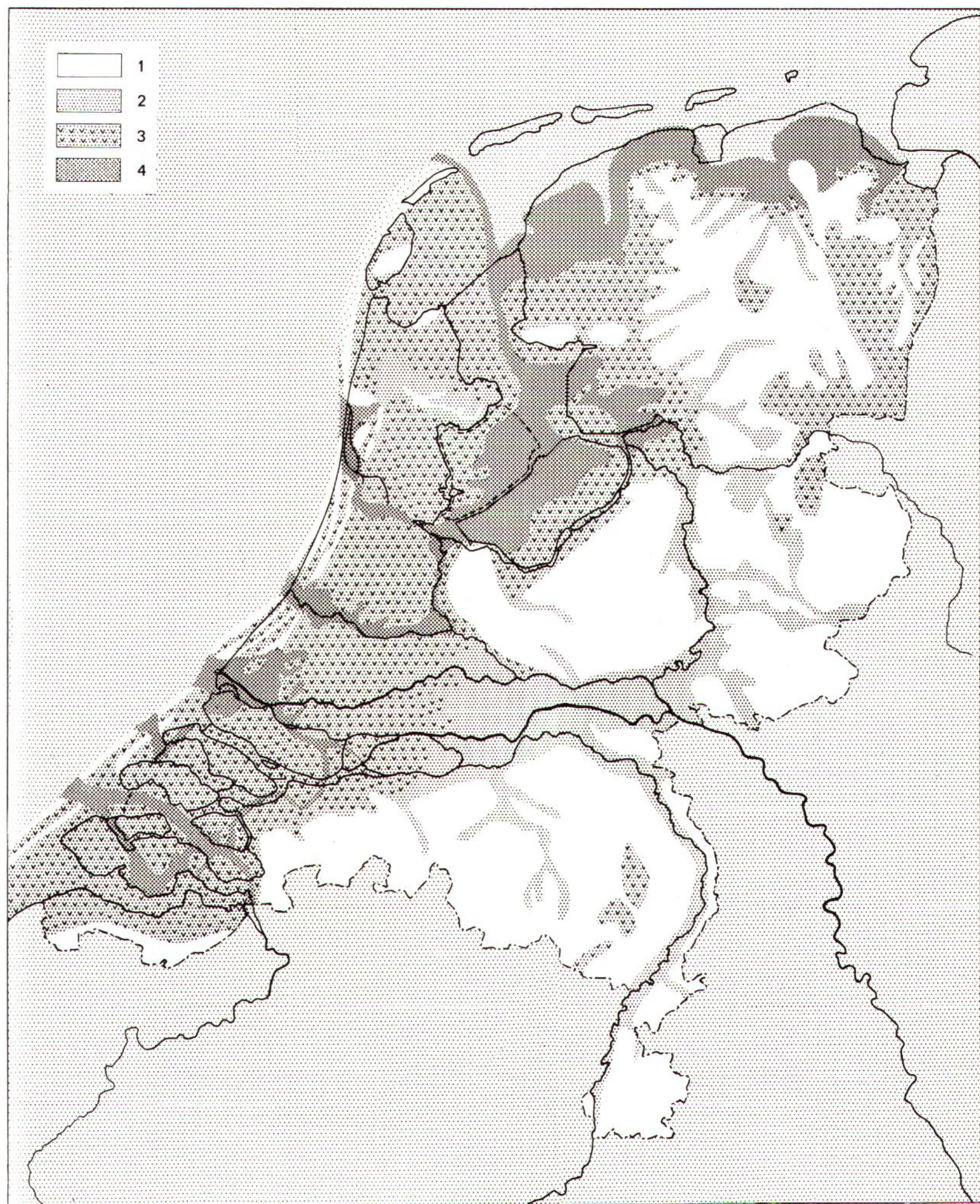
Het Nederlandse landschap heeft er in de Romeinse tijd heel anders uitgezien. Vooral in het kustgebied was de situatie zeer verschillend van die waaraan wij thans gewend zijn. In het noorden lag de kustlijn op de meeste plaatsen iets verder terug dan tegenwoordig. Het Fries-Groningse kleigebied was een nog onbedijkt kwelderlandschap, open en boomloos, met zwak reliëf, waar waterlopen de voornaamste verbindingswegen vormden. Het lag open voor de zee en werd dan ook geregeld overstroomd. Na het midden van de Romeinse tijd, in de tweede helft van de 3de eeuw n. Chr., begon hier bovendien een periode van verhoogde agressiviteit van de zee: de laat-Romeinse/vroeg-middeleeuwse transgressiefase.

Langs de westkust bevond zich een serie parallelle zandruggen, de zgn. strandwallen. Hun vorming was omstreeks 3000 v. Chr. begonnen en bij het aanbreken van de Romeinse tijd al lang voltooid. Op de strandwallen had zich het zwak golvende oude duinlandschap ontwikkeld. De hoge, reliëfrijke duinen van het jonge duinlandschap dateren eerst uit de middeleeuwen. De vegetatie bestond vooral uit wilgestruiken, terwijl verder het bos (eik, els, berk, beuk) zich gedurende de laat-Romeinse tijd in het duingebied begon uit te breiden. In de kustsector tussen Schoorl en Monster is het oude duinlandschap bewaard gebleven, deels bedekt door het jonge duin. Ten noorden en ten zuiden van dit kustgedeelte zijn de Romeinse duinen vrijwel geheel door de zee geërodeerd.

De strandwallenkust vertoonde een drietal grote gapingen, waar belangrijke rivieren in zee uitmondden. Gaande van zuid naar noord waren dat: de monding van de Schelde, die ten noorden van Walcheren in zee viel; het brede estuarium van de Maas en de Waal ten zuiden van Den Haag, dat de Romeinen Helinium noemden; de mond van de Oude Rijn. Verder naar het noorden bevond zich nog een kleine onbelangrijke opening bij Egmond, die met de Utrechtse Vecht in verbinding stond. De Utrechtse Vecht stroomde overigens grotendeels naar het noorden af, evenals de Gelderse IJssel en haar zijrivier, de Overijsselse Vecht. Het zeegat bij Den Helder was er nog niet.

De beneden de zeespiegel gelegen westelijke helft van Nederland bestond grotendeels uit veen, waarop plaatselijk via de openingen in de strandwallen mariene sedimenten, of langs de rivieren fluviatiele sedimenten waren afgezet. In het centrum van de destijds nog niet bestaande, maar thans al weer voormalige Zuiderzee was reeds open binnenwater aanwezig. Hier troffen de Romeinen het Flevomeer aan, dat met de Utrechtse Vecht en de Gelderse IJssel in verbinding stond en zich gaandeweg vergrootte. In geheel laag-Nederland is de vochtigheid in de loop van de 3de eeuw toegenomen. Dat gold ook voor het wat hoger gelegen oostelijk deel van het rivierengebied, de Betuwe.

4. Nederland in de Romeinse tijd[6]
1 zand en leem
2 rivierklei- en beekafzettingen
3 veen
4 zeearmen, meren; zand- en kleiafzettingen erlangs

1
2
3
4

De loop van de belangrijkste rivieren heeft het gebeuren in de Romeinse tijd sterk beïnvloed. Aan de noordrand van het rivierengebied, waar een bundel grote stromen ons land dwars doormidden snijdt, kwam in het midden van de 1ste eeuw n. Chr. de grens van het Romeinse imperium te liggen. De rivieren waren nog niet door dijken bedwongen. Romeinse kunstwerken zijn tot een minimum beperkt gebleven. Zij konden zich veel vrijer bewegen dan tegenwoordig en verlegden al kronkelend hun bedding. Het landschap in de Betuwe vertoonde een afwisseling van relatief hoge, zandige gedeelten (de stroomruggen) en lagere, kleiige gebieden (de kommen). De eerste waren geschikt voor bewoning; zij droegen van nature zwaar bos, waarin o.a. de eik voorkwam. De kommen waren onbewoonbare elzenbroekmoerassen. Meer naar zee toe kwamen de rivieren onder invloed van de getijdenwerking. Hun oeverwallen waren hier kleiiger en minder goed ontwikkeld; daarbuiten lag een veengebied, dat door veenstroompjes ontwaterd werd. Ook van deze stroompjes waren de oevers in droge perioden bewoonbaar.

De voornaamste rivieren van Romeins Nederland waren (afgezien van de grensrivier Neder-Rijn – Kromme Rijn – Oude Rijn, die destijds breder was dan nu) de Waal en de Maas, die zich in het Helinium verenigden, en verder de Schelde, die via een zijtak (de Striene) ook in verbinding stond met het Helinium, maar waarvan de hoofdstroom toch door Zeeland afvloeide. In Zeeland splitste de Schelde zich waarschijnlijk in tweeën: de ene tak stroomde door het zuidwesten van Zuid-Beveland, de andere volgde ongeveer het verloop van de huidige Oosterschelde.

De belangrijkste rivier in de noordelijke helft van ons land was de Utrechtse Vecht. Hij doorstroomde een gebied dat slechts kort – tot ca. 50 n. Chr. – tot het Romeinse rijk heeft behoord. Bij Vechten takte hij van de Kromme Rijn af, om zich ter hoogte van Muiden in tweeën te delen. De linkertak stroomde in een langgerekt zoetwatermeer (het IJ en het Wijker Meer), dat zich ten zuiden en ten westen van de Zaanstreek bevond en via enkele kleine waterlopen bij Egmond uitwaterde. De rechterarm vervolgde zijn loop naar het noorden en verbond op die manier de Rijn via het Flevomeer met de Waddenzee.

De hoge zand- en leemgronden van oostelijk en zuidelijk Nederland zijn sinds de Romeinse tijd niet meer ingrijpend veranderd. Alleen in de vegetatie zijn belangrijke veranderingen opgetreden. Bij het begin van de Romeinse tijd waren deze gebieden nog zwaar bebost; op de hoge standplaatsen domineerden beuk en eik. In dichtbevolkte gebieden – Zuid-Limburg bij voorbeeld – is tijdens de Romeinse periode ongetwijfeld een niet gering deel van het bos gekapt. Volledige ontbossing vond echter nergens plaats. Die zette eerst in de middeleeuwen in.

De verschillende landschapstypen boden niet alle dezelfde mogelijkheden voor bewoning. De hoge gronden in het zuiden en oosten en langs de westkust waren in de Romeinse tijd permanent bewoonbaar. De bewoonbaarheid van de lage gebieden is daarentegen na het midden van de Romeinse periode als gevolg van de toenemende vochtigheid sterk afgenomen. Grote delen van het veengebied achter de strandwallen werden geheel onbewoonbaar. Zo erg was het in de zee- en rivierkleigebieden niet, maar ook hier

werd het milieu duidelijk ongunstiger. De bewoningsgeschiedenis werd overigens niet alleen door de natuurlijke omstandigheden beïnvloed. Politieke factoren waren van minstens even groot belang. Deze zullen in het volgende hoofdstuk ter sprake komen. Het kaartje van afb. 4 tracht de hoofdzaken van de Nederlandse geografie uit de Romeinse tijd weer te geven.[6] Het verschaft een indruk van het decor waartegen de gebeurtenissen van deze periode zich hebben afgespeeld.

3/ Nederland en de Romeinse buitenlandse politiek

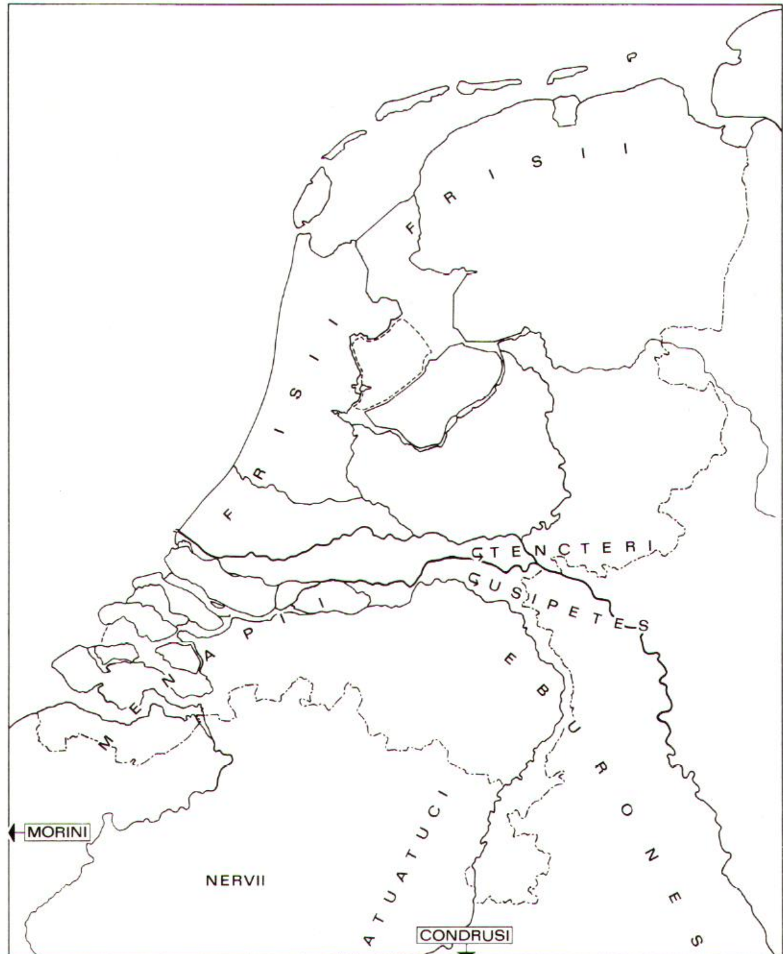
Van Caesar tot Augustus (57-12 v. Chr.): de eerste contacten, gevolgd door een schemertoestand

De verovering van Gallia door Caesar bracht ons land voor het eerst in direct contact met Rome. Het was allemaal een beetje een samenloop van toevallige omstandigheden. Caesar wilde wel iets veroveren, maar hij had eigenlijk de andere kant op gewild, naar de Balkan. 'Like many other Roman conquests, his annexation of Gaul was neither strictly necessary nor a mere private speculation for his own profit.'[7] De veiligheid van het moederland werd er door verhoogd en Caesar zelf bleek na de oorlog zijn aanzienlijke schulden te kunnen afbetalen. Het is merkwaardig met hoe weinig moeite het uitgestrekte Gallische gebied onder de voet gelopen werd.[8] Door de gelegenheden die zich voordeden uit te buiten, door een zuinig en doeltreffend gebruik van zijn militaire middelen, met wat terreur op zijn tijd en vooral dank zij de onderlinge verdeeldheid van de Gallische stammen, wist Caesar in enkele jaren heel wat te bereiken. Indien wij de memoires van de generalissimo zelf mogen geloven, was omstreeks 50 v. Chr. het gehele gebied tot aan de Rijn en de oceaan tot rust gebracht. Juist voor de streken die ons speciaal interesseren – het deltagebied van Rijn, Maas en Schelde – is dit echter teveel gezegd. Het is daarom ook minder juist om het jaar 50 of zelfs 57 v. Chr. als begindatum van de Romeinse tijd in Nederland te nemen.

In 57 v. Chr. drongen Caesars troepen voor het eerst tot in, of tenminste tot zeer dicht bij, het zuiden van Nederland door. Het verzet van de in Belgica wonende Nervii en Atuatuci werd gebroken. Zelfs boden stammen die aan de andere kant van de Rijn woonden en zeker buiten de oorlog gebleven waren, via de diplomatieke kanalen hun overgave aan.[9] Reeds aan het einde van dit eerste jaar beschouwde Caesar geheel Gallia als onderworpen.[10] In het zuiden van ons land was echter in feite nog niets gebeurd. De naam van de hier aanwezige stammen wordt in het verslag van het eerste oorlogsjaar niet eens genoemd. Alleen van de Eburones is verondersteld dat zij zich nu al onderwierpen;[11] de overigen deden dit nog lang niet. Caesar geeft zelf toe dat de Morini pas in 55 en de Menapii niet voor 53 v. Chr. de noodzaak van onderhandelen inzagen.[12] Dit ondanks de verwoede pogingen die Caesar al in 56 in het werk stelde om hen tot betere gedachten te brengen. De Morini en Menapii pasten als eersten in Gallia de tactiek van de verschroeide aarde toe. Zij konden dit gemakkelijker doen dan de andere Gallische stammen, omdat hun bevolking verspreid over het land en niet in steden

5. Caius Julius Caesar

6. De Nederlandse stammen ten tijde van Caesar

woonde. Caesar weet het echec aan het slechte weer.[13] Een in 55 herhaalde poging had alleen bij de Morini succes.[12] De Morini woonden overigens met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid niet op Nederlands grondgebied; de Menapii daarentegen zonder enige twijfel wel. Het is niet eenvoudig vast te stellen waar zij zich in deze tijd precies ophielden. Wij zullen op dit netelige probleem helaas nog terug moeten komen (p. 25).

In 55 moest Caesar zijn aandacht vooral aan de Usipetes en Tencteri wijden. Deze stammen verbleven toen op Nederlandse bodem, maar zij waren er nog minder inheems dan de meeste andere stammen in deze omgeving. Het grootste deel van de Belgae was immers meer of minder lange tijd geleden van over de Rijn gekomen om de oudere bewoners uit hun vruchtbare landerijen te verdrijven, en zodoende was het Germaanse element in de Noordgallische bevolking niet onbelangrijk.[14] De inval van de Usipetes en Tencteri in het Menapische gebied gedurende de winter van 56 toont aan dat deze wisselvallige toestand nog onveranderd voortduurde. Zelf door hun verwanten de Sugambri (Suebi) verdreven, trokken zij na enige

7. Denarius van C. Julius Caesar, kz.: olifant vertrapt een draak (Caesar overwint Gallia), ca. 54-51 v. Chr.

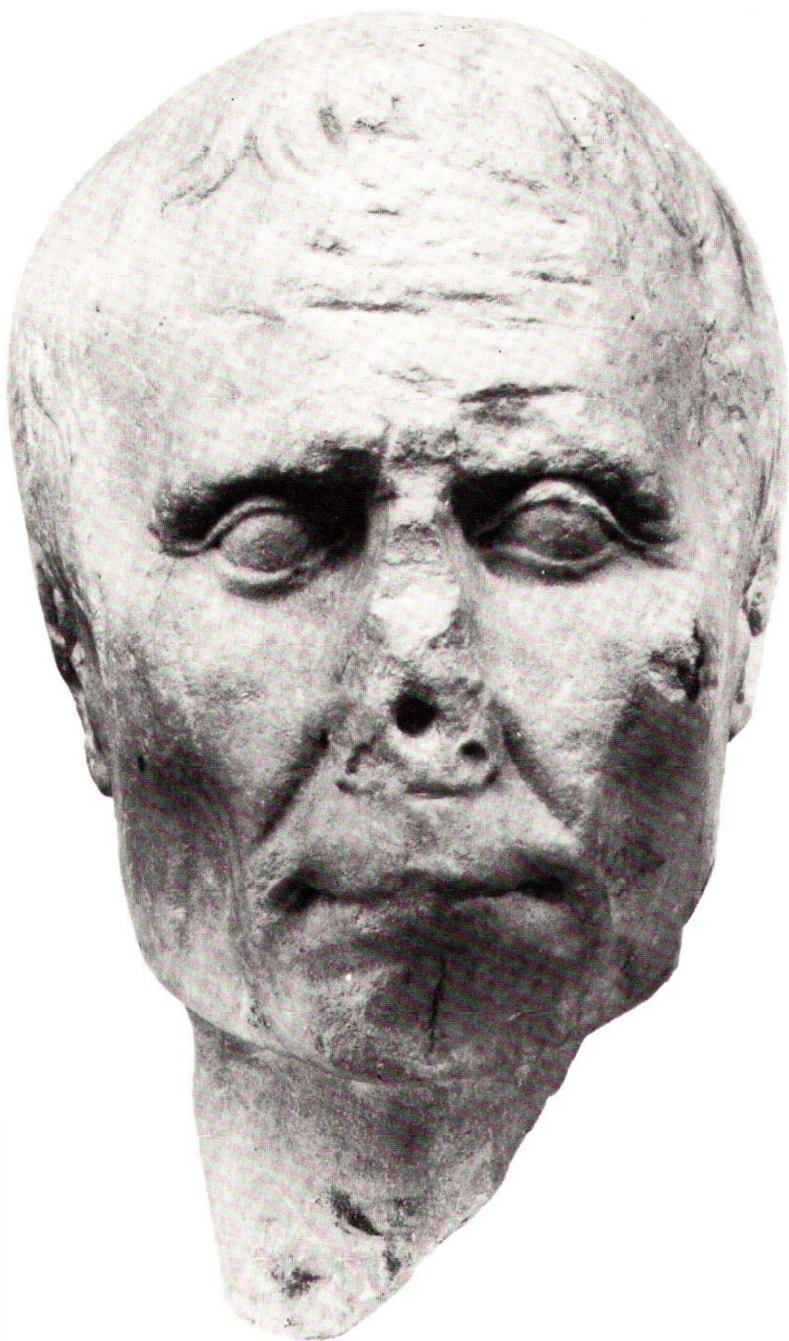
8. Denarius van C. Julius Caesar, kz.: trofee van Gallische wapens, ca. 50 v. Chr.

omzwervingen als echte Germanen over de grote rivier op zoek naar leefruimte. In 55 waren zij nog helemaal in het stadium van dwaalgasten. Hun successen bij de Menapii inspireerden hen tot strooptochten in het gebied van de Eburones en Condrusi. Dan grijpt Caesar in en dit Romeinse ingrijpen voegt een nieuw element toe aan de tot dan bestaande situatie. Veroveringslust bij anderen vond in Romeinse ogen weinig genade. Er moest een eind komen aan deze voortdurende onrust, aan dit prehistorisch gezwerf. Er was nu voor het eerst een stabiliserend element in Noord-Gallia aanwezig. Een verzoek om woongebied werd geweigerd en nog in hetzelfde jaar zijn de Usipetes en Tencteri verpletterd, waarmee hun kortstondige rol als Nederlandse volksstam uitgespeeld was. De beslissende slag vond waarschijnlijk in het gebied van de Eburones plaats, mogelijk bij Gorinchem of St.-Andries.[15]

In de volgende jaren kwamen de Eburones zelf aan de beurt. Hun revolte onder leiding van Ambiorix en Catuvolcus, die aan het einde van 54 uitbrak, veroorzaakte een voor de Romeinen uiterst gevaarlijke crisis. Aanleiding was de legering van anderhalf legioen bij Atuatuca (Tongeren?). Eerst toen werd het de Eburones goed duidelijk wat een verdrag met de Romeinen betekende.[16] Als voorproefje op de Varusslag werd het bij Atuatuca gelegerde legerkorps in de pan gehakt. Caesar, die de wisselende krijgskans kende, raakte echter minder van streek dan Augustus een zestig jaar later en hernam onmiddellijk het initiatief. Toen hij in 52 naar het zuiden van Gallia vertrekken moest om de opstand van Vercingetorix te dempen, hadden de Menapii zich onderworpen en hadden de Eburones het zwaar te verduren gehad, zonder dat zij echter definitief verslagen waren. Dit laatste blijkt wel overduidelijk uit het feit dat Caesar zich in 51 genoodzaakt zag om zelf – politionele acties elders liet hij aan zijn onderbevelhebbers over – nogmaals tegen de Eburones op te treden. Hij bereikte ook toen zijn doel niet helemaal. Dit valt in het verslag van het laatste oorlogsjaar

tussen de regels door te lezen[17] en de leider van de opstand, Ambiorix, is nimmer gevat.
Bij het definitieve vertrek van Caesar uit Gallia in 49 v. Chr. was er van een gevestigd Romeins gezag in het zuiden van ons land nog steeds geen sprake. Er zijn in dit gebied geen bezettingstroepen achtergebleven. Men mag aannemen dat de indruk die Caesar in 53 op de Menapii gemaakt had, van voorbijgaande aard geweest is; niets wettigt tenminste de veronderstelling dat hun kracht geheel gebroken was.[18] De Eburones waren er veel erger aan toe; zij waren stellig ernstig verzwakt, al blijft enige twijfel aan het algeheel succes van Caesars uitroeiingspogingen gewettigd. De schriftelijke overlevering biedt dan ook geen doorslaggevende argumenten om de Romeinse tijd in ons land met de periode van Caesar te laten beginnen. Archeologische aanwijzingen daarvoor zijn er al evenmin.[19] Men doet er beter aan de aanvang van de Romeinse tijd in Nederland een mensenleeftijd later te stellen, ten tijde van de activiteiten van Drusus in 12 v. Chr. Dit betekent echter niet dat Caesars Belgische oorlog voor onze streken geen consequenties heeft gehad.
De gevolgen van het eerste Romeinse optreden waren ironisch genoeg precies het tegenovergestelde van wat dit optreden beoogde. In plaats van de bestaande toestand te stabiliseren, leidde het tot een vergroting van de chaos. Het verzwakte een eventuele Rijngrens eerder dan dat het die versterkte. Dat was al in 53 gebleken, toen Caesars bestraffing van de Eburones onder meer geleid had tot een inval van de Germaanse Sugambri, die – nota bene – op een haar na het Romeinse legerkamp bij Atuatuca hadden ingenomen. Wat hierop te zeggen viel was Caesar niet duidelijk. Hij zei dan ook maar niets,[20] wat ondertussen niet wegneemt dat de situatie neerkwam op een vrijwel volledig mislukken van zijn streven. Het is duidelijk dat de tijd voor een afdoende follow-up van de veroveringen in het noorden van Gallia ontbroken heeft. Zelfs Caesar kon niet tegelijkertijd de Rijn en de Rubico over trekken.

Gegevens over de veertig jaren tussen Caesar en Drusus ontbreken vrijwel geheel. Men zou al een eind verder zijn, als de woonplaatsen van de Menapii en de Eburones uit de jaren vijftig precies bekend waren, maar dat zijn zij nu juist niet. De veronderstelling dat het gebied van de Morini zich tot in het zuidwesten van ons land heeft uitgestrekt, is onhoudbaar, ook al laat de naam van de stam zich met 'Zeelanders' (Zeeuwen) vertalen.[21] De Morini woonden aan de Noordfranse en Zuidwestbelgische kust tussen de Canche en de Aa of de IJzer.[22] Zeeland behoorde tot het gebied van de Menapii. De oudere opvatting was dat de Menapii het gehele gebied tussen Rijn en Waal van de kust tot voorbij Kleef, waar later de Bataven wonen, vulden,[23] maar deze opvatting is onlangs afdoende bestreden.[24] De Menapii zaten ten tijde van Caesar aan de kust in Vlaanderen en Zeeland, maar de noord- en oostgrens van hun gebied is moeilijk precies vast te stellen. In 55 bezaten zij land ten noorden van de Rijn, dicht bij de mond van die rivier, dat hun door de Usipetes en Tencteri afhandig gemaakt werd.[25] Op grond van deze mededeling van Caesar is wel geconcludeerd dat het Menapische territoir zich tot ten noorden van Katwijk en Leiden uitstrekte; Caesars Rijn wordt

9. Marmeren portretkop, waarschijnlijk Caesar, gevonden in de legerplaats van Nijmegen; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

daarbij met de Oude Rijn geïdentificeerd. De verspreiding van het zgn. streepbandaardewerk wijst er echter op dat dit gebied in deze periode eerder binnen de Friese invloedssfeer lag.[26] Na 47 n. Chr. was *de* Rijn voor de Romeinen zeker wat thans de Oude Rijn heet, maar het is erg de vraag of

dat ook al voor Caesar gold. Niets wijst erop dat hij tot aan de Oude Rijn is doorgedrongen. Het is niet onwaarschijnlijk dat Caesar de Waal Rijn noemde.[27] In dat geval reikte het gebied van de Menapii naar het noorden toe niet verder dan de Zuidhollandse eilanden. In de keizertijd vormde de middenloop van de Schelde de grens tussen de civitates van de Menapii en de Tungri. Het is denkbaar dat deze rivier en zijn oorspronkelijke voortzetting via de Striene het stamgebied van de Menapii ook ten tijde van Caesar naar het oosten begrensde. Maar de mogelijkheid blijft tevens aanwezig dat hun woongebied toen ook nog het westen van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant omvatte.[28]
Dit brengt ons bij de Eburones. Ook de grenzen van de Eburones blijven vaag. In het zuiden waren de Ardennen de begrenzing, in het oosten de Rijn. De strook tussen Rijn en Maas vormde de kern van hun woongebied.[29] In ons land omvatte het de provincie Limburg. Ook links van de Maas lag nog Eburoons gebied. In België zouden zij zich naar het westen tot aan de Dijle hebben uitgestrekt.[30] Waar in ons land de westgrens liep, is niet met zekerheid te zeggen: waarschijnlijk behoorde ook het oosten van Noord-Brabant, misschien tot aan het stroomgebied van de Dommel, tot het gebied van de Eburones.[31] Dit was dan tevens de grens met de Menapii, want zij en de Eburones waren buren. Een deel van de Eburones woonde niet al te ver van de zee.[32] De noordgrens lag wellicht bij de Waal, maar het is niet helemaal onmogelijk dat hun gebied zich ook nog ten noorden van deze rivier uitstrekte.

Ondanks alle onzekerheden staat één ding vast: in de periode tussen Caesar en Augustus is de bevolking van het zuiden van ons land ingrijpend gewijzigd. In het Middennederlandse rivierengebied hebben zich in deze tussentijd de Bataven en hun verwanten de Cananefaten gevestigd. Beide groepen hadden zich van de Chatti aan de bovenloop van de Weser afgesplitst en waren tussen 50 en 12 v. Chr. in hun nieuwe woonplaatsen aangekomen. Hun vestiging was een geleidelijk proces.[33] Het gebied van de Batavi omvatte sindsdien vooral de Betuwe, *insula Batavorum*, verder het Rijk van Nijmegen, het Land van Maas en Waal, de strook tussen de benedenloop van de Waal en de Maas en misschien ook de noordrand van Brabant. De Cananefaten hadden zich in Zuid-Holland gevestigd, vermoedelijk door de Zuidhollandse venen van de Bataven min of meer gescheiden. De Maas vormde waarschijnlijk hun zuidelijke grens. In het noorden was de Oude Rijn de grensrivier, maar het wordt niet uitgesloten geacht dat de Cananefaten voor 47 n. Chr. ook nog ten noorden van de Oude Rijn land bezeten hebben. Hoe de vroegere bewoners van het uitgestrekte woongebied van de Bataven en Cananefaten heetten, weet men niet zeker.[34]
In Brabant en Limburg was door de decimering van de Eburones een vacuüm ontstaan. In het westen van Noord-Brabant vestigden zich, naar men tegenwoordig aanneemt, de Frisiavones, die wellicht van Friese afkomst waren, maar door de Cananefaten en Bataven van hun stamverwanten gescheiden waren.[35] Hun woongebied kan nog niet precies omschreven worden. Het latere bestuursdistrict dat uit deze stam is voortgekomen, de *civitas Frisiavonum*, zou in het westen aan de zee gegrensd

hebben en zich dus ook over de Zuidhollandse eilanden tussen Oosterschelde en Maas hebben uitgestrekt. Hier, aan de kust, worden gewoonlijk de Sturii gelocaliseerd. Zij zijn blijkbaar deel van de Frisiavones gaan uitmaken. De Frisiavones zelf zouden onder Plinius' verzamelbegrip Texuandri vallen. De rest van Brabant en Limburg tot aan de Maas werd door de (overige) Texuandri ingenomen. Een andere nieuwe bevolkingsgroep waren de Tungri rondom het huidige Tongeren. In het oostelijk deel van het vroeger Eburoonse gebied tussen Maas en Rijn treft men ten tijde van Augustus van noord naar zuid aan: de Cugerni bij Xanten, de Baetasii, de Ubii rondom Keulen en de Sunuci bij Aken. Van deze vier stammen kunnen de Baetasii en Sunuci zich in de periode tussen Caesar en Augustus op eigen houtje in dit gebied gevestigd hebben. De Ubii en Cugerni – de laatsten stamden af van de Sugambri – zijn door de Romeinen zelf naar hun nieuwe woongebieden overgeplaatst: resp. in 38 of 19 v. Chr. door Agrippa en in 8 v. Chr. door Tiberius. Kennelijk was deze strook voordien nog niet 'vol'. In het zuidwesten aan de kust woonden nog steeds de Menapii. Waarschijnlijk leden zij echter gebiedsverlies: aan de Frisiavones in West-Brabant en misschien ook aan de Sturii en Marsaci, die wel op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden gelocaliseerd mogen worden.[36] De Oosterschelde vormde mogelijk de grens tussen beide laatstgenoemde stammen. Zoals de Sturii tot de Frisiavones gingen behoren, werden de Marsaci, althans administratief, door de Menapii opgeslokt.

Twee conclusies dringen zich op. Caesars activiteiten hebben niet tot stabilisatie maar tot een vrijwel volledige 'verjonging' van de bevolking van Zuid-Nederland geleid. Dit betekende tevens een vergaande germanisering. De nieuwkomers waren bijna allen Germanen van over de Rijn.

Van Augustus tot Claudius (12 v. Chr. – 47 n. Chr.): de verovering van Nederland

Augustus moest in ons land opnieuw beginnen. Dat deed hij in 12 v. Chr., na eerst op 1 augustus te Lyon een altaar te hebben gewijd aan 'Roma et Augustus' als symbool van de voltooide administratieve aansluiting van de rest van Gallia aan het Rijk. Nog in datzelfde jaar werden Romeinse legereenheden weer operationeel in het Rijngebied. Nero Claudius Drusus, stiefzoon van Augustus en jongere broer van de latere keizer Tiberius, voerde het commando. Hiermee begon een nieuwe fase in de buitenlandse politiek: niet de Rijn, maar de Elbe zou de noordoostelijke grens van het imperium zijn.

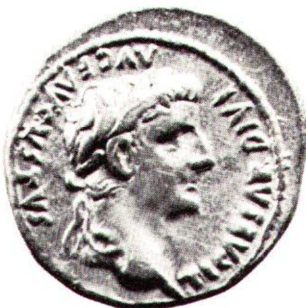
In 17 of 16 v. Chr.[37] was een troep Sugambri, die rechts van de Rijn tussen Lippe en Ruhr woonden, plunderend het Romeinse gebied binnengevallen: zo weinig had toen het Romeinse gezag ter plaatse nog te betekenen. Zelfs hadden zij een legerkorps onder M. Lollius een gevoelige nederlaag toegebracht – alweer een voorproefje op de Varus-slag.[38] Deze *clades Lolliana* zou volgens sommigen Augustus de noodzaak hebben doen inzien om geheel Germania te veroveren. Waarschijnlijk was het plan echter al veel ouder en maakte het deel uit van Caesars geestelijke nalatenschap. Vanuit

10. Augustus, 27 v. Chr.-14 n. Chr.

militair gezichtspunt schijnt het een verstandig plan te zijn geweest: de grens langs Rijn en Donau bezat een gevaarlijk, naar binnen gerichte hoek, die een Elbe-Donaulinie zou missen. Het Sugambrisch incident verschafte de directe aanleiding om de Elbepolitiek ter hand te nemen, maar Augustus liet zich niet opjagen. Wel was hij in 16 naar Gallia gekomen, maar de Germaanse veldtocht begon niet voordat de pacificatie van het achterland geheel was afgesloten. We merken ook op, hoe heel anders nu de werkmethoden zijn dan in de tijd van Caesar. Caesars veroveringen waren een sterk persoonlijke aangelegenheid geweest; hij vocht bovendien op twee fronten en moest zich behalve tegen de Galliërs ook tegen 'de regering' in Rome te weer stellen. Augustus, wiens macht stevig gevestigd was, beperkte zich tot regeren. Het krijgsbedrijf zelf lag hem niet zo erg. Ook in de tijd dat zijn eigen lot nog van veldslagen afhing, hadden anderen die voor hem moeten winnen. Zijn Germaanse oorlogen zijn door prinsen uit het keizerlijk huis gevoerd.

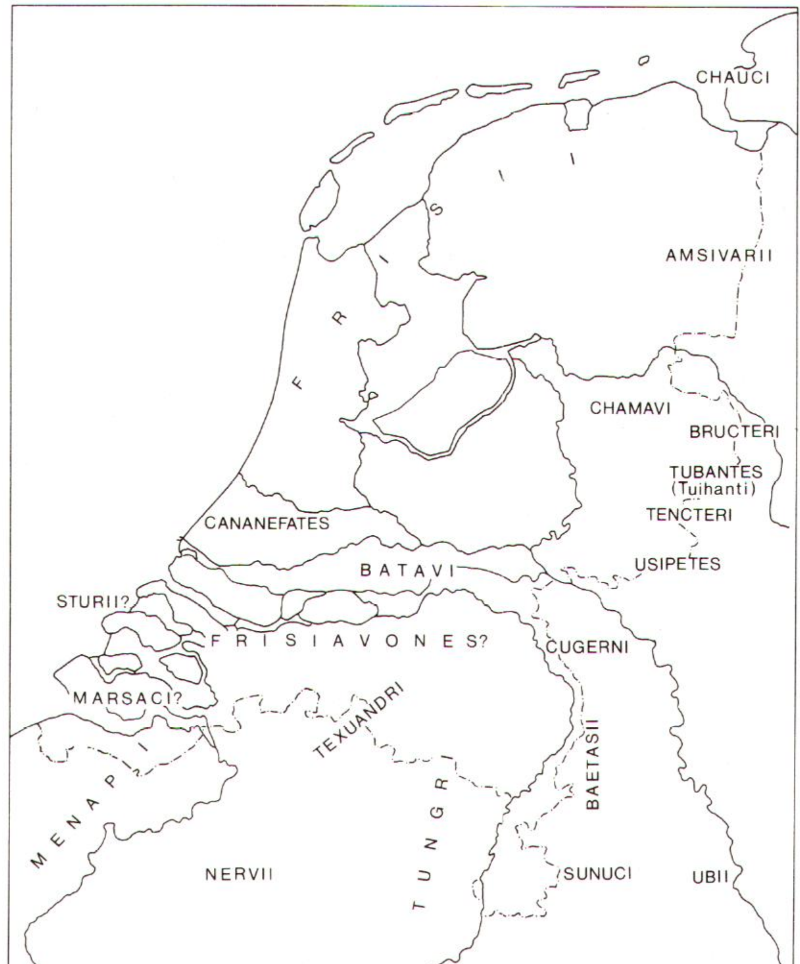
De Romeinse expansie in Germania richtte zich in eerste instantie op het gebied tussen Rijn, Main en Elbe. Ondertussen was Tiberius bezig het gebied ten zuiden van de Donau te pacificeren. Het was kennelijk de bedoeling daarna het zuiden van Duitsland met deze rivier als basis te ontsluiten. De operaties vanaf de Donau zijn echter in de kiem gesmoord door het uitbreken van de gevaarlijke Pannonische opstand in 6 n. Chr.
In het noordelijk operatiegebied verliep alles aanvankelijk zeer succesvol. Ons land speelde in deze episode een belangrijke rol en wel voornamelijk vanwege zijn strategische positie. Het plan ter verovering van het noorden van Germania was namelijk gebaseerd op het uitvoeren van een tangbeweging. Op verschillende punten langs de Rijn drongen de Romeinse troepen het vijandelijk gebied binnen. De dalen van de rechter zijrivieren van de Rijn vormden goede invalspoorten. Dicht bij ons land was dat vooral de Lippe in het gebied van de Sugambri. Deze kregen het dan ook zwaar te verduren: hun verdiende loon uiteraard. Hun land werd herhaaldelijk verwoest: in 12, 11 en 10 v. Chr. In 8 v. Chr. verplaatste Tiberius zelfs een groot deel van de stam naar de omgeving van Xanten op de linker Rijnoever, waar zij sindsdien onder de naam Cugerni een rustig bestaan leidden. De andere bek van de tang werd gevormd door onze grote rivieren en hun voortzetting via Flevomeer en Waddenzee tot aan de monding van Eems, Weser en Elbe, die zelf weer de mogelijkheid boden om het Germaanse gebied vanuit het noorden binnen te dringen. De route door Nederland had het enorme voordeel dat troepen en voorraden per schip konden worden verplaatst. Dit was vlugger en veiliger dan over land en de Romeinen hebben deze mogelijkheden heel bewust uitgebuit.[39]

11. Tiberius, 14-37

Het Middennederlandse rivierengebied – *insula Batavorum* – werd uitvalsbasis. Reeds Drusus trok in 12 v. Chr. van hieruit op tegen de Usipetes, Sugambri, Friezen en Chauken.[40] De legerleiding zag het strategisch belang van het Bataafse gebied terdege in.[41] Drusus verbeterde de vaarroute naar het noorden nog door zijn troepen kanalisatiewerkzaamheden te laten uitvoeren (zie p. 89). Deze ontwikkeling impliceert dat Drusus met de

Bataven tot overeenstemming kwam. Er is geen bewijs dat de Bataven door de Romeinen met opzet in het rivierengebied gevestigd zijn. Zij zijn daar op eigen houtje, of hoogstens met – oogluikende – toestemming van de Romeinen,[42] neergestreken in de periode tussen Caesar en Augustus, toen er van Romeins gezag in deze streken geen sprake was. Hun immigratie was de Romeinen echter niet ongelegen gekomen, want een deel van het land van vestiging was 'leeg' geweest[43] en braakliggend land in een gebied waar legereenheden zich concentreerden – en eten moesten – was de Romeinen een gruwel. Tegenstand hebben de Bataven niet geboden. Er moet tussen hen en Drusus een verdrag gesloten zijn, waarbij zij zich op zeer gunstige voorwaarden onderwierpen. Zij behielden een grote mate van autonomie, betaalden geen belasting en hoefden slechts troepen te leveren.[44] Aan rust in de militair zo belangrijke Rijn-Maasdelta was de Romeinen veel gelegen, maar ook de Bataven dienden met deze regeling een eigen belang. Zij hadden in hun land van herkomst nog onlangs onaangename ervaringen met ongewisse toestanden opgedaan.[45]

12. De Nederlandse stammen ten tijde van Augustus; grotendeels naar Bogaers 1967 en 1971a

Bovendien was de Romeinse expansie gericht tegen hun potentiële belagers in het Overrijnse en was oorlog een mannelijk tijdverdrijf. Zij worden in 16 n. Chr. in de legers van Germanicus genoemd[46] en zijn altijd om hun gevechtswaarde gewaardeerd geweest. Het met de Bataven gesloten verdrag wordt overigens pas later door Tacitus vermeld.[47]

De operatie Elbe verliep aanvankelijk geheel naar wens. In een paar maanden onderwierp Drusus onder meer de Friezen en de Chauken. De Friezen moesten wél belasting betalen, zij het met mate.[48] Zij leverden ook troepen en trokken al dadelijk met Drusus op tegen de Chauken.[49] Hun gebied vormde een invalspoort naar het hart van Germania en was daarom van strategisch belang. De Romeinen kwamen er dan ook om er te blijven. In 28 blijkt er op Friese bodem een Romeins fort te liggen, *castellum Flevum*, dat wel met de militaire nederzetting Velsen I geïdentificeerd wordt. Deze zou volgens de laatste inzichten echter eerst onder Tiberius gesticht zijn. Waarschijnlijk is ook met de Chauken een regeling getroffen. De vermelding bij Velleius Paterculus, die onder Tiberius schreef, van een in 5 n. Chr. met de Chauken gesloten verdrag, is geen bewijs dat er ook onder Drusus niet reeds een verdrag met hen tot stand gekomen is.[50] Evenals in het Friese gebied hebben er bij de Chauken bezettingstroepen gelegen, zoals in 9 n. Chr. blijkt.[51] Het is niet met zekerheid uit te maken of deze situatie onder Drusus of onder Tiberius ontstond. Een mededeling van Florus, een auteur uit de tijd van Hadrianus, is misschien een argument om voor Drusus te kiezen. Florus deelt nl. mee dat Drusus garnizoenen en wachtposten legde langs de Elbe, de Weser en de Eems.[52] Verder leverden de Chauken hulptroepen: eerste vermelding in 15 en 16 n. Chr.[53]

Het is weer moeilijk de woongebieden van de Friezen en de Chauken precies te omschrijven. De Friezen woonden in het kleigebied van Groningen en Friesland en zonder twijfel ook langs de westkust tot waar zij aan de Cananefaten grensden.[54] Of die grens in deze tijd aan de Oude Rijn, dan wel iets ten noorden of zelfs ten zuiden van deze rivier gelegen was, is thans nog niet met zekerheid vast te stellen.[55] De Chauken worden algemeen gesitueerd in het Duitse kustgebied tussen Eems en Elbe. Er zijn, helaas, niet voldoende overtuigende argumenten aan te voeren om ook Kennemerland tot Chaukisch gebied te verklaren.[56]
Voor de oostelijke zandgronden van Nederland is dan nog geen bestemming gevonden. Hier mogen de Amsivarii (Eemsgebied, Zuidoost-Groningen en wellicht ook Drente) en de Chamavi (Overijssel en het noordoosten van Gelderland) geplaatst worden. Nog een heel rijtje andere stammen kan in de periode tussen Drusus en ongeveer het midden van de 1ste eeuw n. Chr. met oostelijk Nederland in verband gebracht worden: Usipetes, Tubantes (= Tuihanti?), Tencteri, Bructeri.[57] Hier heersten blijkbaar de bekende onstabiele toestanden. Een enigszins nauwkeurige localisatie van de steeds wisselende territoren is niet mogelijk en in dit verband ook overbodig. De Gelderse IJssel zou de westelijke grens van het genoemde stammencomplex gevormd hebben. Opvallend is, dat tot nu toe niemand ooit een stamnaam met de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug verbonden

heeft.[58] Van de in deze periode opduikende namen zullen wij vooral die van de Friezen, Chauken en Chamaven in het verdere verloop van de Romeinse historie van Nederland nog weer ontmoeten.

Het aanvankelijke succes van de Elbe-politiek leidde niet tot blijvend resultaat. Het plan werd in 47 n. Chr., onder Claudius, definitief opgegeven. Er is in totaal dus zestig jaar aan gewerkt (12 v.-47 n. Chr.), maar met onderbrekingen en met wisselende energie. Onvoorziene omstandigheden – zoals de vroegtijdige dood van Drusus en later van Germanicus, het ongenoegen tussen Tiberius en Augustus, en opstanden elders in het rijk – verhinderden de Romeinen telkens werkelijk door te zetten. Daarbij kwam het groeiende verzet in Germania zelf.
Na Drusus zijn de Romeinse legers nog tenminste vijf maal door het land van de Friezen naar Noord-Duitsland getrokken: in 4 en 5 n. Chr. onder Tiberius, in 15 en 16 onder Germanicus en in 47 onder Corbulo.[59] Er is verder nog een zesde expeditie geweest: die van Gabinius 'Cauchius' tegen de Chauken omstreeks 40 n. Chr. Men kan veronderstellen dat ook Gabinius wel door het Friese gebied zal zijn opgetrokken, maar dit is niet expliciet overgeleverd.[60]
Systematisch verzet openbaarde zich het eerst in Midden-Duitsland in 9 n. Chr., juist toen de Romeinen dachten dat de tijd van de gewapende expansie voorbij was: zij leden een verpletterende nederlaag in de befaamde Varus-slag in het Teutoburgerwoud.[61] Het is merkwaardig dat zij zich zo hadden kunnen vergissen. In plaats van zich definitief te onderwerpen, begonnen de Germanen nu, onder leiding van Arminius, pas goed. De verlamming, die op het eerste contact met de superieure Romeinse civilisatie gevolgd was, was nu overwonnen. Een nieuwe generatie groeide op en een begaafd leider, die tot die nieuwe generatie behoorde, was aanwezig in de persoon van Arminius;[62] de kracht maar ook de zwakheden van de legioenen waren nu bekend, en de nadelen van de vreemde overheersing (belastingen!) waren concreet geworden. Voor Augustus was na de nederlaag van Varus de aardigheid eraf. Hij liet de zaak op zijn beloop.
Enkele jaren later trachtte Germanicus, als een goed zoon van zijn vader Drusus, de draad weer op te vatten, maar zijn oom Tiberius, die inmiddels keizer geworden was, voelde weinig voor een voortzetting van de oorlog en maakte er zo spoedig mogelijk een einde aan. De situatie van vóór 9 n. Chr. werd niet hersteld. Integendeel, de macht van Arminius nam voortdurend toe, en toen hij omstreeks 20 werd vermoord omvatte zijn stammenbond niet alleen de werkers van het eerste uur: de Cherusken, de Bructeri, de Marsi en de Angrivarii, maar ook de Chatten, de Semnonen en de Longobarden.
Het 'rijk' van Arminius strekte zich dus over heel Midden-Duitsland uit, van de Rijn tot de Elbe. De stammen aan de kust hadden echter met 'Herman' de Cherusk geen gemene zaak gemaakt. Dit geldt met zekerheid voor de Friezen. Zij bleven tot in 28 de Romeinen trouw – als dat grote woord hier tenminste op zijn plaats is. Naar hun motieven kunnen wij slechts gissen. Misschien vreesden zij de stammenbond van Arminius meer dan het imperium; mogelijk ook woonden zij te veel geïsoleerd en waren zij

eenvoudig niet geïnteresseerd in wat verderop in Germania gebeurde, of het ontbrak hun te veel aan centrale leiding om als één man op de situatie te reageren. Het blijven speculaties. De oorzaak van de Friese opstand in 28 is ons uit Tacitus bekend: afpersing bij het invorderen van de belasting.[63] Dit onverstandig optreden van de militaire bestuursambtenaar in Friesland, de officier *(primipilaris)* Olennius, maakt op ons een merkwaardige indruk. Blijkbaar voelden de Romeinen zich in Friesland toen nog zo zeker, dat zij alle voorzichtigheid uit het oog verloren. De opstand had waarschijnlijk een locaal karakter en er is geen enkele aanwijzing dat de plaats van handeling in de huidige provincie Friesland gezocht moet worden. Men denkt tegenwoordig eerder aan Noord-Holland (zie p. 94). De vijandelijkheden bestonden na een inleidende kruisiging van een aantal soldaten-belastinggaarders uit: de belegering van het fort Flevum (dat niet is ingenomen); een ternauwernood door de legatus van Germania Inferior, L. Apronius, gewonnen veldslag, die Tacitus overigens elders een *clades* noemt;[64] het afslachten van 900 Romeinen bij *Lucus Baduhennae* (het heilige bos van Baduhenna), en de dood van 400 Romeinen in de villa van een zekere Cruptorix, die vroeger in het Romeinse leger gediend had. Alle Romeinen die in Tacitus' relaas ter sprake komen, zijn militairen; nergens blijkt dat er in het Friese gebied ook burgers aanwezig waren.[65] Het resultaat van dit alles zal wel geweest zijn dat de Romeinse invloed in het land van de Friezen tot vrijwel nul gereduceerd werd, al is het niet helemaal uitgesloten dat de Romeinen zich op enkele punten handhaafden. Castellum Flevum, dat de belegering had doorstaan, kan ontruimd zijn, maar zeker is dat niet. In feite werd de band met Rome echter geslaakt en in 47 vindt Corbulo de Friezen 'vijandig en onbetrouwbaar'.[64]
De rol die de Chauken in 9 en volgende jaren gespeeld hebben, is niet helemaal duidelijk. Er zijn toch eigenlijk geen doorslaggevende argumenten aan te voeren dat zij zich bij Arminius hebben aangesloten.[66] In de gebeurtenissen van 28 hebben zij geen aandeel gehad; daarvan horen wij tenminste niet. In 41 vond Gabinius het echter nodig om tegen hen op te treden en in 47 Corbulo. Onder het jaar 47 lezen wij bij Tacitus dat het initiatief in Chaukische handen was overgegaan: zij plunderden de kust van Gallia met hun piratenschepen.[67] Hoewel het nergens met zoveel woorden in de bronnen gezegd wordt, kan iets dergelijks ook in de dagen van Gabinius voorgevallen zijn. Naar het lijkt zijn de Chauken nooit officieel in opstand gekomen. Vermoedelijk was dat niet nodig, omdat er na 28 van Romeinse invloed in hun gebied geen sprake meer was. De voordien aanwezige garnizoenen zijn in dat jaar wellicht teruggetrokken.
Antieke en moderne auteurs hebben keizer Tiberius dikwijls verweten dat hij de Elbe-politiek heeft opgegeven, en dat nog wel, aldus Tacitus[68] en anderen, op grond van persoonlijke belangen en jaloezie. Nu heeft Tiberius in de tweede helft van zijn regering inderdaad zijn belangstelling voor staatszaken meer en meer verloren: zijn kluizenaarschap op Capri begon kort na de Friese opstand en persoonlijke motieven zullen bij zijn beslissingen wel evengoed een rol gespeeld hebben als bij anderen. Het is echter de vraag of Tiberius werkelijk de Elbe-politiek opgaf. Zeker, de gewapende expansie werd – althans voorlopig – gestaakt, maar dat was onder de gege-

13. Caligula, 37-41

14. Cnaeus Domitius Corbulo, toegeschreven portret; Museo Capitolino, Rome

ven omstandigheden een wijs besluit. De grote krachtsinspanning van Germanicus in 15 en 16 n. Chr. had geen overtuigend succes geboekt. Prestige en kracht van de vijand waren op hun hoogtepunt, maar de Germaanse eenheid was uit de nood der tijden geboren. Het viel te verwachten dat deze eenheid weer plaats zou maken voor de gebruikelijke tegenstellingen tussen de Germaanse stammen onderling en binnen de stammen afzonderlijk, wanneer de Romeinse druk tijdelijk werd verminderd. Dat is ook inderdaad gebeurd. Arminius en de zijnen hebben de kracht van een ander Germaans rijk, dat van Marbod in Zuid-Duitsland, definitief gebroken – Marbod vluchtte naar Italië! Hiermee speelden de opstandelingen hun vijand in de kaart. De vernietiging van Marbod stond sinds 6 n. Chr. op Tiberius' programma, maar de Pannonische opstand had de vervulling van deze wens verijdeld. Omstreeks 20 is Arminius zelf vermoord; zijn stammenbond viel uiteen. De tijd werkte voor de Romeinen en een verstandig regeerder zou hierop speculeren. Bovendien was het gewapend optreden slechts één kant van de zaak. Een ander, vreedzamer wapen in de strijd was

de penetratie met diplomatieke middelen: het aanwakkeren van de onderlinge tegenstellingen en het steunen van één van de partijen, in de meeste gevallen de stamadel. Ook dit wapen hebben de Romeinen graag gehanteerd. Een karakteristiek voorbeeld uit de tijd van Claudius is de aanstelling van de in Rome opgevoede prins Italicus, een neefje van Arminius, als koning over de Cherusken.[68] Diplomatiek contact met de Friezen blijkt nog iets later uit de op het eerste gezicht zo merkwaardige reis van de twee Friese vorstjes Verritus en Malorix naar Rome om daar met Nero hun probleem te bespreken. Men vond zoiets op zichzelf niet ongewoon. Het wordt ons in dit geval verteld, omdat de Friezen zich te Rome naar Romeinse begrippen zo ongewoon gedroegen.[69] Van dergelijke diplomatieke contacten horen we bij de Romeinse auteurs alleen zo nu en dan; oorlogen waren interessanter. Men mag echter aannemen dat na het beëindigen van de oorlogshandelingen in 16 n. Chr. de strijd om Germania met de boven geschetste diplomatieke middelen is voortgezet. Ook Corbulo begon in 47 zijn activiteiten tegen de Chauken met het zenden van gezanten.
De enigszins komische episode van Corbulo's veldtocht tegen de Friezen en Chauken (in 47)[70] is eigenlijk ook alleen begrijpelijk, als men ervan uitgaat dat tot op dat moment het Elbe-plan nooit helemaal was opgegeven (zie ook p. 28). De Romeinen waren er alleen nog niet toe gekomen de oorlogshandelingen in Germania te hervatten. Een voorname oorzaak daarvan lag in het feit dat Tiberius' opvolgers Caius (Caligula) en Claudius zich met een ander onderdeel van Caesars politieke erfenis geïdentificeerd hadden: de verovering van Engeland. In dat kader mag misschien ook de strafexpeditie van Gabinius in 41 tegen de Chauken geplaatst worden. Piraten op de Gallische kust waren onder deze omstandigheden uiteraard bijzonder onwelkom. Het is ondenkbaar dat Corbulo, deze trouwe dienaar des keizers, welbewust tegen de wensen van de regering inging. Hij moet gemeend hebben een welgevallig werk te verrichten. Toen hem uit een missive van Claudius bleek dat dit niet zo was, keerde hij terstond uit het Chaukenland terug; zijn enige ongehoorzaamheid was de schampere opmerking: 'vroeger hadden generaals het gemakkelijker'. Het was overigens geen kleinigheid waaraan Corbulo begonnen was. Het kwam neer op een volledige pacificatie van het Friese en Chaukische gebied; het hield zelfs meer in dan het herstel van de toestand van voor 28. Er werden weer garnizoenen in Friesland gelegerd, maar Corbulo ging verder. Hij stelde de grenzen van het Friese territorium vast en voerde een op Romeinse leest geschoeid bestuursapparaat in: 'senaat, magistraten en wetten'. Kortom, hij was bezig een *civitas Frisionum* in te richten. Van verzet bij de Friezen was geen sprake; wellicht was de Romeinse bescherming hun welkom tegenover de Chaukische bedreiging. Deze grootscheepse onderneming, waarbij vier Romeinse legioenen betrokken waren, werd kort na het succesrijke begin door een keizerlijk veto getroffen. Corbulo voerde zijn leger terug naar de Rijn; het veroverde gebied werd in feite weer prijsgegeven.
Wij moeten uit deze episode afleiden dat Claudius in het begin van zijn regering van plan is geweest om de Elbe-politiek weer te activeren. Claudius' voorganger Caligula had er reeds van gedroomd de heldendaden van zijn vader Germanicus in Germania te evenaren.[71] Het leger in Germania

Inferior, dat in 43 ten behoeve van de invasie in Engeland verzwakt was, was juist in 47 weer op volle sterkte gebracht.[72] De verovering van Engeland verliep aanvankelijk zeer vlot en de eerste fase had in 47 zijn voltooiing gevonden.[73] In een dergelijk verband wordt het optreden van Corbulo begrijpelijk. Terwijl deze echter bezig was de hem gegeven instructies uit te voeren, hadden de inzichten van de keizer zich intussen gewijzigd. De achtergronden van deze ommezwaai in de Romeinse buitenlandse politiek zullen wel nooit helemaal worden opgehelderd. Blijkbaar zag Claudius in – onder invloed van zijn politieke adviseurs? – dat de verovering van Engeland en Germania tegelijk niet mogelijk was. Hij koos en concentreerde zich op Britannia. Op het Engelse oorlogsterrein lieten de moeilijkheden niet lang op zich wachten. Het zou nog tot onder Domitianus duren voor Rome daar de toestand meester was.

Van Claudius tot de Bataafse opstand (47-69): de Rijn blijft grens; Noord-Nederland vrij

Na 47 was het afgelopen met de Romeinse militaire expansie ten noorden van de Beneden-Rijn. Het operatieplan bleef, denkelijk, nog een tijd bestaan, maar er is nooit meer iets van gekomen. De belangstelling van Claudius' opvolger, Nero, gold meer het oosten van het rijk. De na hem komende dynastie van de Flavische keizers (Vespasianus, Titus en Domitianus) had met Caesars plannen geen emotionele binding meer. De overgang van een offensieve naar een defensieve politiek, die van de Rijn de grens van het imperium maakte, was een geleidelijk proces, dat zich in de eerste decennia na 47 voltrok.
De Romeinse invloed in het noorden van ons land is na het terugtrekken van Corbulo's troepen ongetwijfeld afgenomen. De relaties tussen Romeinen en Friezen, en mogelijk nog andere bewoners van Noord-Nederland, werden waarschijnlijk niet geheel verbroken en bleven aanvankelijk zelfs van vriendschappelijke aard. Ook in ons land zullen de Romeinen evenals elders geprobeerd hebben om met diplomatieke middelen invloed buiten de grenzen uit te oefenen. Het streven was daarbij gericht op het scheppen van een bufferzone, waarin de bestaande verhoudingen bevroren moesten worden en verschuivingen en nieuwe machtsconcentraties voorkomen. Dat gelukte hier overigens niet al te best, getuige de trek van een deel van de Friezen onder Verritus en Malorix en van de Amsivarii onder Boiocalus.[74] Zij stonden aanvankelijk niet vijandig tegenover de Romeinen; verwachtten hun heil zelfs van Rome. Hun landverhuizing is tegen de achtergrond van stamoorlogen te zien – het oude liedje. De Romeinse houding is nu geheel defensief. De stadhouders proberen hen met goede woorden van de grens te verwijderen.[75] Pas als onderhandelen niet helpt, worden zij tenslotte met geweld van wapenen verdreven. Het optreden van de Romeinen zette kwaad bloed. De Friezen kozen in 69/70 de zijde van Civilis.[76]

15. Claudius, 41-54

Omstreeks het midden van de 1ste eeuw deed dus de expansiedrang van de stammen in het noorden van Nederland zich tot aan de Rijn gevoelen. Deze expansie van de bewoners van het noorden van Nederland naar het zuiden

was al eerder begonnen.[77] Zij vond sinds Caesars tijd een tegenpool in de Romeinse veroveringszucht, die naar het noorden gericht was. Vanaf 47 hielden deze twee tegengestelde bewegingen elkaar gedurende ongeveer twee eeuwen aan de Rijn in evenwicht. Onder Claudius ontstond de scherp afgebakende grenslinie langs Oude Rijn en Kromme Rijn (zie p. 98). Direct in het begin werd dit evenwicht echter nog éénmaal bedreigd: door de opstand van de Bataven in 69/70.

De Bataafse opstand (69/70): een adellijke droom

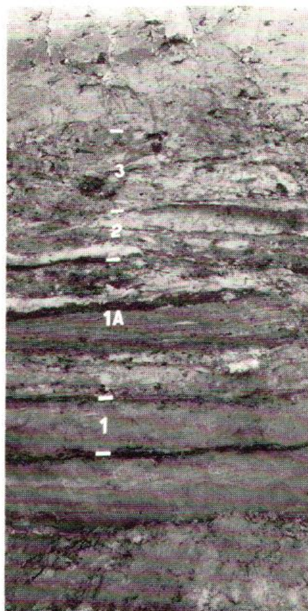
Die bedreiging was allerminst denkbeeldig. Van de Noordzee tot aan Mainz werd de grens van het imperium uitgewist. Alle posten aan de Rijn tussen Katwijk en Xanten gingen in vlammen op; sommige werden door de opstandelingen veroverd, andere zijn bij de ontruiming door de eigen garnizoenen in brand gestoken. Romeinse legereenheden werden verslagen. Met de Bataven verbonden zich de Cananefaten en de stammen rechts van de Rijn: de Bructeri en Tencteri,[78] de Friezen en de Chauken. De opstand woei over naar Gallia; de Lingones en de Treviri rebelleerden. Legioenen liepen over naar de vijand. De jonge Romeinse steden Trier en Keulen vielen af. Er is hier geen plaats om de gebeurtenissen uit die veelbewogen dagen uitvoerig na te vertellen. Men leze het omstandig relaas in Byvancks *Nederland in den Romeinschen Tijd*, of nog beter, men leze Tacitus' *Historiae* zelf.[79] Wij zullen ons ertoe moeten beperken enkele conclusies uit het gebeurde te trekken.

De opstand van de Bataven is een in zekere opzichten verbijsterende episode. Het aanvankelijk succes was enorm, maar dit aspect is eigenlijk niet moeilijk te verklaren. De opstand viel in een periode van grote innerlijke zwakte van het Romeinse rijk. Nadat Nero in 68 was vermoord, ontbrandde een burgeroorlog, even hevig als in de dagen na de dood van Caesar. Galba, Otho en Vitellius betwistten elkaar de troon, die Vespasianus in 69 won. De troonpretendenten bevochten hun zaak in Italië met legioenen die zij uit de provincies hadden meegenomen. Zo had Vitellius, de commandant van het Nedergermaanse leger, een groot deel van de Rijnlegers in Italië ingezet. De garnizoenen langs de Rijn waren daardoor ernstig verzwakt. Er zouden hoogstens 20 000 legioensoldaten, voor een belangrijk deel Galliërs uit Noord-Italië en Zuid-Frankrijk, zijn overgebleven. Deze lagen in Vetera (Xanten), Bonn, Neuss en Mainz, de meesten dus ver van ons land. Daarbij kwam een onbekend aantal hulptroepen die uit Galliërs en Belgen bestonden en in een conflict met hun stamverwanten niet betrouwbaar waren.[80] Na de dood van Vitellius kostte het de Rijnlegioenen bovendien moeite hun loyaliteit op de nieuwe keizer Vespasianus over te dragen.

Julius Civilis, de leider van de opstandelingen, beschikte daarentegen over een krachtige troepenmacht. De kern daarvan werd sinds een vroeg stadium van de opstand gevormd door 8 cohortes Bataafse en Cananefaatse infanterie, legereenheden dus die in de *insula Batavorum* gelicht waren, maar naar Romeins model bewapend en opgeleid; in feite een Romeins leger. Hun aantal bedroeg niet meer dan 4800 man,[81] maar de gevechts-

16. Nero, 54-68

17. Brandlaag in het castellum van Valkenburg (bij 1A), getuigend van de Bataafse opstand in 69/70

waarde van deze beproefde en uitstekend getrainde, 'trigger-happy' keurbende overtrof verre hun aantal. Daaromheen groepeerden zich nieuwe eenheden, die door Civilis kort voor en tijdens de opstand in het gebied van de Bataven en wellicht ook in dat van de Cananefaten en Marsaci zijn gevormd.[82] Verder de Romeinse hulptroepen die al spoedig na het begin van de opstand naar Civilis overliepen, zoals b.v. een *cohors Tungrorum* en de Rijnvloot, de laatste dank zij de Bataafse roeiers,[83] en een Bataafse ruiterafdeling (*ala*).[84] Belangrijk was ook de steun die de Germaanse bondgenoten van over de Rijn verleenden. Zij hadden in Civilis' strijdmacht een groot aandeel, maar door hun gebrek aan discipline en door hun ongecoördineerd optreden vormden zij allesbehalve een strategisch precisie-instrument.[85] In 69 sloot één van de stammen links van de Rijn zich bij Civilis aan: de Cugerni in het gebied van Vetera (Xanten).[86] In het jaar 70 breidde Civilis zijn leger nog uit door – weliswaar afgedwongen – aansluiting van de Sunuci, Baetasii, Tungri en Nervii.[87] Tenslotte zwol in datzelfde jaar de macht van Civilis aan door de rebellie van de Treviri en Lingones. Hun troepen stonden echter niet onder zijn commando. De naar de Galliërs overgelopen Romeinse legioenen van Bonn, Neuss en Mainz hebben nauwelijks aan de strijd deelgenomen.[88] Zij bezaten onvoldoende enthousiasme om hun bloed voor de zaak van een Gallisch Rijk te vergieten.
De gedemoraliseerde en gedesorganiseerde restanten van het Romeinse Rijnleger vormden gedurende 69 en de eerste helft van 70 geen partij voor de troepenmacht van Civilis. Dat is het geheim van zijn aanvankelijke successen. Zijn wat geïmproviseerde leger was echter ondanks de ervaring en intelligentie van de veldheer niet opgewassen tegen de ontzaglijke vernietigingsmachine, bestaande uit acht legioenen,[89] die onder leiding van Cerialis kwam aanrollen. Dat is de verklaring van Civilis' uiteindelijk echec.
Het hoopvolle begin en het droevig einde van de opstand, beide zijn zij begrijpelijk. Veel minder goed te begrijpen is dat Civilis, wiens intelligentie toch boven die van de gemiddelde 'barbaar' uitging,[90] de afloop niet zelf heeft voorzien. Daar ligt het verbijsterende van de zaak. Waarom is hij er ooit aan begonnen, wat beoogde hij en hoe heeft hij zijn landgenoten meegekregen? Indien de persoonlijke wrok waarvan Tacitus spreekt,[91] al een motief van enige betekenis vormde, dan toch uitsluitend voor Civilis zelf. Er zou echter een algemene ontevredenheid bij de Bataven hebben bestaan.[92] Men beklaagde zich over de onvrijheid: het bondgenootschap was in slavernij ontaard. Civilis heeft het bij Tacitus voortdurend over *libertas* (vrijheid), waar ook de Germaanse Tencteri de mond vol van hebben.[93] Maar onder vrijheid verstaat niet iedereen hetzelfde. Wat bedoelde Civilis met vrijheid? Het valt op dat hij zich vooral tot de Bataafse adel richt; bij hen hebben zijn argumenten succes. Zij voelden zich blijkbaar in hun vrijheid beknot. De macht van de adel – Civilis behoorde tot de beste familie van het land – was van oudsher groot. Weliswaar zochten de Romeinen speciaal bij hen aansluiting,[94] maar toch vooral om hen als instrument van romanisatie te gebruiken. Daarbij werd hun absolute macht geleidelijk beknot; zij werden gebruikt (zie ook p. 218). Een intelligent man als Civilis moet dit hebben doorzien. De omschakeling op een

Romeins bestuurspatroon was voor 69 al in volle gang. Corbulo voerde bij de Friezen de Romeinse bestuursvorm al in 47 in; de Bataven waren zeker eerder aan de beurt gekomen. De vrijheid van de *adel* was in het geding. *Die* vrijheid wilde Civilis herwinnen.
Maar hoe? Was het direct in het begin al niet onzinnig om te menen dat één klein volkje 'de hele wereld van slavernij kon bevrijden'?[95] Het doel dat Civilis zich gesteld had, moet beperkter geweest zijn. Tacitus laat hem naar de nederlaag van Varus verwijzen: 'toen is de slavernij uit Germania verdreven.'[96] Wat blijkbaar kon worden bereikt was dat de Romeinen door verzet op het juiste moment een veroveringsplan opgaven en hun grenzen terugnamen. Civilis had vijfentwintig jaar in een hoge functie in het Romeinse leger gediend en was zonder twijfel van de buitenlandse politiek die de keizerlijke regering voerde op de hoogte. Hij wist dat Nero's belangstelling vooral naar het oosten uitging[97] en dat in het westen de verovering van Engeland en niet langer die van Germania de eerste prioriteit bezat. Hij had zelf in Engeland gevochten en daar Vespasianus leren kennen.[98] Hij kan er echter geen ogenblik aan getwijfeld hebben dat de Rijnlinie voor de Romeinen zo essentieel was dat zij deze onmogelijk konden prijsgeven. Vermoedelijk hoopte hij echter de Romeinen te kunnen terugdringen op Caesars Rijn, dat wil zeggen de Waal – op de uitgangsstelling van Drusus in 12 v. Chr. dus. Daarop wijst het feit dat de Bataven het vooral gemunt hadden op de forten langs de Beneden-Rijn. Vetera (Xanten) was het verst verwijderde punt waarvoor zij zich inspanden. Dit Romeinse kamp moest nog tot elke prijs vernietigd worden, omdat het het voornaamste bastion van de sinds 47 bestaande *limes* van Germania Inferior was. Voor de zuidelijker gelegen Rijnvestingen heeft Civilis zich nooit speciaal geïnteresseerd; dat was een zaak voor de Gallische opstandelingen.[99] Een sterke aanwijzing is ook dat Civilis in de laatste fase van de strijd de waterbouwkundige werken van Drusus ongedaan maakte en de Waal, die Tacitus hier overigens Rijn noemt, weer liet groeien ten koste van *de* (onze) Rijn.[100] Naar het zuiden toe was er behoefte aan een barrière. De grens naar het noorden kon wel verdwijnen, want het eiland van de Bataven moest in Civilis' visie voortaan deel uitmaken van het Vrije Germania.
Het blijft een vraag of de Bataaf ooit werkelijk geloofd heeft in het Gallische Rijk van de Treviri *cum suis*. Toen dit onder de aandrang van Cerialis' legioenen alras bezweek, raakte Civilis allerminst in paniek. *Oppidum Batavorum* (Nijmegen) werd prijsgegeven, maar dit was, naar uit het vervolg blijkt, geen wanhoopsdaad. Civilis verschanste zich achter de Waal – vol vertrouwen volgden hem honderddertien leden van de Trierse gemeenteraad, die zich gecompromitteerd hadden – en leverde daar opgewekt en hardnekkig tegenstand. Maar de Romeinen zetten door, misschien wel voornamelijk uit overwegingen van prestige. Wanneer de Waallinie onhoudbaar blijkt, legt Civilis – realist die hij is – onmiddellijk het hoofd in de schoot. Geen wanhopige strijd tot de laatste man en zelfs geen poging om in Germania de oorlog voort te zetten. Daarvoor had hij zich de les van Arminius te zeer ter harte genomen; hij wist welk lot de stichter van een Germaans rijk te wachten stond. Zijn plan was mislukt, het beperkte doel niet bereikt, maar veel was er nog niet verloren. Het bondgenootschap met

de Romeinen schijnt op ongeveer de oude voorwaarden hernieuwd te zijn.[101]
De gebeurtenissen in 69/70 maken tenslotte ook duidelijk dat de romanisatie van de Bataven in die tijd nog allerminst voltooid was. Het was waarschijnlijk juist de sinds Claudius ondernomen poging tot gelijkschakeling en volledige inpassing in het Romeinse bestuurssysteem, die het misnoegen van de Bataafse adel opgewekt had. Allerlei specifiek Germaanse gewoontes werden in ere hersteld: bij voorbeeld de schildverheffing van Brinno de Cananefaat;[102] het strijden ten aanschouwe van de vrouwen en kinderen;[103] de lange roodgeverfde haren van Civilis en de 'Spartaanse' opvoeding van zijn zoontje.[104] Men zette zich af tegen de Romeinse beschaving, maar maakte ondertussen een dankbaar gebruik van de nieuwe verworvenheden die aan de Romeinse civilisatie te danken waren: de militaire discipline wordt met name genoemd;[105] Civilis spaarde de stad Keulen, dat symbool van Romeinse cultuur.[106] De Germanen van over de Rijn verschilden hierin van de Bataven. Zij waren nog geheel van vreemde smetten vrij.[107]
Het is interessant om op te merken dat de Belgische stammen, de Menapii, Nervii, Baetasii, Sunuci en Tungri, niet dan onder dwang met de opstand meededen.[108] Zij verkozen bewust de *Pax Romana* boven de Germaanse vrijheid. Zij hadden blijkbaar in de eeuw sinds Caesar veel bijgeleerd. De Ubii rond Keulen toonden een aandoenlijke trouw jegens Rome[109] en de Gallische stammen in het Rijngebied en Frankrijk hadden over het algemeen helemaal geen moeite met hun keus tussen *libertas an pax* (vrijheid of vrede).[110] De overval van Sabinus met zijn Lingones op de Sequani[111] bewees hoe hardnekkig de oude kwaal van de onderlinge verdeeldheid was. Voor de meeste Galliërs was deze kwaal erger dan het middel; zij ervoeren de Pax Romana niet als een paardemiddel. Zelfs de opstandige Galliërs, de Treviri en de Lingones, verrieden in hun optreden hoezeer zij al verromeinst waren. Zij vielen van Rome af, maar wisten niets beters te doen dan hun *Imperium Galliarum* te schoeien op Romeinse leest. Hierin onderscheidden zij zich van de Bataven. Classicus, één van de Trierse leiders, nam de distinctieven over van de Romeinse militaire bevelhebber.[112] Julius Sabinus, de aanvoerder van de Lingones, mat zich de keizerlijke titel Caesar aan.[113] Zij waren er niet op uit om de samenlevingsvorm van vóór de Romeinse overheersing te herstellen.
De Gallische opstand was een vroege uiting van de centrifugale krachten die in het Romeinse imperium aanwezig waren en die in de laat-Romeinse tijd duidelijker naar voren zullen komen. Het Imperium Galliarum was een gebeuren binnen het kader van het Imperium Romanum. Het was in feite niet meer dan een usurpatie van Romeinse macht door locale aanzienlijken, geïnspireerd door de troonstrijd in Rome.[114] Het was tevens een hersenschim.
De machtige golf van de romanisatie ebde naar het noorden toe uit. Hij had in het derde kwart van de eerste eeuw het rivierengebied van Midden-Nederland nog maar nauwelijks bereikt, terwijl Gallia en het Rijngebied al diepgaand geromaniseerd waren. De bewoners van de Insula Batavorum misten niet alleen de loyaliteit jegens de regering te Rome, zij beschouwden het Imperium Romanum nog als een (kolonialistische) overheersing

door een vreemde beschaving. De Bataven wilden zichzelf zijn en verkozen een eigen vorm van vrijheid boven de Pax Romana. Zij wilden liever niet tot het Romeinse rijk behoren. Zij hebben vermoedelijk hun ideaal gezien in een positie van zelfstandig bemiddelaar tussen de civilisatie van Rome en de cultuur van het Vrije Germania, en dat was helemaal geen gek idee. Hun opstand kan worden omschreven als de poging van een nog niet aan de Romeinse cultuur geassimileerde groep tot correctie van de noordelijke grens van het rijk. Die poging is mislukt, omdat het centrale gezag zich bijtijds herstelde. De gebeurtenissen uit 69/70 zijn echter een teken aan de wand: de gevolgen van een ernstiger en langduriger verzwakking van de kracht van de centrale regering konden wel eens minder gemakkelijk te herstellen zijn. Dat is in de tweede helft van de 3de eeuw dan ook gebleken. Daaraan gaat echter een periode van bijna twee eeuwen vooraf die ook voor het Nederlandse deel van het Romeinse rijk vrede, voorspoed en een evenwichtige toestand gebracht heeft.

Van Vespasianus tot Marcus Aurelius (70-161): koude oorlog en vreedzame coëxistentie

In de nu volgende driekwart eeuw komt de defensieve tendens in de Romeinse buitenlandse politiek steeds duidelijker naar voren.[115] Onder Hadrianus (117-138) is het ontwikkelingsproces van offensief naar defensief voltooid. Het verloop van de noordgrens van het rijk langs Rijn en Donau is na deze keizer nergens meer ingrijpend gewijzigd, tenminste niet op Romeins initiatief. Het systeem van grensbeveiliging had inmiddels een uitgesproken defensief karakter gekregen.

De tijd van de Flavische keizers (Vespasianus 69-79, Titus 79-81, Domitianus 81-96) en van Trajanus (98-117) vormt een soort overgangsfase. Er vonden in deze periode nog twee belangrijke gebiedsuitbreidingen aan de overzijde van Rijn en Donau plaats: de inrichting van de limes vanaf de Taunus tot de Donau en de annexatie van Dacia. Deze maatregelen kwamen echter niet uit veroveringszucht voort; zij waren in wezen defensief.

Bij dit alles valt te bedenken dat Rijn en Donau geen onoverkomelijke obstakels vormen. Zij zijn van nature eerder verbindingswegen dan verdedigingslinies. Wilde Rome zijn grenzen langs deze rivieren handhaven, dan moest het zich wel blijven bemoeien met de vrije stammen aan de overzijde. Dat heeft het ook gedaan. De vrije stammen die aan de rivieren grensden, werden tot op zekere hoogte onder Romeinse controle gebracht. Van tijd tot tijd overschreden de Romeinse legers de grens, niet in het kader van een groots offensief, maar om politieacties uit te voeren. Daarnaast stonden de stammen onder voortdurende politieke druk.

Onder de Flavische keizers was het streven er nog vooral op gericht te voorkomen dat de stammen aan de grens te machtig werden. Men trachtte veelal met succes hun kracht te breken door hen tegen elkaar op te hitsen. Waar nodig, kozen de Romeinse legers zelf het veld. Een goed voorbeeld van het laatste zijn de verbitterde oorlogen van Domitianus met de Chatti, die in Hessen tegenover Mainz woonden. De aanleg van de limes tussen Rijn en Donau, waarmee Domitianus een begin maakte, past in dit kader.

18. Vespasianus, 69-79

Een voorbeeld dichter bij huis is het optreden van Vespasianus tegen de Bructeri, die ten noorden van de Lippe en waarschijnlijk ook nog in het oosten van Gelderland en Overijssel zaten. Omstreeks 77/8 trok de commandant van het leger van Germania Inferior, C. Rutilius Gallicus, tegen hen ten strijde.[116] Het motief was waarschijnlijk niet zozeer om hen te straffen voor hun actieve deelname aan de Bataafse opstand – dat was al weer zeven jaar geleden. De bedoeling was veeleer deze nog steeds krachtige grensstam in een afhankelijke positie te brengen, hetgeen gelukte.
Sinds Trajanus schijnt het accent van de Romeinse buitenlandse politiek iets verschoven te zijn. Men wenste nu de toestand ook in de zone voor de grens te stabiliseren. De onderlinge veten werden uitgebannen. De stammen kwamen tot rust en bloeiden op. Zij stonden in nauw contact met het rijk; een intensieve acculturatie kwam op gang. Via de diplomatieke kanalen oefenden de Romeinen hun invloed uit; het leger bleef als pressiemiddel achter de hand. Rome omringde zijn grenzen met afhankelijke vazalstaten, die als buffer moesten dienen tegen de aandrang van de stammen in de binnenlanden van Germania. De Bructeri zorgen weer voor een karakteristiek voorbeeld. Zij hadden een blijkbaar pro-Romeinse koning verdreven of niet willen accepteren. Deze vorm van rebellie, die een bedreiging van de doelstellingen van de vigerende buitenlandse politiek inhield, lokte een Romeinse reactie uit. Vestricius Spurinna, de toenmalige commandant van Germania Inferior, bracht hen zonder werkelijke strijd, maar uitsluitend door militair vlagvertoon tot betere gedachten.[117] Hij werd hierom door Plinius junior uitbundig geprezen. De datum van deze expeditie is niet precies bekend: nog net onder Domitianus of al onder Trajanus. Het is zelfs de vraag of de zware klap die de Bructeri omstreeks dezelfde tijd van hun buren, o.a. de Chamavi, te incasseren kregen, voor of na de expeditie van Spurinna viel. Het eerste lijkt het waarschijnlijkst. Tacitus heeft de ernst van de ramp die de Bructeri trof, zeker overdreven, maar de slag kwam ongetwijfeld hard aan.[118] De Romeinse historicus vond het prachtig en hoopte maar dat de Germaanse stammen in hun drang tot zelfvernietiging zouden volharden. Het is echter meer dan twijfelachtig of zijn regering daar ook zo over dacht. Tacitus' onmenselijke bede[119] is in lijnrechte tegenspraak met de lof die Plinius aan Spurinna toezwaait. De laatste begreep de situatie beter: Rome was meer gebaat bij een krachtige maar afhankelijke bufferstaat dan bij chaos aan zijn grenzen.
Behalve de lotgevallen van de Bructeri valt er over de bemoeienissen van de Romeinse buitenlandse politiek met ons land in deze periode weinig te vermelden. Er zullen ook hier zeker wel diplomatieke contacten met de aanpalende vrije stammen bestaan hebben: met de Friezen in het noorden en met de Chamaven in het oosten van Nederland. En die contacten zullen erop gericht geweest zijn om deze stammen in de bufferzone van het rijk in te lijven. Maar details zijn niet bekend en het blijft bij vermoedens. Ons land wordt door de contemporaine geschiedschrijvers doodgezwegen. Opvallende gebeurtenissen deden zich er blijkbaar niet voor.
Alles liep gesmeerd zolang aan één voorwaarde voldaan werd: de pressie van buiten af op de bufferzone voor de grens mocht niet groter worden dan de tegendruk die de Romeinen zelf uitoefenden. De toestand ontwikkelde

19. Domitianus, 81-96

20. Trajanus, 98-117

21. Hadrianus, 117-138

22. Antoninus Pius, 138-161

23. Marcus Aurelius, 161-180

zich echter juist in tegengestelde richting. Tijdens de regering van Antoninus Pius (138-161) leek alles nog pais en vree, beleefde het rijk zelfs zijn grootste bloei. Maar ver weg, in de binnenlanden van Germania, pakten de onweerswolken zich reeds samen, al was dit aan de grens nog niet direct te merken. De eerste ontlading kwam onder de volgende keizer, Marcus Aurelius (161-180), en wel aan de Donau. Hier moest in de jaren zestig en zeventig een verbitterde strijd gevoerd worden met de stammen van de Marcomannen en Quaden. Deze oorlog betekende het bankroet van de tot dat moment gevolgde buitenlandse politiek.

De diepere oorzaak was tweeledig. Aan de ene kant was de druk van de stammen in het binnenland van Germania steeds toegenomen. Het centrum van hoge druk lag aan de Beneden-Elbe, de benedenloop van Oder en Weichsel en in Denemarken. Hier begon omstreeks het midden van de 2de eeuw de Germaanse volksverhuizing, die officieel pas zo heet wanneer in de 4de en 5de eeuw het Romeinse rijk eraan bezwijkt. Zover was het voorlopig nog niet. Wel begon zich nu reeds de onrust vanuit dit drukcentrum in Noordwest-Duitsland voort te planten. De stammen stootten elkaar op en ten tijde van de oorlog met de Marcomannen en Quaden werden zij voor het eerst tegen de limes gestuwd. Deze ontwikkeling kan uit archeologische gegevens, vooral muntvondsten, worden afgeleid.[120] Aan de andere kant nam de Romeinse paraatheid in de tweede helft van de 2de eeuw door allerlei factoren af. Burgeroorlogen en troonstrijd speelden in deze tijd nog niet de voornaamste rol. Dat kwam pas in de 3de eeuw. Uit het Rijngebied valt na het oproer van de Bataven slechts één opstand te vermelden: die van Lucius Antonius Saturninus, de commandant van het Bovengermaanse leger in 88/9 onder Domitianus. Deze opstand was echter door de troepen van het Nedergermaanse leger onder Lucius Appius Maximus Norbanus terstond neergeslagen.[121] Onder Marcus Aurelius is de toch al onaangename toestand door de opstand van Avidius Cassius verergerd, maar deze opstand was eerder gevolg dan oorzaak. De werkelijke oorzaak lag op dit moment elders. Moeilijkheden met de Perzen en een pestepidemie die daar overheen kwam, hadden tot verzwakking van de Donaugrens geleid.

Van Marcus Aurelius tot Severus Alexander (161-235): Rome dreigt initiatief te verliezen

In het Vrije Germania was dus sinds Antoninus Pius een ontwikkeling begonnen die niet zou eindigen voor Rome op de knieën lag. Een ogenblik van zwakte aan Romeinse kant gaf onder Marcus Aurelius een voorproefje van wat komen ging: Germaanse benden drongen plunderend de Romeinse provincies binnen. De zwakte was nu nog van voorbijgaande aard en de schade kon, zij het met grote inspanning, worden hersteld. Het was echter duidelijk dat de politiek van de bufferstaten niet meer aan de nieuwe situatie beantwoordde. Het schijnt dat Marcus Aurelius weer heeft willen terugschakelen op de oude Elbe-politiek. Daar kon nu echter niets meer van komen. Het evenwicht van de binnen- en buitenlandse krachten was definitief ten nadele van de Romeinen verstoord. Een ander oud middel – en inderdaad een paardemiddel – dat nu weer van stal gehaald werd, was het binnenhalen van een deel van de stammen die tegen de rijksgrens duwden. Het was al onder Augustus toegepast. Men denke bij voorbeeld aan de Ubii. Marcus Aurelius paste het nu voor het eerst weer op grote schaal[122] toe en onder zijn opvolgers werd deze methode gemeengoed. Er was ook wel wat voor te zeggen. Het mes sneed immers aan twee kanten: verlichting van de druk op de grens en herbevolking van ontvolkte rijksdelen. Maar het grote gevaar was dat de nieuwe bevolkingselementen in tegenstelling tot vroeger niet meer werkelijk geïntegreerd werden in het Romeinse staats- en cultuurbestel. Het bleven voor een groot deel *Fremdkörper*. De germanisatie van het imperium begon van de randen uit.

De ongeregeldheden aan de Donau waren het meest opvallend, maar het was geenszins een geïsoleerde gebeurtenis. Ook elders langs de noordgrens drongen de Germaanse stammen op. In de levensbeschrijving van keizer Didius Julianus is ons een inval van de Chauken in de provincie Belgica overgeleverd.[123] Deze vond omstreeks 174 plaats, toen Didius Julianus nog geen keizer was, maar stadhouder van Belgica. Het strijdtoneel is niet met zekerheid bekend. Het is mogelijk, eigenlijk zelfs waarschijnlijk, dat de Chaukische aanval van over zee kwam en het westen van de provincie, het Scheldegebied, trof. Men zou ook graag willen weten of de Chauken in dit geval alleen maar piraterij bedreven, of dat zij als volksverhuizers op zoek naar land waren, maar we weten dat nu eenmaal niet.[124] In dezelfde tijd moest Didius zich ook tegen de Chatten te weer stellen.[125] Hun aanval zal

24. Dakpan met stempelafdruk SVB DIDI IVLI COS – Sub Didio Juliano Consulare

25. Commodus, 180-193

zich op het oostelijk deel van Belgica, aan de Rijn, gericht hebben. Ook hier zijn weer geen details overgeleverd. De provincie was op deze gebeurtenissen niet voorbereid. De Chauken werden met een in der haast opgeroepen volksmilitie afgeslagen. De materiële schade schijnt niet onaanzienlijk te zijn geweest.[126] De keizer was zijn stadhouder dankbaar voor diens manmoedig optreden en liet hem tot consul benoemen. Naderhand, van 181-183, is Didius Julianus nog stadhouder van 'ons' Germania Inferior geweest. Wij zitten in deze tijd trouwens goed in de keizers. Eén van Didius' opvolgers in onze provincie, Decimus Clodius Albinus, is ook nog vier jaar keizer geweest, of beter tegenkeizer, in Britannia tegen Septimius Severus (193-197).

De gebeurtenissen in Belgica onder Didius Julianus tonen aan dat niet alleen de stammen direct aan de grens (Chatten) in rep en roer waren, maar ook die in het Noordwestduitse kustgebied: de *Historia Augusta* localiseert de Chauken aan de Elbe. In het laatste kwart van de 2de eeuw breidt de onrust zich ook naar de kuststreken in het noorden van ons land uit. Daarvan getuigt een groep muntschatten in Groningen en Friesland uit de tijd omstreeks 200.[120]

In de vijftig jaren die op de regering van Marcus Aurelius volgden, werd de status-quo aan de noordgrens van het rijk zo ongeveer gehandhaafd. De belangrijkste keizers uit deze periode zijn: Commodus (180-193), Septimius Severus (193-211), Caracalla (211-217) en Severus Alexander (222-235). Het wordt een beetje eentonig: over de bemoeienis van de Romeinse buitenlandse politiek met ons land zijn alweer geen bijzonderheden bekend.

Commodus gaf de gedachte aan de verovering van Germania, die zijn vader Marcus Aurelius schijnt te hebben gekoesterd, terstond op. Hij beëindigde zo snel mogelijk de oorlog aan het Donaufront. Uit de verdragen die hij met de Marcomannen, Quaden en andere stammen aan de Donau sloot, blijkt dat hij terugkeerde tot de bufferzonepolitiek. De Romeinen trokken hun troepen uit het vijandelijk gebied terug, behalve uit een zone van 5 mijl direct ten noorden van de rivier. De stammen verplichtten zich o.a. tot het leveren van soldaten (de Quadi alleen al 13 000 man) en tot het staken van hun onderlinge oorlogen! Zij stelden hun politieke bijeenkomsten onder Romeins toezicht.[127] Om hun politieke doeleinden te bereiken, gingen de Romeinen er nu ook toe over om de vrije stammen te subsidiëren. Dit middel zou in de toekomst in het diplomatiek verkeer met het buitenland een steeds ruimere toepassing krijgen. De kritiek van de antieke geschiedschrijvers is weinig terecht. Deze vrede was voor de Romeinen allerminst onvoordelig of oneervol, wanneer er al zoiets als een oneervolle vrede zou kunnen bestaan. Commodus' maatregelen hadden bovendien een langdurig succes. In Engeland heeft Commodus dezelfde methode toegepast. Daar hadden de vrije Schotse stammen voor een ernstige crisis gezorgd, die het noordelijk deel van Britannia bedreigde. Na een strafexpeditie in het vijandelijk gebied om het ontzag voor de Romeinse naam te herstellen, werd de noordgrens van de provincie iets teruggenomen. De zone tussen de limes van Antoninus Pius en de muur van Hadrianus werd prijsgegeven, maar de in deze zone wonende inboorlingen werden

door verdragen aan Rome gebonden en kregen de functie van buffer tegen de Schotse stammen te vervullen.[128]

Ook de Severi zijn deze politiek trouw gebleven. Dat blijkt o.a. weer in Engeland.[129] Het begin van de regering van Septimius Severus levert tevens nog eens het bewijs dat voor het welslagen van dit systeem een minimum aan kracht aan Romeinse zijde noodzakelijk was. Toen de in Engeland tot tegenkeizer uitgeroepen Clodius Albinus in 196 met vrijwel het gehele Engelse leger naar Gallia overstak om daar in 197 door zijn rivaal vernietigd te worden, smolt de loyaliteit van de bufferstammen ten noorden van de muur van Hadrianus als sneeuw voor de zon en stortte de grens meteen in.

Men kan veilig aannemen dat in de Nederlandse grenssector dezelfde politiek gevolgd is. Er hebben ongetwijfeld diplomatieke contacten met de Friezen en anderen bestaan, die erop gericht waren om de stammen aan gene zijde van de Beneden-Rijn te binden en rustig te houden. Het is niet toevallig dat wij juist in deze tijd weer horen van Friese hulptroepen. Inscripties verraden de aanwezigheid van één of meer *cunei Frisionum* onder de Romeinse troepen in Engeland.[130] Een *cuneus* was een ruiterafdeling die uit buitenlandse soldaten bestond, in dit geval uit Friezen en Tuihanti, waarschijnlijk Twenten. Het optreden van Commodus aan de Donau liet ons zien hoe dergelijke vreemde legerafdelingen op verdragsbasis door de vrije stammen aan de grens geleverd werden. De Friese cuneus moet onder Septimius Severus of Caracalla gevormd zijn.[131]

Ook de muntvondsten wijzen op contacten tussen het noorden van ons land en Rome gedurende deze periode. De gesloten muntvondsten en de losse munten tonen een breuk in de relaties aan onder Commodus of Septimius Severus. Daarna, onder Severus Alexander, zijn de contacten blijkbaar weer enigszins hersteld, maar toch eigenlijk alleen met het westelijk deel van Friesland, met Westergo, dat door zijn ligging aan de vaarroute via Vecht en Flevomeer altijd al nauwere verbindingen met het rijk had gehad dan de rest van het terpengebied.[132] Over het algemeen waren de relaties nu blijkbaar minder hecht dan tevoren. Blijkens de muntvondsten heerste er dus aan het einde van de 2de eeuw ook onder de stammen in het noorden van ons land een zekere mate van onrust. De oorzaken daarvan zijn moeilijk op te sporen: misschien waren de Chauken in het Noordwestduitse kustgebied er mede schuld aan (vgl. p. 45).[133] Het is heel waarschijnlijk dat de stammen uit het noorden van Nederland onder Commodus en/of Septimius Severus de rijksgrens aan de Beneden-Rijn bedreigd hebben. In ieder geval vond laatstgenoemde keizer het noodzakelijk ook deze grenssector te versterken.[134] Van een ernstige crisis in dit gebied was echter nog geen sprake, maar overal dreigde het gevaar en elders, met name langs de grens van Germania Superior, kwam het herhaaldelijk tot een uitbarsting.

Dat merkte bij voorbeeld Caracalla, van wie Dio vermeldt dat hij aan de Germaanse stammen 'weinig plezier beleefde'.[135] Hij kreeg in 213 te maken met de Alamannen, een nieuwe stamgroepering, die zich tijdens de trek gevormd had en nu in Zuidwest-Duitsland vertoefde. Deze Alamannen zouden in de komende eeuwen nog een belangrijke rol gaan spelen. Zij werden dit keer door Caracalla verslagen, en wel aan de Main. De keizer

26. Septimius Severus, 193-211

27. Caracalla, 211-217

28. Severus Alexander, 222-235

beoorloogde bij deze gelegenheid eveneens de Cenni, waarin men de Chatten meent te herkennen. De episode is verder interessant, omdat ons verteld wordt hoe zelfs de stammen die ver weg aan de zee in het mondingsgebied van de Elbe woonden,[136] contact met Caracalla opnamen. Er werden met hen verdragen gesloten op voor de Romeinen blijkbaar gunstige voorwaarden, waarvoor de keizer graag met goed goud betaalde. Ook Severus Alexander kreeg weer met de Germaanse stammen aan de Boven-Rijn te maken. Hij werd in 235 samen met zijn moeder te Mainz door zijn soldaten vermoord, toen hij trachtte de Alamannen met geld en goede woorden weer in het rechte spoor te krijgen.[137]

Van Severus Alexander tot Diocletianus (235-284): faillissement van het keizerschap geeft buitenlandse stammen grote kans; Postumus redt voor korte tijd het Westen

Na de dood van Severus Alexander was het hek van de dam. In de vijftig volgende jaren verspilde het rijk zijn kracht aan burgeroorlogen en troonstrijd. Het centrale gezag hield op te functioneren; het initiatief in de buitenlandse politiek ging geheel verloren. Er is geen denken aan om de bijna vijftig 'soldatenkeizers', die tussen 235 en 285 'geregeerd' hebben, op te sommen. Het Nederlandse deel van het rijk raakte los van het centrum; de wettige keizers hebben hier geen enkele invloed kunnen uitoefenen. Van speciaal belang voor onze streken waren de zgn. Gallische keizers Postumus (259-268), Victorinus (268-270) en vader en zoon Tetricus (270-273), die gedurende korte tijd in de westelijke provincies een eigen Gallisch rijk in stand hielden. Rome's langdurige verzwakking bood de zich rond haar grenzen verdringende stammen een kans als nooit tevoren. Keizers en troonpretendenten onttrokken troepen aan de grensverdediging. Dat bleef bij de stammen aan de overzijde niet onopgemerkt.[138] Zij stortten zich onverwijld op hun prooi. Ook bij ons gebeurde er nu van alles. De antieke geschiedschrijvers tonen weer enige belangstelling voor het Beneden-Rijngebied en al schotsje springend van het ene bericht naar het andere kan men de loop van de nu volgende gebeurtenissen in grote lijnen reconstrueren.

Tussen 240 en 250 is het Nederlandse deel van de rijksgrens voor het eerst doorbroken.[139] Over deze eerste inval zijn geen nadere details bekend. Het is echter niet bij deze ene keer gebleven. Het derde kwart van de 3de eeuw was een tijd van herhaalde invallen. Nederland ten zuiden van de grote rivieren, en het noordelijk en westelijk deel van België hebben het tussen 250 en 275 zwaar te verduren gehad;[140] daarop wijzen de schriftelijke gegevens en de muntvondsten. De invallen waren niet alle van hetzelfde kaliber. Een waar rampjaar was 258/9, toen de Franken tot in Spanje doordrongen en eigenlijk de hele noordelijke grenszone van Klein-Azië tot in Nederland geteisterd werd. Omstreeks 270 vond opnieuw een catastrofale inval plaats. In de loop van deze periode kwamen onze streken geheel in handen van de invallers. De grens werd uitgewist en het Romeinse beschavingspatroon dat zich hier in de voorafgaande eeuwen ontwikkeld had, weggevaagd. De provinciaal-Romeinse bevolking zal gedeeltelijk vernietigd en

gedeeltelijk met de nieuwkomers samengesmolten zijn; een niet onaanzienlijk deel is waarschijnlijk tevoren naar de steden verder in het zuiden uitgeweken. Overigens was men ook daar niet veilig: Tongeren en Trier brandden.

De stammen die het zuiden van ons land binnenvielen, worden in de antieke bronnen Germanen en nu voor het eerst ook Franken genoemd. Zij waren ongetwijfeld voor een belangrijk deel afkomstig uit de gebieden ten noorden van de grote rivieren. De invallen kwamen uit twee richtingen: over zee vanuit het Nederlandse kustgebied (deze troffen vooral de kusten van Zuidwest-Nederland en van België), en vanuit de hoge zandgronden in het oosten van ons land (deze laatste waren vooral op de Betuwe, *Batavia*, gericht). De contemporaine bronnen geven de bewoners van deze streken de algemene naam van Franken. Het waren ondertussen dezelfde stammen die voorheen Friezen, Chamaven en Amsivarii genoemd werden. Later, in de 4de eeuw, zal men de bewoners van dezelfde gebieden wel aanduiden met Saksen.[141] De stammen van de zeekust en de stammen van de Oostnederlandse zandgronden hebben zich niet altijd op dezelfde wijze gedragen en zijn ook niet steeds gecoördineerd opgetreden. Hoe de rollen in de periode van 250-275 verdeeld waren, is niet precies vast te stellen. Men krijgt de indruk dat deze keer vooral de bewoners van de kust zich geweerd hebben. Maar misschien is dat slechts schijn. In ieder geval lieten ook de anderen zich niet onbetuigd. Aan het einde van de 3de eeuw ontmoette Constantius Chlorus Friezen *en* Chamaven in Batavia.[142]

Te midden van de algehele misère in Gallia zorgde Postumus (259-268) voor een alleszins opmerkelijk intermezzo. Zijn activiteiten vormden een soort waterkering tussen de vloedgolven van invasies voor en na zijn regeringsperiode. Hij was de grondlegger van het Gallische rijk, dat Gallië, Britannië en Spanje omvatte en na zijn dood nog ongeveer vijf jaren heeft bestaan. Postumus herinnert in menig opzicht aan Civilis. Hij was zeer waarschijnlijk van Bataafse afkomst[143] en uit zijn eerste munten blijkt dat hij ook zelf de overeenkomst met de jaren voor 70 heeft aangevoeld.[144] Zijn streven verschilde echter sterk van dat van Civilis. Het was in wezen meer verwant aan wat de Gallische leiders van de Treviri en Lingones in 70 voor ogen had gestaan: een onafhankelijk, maar volledig naar Romeinse trant ingericht *Imperium Galliarum*. Dat blijkt o.a. uit Postumus' muntslag en uit de titels die hij voerde, waarbij hij zich geheel als een Romeins keizer gedroeg.[145] Hij was ook veel meer 'Romeins' dan Civilis en moet een ontwikkeld man geweest zijn.[146] Het enige on-Romeinse in zijn optreden was zijn separatistisch streven naar een afzonderlijk Gallisch rijk. Maar wie weet, of niet zijn diepste wens het keizerschap over heel het Imperium Romanum geweest is. Ook zonder dat was zijn binnen- en buitenlandse politiek zo Romeins als het in de gegeven omstandigheden maar kon. Men moet zich niet blind staren op het feit dat hij zich van buitenlandse troepen bediende.[147] Het inlijven van vreemde soldaten in de Romeinse legers is voor en na hem steeds gebruikelijk geweest. Zijn politiek was gericht op het herstel van de oude grenzen, meer in het algemeen op herstel van de vroegere rust en welvaart. En zijn politiek, waarvan zijn munten zo welspre-

29. Postumus, 259-268

kend getuigen, heeft, al was het slechts voor korte tijd, een zeker succes gehad.[148]

Is nu ook het Nederlandse deel van de Rijngrens door Postumus hersteld? Zeker is dit niet, maar wel mogelijk.[149] Postumus moet belangstelling gehad hebben voor het deltagebied, omdat de daar aanwezige grote rivieren onmisbare verbindingslijnen vormden tussen Gallië en het eveneens door hem beheerste Engeland. Zijn munten wijzen op een optreden ter zee in 260/1 tegen zeerovers (onze 'kust-Franken') en/of ter herovering van Engeland. Emissies uit dezelfde tijd met HERCVLES MAGVSANVS, een hoofdgod van de Bataven, worden opgevat als een aanwijzing dat de keizer bij deze gelegenheid ook Batavia gepacificeerd heeft. Een tweede vlootexpeditie vond in 266 plaats.[150] Het blijft echter de vraag of Postumus de limesforten langs de Kromme en Oude Rijn werkelijk heeft herbezet. Het is ook mogelijk, en eigenlijk zelfs waarschijnlijk, dat hij met de nieuwe bewoners van Batavia en het deltagebied verdragen heeft gesloten van het in deze en de volgende perioden gebruikelijke type: de stammen uit het Vrije Germanië mogen zich op Romeins grondgebied vestigen in ruil voor de leverantie van troepen en hulp bij de grensverdediging.

Postumus heeft de vloed slechts korte tijd kunnen keren. Zijn maatregelen in Batavia hebben geen blijvend resultaat gehad. Na zijn dood volgde een nieuwe grote inval en zijn opvolgers, Victorinus en de beide Tetrici, hebben zich in onze streken niet kunnen doen gelden. Zij hadden de handen vol aan hun strijd met de wettige Romeinse keizer, eerst Claudius Gothicus (268-270) en dan vooral Aurelianus (270-275), die het Gallische rijk tenslotte heroverde. Noch Aurelianus, noch diens opvolgers Probus (276-282), Carus (282-283) en Carinus (283-285) hebben aan de noordgrens van Gallia iets wezenlijks kunnen uitrichten.[151] Het zuiden van ons land behoorde in die periode hoogstens nominaal bij het rijk. In feite waren het Scheldegebied en de streken tussen Rijn en Waal in handen van de binnengevallen stammen. Ter illustratie van wat er bij ons gebeurde verwijzen wij naar het zgn. Dekumatenland achter de Bovengermaanse en Raetische limes. Hier voltrok zich een soortgelijk proces, waarover echter wat meer informatie beschikbaar is.[152] Aanhoudende invallen van de Alamannen sloopten tussen 233 en 260 dit deel van de Romeinse verdedigingslinie, tot er in 260 niets meer van over was. In het oorspronkelijk Romeinse Dekumatenland vestigden zich de Alamannen. Het is interessant te vernemen dat zich in dit nu Vrij-Germaanse gebied nog resten van de oude provinciaal-Romeinse bevolking handhaafden. De Bovengermaanse en Raetische limes is nooit meer in zijn vroegere vorm hersteld; de grens is hier op de Rijn-Iller-Donaulinie teruggenomen. Hoe stond het nu in dit opzicht met ons gebied: is het Romeinse gouvernement er hier wel in geslaagd de grens in zijn oude vorm te herstellen?

Van Diocletianus tot Honorius (284-423): vriezen en dooien

De kern van de ontwikkelingen gedurende de laatste fase van de Romeinse bemoeienis met Nederland kan worden aangeduid met één woord: kwakkelen. Perioden van kracht, waarin de Romeinse invloed in het gebied aan

30. Diocletianus, 284-305

31. Maximianus, 286-305

32. Constantius Chlorus, 305-306

33. Carausius, 287-293

34. Constantijn de Grote, 306-337

de Beneden-Rijn werd hersteld, wisselden af met tijden van zwakte, waarin die invloed weer teloor ging.

De eerste krachtige periode die op de catastrofen uit de tijd van de soldatenkeizers volgde, viel onder de gezamenlijke regering van Diocletianus (285-305) en Maximianus (286-305) en onder die van hun opvolger Constantijn de Grote (306-337).[153] Maximianus en vooral zijn onderkeizer Constantius Chlorus, de vader van Constantijn de Grote, hebben Batavia heroverd. Omstreeks 290 hadden zij de hier binnengevallen stammen min of meer gepacificeerd, waarbij zij te maken gekregen hadden met Herulen en Chaibonen,[154] Chamaven en Friezen. Dat zijn tenminste namen die door sommige bronnen in deze tijd met Batavia en het Scheldegebied in verband gebracht worden; andere spreken meer algemeen van Franken.[155] Carausius (287-293) en Allectus (293-296) verdreven ondertussen de Frankische zeerovers van de kusten van Engeland, Frankrijk en België. Deze zeerovers, die behalve Franken bij de antieke schrijvers ook wel Germanen en Saksen heten,[156] behoorden zonder twijfel deels tot de Noordnederlandse kuststammen. Carausius, Menapiër van geboorte, bediende zich evenals destijds Postumus van de hulp van buitenlandse stammen. Voorts heeft ook hij een eigen rijk, het Britse rijk, gesticht, dat echter al spoedig door Constantius Chlorus heroverd werd.

De zoëven gemelde onderwerping van Batavia had de noodzakelijke inleiding op de herovering van Engeland gevormd, waardoor nog eens het strategische belang wordt aangeduid dat het Nederlandse deltagebied voor de Romeinen bezat. Constantius Chlorus heeft zijn taak ernstig opgevat. Hij beperkte zich niet tot de herovering van de verloren gegane gebieden, maar schijnt in ons land zelfs ten noorden van de Rijn geopereerd te hebben.[157] Zijn zoon Constantijn heeft dezelfde gedragslijn gevolgd. Hij consolideerde de heroveringen van zijn vader en heeft eveneens de Overrijnse stammen in hun eigen territoir opgezocht en bevochten. Dat waren de Alamannen en enkele andere stammen die meer naar het zuiden langs de Rijn zaten. Voor ons is het echter vooral interessant dat in dit verband ook de Bructeri en de Chamaven worden genoemd.[158] De eersten woonden tegenover Neuss; de laatsten kunnen op Nederlands grondgebied in het oosten van Gelderland ten noorden van de Rijn gelocaliseerd worden. Deze gevechten vonden in de eerste helft van Constantijns regering, voor 320, plaats. De Romeinse regering hervond dus aan het begin van de 4de eeuw

de kracht om het eigen grondgebied ook met offensieve maatregelen te beschermen.
Reeds Constantijns opvolger Constans (337-350) begon zijn greep op de materie weer te verliezen. Hij vond omstreeks 341 Frankische stammen tegenover zich, en wel, naar algemeen wordt aangenomen, op Romeins grondgebied: mogelijk zelfs in Batavia.[159] Een nieuwe inval dus, misschien wel van de Salii. De overwinning die Constans op hen behaalde, was van zuiver diplomatieke aard. Toen de keizer in 350 door zijn generaal Magnentius was vermoord, brak het tumult weer helemaal los. De usurpator Magnentius en diens broer Decentius (350-353) raakten slaags met de officiële keizer Constantius II (337-361). De grenzen werden van troepen ontbloot; de vrije stammen stroomden naar binnen. Keulen viel. Constantius haalde overigens zelf ook buitenlandse stammen binnen en hitste die tegen zijn tegenstanders op. Deze maakten trouwens eveneens van Frankische en Saksische hulptroepen gebruik. De situatie uit de jaren 250-275 was weergekeerd.[160]
Julianus heeft, eerst als medewerker van Constantius II met de rang van Caesar en daarna als diens opvolger (360-363), het getij weer doen keren. De zaken verliepen in principe op dezelfde wijze als onder Constantius Chlorus.[161] Eerst werd binnen de grenzen de oude situatie hersteld. Daarna vonden expedities buiten Romeins gebied plaats om de vrije stammen wat meer schrik in te boezemen. In 356 werd Keulen heroverd. Aansluitend werden de Alamannen tot rede gebracht. Daarna keerde Julianus zich tegen de Franken die het zuiden van ons land waren binnengevallen. Zijn generaal Severus heroverde in de winter van 357/8 (met moeite) twee forten aan de Maas, vermoedelijk bij Maastricht, die door een bende van zeshonderd plunderende Franken bezet waren. Aansluitend vond de bekende episode met de Salii en de Chamaven plaats, die Julianus zelf als volgt samenvatte: 'een deel van de stam van de Salii heb ik onder mijn hoede genomen, de Chamaven heb ik weggejaagd; . . . [ik ben er op die manier in geslaagd om] een veilige doortocht te verschaffen voor het korentransport.'[162]
Genoemde Salii hebben altijd speciaal de aandacht getrokken, omdat uit hen in de loop van de 5de eeuw het Merovingische Frankenrijk is voortgekomen. Ten tijde van Julianus zaten zij al een poos in het Romeinse deel van ons land. Zij waren oorspronkelijk onder Saksische druk uit het noor-

35. Magnentius, 350-353

36. Julianus, 360-363

den van de Noordwestduitse zeekust, wellicht via Salland in Overijssel, naar het zuiden afgezakt.[163] Op een gegeven moment hebben de Salii zich in Batavia gevestigd. Wanneer is niet zeker. Misschien al in de tijd van Carausius,[164] mogelijk pas later onder Constans.[165] Zij maakten waarschijnlijk van de troebele situatie die in 350 door de usurpatie van Magnentius was ontstaan, gebruik om hun gebied ook over de streek Toxandria uit te breiden. Dit Toxandria lag in Noord-Brabant met als kern het stroomgebied van Dommel en Dieze.[166] Hun expansiedrang naar het zuiden is te verklaren uit de druk die de Chamaven in hun rug uitoefenden. Dezen hadden zich ondertussen meester gemaakt van Batavia en de Salii voor een deel daaruit verdreven. In deze situatie greep Julianus in. De Salii hadden het verdrag dat zij vermoedelijk omstreeks 341 met de Romeinen gesloten hadden en waarbij zij het recht op vestiging in Batavia moeten hebben verkregen, geschonden door zich nu ook in Toxandria te vestigen. Het werd hun niet zwaar aangerekend: de oorzaak lag in het wangedrag van de Chamaven. Het verdrag met de Salii werd hernieuwd. Zij mochten in Brabant blijven. De Chamaven werden in 358 met enige moeite tot rust gebracht. Daarvoor was een verbeten guerrilla noodzakelijk, die niet door Julianus zelf gevoerd werd, maar door een Germaans huurleger onder Charietto. Deze gevechtshandelingen vonden, naar het schijnt, in de Betuwe plaats. Het resultaat was dat de Chamaven naar hun eigen land ten noorden van de Rijn terugkeerden en dat het deel van de Salii dat in Batavia was achtergebleven, opnieuw in het bezit van die streek werd gesteld. Duidelijk blijkt dat de Romeinen zich al deze moeite vooral getroostten vanwege de vitale verbindingslijnen met Britannia: korentransporten! Daarmee was de oude toestand min of meer hersteld. Alleen de Salii hadden er uiteindelijk garen bij gesponnen. Op de rechterflank van de heroverde noordelijke grensstrook was nog een extra versteviging nodig. In 360 trok Julianus bij Xanten over de Rijn om de Chattuarii van eventuele snode plannen af te schrikken. Wij horen tevens van het herstel van steden en forten aan de Maas en de Rijn. Een van die forten was Castra Herculis.

Het werk van Julianus hield geen stand. Door zijn vertrek naar het oosten in 361 was de verdedigingskracht van Gallië verzwakt.[167] Kort na zijn dood moeten de invallen in ons gebied weer begonnen zijn. Zij waren tenminste onder zijn opvolger Valentinianus I (364-375) in volle gang.[168] De generaal Theodosius, vader van de gelijknamige keizer, moest het opnemen tegen Franken en Saksen, onder meer aan Rijn en Waal. Batavia moest worden heroverd. Een beroemde passage bij Ammianus Marcellinus verhaalt van Saksische plunderaars die omstreeks 370 tot bij Diessen (= *Deuso in regione Francorum*) waren doorgedrongen.[169] Deze Saksen, die van over zee gekomen waren, werden verslagen, maar daar was verraad en verdragbreuk voor nodig. De bewoners van de Noordzeekust, nu Saksen genoemd, hebben dus in deze tijd aan de aanvallen op Batavia en de daar achter gelegen gebieden deelgenomen. De landstammen in het oosten van ons land worden niet met name genoemd, maar hebben zich waarschijnlijk niet onbetuigd gelaten. Onder Theodosius' vijanden aan Rijn en Waal kunnen zich best de Chamaven bevonden hebben. De acties van Valentinianus, die in 368 een werkbezoek aan Nijmegen schijnt te hebben gebracht, leidden

37. Valentinianus, 364-375

tot herstel van de Rijngrens, naar ons met nadruk wordt medegedeeld. Onder Gratianus (367-383) bleven orde en rust gehandhaafd. De usurpatie van Magnus Maximus (383-388) leidde echter aan het eind van zijn regering weer tot binnenlandse oorlog, verzwakking van de grens en invallen van de stammen daarbuiten.[170] Wij worden vrij uitvoerig geïnformeerd omtrent een Frankische plundertocht in 388, die in het Belgische Kolenwoud voor de invallers in een catastrofe eindigde.[171] Toen de Romeinse generaal Quintinus echter meende zijn overwinning te kunnen uitbuiten door nu op zijn beurt het woongebied van deze plunderaars tegenover Neuss binnen te vallen, liep dit op een teleurstelling uit: de Romeinse troepen werden in de pan gehakt. Genoemde inval was zeker niet de enige die het noorden van Gallië trof. Ook de Saksen, dat wil zeggen de bewoners van de Noordzeekust dus, waren actief. Na Magnus' dood in 388 was er voor keizer Theodosius (379-395) nog genoeg te doen. Hij liet zijn Frankische generaal Arbogastes de grenzen van Noord-Gallia herstellen: de stammen die zich misdragen hadden, werden op eigen terrein verslagen. Arbogastes trok in 389 over de Rijn[172] en verwoestte het gebied van de Bructeri en de Chamaven; op de heuvels in de verte vertoonden zich enkele Amsivarii – deze stam had oorspronkelijk aan de Midden-Eems en in Drenthe gewoond. In 392 sloot Arbogastes zich bij de usurpator Eugenius (392-394) aan, die met Franken en Alamannen verdragen sloot. De rust in ons gebied was weergekeerd.

In de eerste jaren van Honorius (395-423) duurde deze situatie voort.[173] Honorius' generaal en schoonvader, de Vandaal Stilicho, hield de buitenlandse stammen in toom. Hij wijdde zijn bijzondere aandacht aan het in stand houden van de Gallische grens, maar moest in 402 het merendeel van de grenstroepen naar Italië roepen om zich te verweren tegen de stammen die onder leiding van Rodogaisus het moederland waren binnengedrongen. Daarop volgde de catastrofe van de oudejaarsnacht van 406: de Rijngrens werd bij Mainz doorbroken; grote delen van Gallia werden door binnendringende stammen overstroomd. Onder die invallers waren de Franken overigens niet vertegenwoordigd en in het zuiden van ons land schijnt weinig of niets te zijn voorgevallen.

Op dit wat willekeurig gekozen moment laten wij de Romeinse tijd voor Nederland eindigen. Willekeurig, omdat er in ons gebied op dit moment in feite niet zoveel veranderde. Willekeurig ook, omdat er in de ogen van de tijdgenoten wel van alles gebeurde, maar niemand aan een definitief einde dacht. Het was een ramp, een grote ramp, die Gallia trof: 'alles tussen Alpen en Pyreneeën, tussen oceaan en Rijn is door de vijanden verwoest – o, beklagenswaardig vaderland', zo ongeveer schreef Hiëronymus in 407.[174] Maar de laatste anderhalve eeuw was Gallia al zo dikwijls door rampspoeden geteisterd en steeds had de Romeinse macht zich daar hersteld. Dat zou nu echter niet meer gebeuren en daarom is de keus van dit moment als eindpunt van de Romeinse tijd toch niet zó willekeurig.

De periode tussen Diocletianus en Stilicho gaf aan Romeinse zijde een voortdurende afwisseling van kracht en zwakheid te zien. Op elke Romeinse zwakte reageerden de vrije stammen, meestal onmiddellijk, met invallen

38. Theodosius, 379-395

39. Eugenius, 392-394

40. Honorius, 395-523

en plunderingen. De noordgrens van het rijk stond onder voortdurende Germaanse pressie. Het Vrij-Germaanse gebied zelf was in rep en roer. Wat daar precies gebeurde en wat de diepere oorzaken van de gebeurtenissen waren, onttrekt zich vrijwel geheel aan onze waarneming. In het algemeen kan men zeggen dat de stammen op drift waren, elkaar opjoegen en bevochten. Ook het noorden van ons land moet in deze onrust gedeeld hebben. Voor de stammen aan de kust, de Friezen, die door de contemporaine historici Franken of Saksen genoemd worden, heeft ongetwijfeld een verslechtering in het hen omringende milieu een rol gespeeld. Door het toenemen van de activiteit van de zee omstreeks het midden van de 3de eeuw – de laat-Romeinse transgressie – werden de bestaansmogelijkheden voor de relatief dichte bevolking in het eigen land geringer. In de marginale gebieden op de overgang van de klei- naar de zandgronden moesten nederzettingen opgegeven worden. Dit is overigens slechts één kant van de zaak. De Friezen hebben zonder twijfel ook van hun oostelijke buren, de Chauken en Saksen, te lijden gehad. In de zeventig jaren na het herstel van de Rijngrens door Constantius Chlorus en de grote Saksische invallen onder Valentinianus laten de stammen langs de Noordzeekust niet van zich horen. Zij moeten in deze tijd kans gezien hebben zich in hun lot te schikken. Daarna werden zij weer lastig, net als op het einde van de 3de eeuw. Hun grote kans kwam in het midden van de 5de eeuw, toen zij met de Angelen en Saksen deelnamen aan de volksverhuizing naar Engeland. Romeinse munten en andere importvondsten uit de periode na Diocletianus zijn in het Noordnederlandse kustgebied in verhouding tot vroeger uiterst schaars. Dit duidt erop dat het contact tussen Rome en de kuststreken gedurende de 4de eeuw veel minder nauw geweest is dan in de 2de en de eerste helft van de 3de eeuw.[175] Tegelijkertijd tonen de laat-Romeinse importen aan dat de vrije stammen in het oosten van ons land, met name de Chamaven, juist een intensiever contact dan voorheen met de Romeinen hebben onderhouden.[176] De verklaring voor deze verandering is te zoeken in de gewijzigde omstandigheden in het rivierengebied.

Het 'herstel' van de Nederlandse sector van de Rijngrens in de 4de eeuw: schijn en werkelijkheid

In het relaas van de gebeurtenissen sinds Diocletianus was herhaaldelijk sprake van herstel van de Rijngrens. Daarmee lijkt de vraag die wij nu opwerpen – hebben de Romeinen de Rijngrens in ons land gedurende de 4de eeuw in zijn oude vorm kunnen herstellen? – eigenlijk al afdoende en bevestigend beantwoord. De antieke schrijvers delen ons telkens weer nadrukkelijk mee dat de krachtige keizers de Rijn als grens van het imperium wisten te handhaven.

Van Constantius Chlorus heet het dat hij het Scheldegebied en 'de streek die de Rijn met zijn beide armen omvat [dat is Batavia] door zijn goddelijke expedities weer heeft opgeëist en gezuiverd'.[177] 'Langs de gehele Rijngrens zijn de forten voor de cohortes en alae hersteld.'[178] Ook van Constantijn de Grote wordt gezegd dat hij 'de hele Rijn tot aan de oceaan' met eenheden van de marine en met militaire posten heeft beschermd.[179] Julia-

nus beroemt zich erop de verbindingslijnen in de Rijndelta ten behoeve van de korenvoorziening te hebben hersteld.[162] Hij garandeerde de samenhang van de delta met Gallia door de versterking van fortificaties langs de Maas en langs de Nedergermaanse Rijnsector direct ten oosten van Nederland.[180] Van Valentinianus zegt Ammianus Marcellinus dat hij 'bedacht op grootse en nuttige plannen de gehele Rijn vanaf het begin van Raetia tot aan de "Kanaal-Oceaan" [=Noordzee] met grote bouwwerken versterkte . . .'[181] Onder Stilicho zou de Romeinse macht aan de Rijn zo groot zijn geweest dat beide oevers wel Romeins leken.[182] Zo beoordeelden dus de Romeinen zelf de situatie.

In feite had de Romeinse buitenlandse politiek ook weinig keus. Een intact imperium vereiste het bezit van het Nederlandse rivierengebied als trait-d'union tussen Engeland en het Duitse Rijngebied, tussen de provincies Britannia en Germania. De 4de-eeuwse politieke doeleinden zijn nog onveranderd dezelfde als in de 2de en 3de eeuw: de streken links van de Rijn behoorden onder direct Romeins gezag te staan en aan de overzijde van de rivier moest invloed op de vrije stammen worden uitgeoefend om de druk op de grens te verlichten. Ook de middelen waarmee deze doelen werden nagestreefd, zijn niet veranderd. Zo nodig werd het Romeinse grondgebied met het zwaard in de vuist verdedigd. In dit kader passen ook de verdedigende aanvallen in het Over-Rijnse, die ons van Constantius Chlorus, Constantijn de Grote, Julianus, Valentinianus en Theodosius zijn overgeleverd. Daarnaast bediende men zich maar al te graag van meer vreedzame, diplomatieke middelen, waarbij cadeaus – gouden munten bij voorbeeld – een belangrijke rol speelden. Voortdurend is er sprake van het sluiten van verdragen zonder voorafgaande strijd. Dergelijke verdragen werden gesloten met groepen die op Romeins grondgebied waren doorgedrongen. Daar komen we straks nog even op terug. Maar ook met de stammen rechts van de Rijn bestonden in de 4de eeuw diplomatieke contacten. Eugenius wist enkel door vlagvertoon Franken en Alamannen – waarschijnlijk aan gene zijde van de Rijn woonachtig – tot het sluiten van verdragen te inspireren.[183] Als het zo uitkwam omvatten die buitenlandse contacten een politieke sluipmoord: Valentinianus liet een koning van de Alamannen vermoorden, omdat deze zijn volk tegen de Romeinen opzette.[184] De zorg voor een pro-Romeins bewind bij de vrije stammen langs de grens ging de keizerlijke regering in de 4de eeuw evenzeer ter harte als vroeger. Wij horen dat Constans onder de Franken leiders aanstelde – mogelijk betreft het hier echter Franken die al links van de Rijn zaten.[185] Stilicho beschikte over de Germanen, stelde Chauken en Sueven de wet, legde sommige stammen gijzelaars op, gaf andere (pro-Romeinse) koningen en lijfde Sugambren in het leger in.[186] Hij wordt geprezen, omdat hij Franken en Sugambren zonder strijd het hoofd heeft doen buigen.[187] Ter ondersteuning van het diplomatieke contact met de vrije stammen waren er de genoemde afschrikkingsexpedities naar het Over-Rijnse. Constantijn de Grote vestigde tegenover Keulen te Deutz een permanent bruggehoofd op de rechter Rijnoever.

Naar aanleiding van de prestaties van zowel Constantijn als Stilicho duikt in de bronnen het 'Elbe-motief' weer op: onder hen zou de Romeinse macht

zich tot aan de Elbe hebben uitgebreid of bezig geweest zijn dat te doen.[188] Hun wordt als verdienste aangerekend, wat Cassius Dio aan Caracalla zo kwalijk had genomen.[189] Natuurlijk dacht in deze tijd geen mens er meer aan om de grenzen van het rijk werkelijk tot de Elbe uit te breiden – dat had sinds Augustus al bijna niemand meer gedaan –, maar toch is het niet nodig de naam van deze rivier op een ingewikkelde manier weg te redeneren.[190] Als de antieke historici Elbe zeggen, dan bedoelen ze ook inderdaad de Elbe. Het hardnekkig voortleven van het 'Elbe-motief' duidt op de grote standvastigheid van de Romeinse buitenlandse politiek. 'De Romeinse macht reikt tot aan de Elbe' was een oude politieke slogan, die het blijkbaar ook gedurende de 4de eeuw in de keizerlijke propaganda nog goed deed. De echo ervan klinkt in onze bronnen door. Deze slogan dekte tot op zekere hoogte een reële lading: tot aan het bittere einde hebben de keizers van de 4de eeuw, althans de krachtige onder hen, ernaar gestreefd om de traditie uit de bloeitijd van het rijk op het gebied van de buitenlandse politiek voort te zetten. Ook zij wilden de toestand in het Vrije Germania beïnvloeden en stelden pogingen in het werk om een zone van bufferstammen te creëren. De steeds weerkerende perioden van interne moeilijkheden verhinderden thans echter de continuïteit van dit streven. De situatie in Germania zelf was bovendien in deze tijd zo weinig stabiel dat blijvend succes al bij voorbaat onmogelijk was.

Volgens de Romeinen zelf is dus de Rijngrens in de loop van de 4de eeuw hersteld. Dat was ook geen aperte onwaarheid, hoogstens een wat ongenuanceerde voorstelling van zaken. Ondanks alle successen van de Romeinse buitenlandse politiek is in het zuiden van ons land de 2de/3de-eeuwse toestand niet teruggekeerd.

Toen Constantius Chlorus aan het einde van de 3de eeuw in onze streken verscheen, moesten de Romeinen in feite opnieuw beginnen. Batavia en het Scheldegebied waren voor het rijk verloren gegaan. Zij bevonden zich in handen van binnengedrongen Friezen en Chamaven. De provinciaal-Romeinse bevolking was verdreven, de provinciaal-Romeinse beschaving weggevaagd (zie p. 48). In Noord-Brabant was het al niet veel anders.[191] Men kan de situatie waarmee Constantius Chlorus geconfronteerd werd, in veel opzichten goed vergelijken met de toestand die Caesar had nagelaten en waarmee Drusus onder Augustus te maken kreeg. Het zuidelijk deel van ons land tot aan de Rijn behoorde alleen nominaal tot het rijk. Nieuwe elementen waren in de bevolking binnengekomen. Evenals driehonderd jaar eerder moest de eigenlijke pacificatie van dit gebied nog beginnen.

Constantius Chlorus heeft zich energiek van deze taak gekweten. Hij deed dit onder meer door een deel van de binnengedrongen Germanen te deporteren naar het noorden van Frankrijk, naar de streken van Amiens, Beauvais, Troyes en Langres.[192] Zij kwamen daar in een soort horige positie te verkeren: zij moesten het land bebouwen, waren tot krijgsdienst verplicht en werden *laeti* genoemd. Ook deze maatregelen herinneren aan het begin van de keizertijd: men denke aan de Ubii en de Sugambri. Anderen, zeggen de bronnen, zijn 'verdreven', wat misschien betekent: over de Rijn teruggejaagd. Men kan ondertussen veilig aannemen dat er ook een deel van de binnendringers, na het oppergezag van de Romeinen te hebben erkend, in

41. Deurne, vergulde zilveren helm van een ruiter die in het jaar 320 in het Peel-moeras verdronk; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

ons rivierengebied gebleven is, al is dit niet woordelijk zo overgeleverd. In ieder geval keerde de oorspronkelijke bevolking niet terug. In deze tijd[164] of kort daarna[165] zijn de Salii, een Frankische stam, vanuit het noordoosten van Nederland Batavia binnengekomen. Het is wel zeker dat de Romeinen met hen een verdrag gesloten hebben: zij mochten blijven en Romeins land bezitten op voorwaarde dat zij hun nieuwe vaderland tegen hun soortgenoten zouden verdedigen. Het maakt in wezen weinig uit, of de Romeinen hen als *foederati* (bondgenoten) of *dediticii* (onderworpenen) beschouwden.[193] Hun positie doet sterk denken aan die van de Bataven in het begin van de keizertijd. In een onbewaakt ogenblik op nominaal Romeins gebied binnengedrongen, werden zij, toen het Romeinse gezag ter plaatse effectief werd, als bondgenoten aanvaard. Dat er tussen de Salii en de Romeinen iets was, blijkt uit de gebeurtenissen onder Julianus: deze nam hen in bescherming tegen de Chamaven (zie p. 51). Als er voordien al geen verdragsovereenkomst tussen Salii en Romeinen bestond, dan zeker wel vanaf dit moment: 'alle Salii . . . gaven zich en al het hunne aan hem [Julianus] met zijn instemming over' – dus inderdaad *dediticii*. Zosimus, die anderhalve eeuw later deze gebeurtenissen beschreef, maakt een interessante opmerking. Hij zegt met zoveel woorden van Batavia, dat het 'toen door de Salii bezet gehouden werd, terwijl het vroeger geheel van de Romeinen was geweest'. Julianus vond het goed dat een deel van de Salii 'naar Romeins gebied overstak'. Dit oversteken moet op de Waal betrekking hebben. De Salii die zich kort tevoren onder druk van de Chamaven 'in de streek Toxandria [dus in noordoostelijk Brabant] op Romeins grondgebied' hadden gevestigd, mochten blijven. Uit deze bewoordingen moet men wel afleiden dat het directe gezag van de Romeinen in deze tijd niet verder reikte dan de Waal. Eigenlijk blijkt dat ook al eerder, wanneer in een lofrede op Constantius Chlorus gezegd wordt dat hij de verschillende Frankische stammen die Batavia bezet hadden, 'naar Romeins gebied' heeft overgebracht.[194] Batavia, het rivierengebied, was dus in de 4de eeuw niet helemaal echt-Romeins gebied. Ook dit herinnert weer aan de tijd van Caesar, toen eveneens de grensrivier die Rijn genoemd wordt, de Waal bleek te zijn. De verdediging van de noordelijke flank van het rijk moet al vanaf het begin van de 4de eeuw aan de nieuwe bewoners van het rivierengebied zijn toevertrouwd.[195] Aanwijzingen dat de forten in de vroegere limes-sector langs Kromme en Oude Rijn in laat-Romeinse tijd nog – permanent – bezet waren, ontbreken. In de Betuwse grenszone waren de castella, naar men op grond van recente vondsten zou kunnen veronderstellen, mogelijk wel blijvend in gebruik. Hier lijkt de oude grens ook in de 4de eeuw nog nauwer met het daadwerkelijk Romeinse gebied verbonden. Over de aard van de troepen die de Betuwse forten in die tijd bezet kunnen hebben, is echter nog niets met zekerheid te zeggen (zie p. 125).

De 4de-eeuwse Romeinse regering accepteerde dus min of meer de situatie die aan het eind van de 3de eeuw was ontstaan. De binnengedrongen Salii werden zo niet *de jure* dan toch *de facto* als bondgenoten en verdedigers van het rijk aanvaard. Daarvoor behoefde de regering zich niet te schamen, al wordt er over dit soort van regelingen met stammen op Romeins gebied maar liefst niet te veel gesproken.[196] De nieuwe bewoners van ons rivieren-

gebied kregen welbewust de rol toebedeeld van buffer om het nog echt-Romeinse gebied verder naar het zuiden af te schermen tegen de geheel vrije stammen ten noorden van de Rijn. Hier ligt de verklaring van het gebrek aan contact in deze periode tussen de Romeinen en de bewoners van de Noordnederlandse zeekust: de Salii zaten ertussen. Hoogstens zal er nog van enige infiltratie van nieuwe bevolkingselementen uit het noordoosten van ons land sprake zijn geweest.

In het Beneden-Rijngebied is de rijksgrens in de 4de eeuw feitelijk dus iets teruggenomen: van de Rijn naar de Waal? De nieuwe bewoners van het voormalige Bataafse gebied bleven in hoge mate zelfstandig. De Romeinen mochten echter verwachten dat zij uit welbegrepen eigenbelang ook de Romeinse zaak zouden behartigen. Zo was het met de Bataven destijds ook begonnen. De 4de-eeuwse keizers zullen zich van deze overeenkomst eveneens bewust geweest zijn. Zij hebben vermoedelijk tevens het vertrouwen gehad dat hun eens weer zou gelukken wat hun 1ste- en 2de-eeuwse voorgangers gelukt was: de volledige integratie van het Nederlandse rivierengebied in het Romeinse rijk. Daar is het echter niet meer van gekomen. Een Batavenopstand ter verdediging van hun eigen 'vrijheid' hebben de leiders van de Salii nooit nodig gehad. Geleidelijk hebben zij hun gebied naar het zuiden uitgebreid, daarbij opklimmend van *dediticii* tot *foederati*, totdat tenslotte de Merovingische koningen in het noordelijk deel van het imperium in de rechten van de Romeinse keizers getreden zijn.

4/ De militaire nederzettingen

Periodisering van de militaire occupatie

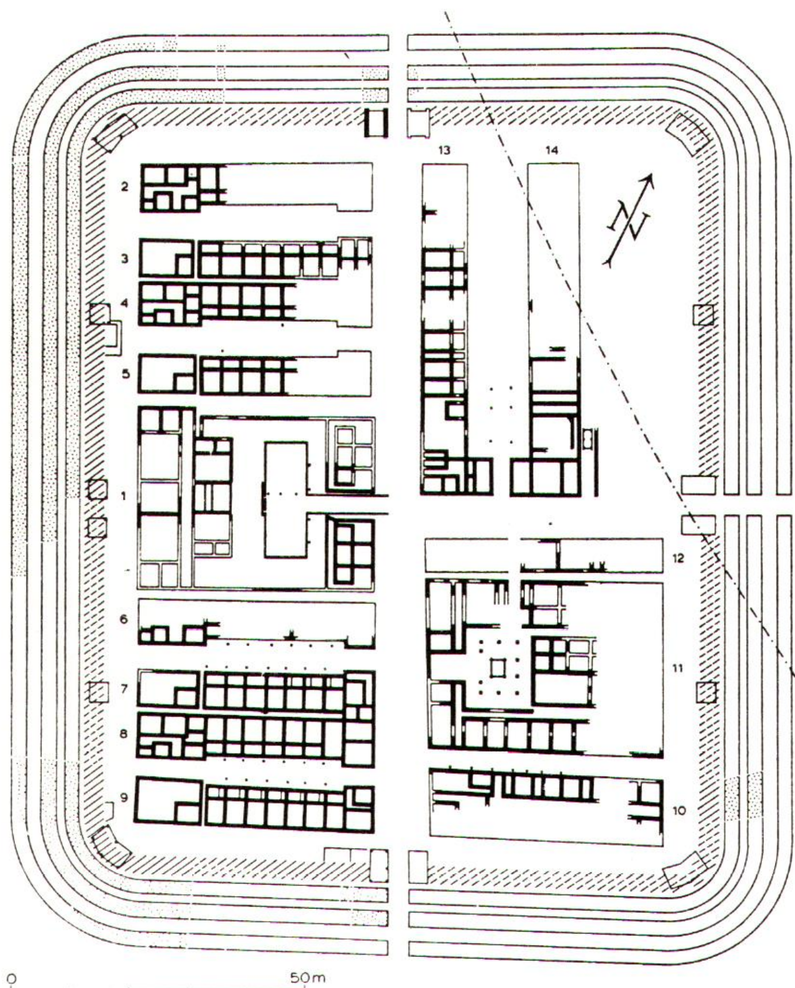
Het leger was een van de meest op de voorgrond tredende elementen in de Romeinse samenleving. Op Romeins Nederland heeft het in heel bijzondere mate zijn stempel gedrukt. Het zuiden van ons land behoorde tot de rijksdelen die voornamelijk militaire betekenis hadden. Het was een grensgebied van groot strategisch belang, dat steeds een overwegend militaire provincie is geweest. Dat gold dan nog weer speciaal voor de zone direct achter de rijksgrens, voor het rivierengebied. Daar werd de topografie door de lange rij van legerplaatsen langs de Rijn bepaald, maar ook voor de rest van Romeins Nederland vormde de nabijheid van de troepen een belangrijke factor in het sociaal-economische leven. Bovendien heeft ook bij ons het militaire aspect van de Romeinse beschaving tot nu toe de bijzondere aandacht van het historisch en archeologisch onderzoek getrokken. Zonder het Romeinse leger zou er trouwens geen Romeins Nederland zijn geweest. Het ligt daarom voor de hand de beschrijving van dat gebied met de militaire nederzettingen aan te vangen.
De rol die het leger speelde, was afhankelijk van de politieke situatie. In het vorige hoofdstuk bleek dat de keizerlijke regering aanvankelijk een sterk offensieve politiek voerde, daarna consoliderend optrad, om ten slotte meer en meer in het defensief te worden gedrongen. De gedragingen van het leger in onze streken weerspiegelen deze drietrapsevolutie. In de eerste, expansieve fase, die de periode van Caesar tot onder Claudius (ca. 57 v. Chr. - 47 n. Chr.) omvat, was zuidelijk Nederland eerst zelf terrein van oorlogshandelingen; later was het rivierengebied een van de uitvalsbases voor de verovering van Germania. Het jaar 47 luidt de periode van consolidatie in, die tot ongeveer 270 n. Chr. voortduurde. De troepen hadden toen vooral tot taak de grens te beveiligen. Daar die grens maar zelden werd bedreigd, hadden zij het daar niet druk mee. De waakzaamheid verslapte, eenheden werden naar elders overgeplaatst en de Frankische invallen uit het midden van de 3de eeuw kwamen als een grote verrassing. Deze invallen wisten de grens volledig uit en de Romeinen moesten opnieuw beginnen. Instorting en gedeeltelijk herstel kenmerken de periode van 270 tot het begin van de 5de eeuw.

Militaire nederzettingsvormen

Alvorens de militaire kaart van Romeins Nederland in de drie genoemde perioden nader te bestuderen, brengen wij eerst een bezoek aan een specifiek militaire nederzetting. Het kan niet anders: dit bezoek vindt plaats in Valkenburg (Z.-H.). Dat dorp staat namelijk op een 3 m hoge kunstmatige

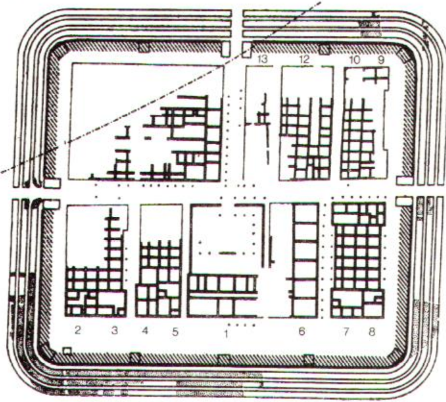
heuvel, waarin de resten van vijf of zes opeenvolgende Romeinse legerplaatsen bewaard gebleven zijn.[197] Hier lag destijds een *castellum*. Van 1941 tot 1967 vonden in Valkenburg opgravingen plaats, die door de opgravers zelve met gepaste trots als 'de tot dusver grootste archeologische onderneming hier te lande' worden gekwalificeerd. Zodoende werd de Valkenburgse legerplaats het meest compleet onderzochte castellum 'in Nederland en ook wel in gans West-Europa'.[198] De opeenvolgende castella dateren uit de periode tussen ongeveer het midden van de 1ste en het derde kwart van de 3de eeuw. Er zijn wel onderlinge verschillen, maar de kampen zijn allemaal volgens hetzelfde schema opgebouwd.

De in fig. 42 afgebeelde plattegrond van het oudste castellum (periode 1) geeft dit schema duidelijk weer. Het castellum beslaat een rechthoekig terrein met afgeronde hoeken van ca. 150 x 170 m. Buitenom loopt een verdedigingssysteem, bestaande uit een drietal grachten met V-vormig

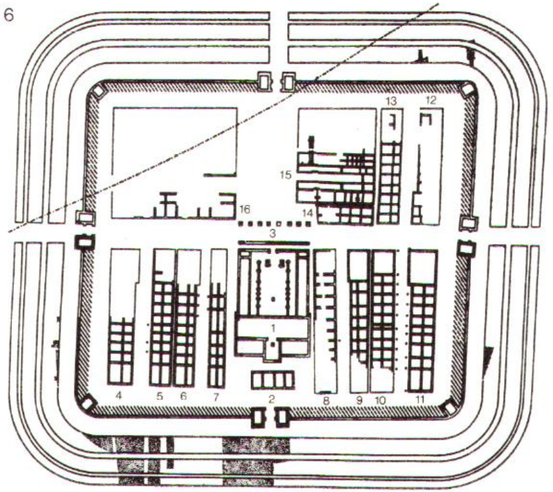

42. Valkenburg (Z.-H.), castellum 1; naar Glasbergen *et alii* 1967 (1972)
1 principia
2-9 barakken
10 lazaret?
11 commandantswoning (of fabrica?)
12 ?
13-14 ruiterbarakken?
In linkerhelft praetentura ruimte voor nog een gebouw

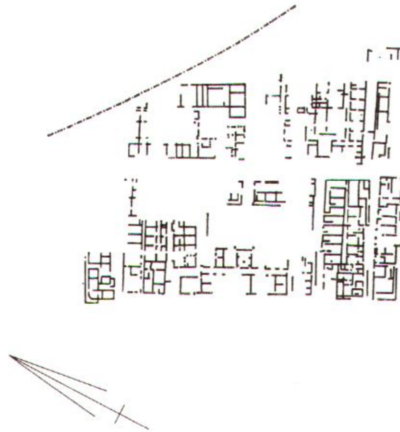
2/3

13
12
10
9
2
3
4
5
1
6
7
8

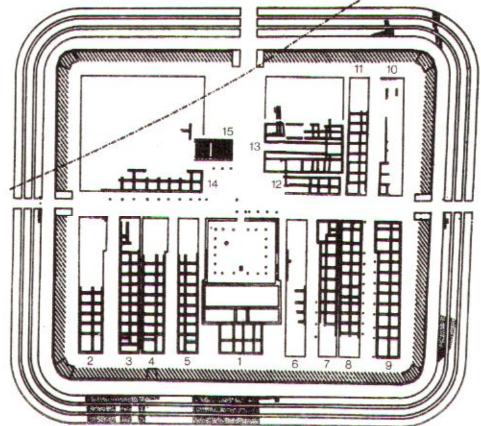
6

13
12
15
16
14
3
1
4
5
6
7
2
8
9
10
11

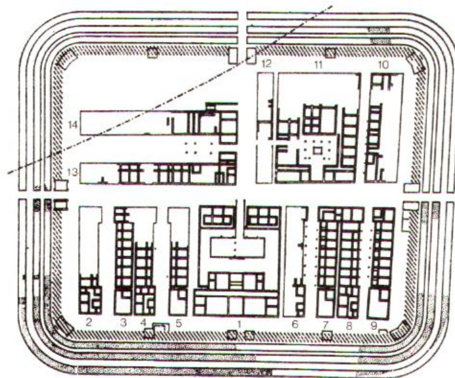
1a

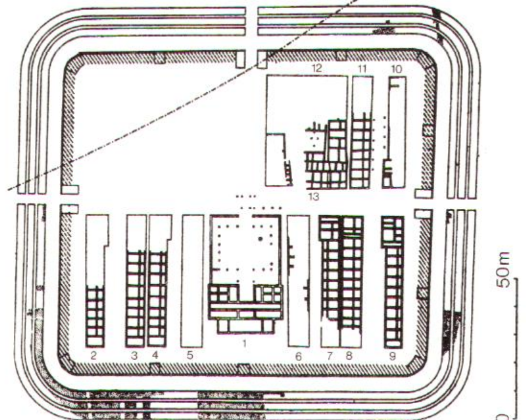
5

11
10
15
13
14
12
2
3
4
5
1
6
7
8
9

1

12
11
10
14
13
2
3
4
5
1
6
7
8
9

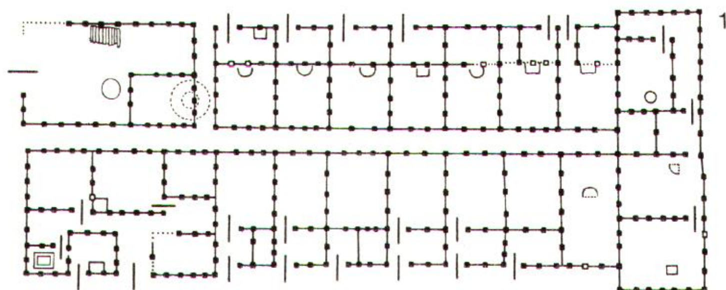
4

12
11
10
13
2
3
4
5
1
6
7
8
9
50m

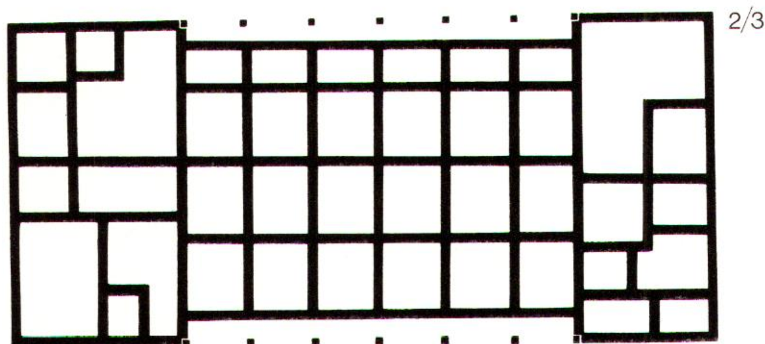
0

43 Valkenburg (Z.-H.), plattegronden van de opeenvolgende castella; naar Glasbergen & Groenman-Van Waateringe 1974; voor nadere verklaring van details zie Glasbergen *et alii* 1967 (1972)

profiel ('spitsgrachten') en een aarden wal bekroond met een houten palissade. Het brede front is naar de Rijn, d.w.z. naar de vijand gekeerd. In het midden van de frontzijde waren de grachten onderbroken en lag in de wal een door houten torens geflankeerde poort: de *porta praetoria*. Ook in het midden van de korte zijden bevonden zich dergelijke poorten: de *porta principalis dextra* en *sinistra*. De *porta decumana*, die gewoonlijk in het midden van de achterzijde aangebracht was, schijnt in Valkenburg 1 te ontbreken. De afgeronde walhoeken waren versterkt met zware rechthoekige houten torens. De lange zijden waren op regelmatige afstanden ook

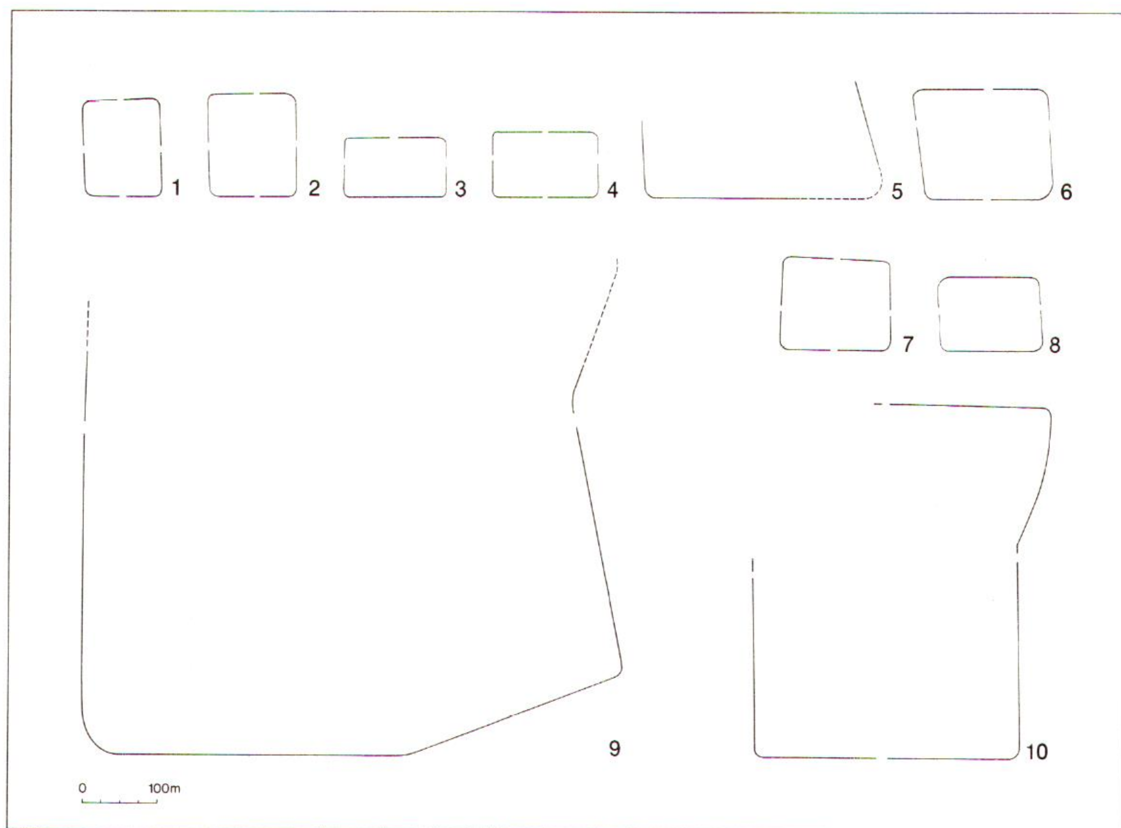
44. Valkenburg (Z.-H.), infanteriebarakken (periode 1) en cavaleriebarakken (periodes 1a en 2/3); naar Glasbergen & Groenman-Van Waateringe 1974. Schaal ca. 1:450
1 paal
2 vlechtwerkwand
3 drempel
4 latrine
5 tredmolen
6 haarden
7 vuurkuil

nog van kleinere vierkante torens voorzien. Een weergang met waarschijnlijk gekanteelde houten borstwering voerde over de wal van toren naar toren.

De poorten waren binnen in het kamp door straten met elkaar verbonden: *via praetoria* uitlopend op de gelijknamige poort en *via principalis*. Deze straten waren langs de twee hoofdassen van het kampement – *cardo* en *decumanus* – aangelegd en sneden elkaar loodrecht in het centrum. Verder liep er een straat rondom langs de binnenvoet van de wal: *intervallum*. Het interieur van het castellum met een oppervlakte van ca. 110 x 130 m werd door de via principalis verdeeld in een voorgedeelte of *praetentura* en een achtergedeelte, *retentura*. De via praetoria scheidde de praetentura in tweeën en liep uit op het stafgebouw, *principia*. De principia lag dus in het midden van de retentura. Het was een houten gebouw van 29 x 40 m. Hier klopte het hart van het legerkamp. Rondom een open hof lagen de stafburelen. In het kleine heiligdom, *sacellum*, aan de achterzijde in het midden, werden de vaandels bewaard en de kas. Het grote gebouw rechts in de praetentura werd tot voor kort algemeen als de woning van de commandant, *praetorium*, beschouwd.[202] Ook hier een centrale open hof met regenwaterbak in het midden en houten zuilengang rondom: *peristylium*.

Ter weerszijde van de commandantswoning lagen gebouwen die niet volle-

45. Vorm en grootte van de castella Valkenburg (Z.-H.) 1 en 6 (no. 1 en 2), Zwammerdam 2 en 3 (no. 3 en 4), Vechten (Augusteïsche en latere periode) (no. 5 en 6), Utrecht 5 (no. 7), Nijmegen-Trajanusplein (no. 8), en van de castra Nijmegen 1 (Augusteïsch) en 5 (Flavisch) (no. 9 en 10)

dig zijn opgegraven en waarvan de functie nog onduidelijk is. Het zuidelijke was misschien een lazaret: *valetudinarium*.
Het eveneens onvolledige, grote gebouw in het noordelijke gedeelte van de praetentura wordt verklaard als de kazerne van één of twee eskadrons paardevolk, *turmae*, met annex de stallen. De laatste bevonden zich in de rechterhelft van het gebouw. Daarvoor, aan de oostzijde, lag een open ruimte waar de troep zich in formatie kon plaatsen alvorens door de porta praetoria uit te rukken. Langs de gevel van de stal werd een voeder(?)trog gevonden en een rij stevig in de grond gedreven palen om er de rijdieren aan vast te binden. De linkervleugel van het gebouw bevatte de manschapsverblijven. Hij doet in zijn indeling sterk denken aan de houten infanteriekazernes die aan beide zijden van de principia gelegen waren. Het zijn in totaal acht barakken. Zij liggen twee aan twee met de voorgevels naar elkaar toegekeerd, ertussen een kampstraat, die geflankeerd wordt door een op houten zuilen rustende *porticus*. Een dergelijk barakkenpaar vormde een eenheid. In dit geval hebben zij waarschijnlijk te zamen als onderkomen voor één afdeling voetvolk, *centuria*, gediend. Dat is een afwijking van wat in de Romeinse legerplaatsen gebruikelijk was. Meestal was namelijk een centuria in één barak gelegerd. Die barakken heetten dan *hemistrigia* en twee ervan vormden samen een *striga* met plaats voor twee centuriae. Valkenburg 1 was echter zo krap bemeten dat een centuria over twee barakken verdeeld moest worden. De kazernes beslaan slechts één derde van de totale bebouwde ruimte van ongeveer 1 ha in het castellum. Toch waren hier meer dan 300 man gelegerd. Veel ruimte en privacy hadden zij dus niet. De commandant was beter af. Het grondvlak van zijn ambtswoning kwam overeen met dat van vier barakken; tenminste indien het tot nu toe als praetorium bestempelde gebouw geen fabrica is.[202] De officieren van de centuriae, *centuriones*, waren ook betrekkelijk royaal gehuisvest, maar wel in de kazernebarakken zelf. Hun woningen omvatten een hele serie vertrekken en waren onder meer van een eigen gemak voorzien. Het waren er vier in Valkenburg 1: de uitspringende vleugels aan de westelijke uiteinden van de barakken 2, 4, 6 en 8, dicht bij de omwalling aan het intervallum. Tegenover de officierswoning lag in elk barakkenpaar een rechthoekig gebouw dat een groot en een klein vertrek omvatte. Dat zou de werkplaats, *fabricula*, van de legereenheid zijn, waar de centuria tevens haar mondvoorraad en zware uitrustingsstukken (tenten, schanspalen, karren) bewaarde. In de fabricula bevond zich de tredmolen voor het malen van het koren. Aan het andere uiteinde van de barakken, aan de via principalis, lagen de woningen van de onderofficieren. Zij waren wat kleiner dan die van de centurio's, maar toch altijd nog ruim vergeleken bij de verblijven van de gemene soldaat daartussen in. De tussenruimte was namelijk verdeeld in zes of zeven *contubernia*, elk bestaande uit twee achter elkaar gelegen vertrekken. Het voorste en kleinste direct achter de porticus was de rustkamer, *arma*. Daarachter lag het eigenlijke woonvertrek, *papilio*, van ca. 15-20 m². Het is niet zeker hoeveel soldaten er precies in deze barakken werden geperst, maar het waren er gewoonlijk 8 per contubernium.[199] Dat lijkt onwaarschijnlijk, maar het was waar. Te velde waren de mannen nog krapper behuisd: de standaard legertent voor 8 tot 10 sol-

daten was van leer met een vloeroppervlakte van 3 x 3 m, een nokhoogte van 1,20 m en zijwanden van 35 cm.[200] Te veel verwennen schaadt het moreel.

De legerplaats Valkenburg 1 is een karakteristiek voorbeeld van een castellum, het meest gangbare type van militaire nederzetting in Romeins Nederland. Het vertoonde echter in tal van details een eigen gezicht. Dat blijkt bij voorbeeld heel duidelijk, indien men de plattegronden van de vijf legerkampen die elkaar in de loop van twee eeuwen op dezelfde plek zijn opgevolgd, onderling vergelijkt. De hoofdlijnen zijn wel steeds dezelfde, maar er zijn ook verschillen. Het bebouwde oppervlak is geleidelijk aan gegroeid van bijna 1 tot ongeveer 1,2 ha. De belangrijkste verschillen zijn echter gelegen in de vorm en de grootte van de barakken. Veranderingen in de sterkte en samenstelling van de garnizoenen kunnen daarvoor een verklaring leveren. De bezettingen van de castella behoorden tot de zgn. hulptroepen, *auxilia*. Die bestonden uit infanterie-regimenten, *cohortes*, en ruitereenheden, *alae*. Een gewone cohors was zo'n 480 voetknechten sterk, *cohors quingenaria peditata*. Verder kende men cohortes van dubbele sterkte, *cohortes milliariae*, en ook nog de infanterie-regimenten met cavalerie-ondersteuning, *cohortes equitatae*. Bij een cohors quingenaria equitata waren behalve de ongeveer 500 infanteristen ca. 130 huzaren ingedeeld; de totale sterkte bedroeg dus iets meer dan 600 man. In de alae dienden uitsluitend cavaleristen. Een ala quingenaria had er ongeveer 510, en daar kwamen de paarden dan nog bij. Het spreekt vanzelf dat de verschillende soorten regimenten verschillende eisen aan hun onderkomens stelden. Het wapen van de cavalerie had uiteraard de meeste noten op zijn

46. Valkenburg (Z.-H.), de omgevallen tufstenen muur van castellum 6; naar Van Giffen 1944-1948

zang. Cavaleristen moesten in hun barakken over grote rustkamers beschikken om er het paardetuig in op te bergen. Overigens bestond het garnizoen van een castellum lang niet altijd uit één of meer voltallige regimenten. De bezetting werd ook wel gevormd door een detachement, *vexillatio*, van een elders gestationeerde legereenheid.

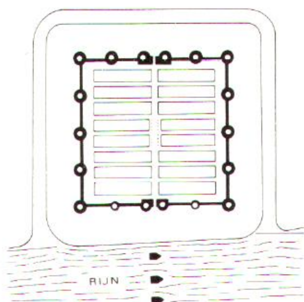
De verschillen tussen de Valkenburgse castella zijn op garnizoenswisselingen terug te voeren. Het eerste kamp zou gebouwd zijn voor een uit een cohors equitata gerecruteerde vexillatio van 320 infanteristen en 64 ruiters. De verbouwing die uit de plattegrond van de tussenfase 1a blijkt, werd noodzakelijk toen deze troep plaats moest maken voor een deel van een ala. Het castellum dat thans Valkenburg 2/3 genoemd wordt, was geheel op gebruik door de cavalerie ingericht. Er zou een halve ala – 256 man en even zovele paarden – in gelegen hebben. De arma, de tuigkamers, in de barakken zijn inderdaad opvallend groot. Het extra brede intervallum achter de retentura lijkt met het oog op cavalerie-manoeuvres ontworpen. Vanaf periode 4 zou Valkenburg het kwartier van een voltallige cohors quingenaria equitata geweest zijn.[201] De plattegronden van de castella te Valkenburg zijn zeker nog niet tot in alle details verklaard. In alle periodes schieten er gebouwen over waarvan de functie niet vaststaat.[202] De hoofdlijnen zijn echter wel duidelijk. Die hoofdlijnen geven het grondschema van het castellumtype weer dat zonder principiële wijzigingen tot laat in de 3de eeuw gehandhaafd bleef.

De vroegste castella, uit de tijd van Augustus en Tiberius, zijn vaak nog wat onregelmatig van vorm, zoals ook in Vechten blijkt.[203] Hetzelfde verschijnsel doet zich ook in de grote Augusteïsche legioensvestiging van Nijmegen voor, evenals trouwens in andere gelijktijdige kampen die buiten Nederland ontdekt zijn.[204] Deze aanpassing aan de terreingesteldheid is begrijpelijk in een periode waarin de kampementen nog de onderkomens waren van een expeditieleger op mars in vijandelijk gebied. In de tweede helft van de 1ste eeuw n. Chr., toen de legerplaatsen als permanente grensforten en garnizoensvestingen ingericht werden, trad een zekere verstrakking en een grotere mate van uniformiteit op. Ook toen bleven er echter individuele verschillen. Omvang en binnenbebouwing werden afgestemd op de grootte en de aard van de ter plaatse gelegerde troep. Zo was het Flavische castellum van Vechten, dat omstreeks 70 waarschijnlijk voor een cohors van dubbele sterkte, cohors milliaria, gebouwd is, meer dan twee maal zo groot als het even oude kamp te Zwammerdam.[205] Daar lag immers slechts een gewone cohors quingenaria equitata, die bovendien vermoedelijk niet op volle sterkte was. Zwammerdam kon zich er overigens op beroemen het kleinste castellum van Neder-Germania te zijn.

Een belangrijke, maar niet principiële verandering in de constructiewijze van de castella trad in de loop van de 2de eeuw op, toen hout en aarde als bouwmaterialen door tufsteen verdrongen werden. Het omstreeks 100 n. Chr. gebouwde Valkenburg 5 heeft al stenen principia, het laatste Valkenburgse castellum (6) is geheel in steen uitgevoerd.

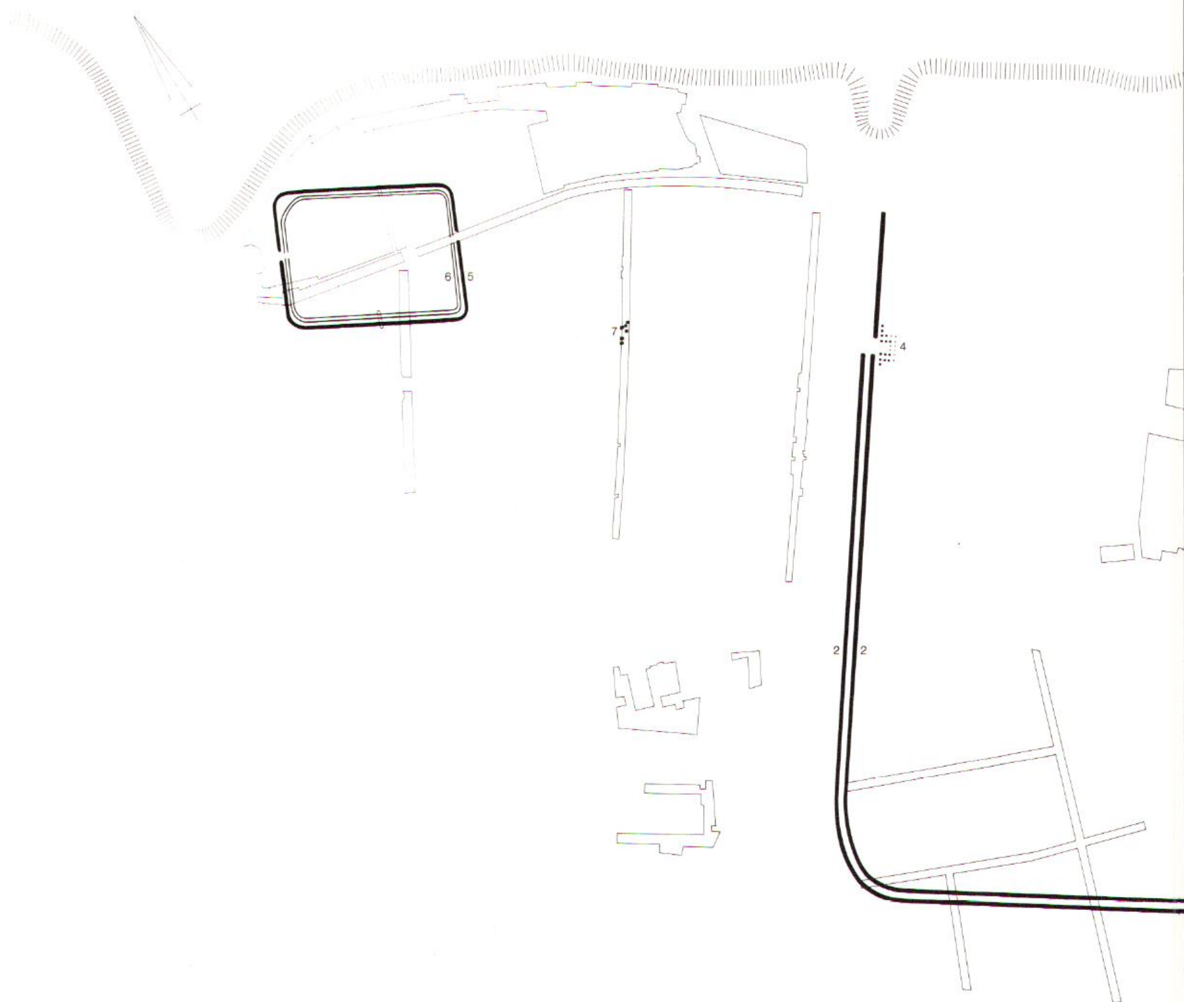
Eerst in de 4de eeuw ontstond ten gevolge van de veranderde belegeringstechnieken een werkelijk nieuw vestingtype. Het was vierkant van vorm,

47. Keulen-Deutz, castellum Divitia; naar von Petrikovits 1960. Schaal ca. 1:10 000

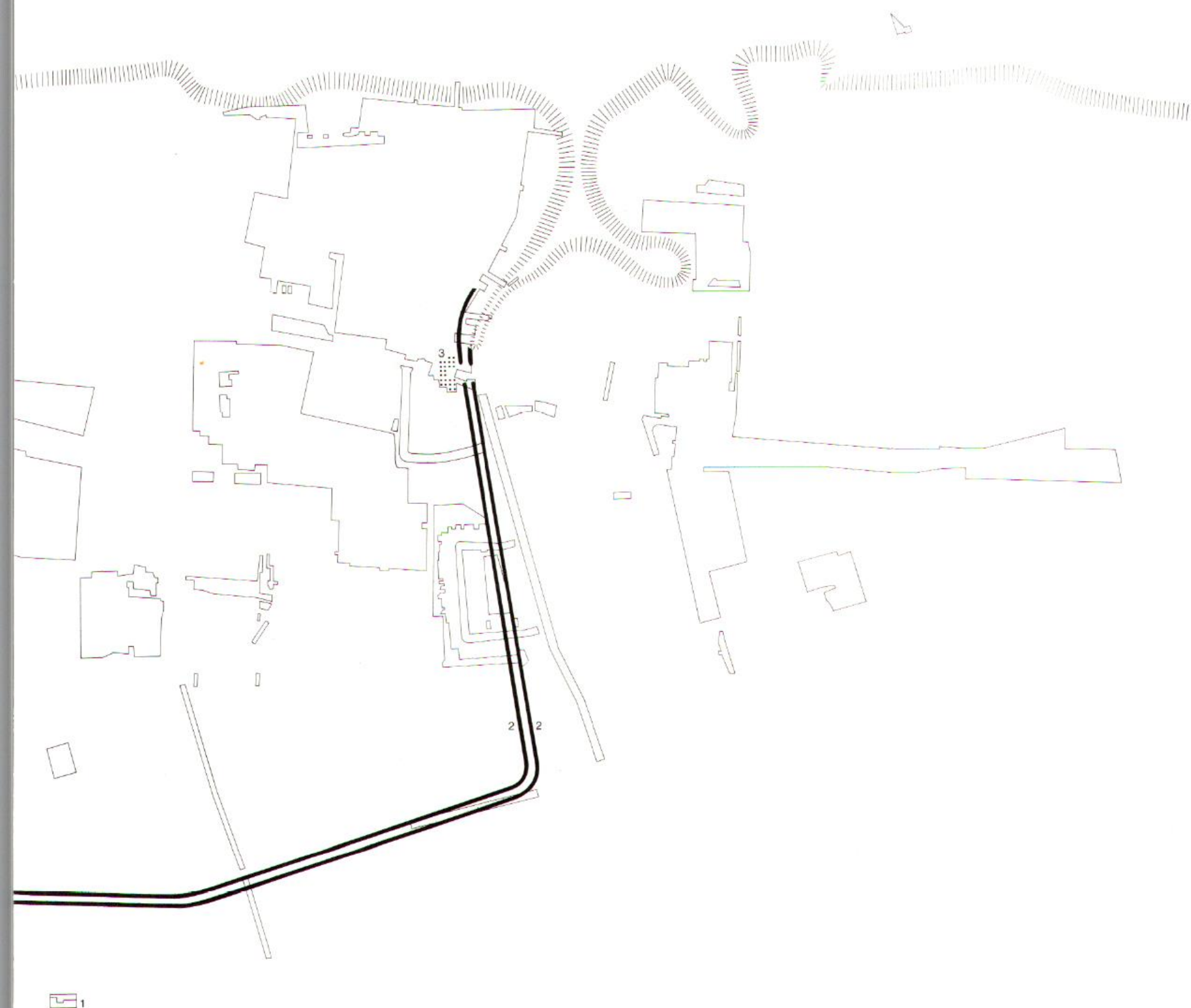
had een zware stenen omwering met dicht bij elkaar gelegen, uitspringende ronde torens, en ook het interieur was anders ingericht dan voorheen. Het best bekende voorbeeld is het door Constantijn de Grote gebouwde castellum Divitia te Keulen-Deutz. Sinds kort weten wij dat ook het laat-Romeinse Cuijk een dergelijke vorm gehad heeft. Ook in het 4de-eeuwse Maastricht ontmoet men weer de voor deze periode kenmerkende uitspringende muurtorens.

Een vergrote uitgave van het cohortencastellum was de legioensleger-plaats, de *castra*. In ons land heeft er een op de Hunerberg bij Nijmegen gelegen.[206] De Hunerberg is een segment van de stuwwal langs de zuidelijke Waaloever, direct ten oosten van het Nijmeegse stadscentrum, dat zelf nog juist op de westrand van deze stuwwal gebouwd is. Dit strategisch belangrijke punt met zijn steil naar de rivier afdalende noordflank hebben de

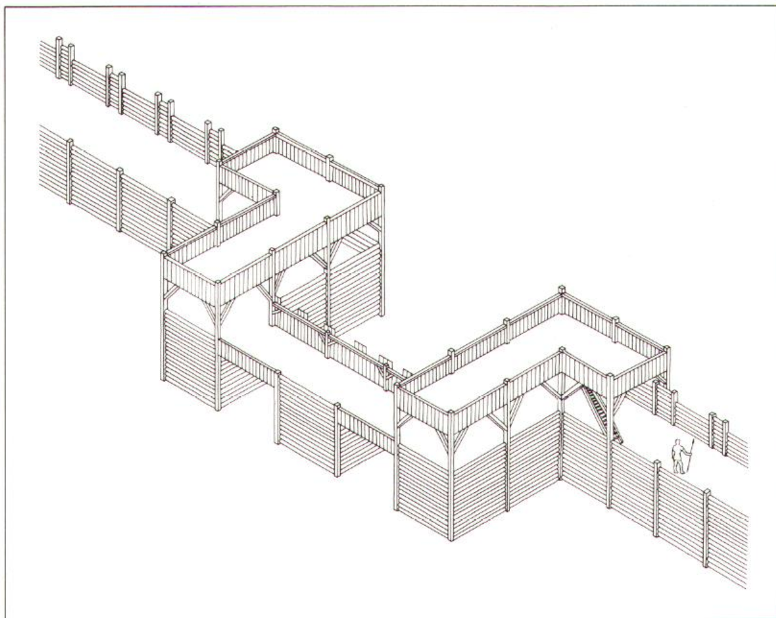

48. Nijmegen, Augusteïsche castra (1) op de Hunerberg en Augusteïsch castellum aan het Trajanus-plein; naar Bloemers 1979. Schaal ca. 1:6250
1 opgravingsputten
2 dubbele gracht van de castra
3 rechterpoort van de castra
4 linkerpoort van de castra
5 gracht van het castellum
6 wal van het castellum
7 vroege graven

Romeinse militaire ingenieurs van meet af aan voor de vestiging van een castra uitverkoren. De Hunerberg was ook het enige terrein op de Nijmeegse stuwwal dat daarvoor voldoende ruimte bood. De archeologische belangstelling voor deze plek dateert van 1916. De jaren tussen 1957 en 1967 hebben een hoogtepunt in het onderzoek betekend. Toen werd ongeveer 5 ha van het legerplaatsterrein min of meer aaneensluitend opgegraven. Sinds 1972 heerst er weer koortsachtige activiteit. In dat jaar zijn de opgravingen op nog grotere schaal dan voordien hervat. Opeenvolgende generaties van Nederlandse archeologen hebben in de Nijmeegse castra singuliere wapenfeiten verricht. Desondanks vertoont onze kennis omtrent deze enige Nederlandse legioensvestiging nog vele gaten. En dat zal ook altijd wel zo blijven, want volledig opgraven behoort niet meer tot de mogelijkheden. Zoveel is echter al wel duidelijk, dat de bouwgeschiedenis van de legerplaats bijzonder ingewikkeld geweest is. Men onderscheidt momen-

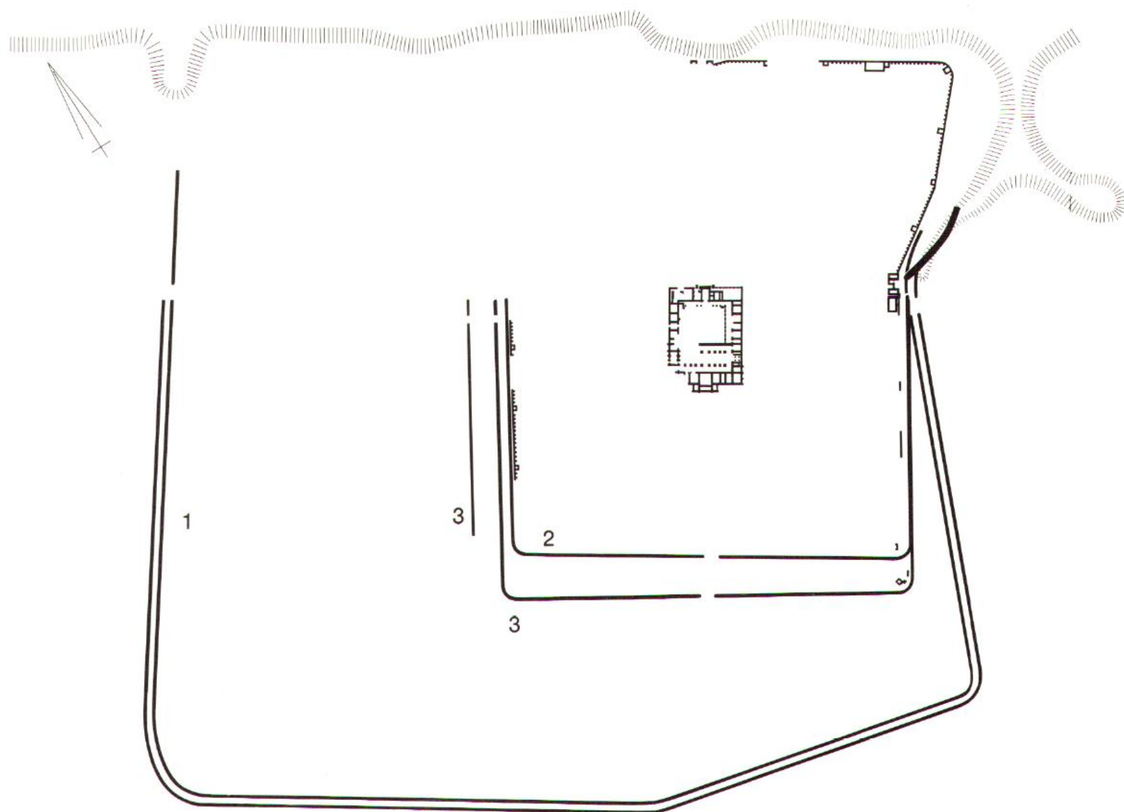

49. Nijmegen, castra 1: rechterpoort gezien vanuit het kamp (reconstructie); naar Bloemers 1979

teel op zijn minst vijf periodes. Op den duur zullen het er nog wel meer worden. De oudste (1) stamt uit de tijd van Augustus. De castra had toen een enorme omvang en besloeg een vijfhoekig gebied met een oppervlak van ca. 42 ha. De dubbele spitsgracht die het kamp omgaf had een lengte van 2 km! Zijn verloop is grotendeels bekend. De aarden wal die er binnen gelegen moet hebben, heeft nauwelijks sporen nagelaten. Wel weet men dat er vierkante houten torens langs de binnenzijde van de gracht stonden. Ook is de plaats van de linker- en de rechterpoort, de beide portae principales, bekend. Het waren massieve houten bouwsels met brede dubbele doorgangen. Van de binnenbebouwing is nog niets teruggevonden, als er al een binnenbebouwing geweest is. Wellicht bivakkeerden de soldaten in tenten. Hetzelfde kan men voor het Augusteïsche castellum aan het Trajanusplein veronderstellen. Ook daarin zijn geen sporen van vaste gebouwen aangetroffen. De omwalling van dit fort bestond uit een met hout verschaalde aarden wal met daarvoor een enkele spitsgracht. Er waren minstens twee poorten: aan de oost- en de westzijde.

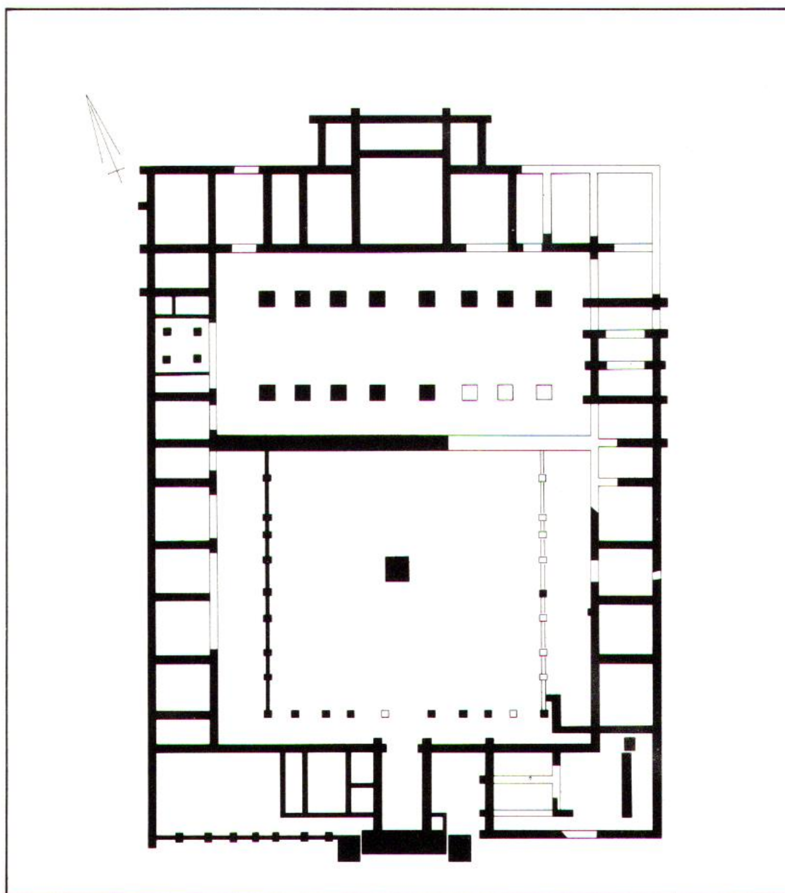
De eerste Nijmeegse castra bood plaats aan twee legioenen en dan bleef er vermoedelijk ook nog wel ruimte voor wat hulptroepen over. De periodes 2 en 3 zijn nog bijzonder vaag. Er kunnen maar heel weinig sporen aan toegedeeld worden. Voor betrouwbare conclusies is het nog te vroeg. Het is zelfs mogelijk dat de castra in periode 2 naar het zuiden toe verschoven was. Het kamp van periode 3 zou minstens 29 ha groot geweest zijn en uit het begin van de Flavische tijd stammen. De twee volgende en laatste fasen (4 en 5) zijn niet op het jaar nauwkeurig te dateren. De vierde legerplaats is zeker Flavisch en is dus tussen 70 en 96 gebouwd. De verbouwing voor periode 5 is vermoedelijk omstreeks de eeuwwisseling begonnen. Beide kampen waren ongeveer even groot: ca. 15 en 16,5 ha. Dat wil dus zeggen

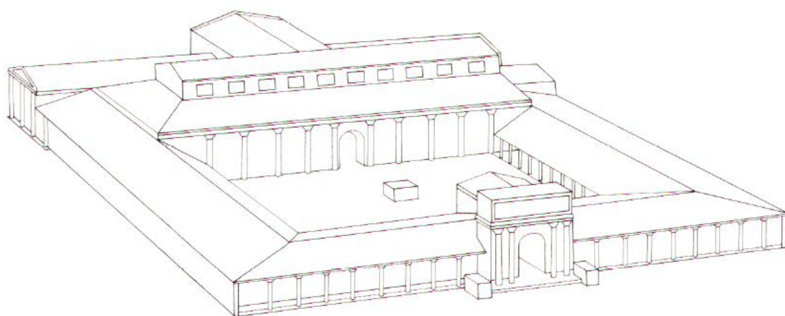

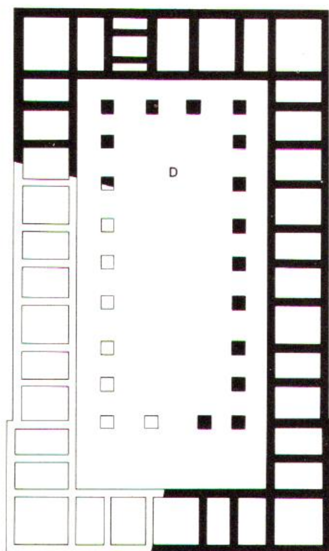
50. Nijmegen, castra: best bekende perioden; naar Bogaers en Haalebos 1979. Schaal ca. 1:7000
1 periode 1: Augusteïsch
2 periode 4: Flavische castra van Legio X Gemina, grotendeels gebouwd van hout en aarde
3 periode 5: stenen castra, gebouwd door Legio X Gemina; ook gebruikt door Vexillatio Britannica, Legio IX Hispana en door detachementen van Legio XXX Ulpia Victrix (ca. 89-175)

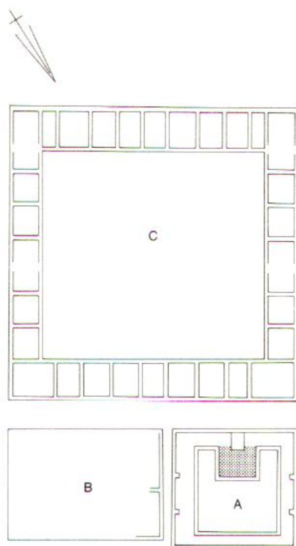
dat zij ten opzichte van de Augusteïsche castra met meer dan de helft waren ingekrompen. Het ziet er niet naar uit dat deze legerplaatsen een voltallig legioen konden bergen. Daar stond tegenover dat zij geheel of gedeeltelijk in duurzamer materiaal uitgevoerd waren. Kamp 4 had reeds stenen principia: wellicht waren ook enkele andere gebouwen al in steen opgetrokken. In de laatste fase (5) bestond de castra volledig uit steen. Het bouwmateriaal (tuf, kwartsiet en kalksteen) was door de soldaten zelf onder meer in de omgeving van Andernach en in Lotharingen gewonnen. De plattegrond van deze steenbouwfase ligt voor een belangrijk deel vast. Hij geeft een indruk van de inrichting van een legioensvesting.
De overeenkomst in opzet met een castellum springt in het oog: omwalling met vierkante torens, poorten in het midden van de vier zijden aan de uiteinden van de elkaar loodrecht kruisende via praetoria en principalis, in het centrum de principia en barakken rondom. Het verschil zit om te beginnen in de grootte. Een castra was veelal de standplaats van een legioen, dat op volle sterkte 10 cohortes van elk 480 man verdeeld in 6 centuriae omvatte: met staf en toebehoren ca. 6000 personen. Een dergelijke legerplaats besloeg minstens 18-20 ha. Grotere kampen voor meer dan één legioen

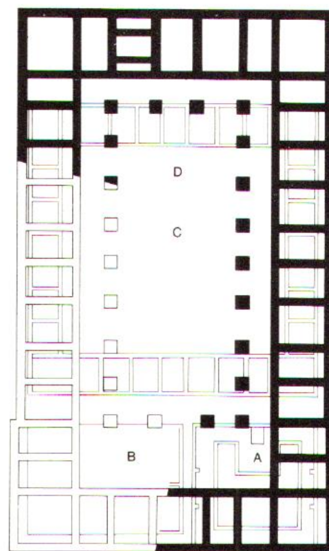
51. Nijmegen, principia van castra 4 en 5 (reconstructie); naar Brunsting 1968 en Bogaers & Haalebos 1979. Plattegrond schaal ca. 1:950

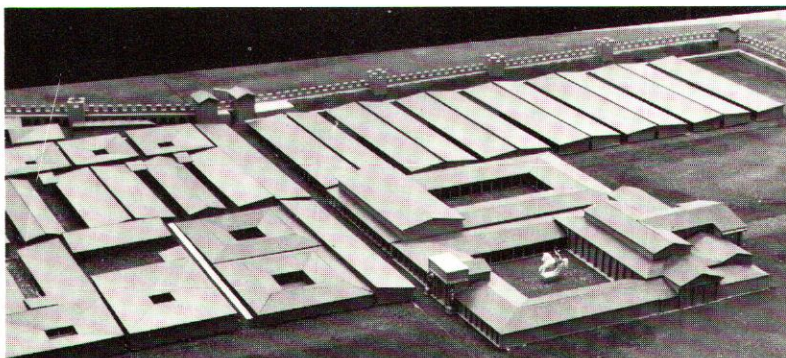
52. Nijmegen, castra 4 en 5: plattegrond van een groot gebouw (wapenmagazijn?), D, ten oosten van de principia, met daaronder drie oudere gebouwen A-C; naar Bogaers en Haalebos 1979. Schaal ca. 1:1100

A *augurale* of *auguratorium* ter bestudering van de vlucht van de vogels; ook wel verklaard als gerechtsplaats: *tribunal*

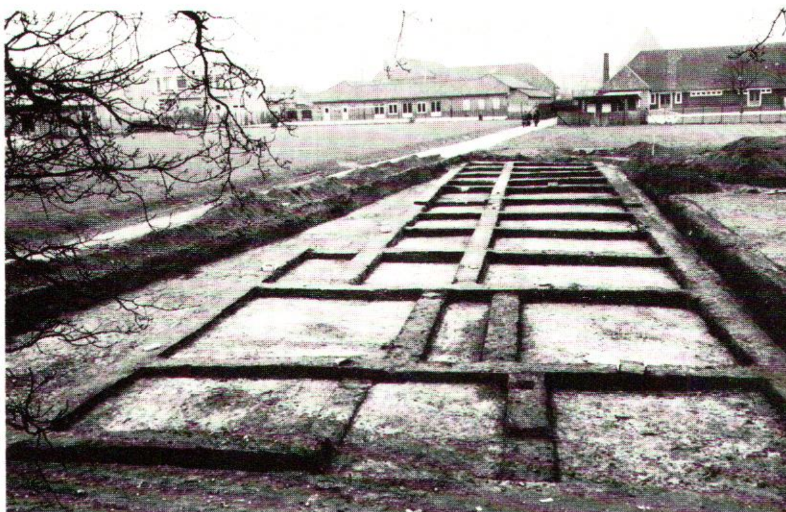
B onvolledig opgegraven; functie onbekend

C gebouw met serie vertrekken rond grote open binnenplaats: wapenmagazijn?

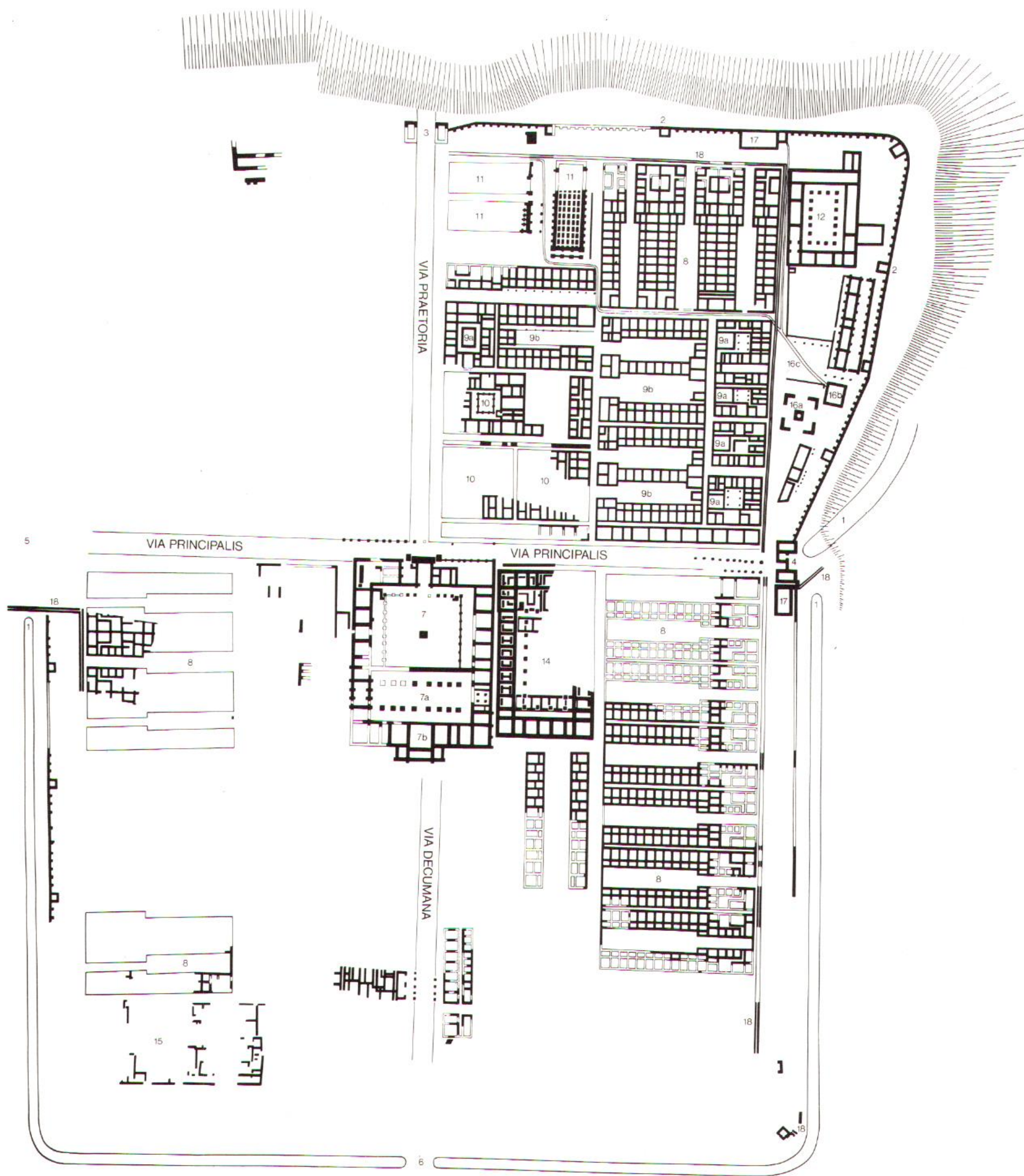
D als C, maar nu rond de binnenplaats een zuilenhal

53. Nijmegen, maquette van castra 5: principia, wapenmagazijn (?) uit afb. 52, woningen van tribuni, barakken; Rijksmuseum Kam, Nijmegen.

54. Nijmegen, opgraving (1963/1964) in castra 5: funderingsresten van een barak

2
3
17
18
11
11
11
12
8
2
VIA PRAETORIA
9a
9b
9a
16c
9b
9a
16b
16a
10
9a
10
10
9b
9a
1
5
VIA PRINCIPALIS
VIA PRINCIPALIS
4
18
18
17
7
8
1
14
8
1
7a
7b
VIA DECUMANA
8
8
15
18
18
6

55. Nijmegen, castra periode 5 (steenbouwperiode); naar Bogaers en Haalebos 1979. Schaal ca. 1:3000

1 gracht
2 ommuring met steunberen en torens
3 hoofdpoort, *porta praetoria*
4 rechterpoort, *porta principalis dextra*
5 linkerpoort, *porta principalis sinistra*
6 achterpoort, *porta decumana*
7 hoofdkwartier, *principia*
7a drieschepige gerechtszaal, *basilica*
7b vaandelheiligdom, *aedes*
8 soldatenbarakken met aan de naar de omwalling gekeerde einden de woningen van de *centuriones*; per barak één *centuria*
9 barakken van de eerste centuria
9a woningen van de centuriones
9b soldatenverblijven
10 woningen van hoofdofficieren, *tribuni*
11 graanpakhuizen, *horrea*
12 magazijn of werkplaats?
13 werkplaats, *fabrica*
14 groot gebouw (wapenmagazijn, *armamentarium?*) met daaronder drie oudere gebouwen, o.a. een *auguratorium*
15 werkplaats of magazijn
16a waterput
16b waterreservoir, *cisterna*
16c waterleiding van loden en houten buizen
17 latrine?
18 riolen

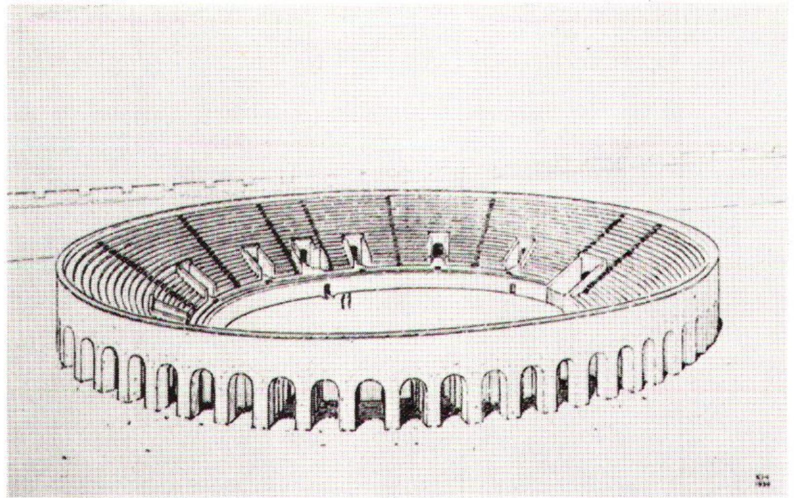
kwamen ook voor: de Augusteïsche castra van Nijmegen bij voorbeeld. Nijmegen 4 en 5 waren echter, zoals gezegd, kleiner. Zij konden waarschijnlijk niet meer dan 8 van de 10 cohortes van een legio bevatten.

Een ander verschil is de royalere opzet. De legionair was Romeins burger en bijgevolg wat ruimer behuisd dan zijn collega's uit de hulptroepen. Dat blijkt uit de afmetingen van de barakken, die in Nijmegen keurig in blokken van 6, dus cohorsgewijs, bijeenliggen. De grotere luxe blijkt ook uit de villa-achtige dienstwoningen van de hogere officieren en vooral uit het werkelijk indrukwekkende Nijmeegse stafgebouw, dat 65 x 95 m mat. Verder bood de castra algemene voorzieningen die een castellum ontbeerde of die daar slechts op kleinere schaal aanwezig waren: een lazaret of *valetudinarium*, een wapenmagazijn *(armamentarium)*, graanpakhuizen *(horrea)*, werkplaatsen *(fabricae)* en nog andere zaken, als winkeltjes langs de hoofdstraten, kantines, gerechtsplaats, gevangenis, enz. Vele van deze elementen zijn ook in de plattegrond van Nijmegen 4 en 5 te herkennen. Interessant is de nieuwe interpretatie van wat vroeger de *tribunal*, gerechtsplaats, genoemd werd, rechts naast de principia. Men ziet er thans een *auguratorium* in, dat is een gebouwtje zonder dak waarin de vogelwichelaars zich opstelden om de vlucht van de vogels te bestuderen, teneinde op die manier de legerleiding in staat te stellen bij haar beslissingen ook met hemelse raadgevingen rekening te houden. Meer prozaïsch is de zorg voor de watervoorziening door middel van een zeer diepe put met daarnaast een grote cisterne, van waaruit een systeem van loden en houten buizen het kamp inloopt. Het afvoerwater werd via een collecteur-riool afgevoerd, die keurig rechthoekig rondom het bebouwde oppervlak liep. Een ander onmisbaar nat element waren de *thermen*, het (militaire) badgebouw. Dat lag niet binnen, maar buiten de legerplaats. Het is in Nijmegen nog niet met zekerheid gelocaliseerd. Waarschijnlijk bevond het zich

56. Nijmegen, castra 4 en 5: spitsgrachten aan de westzijde; naar Bogaers en Haalebos 1979

57. Xanten, amphitheater van Colonia Ulpia Traiana (reconstructie); naar Bloemers 1978a (zie ook afb. 114, 115)

58. Xanten, amphitheater van Colonia Ulpia Traiana (gedeeltelijke reconstructie ter plaatse) (zie ook afb. 114, 115)

in het gebied direct ten westen van de castra uit periode 4 en 5, vermoedelijk aan de via principalis. Verder hadden legionairs recht op het vermaak in een amphitheater. Ook Nijmegen heeft er een bezeten. Het bevond zich vlak buiten de zuidwesthoek van castra 4 en 5. De recente ontdekking (1978) van de plek waar het gelegen had, was een groot succes, dat opzien baarde en veel vermaak verschafte.[207] Buitenwerks mat het Nijmeegse

amphitheater ongeveer 90 bij 75 m. De ovale arena van ca. 58 bij 46 m met in het midden een houten 'toneelkelder' was door een minstens 2 m hoge muur gescheiden van de op een aarden wal aangelegde tribunes. Het amphitheater vertoont ten minste twee bouwfasen; zeker was het in de tweede fase een tufstenen gebouw. Het lijkt nog in gebruik gebleven te zijn, toen de legerplaats zelf al lang verlaten was. In maatvoering en uiterlijk moet het veel overeenkomst vertoond hebben met het amphitheater uit de Romeinse stad bij Xanten. Daarvan is voldoende overgebleven om het niet alleen in grote lijnen op tekening, maar ook in werkelijkheid ter plaatse te kunnen reconstrueren.

Castra en castellum zijn kazerne en vesting tegelijk.[208] Zij waren daarenboven het economisch centrum van hun naaste omgeving. Bij elke legioensvesting en waarschijnlijk ook bij elk castellum hoorde nl. een *territorium*, dat wil zeggen een gebied dat eigendom was van het leger – of beter: van het Romeinse volk en dus van de keizer, maar dat het leger in bezit

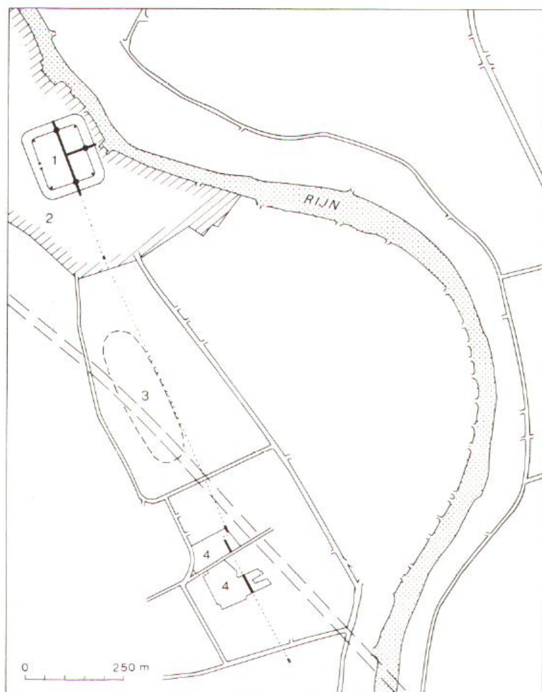
59. Nijmegen, reconstructie van een wandschildering gevonden in een officierswoning van de castra; Rijksmuseum G.M. Kam, Nijmegen

mocht hebben en gebruiken (wij laten de juridische details verder rusten). Op de militaire territoria lag bij elk legerkamp een door niet-militairen bewoonde nederzetting: *canabae* bij een castra, *vicus* bij een castellum. De bevolking van canabae en vicus bestond uit handelaars, ambachtslieden, caféhouders, enz. Hun taak was het de troepen van het nodige te voorzien. Deze agglomeraties waren geen burgerlijke nederzettingen in de strikte zin van het woord. Zij hadden geen eigen bestuur, maar ressorteerden onder de kampcommandant. De huizenbouw schijnt hier aan legervoorschriften onderworpen te zijn geweest. Canabae en vicus zagen er anders uit dan een gewoon dorp of een normale stad. Er is, in het Rijngebied tenminste, ook bijna nooit een civiele nederzetting uit voortgekomen. De administratiedrift die het leger kenmerkte, strekte zich ook tot deze woonplaatsen voor de poorten van de kampementen uit. Eens in de vijf jaar verscheen er een centurio, die alles controleerde en op zijn staten invulde. Lag er een burgerlijke nederzetting in de nabijheid, dan was er meestal een duidelijke grensscheiding, die vaak nog af te leiden is uit de ligging van de burgerlijke en militaire begraafplaatsen: aan de ene kant van de grens de gestorven bewoners van het militaire terrein, aan de andere kant de overleden ingezetenen van de civiele nederzetting. De rest van het militaire territorium werd agrarisch geëxploiteerd. Daar graasden de kudden die het leger toebehoorden. Daar lagen de boerderijen van veteranen en burgers die in opdracht van het leger werkten. Het ging hier om geweldige arealen. Het territorium van Castra Vetera bij Xanten, bij voorbeeld, is tenminste 3500 ha groot geweest en het was zeker niet een van de grootste. De opbrengst uit dit gebied voorzag voor een belangrijk deel in de eerste levensbehoeften van de troepen. Zo was in het algemeen de situatie.[209] In het Nederlandse deel van het rijk zal het niet anders geweest zijn, maar details zijn nauwelijks bekend. De grenzen van de territoria zijn bij ons nog nergens ook maar bij benadering te trekken. Opgravingen in canabae en vici zijn tot op heden beperkt in omvang en aantal gebleven.

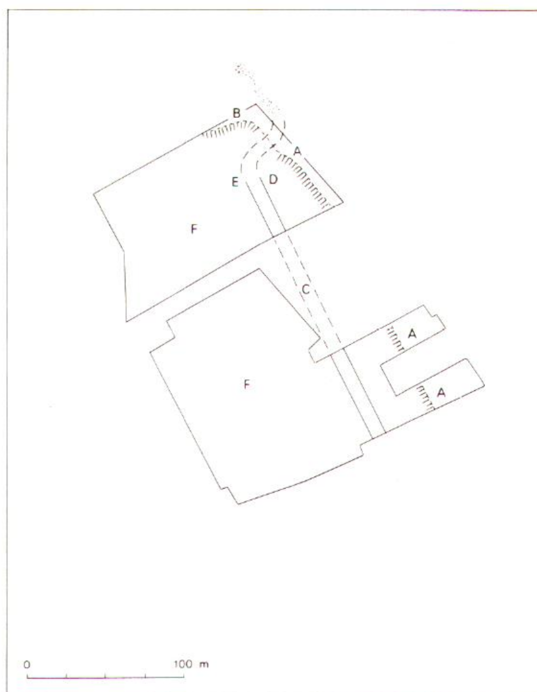
Geringe sporen van een militaire vicus zijn aangetroffen in Valkenburg, direct ten zuiden van het castellum.[210] Deze vicus en het castellum maken deel uit van een groter bewoningscomplex, dat ook de vanouds bekende nederzetting op De Woerd omvatte. Over deze laatste zijn nu nieuwe gegevens beschikbaar.[211] De Woerd is, of beter was, een lage verhevenheid, die nu grotendeels is afgegraven. Hij bevond zich bijna 1 km ten zuiden van het castellum op de linkeroever van de Romeinse Rijn, op de plek waar destijds een zijriviertje aftakte. De Romeinse nederzetting op De Woerd werd van het fort met de direct aangrenzende vicus op het Marktveld gescheiden door een grafveld, dat langs het verlengde van de via principalis gelegen was. Deze Romeinse weg zette zich ook over De Woerd voort; het was in feite de heirbaan die de castella op de linker Rijnoever met elkaar verbond. Het zijriviertje bij De Woerd kruiste hij middels een houten brug of dam. Daarna volgde hij een dijkje langs de rand van het Rijnbed. Haaks op dat dijkje liep een strekdam de rivierbedding in en achter de dijk was een kunstmatig opgehoogd platform, een soort industrieterrein, aangelegd met horrea, graanpakhuizen, erop. Dat was het begin van de Romeinse nederzetting De Woerd omstreeks het midden van de 1ste eeuw n. Chr.: in oor-

sprong dus een aanlegplaats. De verhoogde werf, een eerste vereiste in dit drassige terrein (ook de ondergrond van het castellum zelf had men al snel moeten ophogen), werd geleidelijk uitgebreid. Ongeveer een eeuw na het begin trad een belangrijke verandering op. Het haventje werd opgegeven. De Woerd werd nu een echte woonplaats. Op het vergrote platform verschenen lange rechthoekige houten huizen met hun bijgebouwtjes, die loodrecht op de weg langs de rivier gericht stonden. Aanvankelijk lagen de huizen tamelijk wijd uit elkaar en was hun aantal gering. Na een brand in het begin van de 3de eeuw werd de bebouwing dichter en nam het aantal huizen toe. Een tweede brand deed dat aantal weer dalen. Het terrein is in 230 n.Chr., of mogelijk een generatie later, verlaten.

Het vondstmateriaal van De Woerd weerspiegelt niet alleen de chronologie van de nederzetting, maar tot op zekere hoogte ook zijn functie. Het staat wel vast dat de stichting van de aanlegplaats annex pakhuizen omstreeks 50 n.Chr. een militaire onderneming was. Waarschijnlijk vormde De Woerd oorspronkelijk de haven, of een deel van de haven van het castellum in Valkenburg. De nederzetting die tussen 100 en 150 n.Chr. ontstond, bezat een meer 'civiel' karakter. Toch zal de band met het leger niet verbroken zijn. Een gewone agrarische nederzetting was het niet. Dat blijkt heel duidelijk uit de vondsten: in verhouding weinig botmateriaal bij voorbeeld, maar juist erg veel Romeins importaardewerk, al in een zeer vroeg stadium. De huizen op De Woerd vormden denkelijk eerder een centrum van ambacht en wellicht ook handel, dat speciaal in de behoeften van het leger moest voorzien. Het is aannemelijk dat De Woerd ook in de 2de en

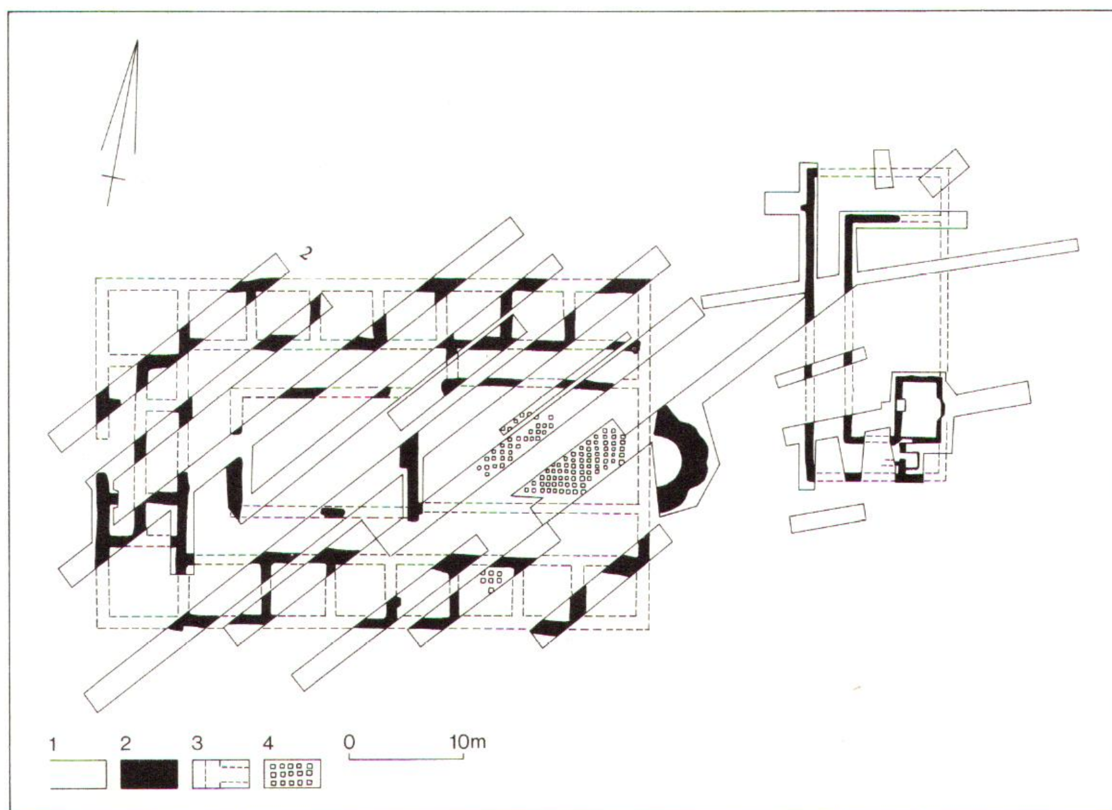

60. Valkenburg (Z.-H.), Romeinse militaire nederzettingen; naar Bloemers en Sarfatij 1976
1 castellum (Valkenburg-dorp)
2 vicus (Marktveld)
3 Romeins grafveld
4 nederzetting op De Woerd

61. Valkenburg (Z.-H.), Romeinse nederzetting op De Woerd; naar Bloemers en Sarfatij 1976
A Romeinse Rijnbedding
B monding van zijriviertje
C Romeinse weg en dijk
D plaats van vroeg-Romeinse steiger
E terrein met vroeg-Romeinse pakhuizen (horrea)
F terrein van de midden-Romeinse nederzetting

3de eeuw tot het territoir van het castellum Valkenburg bleef behoren en dus onder militair toezicht stond. De verhouding tot de vicus direct buiten de wallen van het fort is (nog) niet duidelijk. Deze vicus zal wel de gebruikelijke verzorgende functie ten behoeve van de in het castellum gelegerde troep bezeten hebben. Waarschijnlijk bezat de nederzetting op De Woerd binnen de militaire context een meer dan locale betekenis.
De zgn. Peutingerkaart – een middeleeuwse kopie van een Romeinse wegenkaart uit de 3de eeuw – vermeldt vlak bij het westelijk uiteinde van de weg langs de Rijngrens de naam Praetorium Agrippinae.[212] Die naam gaat vergezeld van een vignet, dat een groot gebouw met binnenplaats weergeeft. De binnenplaats is aan drie zijden door gebouwvleugels omgeven en wordt aan de voorkant door een muur met een poort erin afgesloten. Het is een typisch Romeinse bouwvorm, die verschillende functies kan vervullen. Er is geen reden te betwijfelen dat naam en vignet op Valkenburg en omgeving betrekking hebben. Zij zijn ook altijd of met het castellum, of met De Woerd in verband gebracht. Maar daarmee beginnen de problemen pas. Hetzelfde vignet wordt elders op de Peutingerkaart gebruikt om badplaatsen van het type Spa aan te duiden, en geneeskrachtige bronnen in Valkenburg lijken niet erg waarschijnlijk. De vignetten op de kaart blijken echter stereotypen te zijn. Het gebouw met binnenplaats staat – evenals andere vignetten, zoals bij voorbeeld de twee torentjes bij Lugdunum en Nijmegen – meer in het algemeen voor nederzettingen met centrale functie, waar men bepaalde faciliteiten van meer dan locaal belang aantrof. Iets dergelijks geldt ook voor het woord *praetorium*. Dat dekt eveneens verschillende begrippen met als gemeenschappelijk element: groot, belangrijk gebouw – of dat nu een paleis dan wel een bouwwerk met wat nederiger functies is. In de betekenis van 'staatshotel' is het al eens op De Woerd betrokken, maar die vertaling roept een te schraal beeld op. Praetorium kan een ruimere inhoud hebben en slaan op nederzettingen die de volgende onderdelen omvatten: staatsmagazijnen (horrea), werkplaatsen, markt, staatspost, en inderdaad ook accommodatie voor reizigers. Die accommodatie voorzag niet alleen in hotelruimten maar ook in badgelegenheid (thermen). De reizigers die van deze faciliteiten gebruik maakten, waren geen toeristen, maar hoge ambtenaren en militairen op dienstreis. Dergelijke nederzettingen zijn tot op zekere hoogte te vergelijken met de nog bestaande Arabische karavanserais. Daar is ook de voor dit soort praetoria kenmerkende bouwvorm bewaard gebleven: een binnenplaats omgeven door magazijnen, kantoren en hotelkamers. Plattegronden van Romeinse gebouwen die een karavanserai-achtige functie vervuld kunnen hebben, zijn op verschillende plaatsen gevonden. In ons land bij voorbeeld in het Limburgse Stein (p. 158) en waarschijnlijk ook in Nijmegen (p. 84).[213] Praetoria van dit type zijn uit de aard der zaak aan belangrijke verkeersroutes te zoeken. Aan die voorwaarde is in het geval van Valkenburg voldaan. De betekenis van de Oude Rijn als transportbaan in de Romeinse tijd valt niet licht te overschatten. Slaat Praetorium Agrippinae op Valkenburg – en, zoals gezegd, dat kan haast niet missen – dan verschaft het eerste bestanddeel van die naam interessante informatie over de functie van de aldaar gelegen (militaire) nederzetting. Waarschijnlijk moet men aannemen dat de naam niet

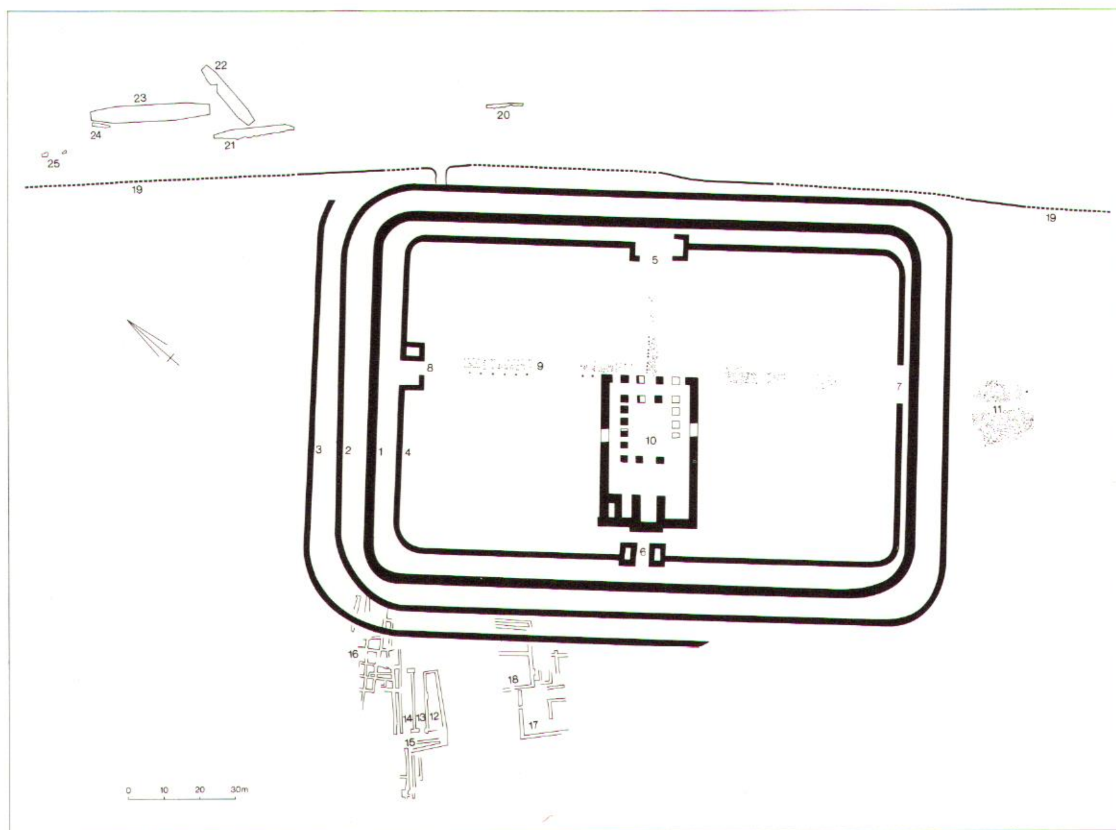

62. Stein, Romeins gebouw met binnenplaats (praetorium of mansio); naar Remouchamps 1928a
1 opgravingssleuf
2 muur (gevonden)
3 muur (verondersteld)
4 hypocaust

slechts op het castellum of op De Woerd betrekking heeft, maar op het totale complex. Dat omvatte dan dus het fort met eigen verzorgingsvicus, alsmede een praetorium in de boven omschreven zin.

Aanvankelijk lag het praetorium zeker op De Woerd. Daar zijn horrea uit de periode tussen 50 en 150 n.Chr. opgegraven. Die magazijnen konden dienen om de mondvoorraad voor het leger in op te slaan: vooral het graan, dat uit het achterland gevorderd of gekocht werd, of eventueel van verder weg, bij voorbeeld over zee uit Engeland, werd aangevoerd. De horrea op De Woerd vormden vermoedelijk een centraal depot, waaruit verschillende legereenheden bevoorraad konden worden. Castellum Valkenburg had zijn eigen opslagplaatsen, waar de garnizoensvoorraad kon worden bewaard (p. 65). Het is mogelijk dat de andere praetoriumfuncties in het begin nog niet ontwikkeld waren. In wat latere tijd zullen zij niet hebben ontbroken. Omstreeks 150 n. Chr. neemt men een verandering waar. De dan optredende 'civilisering' van De Woerd houdt wel niet in dat het leger het terrein afstiet, maar eerder dat het praetorium zich nu volledig ontplooide. Het werd in de 2de en 3de eeuw naast depot een pleisterplaats voor de gaande en komende belangrijke man, militair of semi-militair marktcentrum voor de aankoop van legervoorraden, en eventueel ook een centrum voor de fabricatie van legergoederen. Het is waar dat van dit alles in de overigens nog lang niet volledig gepubliceerde opgravingsresultaten

maar weinig terug te vinden is. Het te verwachten badgebouw en de karakteristieke karavanserai-plattegronden zijn niet aangetroffen. Maar dat kan het gevolg zijn van het feit dat De Woerd slechts zeer gedeeltelijk is opgegraven. Anderzijds is de functie van de wel gevonden lang-rechthoekige houten gebouwen nog onduidelijk. Boerderijen schijnen het niet te zijn geweest. Waren het misschien de werkplaatsen van ambachtslieden of de huizen van een factorij van kooplieden, die de van heinde en ver aangevoerde waren aan de man, of beter aan het leger, brachten. Omstreeks het midden van de 3de eeuw is het praetorium op De Woerd opgegeven. De praetoriumfunctie zou toen (late 3de en 4de eeuw) naar het castellumterrein zijn overgebracht (p. 126). Voordat de fantasie ons geheel in haar ban krijgt, stellen wij vast dat de identificatie van De Woerd met het karavanserai-element in het complex Praetorium Agrippinae nog een sterk hypothetisch karakter bezit. Maar het kan toch wel waar zijn.
Een met Valkenburg vergelijkbare situatie trof men vermoedelijk in Lugdunum aan. Ook deze naam kan slaan op een nederzettingscomplex bestaande uit een castellum (fort Brittenburg, thans op de bodem van de Noordzee) en een 'civiele' nederzetting in de duinen bij Katwijk.[214] Opgravingsgegevens zijn voor dit Lugdunum nauwelijks beschikbaar. Een depotfunctie in laat-Romeinse tijd wordt voor de Brittenburg algemeen aangenomen. Lugdunum heeft op de Peutingerkaart twee torentjes en zou dus ook een nederzetting van meer dan locaal belang geweest moeten zijn. Het ligt verkeers-geografisch nog gunstiger dan Valkenburg. Namelijk, aan het begin, of zo men wil het einde, van twee belangrijke routes: die langs de Rijn en de weg over de Zuidhollandse strandwallen naar de Maas. Lugdunums ligging maakte het tot een logistiek scharnierpunt, een knooppunt in het militair-economische verkeer. De nederzetting in de duinen bij Katwijk was mogelijk van ongeveer dezelfde aard als die op De Woerd, al kunnen er natuurlijk op secundair niveau verschillen geweest zijn. De aanwezigheid van twee min of meer gelijke vestigingen met als voornaamste functie die van onder militair gezag geplaatst centraal depot en goederenverdeelstation, behoeft in dit gebied geen verbazing te wekken. Het vormde immers het eindpunt van de scheepvaartroute uit de Britse overzeese gebiedsdelen, waar aan dergelijke faciliteiten zeker grote behoefte was.
Lugdunum en Praetorium Agrippinae zullen geen doorsnee militaire vici geweest zijn. Over de gewone vicus, die bij elk Nederlands castellum gehoord moet hebben, is nog vrijwel niets bekend. Alleen bij het fort te Zwammerdam is van een dergelijke nederzetting een heel klein stukje opgegraven. Dicht tegen de omwalling, aan de achterzijde van het kamp, zo dicht dat zij door de jongste grachten worden oversneden, zijn daar enkele sporen aangetroffen die als de plattegronden van smal-rechthoekige en vierkante houten gebouwen verklaard worden. Onder een aanbouwsel bij één daarvan zou een gaarkeuken gevestigd geweest zijn.[215] Direct buiten de oostelijke poort, waar de via principalis het kamp verlaat, geeft een paalrooster de plaats van een groot stenen gebouw aan. Het was, naar men veronderstelt, het militaire badgebouw. Deze thermen stonden ongetwijfeld ook open voor de bewoners van de vicus. Voor gemeenschappelijk gebruik van kamp en vicus waren zeker ook de kaden langs de Romeinse

63. Zwammerdam, castellum (periode 3) met vicus, thermen en kaden; naar Haalebos 1977

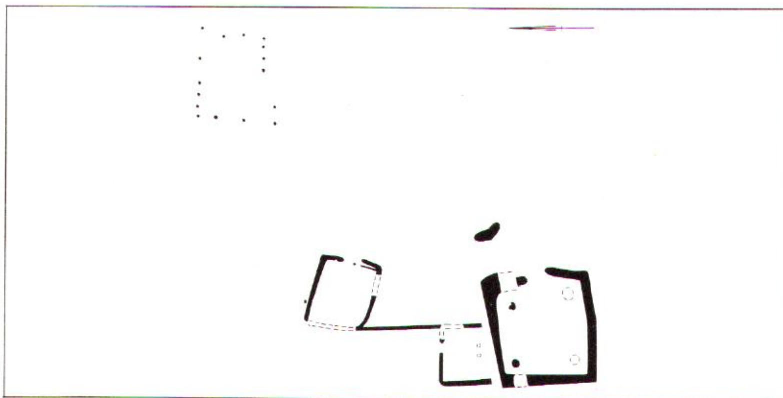
1-3 grachten
4 muur (gefundeerd op paalrooster)
5 porta praetoria
6 porta decumana
7 porta principalis dextra
8 porta principalis sinistra
9 via principalis (gefundeerd op paalrooster)
10 principia (gefundeerd op paalrooster)
11 thermen (gefundeerd op paalrooster)
12-18 huizen van vicus; 15: gaarkeuken
19 Romeinse Rijnoever met kadezone
20-25 Romeinse scheepswrakken

Rijnoever. In de eeuwen dat het castellum bestond, is de rivieroever verschillende malen uitgelegd en steeds weer met rijswerk en beschoeiingen versterkt. In deze oeverbevestigingen werden overtollige schepen als zinkstukken opgenomen: de in 1971-1974 gevonden en thans reeds vermaarde Zwammerdamse boten (zie p. 118). De kaden strekten zich tot ver voorbij het castellum uit. Een vergelijkbare situatie deed zich voor bij het fort van Vechten.[216] Daar is de linker Rijnoever eveneens geleidelijk ingepolderd, totdat uiteindelijk de hele oorspronkelijke rivierbedding zou zijn afgedamd. Die inpoldering vond perceelsgewijs plaats door het naast elkaar aanleggen van houten caissons, die met aarde en nederzettingsafval gevuld werden. Tussen de in de Rijn geramde palenrijen werd – in 1892-1894! – een Romeins scheepswrak gevonden. Naar verluidt, ging het in Vechten niet zozeer om kadewerken, maar om landaanwinning of om een waterstaatkundig werk ter regulatie van de Rijnloop. Mocht er inderdaad van landaanwinning sprake zijn, dan is die waarschijnlijk vooral aan de bewoners van de vicus ten goede gekomen. Genoemde oeverwerken zijn namelijk niet alleen voor, maar ook aan de oostzijde naast het castellum aangetroffen. Op dat terrein kan men de vicus vermoeden. Helaas moet het bij een vermoeden blijven. Opgravingsgegevens voor de omgeving van het castellum Vechten zijn er verder niet. De Vechtense vicus zal overigens wel

voor een groot deel verwoest zijn bij de aanleg van het huidige fort De Burg. Dit is des te meer te betreuren omdat deze nederzetting, gezien zijn ligging op de splitsing van Rijn en Vecht – de voornaamste vaarweg naar het noorden –, een bijzonder belang moet hebben bezeten.

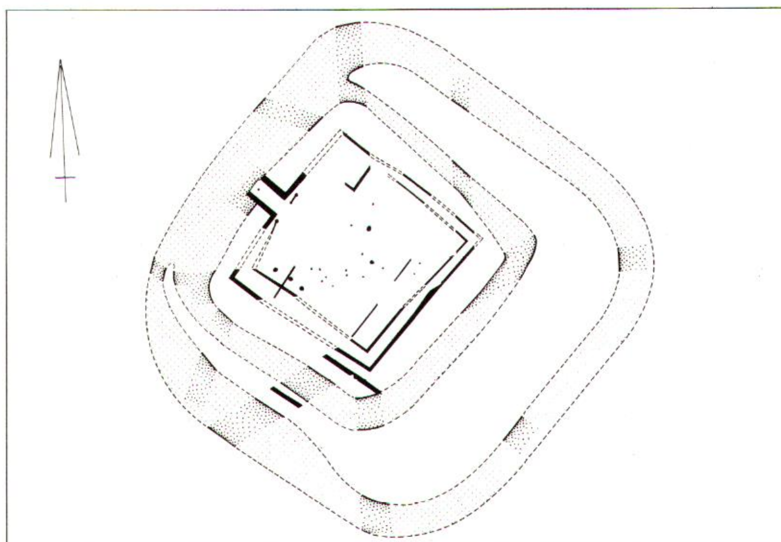
Al met al valt er over de Nederlandse castellum-vici nog slechts weinig mee te delen. Met de kennis omtrent de canabae van de Nijmeegse castra is het sinds kort iets beter gesteld (afb. 116). De opgravingen van de laatste jaren hebben aangetoond dat deze nederzetting zich aan weerszijden, en mogelijk ook aan de zuidkant van de legerplaats uitstrekte.[217] Ten noordwesten van het kamp zijn sporen van grindwegen met daaraan gelegen houten en stenen gebouwen gevonden. De laatste hadden aanzienlijke afmetingen, maar hun functie is nog onbekend. De steilrand naar de Waal was in dit gebied bezet met grafmonumenten. Ten zuidwesten van de castra lag het amphitheater (p. 76). Aan de oostkant van de legerplaats, op het Kopse Plateau, is de voortzetting van de via principalis teruggevonden: een 12-15 m brede grintweg met begeleidende bermsloten. Ten noorden daarvan, op een soort kaap, bevond zich een door een palissade omgeven werkplaatsterrein, waarop een aantal houten gebouwen. Deze omvatten een rij van zes kleine gebouwtjes en twee grotere van het in vici en canabae gebruikelijke smalrechthoekige type. Ten zuiden van de weg kwamen twee van dakpannen gebouwde ovens te voorschijn. Een daarvan lag op de binnenplaats van een kolossaal rechthoekig gebouw (ca. 100 bij 150 m). In zijn jongste – stenen – vorm bestond dit gebouw uit een binnenplaats omgeven door een galerij met daarachter gelegen vertrekken; in de vleugel langs de weg bevond zich een toegangspoort. Oudere houten gebouwen op dezelfde plaats deden in hun plattegrond aan horrea, pakhuizen, denken. Alles wijst in de richting van een praetorium van het karavanserai-type, zoals er een bij Valkenburg-De Woerd verondersteld is (p. 80). Ook in de canabae van Nijmegen zijn sporen van tal van ambachtelijke activiteiten gevonden, bij voorbeeld: pottenbakkerij[218], bronsverwerking[219], glasfabricage[220].

Behalve de castella en castra met hun vici resp. canabae kende het leger nog andere onderkomens. De mogelijkheid bestaat dat er ook in de Nederlandse grenssector, evenals elders, tussen de castella houten of stenen wachttorens stonden. Aan de weg langs de grensforten en ook langs de

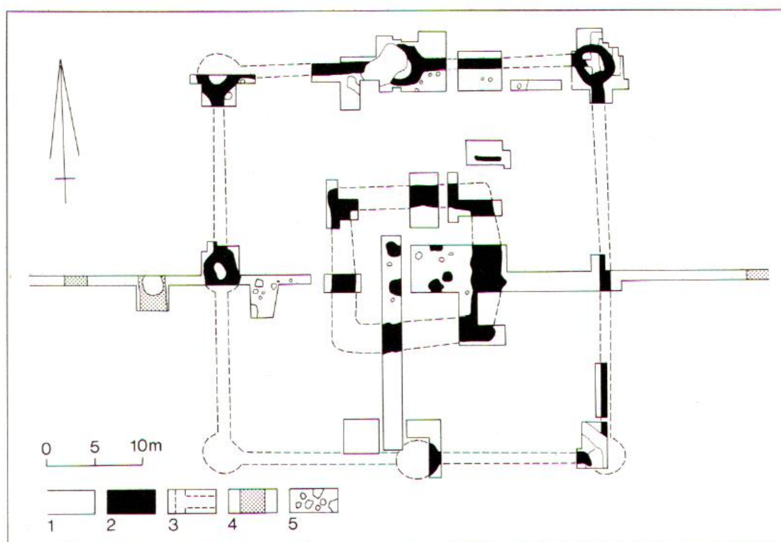

64. Veldhoven, wachttoren (?); naar Braat 1931. Schaal ca. 1:600

wegen in het achterland trof men *stationes* aan, een soort van marechaussee-posten onder leiding van een wachtmeester (*beneficiarius*). Enkele van die wachtposten kunnen met meer of minder zekerheid op Nederlandse bodem gelocaliseerd worden. Er zou er één op korte afstand ten oosten van het castellum in Zwammerdam gelegen kunnen hebben.[221] Verondersteld zijn zij op vele andere plaatsen,[222] maar hoe zij eruitzagen weten wij niet.[223] De zogenoemde statio uit de 2de eeuw bij Veldhoven in Noord-Brabant is een uiterst dubieus geval. De daar gevonden sporen zijn verklaard als afkomstig van een houten wachttoren, omgeven door een vierkante spitsgracht.[224] Het is echter nog de vraag of het wel sporen van gebouwen, laat staan van een Romeinse marechaussee-post zijn. Men zou ook aan een begraafplaats kunnen denken.[225]

65. Heumensoord, burgus, vierkant stenen gebouw, omgeven door twee grachten; naar Holwerda 1933. Schaal ca. 1:750

66. Asperden bij Kleef (D), laat-Romeinse burgus, tweede helft 4de eeuw; naar Hinz en Hömberg 1968
1 opgravingssleuf
2 muur (gevonden)
3 muur (verondersteld)
4 gracht
5 paalgaten

In de laat-Romeinse tijd komen de *burgi* in gebruik. Dat waren vestinkjes in zakformaat. Een dergelijke burgus, die onlangs bij Asperden in de Duitse gemeente Kleef niet ver van de Nederlandse grens ontdekt is, bestond uit een zware vierkante stenen toren binnen een eveneens vierkante muur met uitspringende ronde torens op de hoeken en in het midden van de zijden; het geheel was omgeven door twee grachten.[226] Hij dateerde uit de 2de helft van de 4de eeuw. Het ongeveer gelijktijdige 'miniatuur-castellum' van Heumensoord ten zuiden van Nijmegen moet iets soortgelijks geweest zijn.[227]

Niet alleen de vorm van de militaire nederzettingen is in de loop der eeuwen aan veranderingen onderhevig geweest. Ook hun opstelling en aantal heeft van de ene periode naar de andere sterk gewisseld. Zoveel is wel zeker dat de drie hoofdperioden in de Romeinse occupatie die op p. 60 onderscheiden werden, onderling grote en principiële verschillen in de verdeling van de militaire steunpunten over ons land te zien gaven. De kennis daaromtrent vertoont echter nog enorme lacunes.[228] Vele details – en niet alleen details – zijn tot nog toe onopgehelderd gebleven. Men kan slechts hopen dat het systeem van Romeinse militaire nederzettingen, voor wat Nederland betreft, inmiddels althans in hoofdlijnen vast staat. Wat nu volgt is een poging om die hoofdlijnen in de drie opeenvolgende perioden na te trekken.

De militaire nederzettingen uit de offensieve periode: ca. 57 v. Chr. - 47 n. Chr.

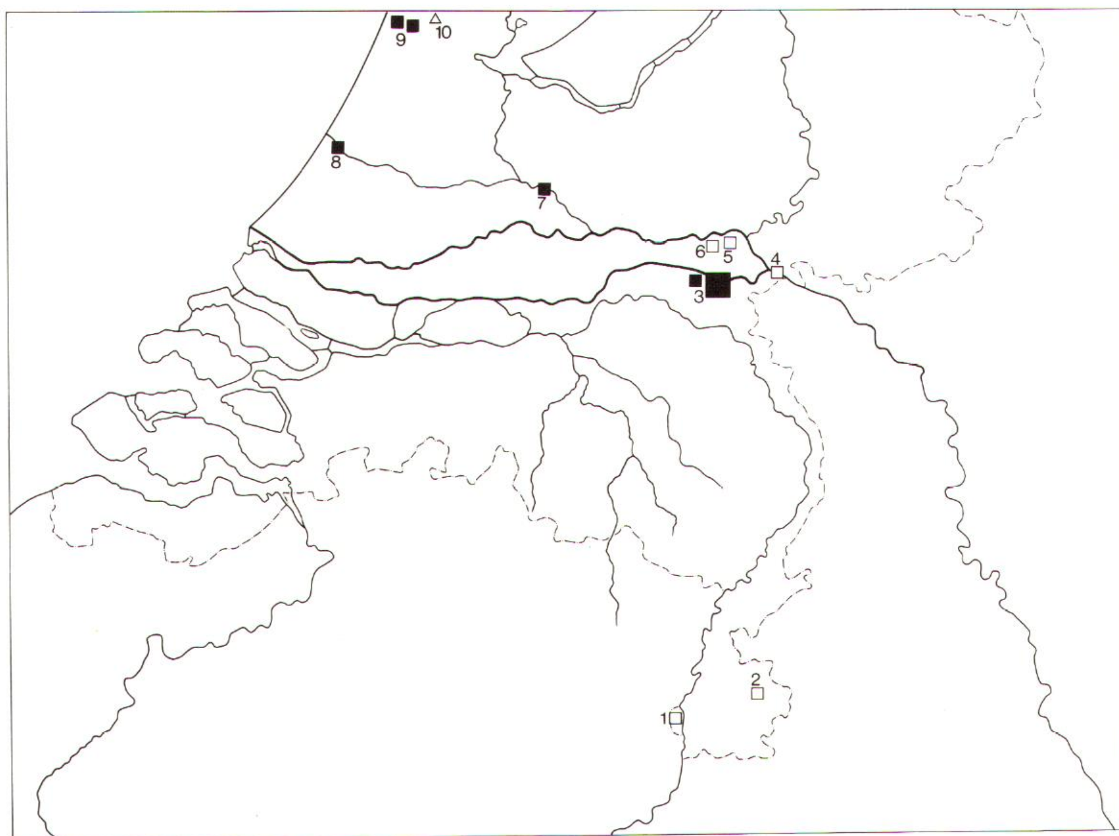
Deze periode valt in tweeën uiteen. Caesars legioenen onderhielden met ons land nog geen vaste betrekkingen. Zij zijn er nu en dan doorgetrokken, maar nooit lang gebleven (zie p. 22-28) en hebben geen sporen van hun aanwezigheid nagelaten. Die zijn tenminste nog nergens gevonden. Het is goed zich te realiseren dat het zuiden van Nederland toen nog geen grenszone, maar een stuk te veroveren gebied was. Caesars strategie was gebaseerd op het bijeenhouden van sterke troepenconcentraties, die in alle richtingen hun klappen uitdeelden. De hergroeperingspunten en winterkwartieren van zijn eenheden lagen nooit in ons land, maar verder naar het zuiden. De Rijn, of beter de Waal, was het betrekkelijk toevallige en voorlopige eindpunt van de veroveringen. Na 50 v. Chr. ontstond aan de Beneden-Rijn een soort van schemertoestand. De rivier vormde nauwelijks een echte grens en zeker geen versterkte. Het is niet waarschijnlijk dat er in die tijd al Romeinse troepen in Nederland gelegerd waren.
De regering van Augustus bracht verandering in die situatie. De veroveringsmachine schoof een eind naar het noorden op. Onder Augustus kwamen in het midden van Nederland enkele van de groeperingspunten voor de verovering van Germania te liggen. Aan de waterwegen was in het veroveringsplan een belangrijke rol toebedacht. Het rivierengebied werd uitvalsbasis, maar de Beneden-Rijn was nog steeds geen militaire grenslinie. Wel vertoont de aanwezigheid van de Romeinse troepen in ons land van nu af aan continuïteit. Het leger wordt nu ook archeologisch grijpbaar.

Dat geldt dan voorlopig wel alleen voor het rivierengebied. Verder in het achterland zijn de wegen van het leger nog goeddeels onnaspeurlijk. Militaire aanwezigheid langs de Maas en met name in Zuid-Limburg is op zichzelf ook voor deze vroege periode niet onwaarschijnlijk. Men doet goed er rekening mee te houden, ook al valt het absolute bewijs nog niet te leveren. Wel is inmiddels komen vast te staan dat de Romeinse vondsten in Maastricht en Rimburg tot in Augusteïsche tijd teruggaan. Van Heerlen was dat al langer bekend. Daarmee is het karakter van de oudste Romeinse nederzettingen op deze drie plaatsen, alle gelegen aan de strategisch belangrijke verbinding Boulogne-Keulen, nog niet bepaald. Zowel wat Maastricht als wat Heerlen betreft, is echter al voorzichtig geopperd dat het aanvankelijk militaire nederzettingen geweest kunnen zijn.[229]

Ten tijde van Augustus legden de Romeinen een basis aan te Vechten. De plek was goed gekozen: hier splitste zich de Vecht – vaarweg naar het noorden – van de Rijn af. In Vechten zijn sporen gevonden van een Augusteïsch castellum, dat met zijn noordzijde aansloot bij een oude Rijnbedding. De overige drie zijden waren beschermd met wal en spitsgracht. Bij het kamp moet een haven aanwezig geweest zijn, waar de troepen zich voor hun expeditie naar het noorden konden inschepen. Het castellum had een enigszins onregelmatig-rechthoekige vorm en besloeg een oppervlakte van

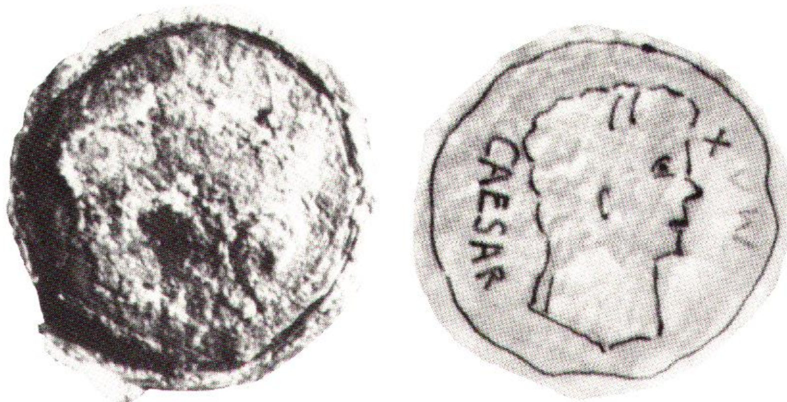
67. De militaire nederzettingen voor 47 n.Chr.

castra
Nijmegen (3)
castella
Nijmegen (3)
Vechten (7)
Valkenburg (Z.-H.) (8)
Velsen (9)
□ **mogelijk (waarschijnlijk) castella**
Maastricht (1)
Heerlen (2)
Bijlandse Waard (4)
Arnhem-Meinerswijk (5)
Driel (6)
△ **wachttoren?**
Het Hain (Krommenie) (10)

68. Nijmegen, Augusteïsch aardewerk van de Hunerberg: ACO-bekers, vervaardigd in Italiaanse en Zuidfranse ateliers; naar Bloemers 1979

69. Velsen I, munt: een roestklomp (links) ontcijferd (rechts). Foto P. Vons

ongeveer 4,5 ha. Het was dus niet zoveel groter dan de ca. 2,5 ha beslaande cohortencastella die later te Vechten verrezen.[230] In ieder geval was het geen groot troependepot, maar slechts een versterking ter bescherming van de haven. Bij een troepenconcentratie ter voorbereiding van een expeditie ging het echter om geweldige aantallen. De legermacht, bij voorbeeld, die Germanicus in 16 n. Chr. te Vechten bijeenbracht, wordt geschat op ca. 90 000 man en het marinepersoneel van de 1000 transportvaartuigen die deze troepen moesten vervoeren, op 20 000. Daar kwamen dan nog zo'n 20 000 paarden en 1000 voertuigen bij.[231] Deze gigantische menigte kon natuurlijk nooit in het castellum onderdak vinden. Men heeft op grond van waterputten en paalgaten, buiten de omwalling gevonden, wel verondersteld dat het invasieleger naast het fort kampeerde.[232] Genoemde bodemsporen kunnen echter ook anders verklaard worden: afkomstig van kwartiermakers[233] of vicus. Heeft er mogelijk te Vechten, evenals in Haltern, een groter kamp in de buurt van het oevercastellum gelegen?[234]
De stichtingsdatum van het eerste castellum te Vechten is omstreden. Tot voor kort werd de ingebruikneming steeds in de periode van Drusus, in 12 v.

Chr., gedateerd. De aanlegplaats zou echter op grond van de aardewerkvondsten niet uit de tijd van Drusus zijn, maar uit die van Germanicus (16 n. Chr.). Wel zou Drusus de vaarweg naar het noorden verbeterd hebben door kanalisatiewerkzaamheden aan de Vecht: de Drusus-gracht, die ook Germanicus gebruikte. De muntvondsten leveren in dit verband geen duidelijke bijdrage. Zij zijn gebruikt om de stichting van Vechten door Drusus aannemelijk te maken – zelfs een nog iets vroegere datering zou niet uitgesloten zijn[235] –, maar zij laten ook een wat latere aanvang, kort na het begin van de jaartelling, toe.[236] De aardewerkvondsten wijzen eerder in de laatste richting. Zij zijn weliswaar nog niet volledig bewerkt, maar suggereren een begindatum omstreeks 4/5 n. Chr., ten tijde van de expedities van Tiberius onder Augustus.[237] Het laatste woord is dus nog niet gesproken, maar voorlopig is ons de zekerheid ontnomen dat de eerste militaire bouwactiviteiten in Vechten aan Drusus toegeschreven kunnen worden.

In Nijmegen daarentegen is de aanwezigheid van het Romeinse leger ten tijde van Drusus inmiddels wel op overtuigende wijze aangetoond. Ook in het voorterrein van Nijmegen, in de omgeving van Arnhem aan de Rijn, zijn thans, sinds zeer kort, aanwijzingen voor Augusteïsche militaire nederzettingen gevonden.[285] Het is overigens nog niet zeker dat deze uit de periode van Drusus dateren. Dat zou op zichzelf niet verwonderlijk zijn, want Drusus opereerde onder meer vanuit het Batavengebied. Het is eerder merkwaardig dat de oogst aan sporen van Drusus' activiteiten in ons land tot op heden zo gering gebleven is, aangezien van hem is overgeleverd dat hij vele kampementen heeft gebouwd. Florus zegt dat het er meer dan vijftig waren, aangelegd langs de Rijn.[238] Men zoekt deze in het Rijntraject ten noorden van Mainz; in ons Rijngebied echter tot op heden, afgezien dus van Nijmegen en misschien ook Vechten, en de zone bij Arnhem, tevergeefs.[239] Zoveel is ondertussen al wel zeker, dat de Drusus-castella niet, althans niet overal, samenvallen met de latere defensieve vestinggordel langs Oude en Kromme Rijn. Het waren dan ook geen forten ter verdediging van de grens – ook Vechten I was dat niet! – maar steunpunten in het kader van de plannen ter verovering van Germania. Een recente Duitse omschrijving van de aangehaalde passage bij Florus luidt: 'Viele im Bereitstellungsraum [troepenconcentratiegebied] verteilte Kastelle'.[240]

De Nijmeegse vondsten uit de periode van Drusus zijn nog slechts kort geleden bekend geworden. Zij hebben op twee terreinen betrekking: de Kopse Hof en de Hunerberg. Die van de Kopse Hof zijn te voorschijn gekomen aan de noordelijke helling van dit plateau, dat de oostelijke lob van de stuwwal vormt die bij Nijmegen hoog boven het dal van de Waal uitrijst.[241] Het zijn vooral aardewerkscherven, stammend uit afvallagen waarmee een erosiegeultje is opgevuld. Het afval moet afkomstig zijn van nederzettingen die boven op het plateau gelegen hebben. De oudste daarvan dateert blijkens de vondsten langs de helling uit de periode tussen ongeveer 10 voor en 10 n. Chr. De occupatie van de Kopse Hof heeft dus blijkbaar ten tijde van Drusus plaatsgevonden. Bovendien wijst de aard van de vondsten er op dat het plateau in die tijd door het Romeinse leger bezet gehouden is. Het is verleidelijk aan te nemen dat hier één van de door Drusus gestichte versterkingen gelegen heeft. Dit blijft natuurlijk een ver-

onderstelling, zolang er geen nadere gegevens beschikbaar zijn. Wellicht zullen toekomstige opgravingen die verschaffen. Vooralsnog valt er helaas over de vorm en de omvang van het veronderstelde Drusus-fort op de Kopse Hof niets mee te delen. Wel zijn er pollenanalytische aanwijzingen dat de eerste bewoning van dit terrein met een grootscheepse kap van het aanwezige bos en een daarop volgende intensieve graanbouw gepaard ging.[242] Ook deze krachtdadige ingreep in het landschap doet de hand van het leger vermoeden. De oudste bewoningsfase van het plateau eindigde omstreeks 10 n. Chr. De bijbehorende afvallagen aan de noordhelling zijn met een brandlaag afgedekt. Een verband met de nederlaag van Varus in het jaar 9 lijkt voor de hand te liggen. Was dit ongeval voor het leger aanleiding om het steunpunt op het Kopse Plateau op te geven, misschien zelfs het te vernietigen? De pollenanalytische gegevens duiden erop dat het bos tot op zekere hoogte regenereerde. De landbouw zou in deze omgeving overwegend voor veeteelt plaats gemaakt hebben. Dit heeft tot de veronderstelling geleid dat de Kopse Hof nu in inheemse, dat wil zeggen Bataafse, handen geraakte.

Ook de Hunerberg is in Augusteïsche tijd militair terrein geworden. Dat is al lang geen nieuws meer, maar dat het leger zich reeds zo vroeg in de regeringsperiode van die keizer hier gevestigd had, dat is eerst onlangs duidelijk geworden. De oudste Romeinse vondsten van dit middelste deel van de stuwwal langs de Waal gaan minstens tot de dagen van Drusus terug. Het zijn aardewerkscherven die zelfs nog wat vroeger zijn dan het oudste materiaal dat tot nu toe van het Kopse Plateau bekend is: zij worden omstreeks 15-10 v. Chr. gedateerd.[243] Deze vondsten getuigen zonder twijfel van militaire activiteiten. De Hunerberg is ten tijde van Drusus kennelijk door het leger in gebruik genomen. Het is echter niet precies duidelijk waarvoor. Lag er toen (ook) op de Hunerberg een versterking? De zojuist genoemde scherven zijn afkomstig uit kuilen die binnen de omwalling van de grote Augusteïsche legerplaats (p. 70) gevonden zijn. Er is evenwel nog geen enkel bewijs dat kuilen en omwalling uit dezelfde tijd dateren. Dat kan wel, maar het is ook mogelijk dat de kuilen uit een periode stammen die aan de bouw van de grote castra voorafging. In dat geval zouden zij kunnen behoren bij een vesting die (nog) niet gevonden is. Of misschien lag er in deze vroegste periode nog geen legerplaats op de Hunerberg en werd het terrein door het leger voor andere doeleinden gebruikt.
Daarmee blijft de bouwdatum van de oudste legerplaats die de opgravingen ons tot nu toe hebben doen kennen, enigszins in de lucht hangen. Deze zeer grote castra, waarvan de vorm sinds kort in hoofdlijnen vaststaat, is naar alle waarschijnlijkheid onder Augustus gebouwd. Maar wanneer precies: reeds ten tijde van Drusus, of bij een latere gelegenheid? In de discussie hierover speelt het feit dat binnen de omwalling van de vesting geen sporen van gebouwen aangetroffen zijn, een rol. Dit hoeft niet te betekenen dat de castra niet of nauwelijks is gebruikt – het leger kan er in tenten gebivakkeerd hebben –, maar erg lang lijkt hij in elk geval niet gebruikt te zijn. Een interessante hypothese luidt dat het kamp omstreeks 9 n. Chr. gebouwd zou zijn voor een of twee van Varus' legioenen, die echter in de

pan gehakt waren voor zij hun nieuwe kwartier hadden kunnen bereiken.[244] Het is wellicht een mogelijkheid, maar er zijn ook andere.
Zelf zouden wij de stichting van een groot troependepot op dit punt beter begrijpen, indien zij duidelijker in verband kon worden gebracht met een van de Augusteïsche pogingen tot verovering van het noorden. Alles wat er in deze vroege periode in ons gebied door de Romeinen is ondernomen moet immers vanuit deze aanvalspsychologie (c.q. -psychose) verklaard worden; zeker ook een zo ingrijpende maatregel als het stichten van een nieuwe legioensvesting. Voor zover wij weten behoorde een invasie in Germania vanuit het Nederlandse rivierengebied niet tot de instructies die Varus had gekregen. Dat was enkele jaren tevoren wel het geval geweest met Tiberius en misschien mag men aannemen dat de Nijmeegse castra toen, in 4/5 n. Chr., gesticht is.[245] Dat de legerplaats niet lang is gebruikt, zou dan te verklaren zijn uit het feit dat Tiberius reeds in het volgende jaar met een grote troepenmacht naar het Donaugebied vertrok om de macht van Marbod te breken. Hij kwam niet meer terug: door de opstand in Pannonië is de consolidatie van de veroveringen in het noorden van Nederland en in Noord- en Midden-Duitsland in het slop geraakt.
Zelfs valt niet geheel uit te sluiten dat de castra nog wat later gesticht is: in het begin van de regering van Tiberius, ter gelegenheid van de veldtochten van Germanicus, de zoon van Drusus, tussen 14 en 16 n. Chr. Kortom, de bouw van de grote legerplaats kan nog niet precies gedateerd worden. Dat de Hunerberg echter reeds in een vroeg stadium, vanaf ca. 15 v. Chr., militair terrein geworden is, lijkt inmiddels alleszins aannemelijk. En het ziet er verder naar uit dat deze bestemming niet direct weer is opgeheven. Het leger heeft het emplacement van de grote castra eeuwen lang in bezit gehouden. Sporen van burgerlijke bewoning ontbreken hier ten enenmale. Dit in tegenstelling tot de Kopse Hof. Daar lijkt de oorspronkelijke militaire nederzetting te zijn opgegeven en kwam, naar wordt verondersteld, het terrein in Bataafse handen. Wat de Bataven er mee gedaan hebben, laat zich overigens nog niet precies vaststellen.
De bijzondere belangstelling van het leger voor de Hunerberg blijkt ook uit de aanwezigheid van nog een vesting: het castellum bij het Hunerpark, ten oosten van het Trajanusplein, aan het noordwestelijk uiteinde van dit segment van de stuwwal.[246] Dit betrekkelijk kleine fort zou tussen 10 en 20 n. Chr. gebouwd zijn. Het is waarschijnlijk niet zeer lang in gebruik geweest. Sporen van gebouwen binnen de omwalling zijn ook hier niet gevonden. Weer een tentenkamp? Of zijn die sporen door latere activiteiten uitgewist? In ieder geval kan de vesting na het midden van de 1ste eeuw niet meer als zodanig gefunctioneerd hebben. De grachten waren toen al helemaal opgevuld. Het terrein was ten tijde van de keizers Claudius en Nero wel bewoond, maar de aard van die bewoning – civiel of militair – is nog niet vastgesteld. Aan de overzijde van het Trajanusplein was ook de verhevenheid van de Valkhof reeds in Augusteïsche tijd bewoond. Daarop wijzen de muntvondsten.[247] Het is waarschijnlijk dat deze bewoning eveneens militair van aard was. Maar verder reikt de kennis niet. Moderne opgravingen hebben op de Valkhof nog niet plaatsgevonden.
De toevloed van nieuwe gegevens betreffende de eerste Romeinse bemoeie-

nissen met Nijmegen heeft voorlopig meer vragen dan antwoorden opgeleverd. Het is nog te vroeg om een gedetailleerd en samenvattend beeld van deze oudste fase in de Romeinse militaire occupatie van dit gebied te geven. Twee dingen zijn echter inmiddels wel duidelijk. De aanwezigheid van het leger moet in het kader van de plannen ter verovering van Germania gezien worden. En die aanwezigheid gaat terug tot de tijd van de eerste veldtochten die met dat oogmerk in ons land hebben plaatsgevonden. Tijdens de campagnes van Drusus kan er op de Kopse Hof een versterking gelegen hebben. Deze zou dan eerst in 9 n. Chr., na het debâcle van Varus, opgegeven zijn. De grote legerplaats op het oostelijk deel van de Hunerberg is wellicht iets jonger. Hij is misschien eerst bij gelegenheid van een van de volgende expedities onder aanvoering van Tiberius of Germanicus gesticht. Het is dus mogelijk dat hij in de tijd overlapt met de veronderstelde versterking op de Kopse Hof, maar hij kan die ook opgevolgd hebben. Wel moet het terrein al door de troepen van Drusus op enigerlei wijze in gebruik genomen zijn. Het is eveneens onzeker of de castra reeds bestond, toen het castellum aan het Trajanusplein bij het Hunerpark gebouwd werd. Het is denkbaar dat beide versterkingen gelijktijdig in gebruik waren. Aanwijzingen voor de aanwezigheid van een Romeins garnizoen te Nijmegen in ongeveer het midden van de 1ste eeuw n. Chr. zijn er niet. Het is echter misschien beter om te zeggen: zijn er *nog* niet. Er is tot nu toe slechts een tipje van de sluier opgelicht. Voortzetting van het onderzoek zal zeker nog verrassingen opleveren. Dat de castra na 16 n. Chr. werd opgegeven, zou op zichzelf wel te begrijpen zijn. Toen de plannen voor de annexatie van Germania hun prioriteit verloren hadden, was er voor een grote legerplaats bij Nijmegen niet meer direct emplooi. Het zou echter niet verbazend zijn, indien ook daarna op zijn minst een kleine bezettingsmacht in dit gebied gevestigd bleef. Het tegendeel zou eerder verwondering wekken. Misschien heeft het castellum bij het Trajanusplein als onderkomen voor een dergelijk garnizoen gediend. Het kan na enige tijd door een andere, tot op heden niet ontdekte versterking met dezelfde functie zijn opgevolgd.
De vroegtijdige belangstelling van het Romeinse leger voor het gebied rond Nijmegen komt voort uit de strategische voordelen die deze plek bood. Het was een bij uitstek geschikte operatiebasis voor een troepenmacht die, vanuit het zuiden opgerukt, zich voor de taak gesteld zag de noordelijk aangrenzende Germaanse streken te veroveren. Nijmegen lag aan de uiterste rand van het gebied dat de Romeinen op dat moment vast in handen hadden. Caesars veroveringen hadden in feite niet verder naar het noorden gereikt dan de Waal. Daaraan was bij het begin van de jaartelling nog weinig veranderd. Wij hebben Vechten leren kennen als een vooruitgeschoven basis, niet als een grensvesting, die door Drusus of misschien zelfs pas door Tiberius is aangelegd. Verder naar het noorden had Drusus voor nog een aantal steunpunten gezorgd – wij komen daarop terug (zie p. 94) – maar werkelijk geconsolideerd was slechts het gebied tussen Maas en Rijn. Aan de spits van deze zone lag de streek van Nijmegen, die tevens het uiteinde vormde van de hoge gronden, die de Romeinen vertrouwd waren. Ook het voorterrein van Nijmegen – de oostelijke Betuwe – was, naar eerst sinds zeer kort bekend is,[285] in Augusteïsche tijd al in Romeinse handen.

Hier lag toen reeds tenminste één militaire basis: Meinerswijk bij Arnhem. Nijmegen met zijn voorterrein had uitstekende verbindingen met het achterland, zowel over land – de hoge gronden langs de Maas –, als over water – de Maas, de Waal en de Rijn. Nijmegen lag bovendien tegenover een van de invalspoorten in Germania. Staande aan de rand van de Nijmeegse stuwwal kon een Romeins generaal aan de overzijde van het Rijndal, dat hier op zijn smalst is, de heuvels van de Veluwe zien liggen. Daarover voerden landroutes het vijandelijk gebied binnen. Mogelijk hebben de Romeinen ook de rivier de IJssel op hun expedities naar het noorden gebruikt. De loop en het belang van deze stroom in de Romeinse tijd zijn echter niet nauwkeurig bekend. De verbinding tussen Rijn en IJssel zou eerst veel later zijn ontstaan en wellicht werd de IJssel pas in de middeleeuwen een scheepvaartroute van betekenis.[248] Het is evenwel niet uit te sluiten dat deze rivier ook de Romeinen al mogelijkheden voor transport te water bood. Er gaan namelijk de laatste tijd weer stemmen op om het kanaal van Drusus niet bij Vechten, maar ten oosten van Arnhem te zoeken. Het zou de verbinding tussen Rijn en Oude IJssel gevormd hebben. Drusus' dam, die algemeen op de splitsing van Rijn en Waal gelocaliseerd wordt, zou dan bedoeld geweest zijn om meer Rijnwater in de richting van die nieuwe verbinding te laten stromen. Hoe het ook zij, de Augusteïsche vestingen bij Nijmegen ontstonden op een punt dat, toen het streven nog op de verovering van Germania gericht was, een strategisch belang bezat. In dit opzicht is een legerplaats op de Kopse Hof of de Hunerberg bij voorbeeld te vergelijken met de befaamde Castra Vetera bij Xanten. Ook Vetera lag aan de rand van het geconsolideerde gebied (= uitvalsbasis) tegenover een invalspoort (de Lippe).

Daar kwam in het geval van Nijmegen nog een element bij. Direct voor de stuwwal strekte zich het oostelijk rivierengebied uit, de woonplaats van de Bataven, die met het Romeinse rijk in nauwe en vriendschappelijke relatie stonden. De vooruitgeschoven basis Vechten lag dan ook betrekkelijk veilig. Het kon echter geen kwaad er voor te zorgen dat de Bataven hun beloofde trouw niet zouden vergeten. Wat kon een betere geheugensteun zijn dan een vesting midden in het hart van het Bataafse gebied. Van het castellum bij het Trajanusplein wordt wel verondersteld dat het speciaal is aangelegd om Oppidum Batavorum, de kern van het Batavenland te bewaken (zie ook p. 132). Aan de Augusteïsche versterkingen te Nijmegen was derhalve tweeërlei functie toegedacht: operatiebasis en 'dwangburcht'. Het is de laatste functie die het weer in gebruik nemen van de castra in 70, na de opstand van de Bataven, verklaart.

Ook op de westelijke flank van het operatiegebied werden steunpunten aangelegd. Er ontstond er een bij Velsen, dat aan de oever van het Oer-IJ, een thans niet meer bestaande noordelijke Rijntak, gelegen was. Of beter, het waren er twee: Velsen I en Velsen II, allebei vindplaatsen van Romeins materiaal uit de periode van ongeveer 15-50 n. Chr., die slechts enkele honderden meters uiteen liggen. De aanwezigheid van een militair steunpunt bij Velsen was al wel eerder geconstateerd[249], maar recent onderzoek heeft vele nieuwe gegevens opgeleverd.[250] Weliswaar zijn ook thans nog geen details over de opgegraven sporen meegedeeld. Het militaire karakter

van deze nederzettingen staat echter vast. Bij Velsen I gaat het om een havenaanleg, die naar alle waarschijnlijkheid door een nabijgelegen castellum beschermd werd. Het steunpunt bij Velsen is ook vroeger al met Castellum Flevum (p. 33) vereenzelvigd.[251] Er zijn ondertussen nog tal van problemen. Overigens niet wat de aanvangsdatering betreft: het begin van Velsen I wordt eensgezind op omstreeks 15 n. Chr. gesteld. Daarmee valt de stichting van dit militaire station in de tijd van de laatste expeditie naar het noorden die ons in de Romeinse bronnen met zoveel woorden wordt overgeleverd: de veroveringstocht van Germanicus tussen 14 en 16 n. Chr.

Velsen I moet één van die vooruitgeschoven posten geweest zijn die in vijandelijk gebied werden aangelegd. Dat was geen nieuwe strategie. Reeds Drusus had zich er bij zijn veroveringen in Germania van bediend door op vele plaatsen *praesidia* in te richten.[252] De oudste Romeinse muntschatten die in het noorden van ons land gevonden zijn, zouden op de aanwezigheid van dergelijke wachtposten in de omgeving van de vindplaatsen kunnen wijzen (zie ook p. 265)! Vroege schatvondsten zijn te voorschijn gekomen in het hartje van Friesland (Feins in Westergo), in het zuidoosten van die provincie en in het uiterste zuidwesten van Drenthe op de grens met Overijssel (Oude Horne en Onna), alsmede in het verre oosten van laatstgenoemd gewest (bij Denekamp).[253] Deze muntschatten zijn mogelijk reeds ten tijde van Germanicus verborgen; waarschijnlijk echter iets later, bij voorbeeld in 28 n. Chr., maar in ieder geval voor het midden van de 1ste eeuw. De bijbehorende praesidia – als die er tenminste geweest zijn, want dat blijft een veronderstelling – moeten eerder gesticht zijn. Concentratie van schatvondsten duidt op politieke en militaire onrust, niet op het stichten van nederzettingen. Er zijn uit het noorden van Nederland nog wel meer vondsten die de aanwezigheid van het leger zouden kunnen doen vermoeden. Bij voorbeeld een aantal los gevonden munten – geen gesloten muntschatten dus –, vooral uit Friesland, maar ook een Augusteïsch koperstuk uit Emmen,[254] en verder vroege ceramiek uit enkele Friese terpen.[255] Natuurlijk beduidt niet elke scherf en elke munt een Romeinse wachtpost. Maar te zamen houden zij een vingerwijzing in en maken zij het voorkomen van Romeinse garnizoenen in het noorden van ons land tijdens de periode van de militaire expansie op zijn minst waarschijnlijk.

Het is dus niet moeilijk de aanleg van Velsen I in een breder kader te plaatsen. Zijn stichtingsdatum – 15 n. Chr. – is, zoals gezegd, ook niet omstreden. Problemen doen zich voor waar het de relatie tussen Velsen I en II betreft, en inzake de einddatum. Om met het laatste te beginnen: op grond van het ter plaatse gevonden aardewerk en glas laat men de bezetting van zowel Velsen I als II omstreeks 55 n. Chr. eindigen. Zij zouden dus nog enkele jaren in gebruik gebleven zijn, nadat Corbulo in 47 het bevel gekregen had op de (Oude) Rijn terug te trekken. Dit vormt overigens geen wezenlijk probleem. Want, 47 n. Chr. is een echt jaartal, ontleend aan de Romeinse geschiedschrijving. Het suggereert als zo menig jaartal een te grote precisie. In feite is de terugtocht van het leger uit het Over-Rijnse en de inrichting van de rijksgrens als een defensieve vestinggordel natuurlijk een proces van jaren geweest (p. 98). Het in gebruik blijven van Velsen

gedurende korte tijd na de deadline van de expansieve periode behoeft dus niet werkelijk te verbazen. Bovendien lijken de muntvondsten uit Velsen II erop te wijzen dat de activiteiten daar reeds in 47 sterk zijn afgenomen. Het einde van Velsen I zou, uitgaande van de munten, zelfs al veel eerder gekomen zijn: in 28 n. Chr.[256] Als Velsen inderdaad Castellum Flevum is, zou die einddatum aardig kloppen. Tijdens de opstand onder Olennius in 28 is het fort van die naam immers door de Friezen belegerd. Het werd weliswaar ontzet, maar na de 'overwinning' die dat ontzet bewerkstelligde, bleven de lijken van de gesneuvelden onbegraven op het slagveld achter. Een – tijdelijke – ontruiming van het castellum is dus zeker denkbaar. Daarmee zijn echter alle moeilijkheden niet uit de weg geruimd. Er zou dan een gat vallen tussen Velsen I en Velsen II. Het laatste is namelijk – en daarover is iedereen het weer eens – omstreeks 40 n. Chr. gesticht; een aannemelijke stichtingsdatum, die in verband kan worden gebracht met de expeditie van Gabinius uit 41 tegen de Chauken. Bovendien verzetten de aardewerkvondsten zich tegen een vroegtijdig opgeven van Velsen I. Op grond van de scherven wordt aangenomen dat dit terrein, evenals Velsen II, tot ongeveer 55 n. Chr. in gebruik gebleven is, en wel *zonder onderbreking* vanaf het begin in de dagen van Germanicus. Het conflict tussen het aardewerk en de munten is echter misschien toch meer schijn dan werkelijkheid. De continuïteit in het gebruik van Velsen I lijkt nog niet werkelijk bewezen,[257] en zou op zichzelf trouwens een tijdelijke afname van de activiteiten na een intensief gebruik in het begin niet uitsluiten. Ook in Nijmegen krijgt men de indruk van fluctuaties in het militaire enthousiasme. Zelfs daar is de ononderbroken aanwezigheid van het leger tijdens de expansieve periode (nog) niet aan te tonen. Voor Velsen houden wij het er voorlopig op dat daar het eerste, in ca. 15 n. Chr. gestichte steunpunt na de schrik van de Friese opstand werd opgegeven, althans nauwelijks meer in gebruik was. Omstreeks 40, toen de verovering van Germania nieuwe impulsen kreeg, werd er een nieuw steunpunt aangelegd – Velsen II –, waarbij het oude havengebied van Velsen I weer in gebruik genomen werd.
Een reactivatie van de Elbe-politiek onder Caligula en in het begin van de regering van Claudius is niet uit de lucht gegrepen, ook al zijn er in de nog bestaande Romeinse geschiedwerken slechts weinig sporen van terug te vinden. De veldtocht van Gabinius, die zojuist ter sprake kwam, is er een van. Ook de expeditie van Corbulo kan slechts in een dergelijk verband goed begrepen worden. Of men moest die campagne als een onbesuisde, eigengereide onderneming willen afdoen; en daar lijkt de generaal toch te verstandig voor. De wederopleving van de belangstelling voor de onderwerping van Germania moet niet los gezien worden van de verovering van Engeland, in feite ook al een oud plan. Caligula maakte al aanstalten om het Kanaal over te steken, maar hij kwam niet verder dan het Noordfranse strand. Eerst Claudius voer in 43 daadwerkelijk naar de overkant. Het is niet uitgesloten dat de regering aanvankelijk gemeend heeft in staat te zijn om beide plannen tegelijkertijd tot uitvoering te brengen. Het is ook mogelijk dat de annexatie van Britannia een zekere prioriteit genoot, terwijl aan de escapades boven de Rijn een meer secundaire, ondersteunende rol was toegedacht, om op de rechtervleugel orde op zaken te stellen. Een geringe

onderneming vormden echter ook deze laatste niet. Corbulo waren voor zijn operaties in het noorden vier legioenen ter beschikking gesteld: een troepenmacht die even groot was als het Britse invasieleger. In ieder geval was in de noordelijke helft van ons land het een en ander te herstellen. Hier was na de opstand van de Friezen in 28 n. Chr. van werkelijke Romeinse macht weinig of niets overgebleven. Het herstel van de toestand van voor 28 was wel het minste wat Corbulo omstreeks 47 zal zijn opgedragen. Er blijken in de gebeurtenissen uit de jaren veertig in de noordwestelijke hoek van het rijk dus twee componenten te onderscheiden. De ene is de expeditie naar Engeland; de andere het weer opnemen, althans ten dele, van de verovering van Germania, overeenkomstig de operatieplannen die al tientallen jaren geleden door de generale staf waren uitgewerkt. De laatste component is door de Romeinse geschiedschrijving bewust of onbewust onder de tafel gewerkt. In ieder geval zijn de plannen met Germania, waar nooit iets van terechtgekomen is, naderhand overschaduwd door de succesvolle operaties in Engeland. De verovering van Germania stond onder Caligula en in de beginjaren van Claudius echter wel degelijk op het programma.
Tegen deze achtergrond is een herleving van de militaire activiteiten in Vechten, die uit de van die plaats afkomstige muntreeks blijkt,[258] logisch genoeg. En verder levert de geschetste situatie een verklaring voor het ontstaan van het eerste castellum te Valkenburg. Het weer in gebruik nemen van Vechten en de stichting van Valkenburg zijn beide in direct verband gebracht met de verovering van Britannia, die in 43 begon. Het Nederlandse rivierengebied zou als uitvalsbasis voor deze overzeese operatie gediend hebben, met Vechten en Valkenburg als inscheephavens. Deze veronderstelling is echter onjuist. Het invasieleger scheepte zich te Boulogne in en landde in Richborough en/of Dover en Lympne. De legioenen die deelnamen aan de expeditie kwamen uit Pannonia, Straatsburg, Mainz en Neuss.[259] Ons land werd door de troepenverplaatsingen niet beroerd.[260] De stichting van Valkenburg en de inval in Britannia hangen hoogstens zijdelings samen. Daarmee vervalt de noodzaak om het begin van de serie castella in de Valkenburgse dorpswoerd op 43, of zelfs 'in de winter van 42 n. Chr.', te stellen, zoals tot voor kort gebruikelijk was.[261] Een dergelijke precisie bij een archeologische datering riep ook al reeds twijfels op.[262] De mogelijkheid, die in oudere edities van dit boek nog open werd gehouden, dat het eerste castellum in Valkenburg pas omstreeks 47 in het kader van de inrichting van de Rijn-limes zou zijn gebouwd, kan thans eveneens uitgesloten worden. Het pleit is inmiddels beslecht. De aanvangsdatering van Valkenburg luidt momenteel 39/40 n. Chr.[263] Het begin van de Romeinse fortenreeks op deze plek hoort dus nog thuis in de expansieve fase. Valkenburgs functie lag in deze periode niet in de eerste plaats in de beveiliging van een scheepvaart-route via de Beneden-Rijn naar Engeland. Het werd gesticht als een vooruitgeschoven post in een nog niet (of niet meer) voor honderd procent gepacificeerd gebied. Het optreden van de Cananefaat Gannascus toont wel aan hoe wankelbaar de trouw van de naburige Cananefaten in deze tijd kon zijn.[264] Het nieuwe fort moest op locaal niveau als 'dwangburcht' dienen, en verder was het uitvalsbasis in het kader van de herovering van Noord-Nederland. Tegen het einde van de expansieve

periode ontstond op deze wijze de 'militaire driehoek' Vechten-Valkenburg-Velsen. De drie forten waren onderling door Rijntakken verbonden. De twee westelijke beheersten bovendien de landweg over de strandwallen langs de zeekust. Deze stelling had geen defensieve functie; het was een basis voor de militaire expansie naar het noorden.[265]

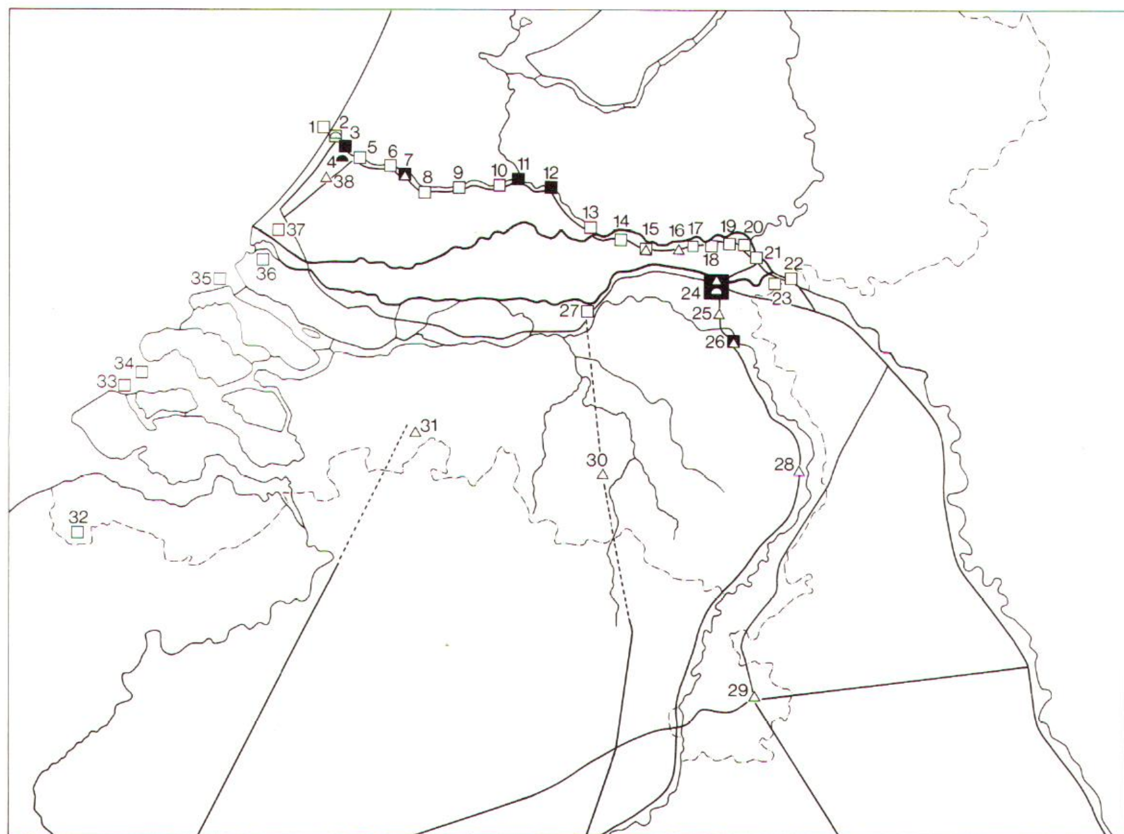
Kort samengevat: permanente militaire nederzettingen uit de jaren tussen Caesar en Drusus zijn in ons land niet bekend. Zij zijn er vermoedelijk ook niet geweest. Eerst vanaf 12 v. Chr. ontplooit zich het aanvalsplan-noord. Dit wordt door de geografische spreiding van de oudste militaire nederzettingen weerspiegeld. Aan de spits van de aanvoerlinie vanuit het zuiden en tegenover een invalspoort in het vijandelijk gebied wordt een legioensvesting geplaatst (Nijmegen). Het voorterrein in de oostelijke Betuwe wordt met één of meer steunpunten versterkt. Het 'bruggehoofd' Vechten versterkt een tweede uitvalsbasis. Steunpunten, praesidia, waarvan Velsen – Castellum Flevum? – er een geweest is, beveiligen het inmiddels gepacificeerde voorterrein. Helemaal aan het einde van deze periode, onder Caligula of in de allereerste jaren van Claudius, wordt verder naar het westen nog een nieuwe uitvalsstelling geschapen: 'de militaire driehoek' tussen de twee meest noordwestelijke Rijntakken, waartoe Valkenburg en Velsen behoord hebben.
Men krijgt de indruk dat van de legerplaatsen uit deze periode een nogal fluctuerend gebruik gemaakt is. Tijden van koortsachtige activiteit wisselden af met fasen waarin de veroveringsplannen hun urgentie verloren hadden. Wat er in die tussenfasen met de voordien gevestigde steunpunten gebeurde, is niet duidelijk. Misschien werden zij wel geheel of gedeeltelijk verlaten. Toch lijkt het waarschijnlijk dat er vanaf Drusus continu Romeinse troepen, zij het in wisselende sterkte, in Nederland aanwezig geweest zijn. Vooral in Nijmegen zou men een permanente bezetting verwachten, maar ook elders in het rivierengebied en verspreid in het noorden van ons land. Bewezen is er echter wat dit betreft nog niets. Ook in Nijmegen valt met grote fluctuaties te rekenen. Zo zeer zelfs dat op de Kopse Hof militair terrein lijkt te zijn opgegeven, waarna het in inheemse handen geraakte. Hier doemt het probleem op van de localisatie van Oppidum Batavorum, waarop wij op p. 132 terugkomen.

De militaire nederzettingen uit de defensieve periode: 47-ca. 270

In 47 n. Chr. kreeg de maarschalk Cnaeus Domitius Corbulo van zijn keizer bevel om de veroveringen in het land van de Friezen en Chauken af te breken en de militaire steunpunten (praesidia) tot op de zuidelijke oever van de Rijn terug te trekken. In dat jaar maakten expansie en agressie plaats voor een defensieve opstelling. Het archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat Corbulo uit de destijds bestaande Rijntakken de middelste – de Oude en mogelijk ook al de Kromme Rijn[266] – heeft uitgekozen. Langs deze rivier ontstond vanaf ongeveer dit moment een aaneengesloten verdedigingslinie, het Nederlandse deel van de Romeinse limes, waarvan castra en castella – bij ons alleen de laatste – het hoofdbestanddeel uitmaakten.

70. De militaire nederzettingen tussen 47 en 270
■ **castra**
Nijmegen (24)
■ **castella**
Valkenburg (Z.-H.) (3)
Zwammerdam (7)
Utrecht (11)
Vechten (12)
Cuyk (26)
□ **mogelijk (waarschijnlijk) castella**
Brittenburg (1)
Katwijk (2)
Roomburg (5)
Alphen (6)
Bodegraven (8)
Woerden (9)
De Meern (10)
Wijk bij Duurstede (13)
Maurik (14)
Kesteren (15)
Randwijk (17)
Driel (18)
Arnhem-Meinerswijk (19)
Huissen (20)
Loowaard (21)
Herwen (22)

De keus van de genoemde Rijntak moet een gevolg geweest zijn van de landschappelijke situatie. De boorden van de noordelijkste Rijnarm boden onvoldoende plaats voor de vestiging van een doorlopende fortenreeks. Zij waren te smal en vooral voor landbouw en veeteelt was onvoldoende ruimte beschikbaar. De oevers van de Oude Rijn daarentegen bezaten voor agrarisch gebruik betere mogelijkheden. Daar kon althans een deel van het voor de troepen benodigde voedsel in de onmiddellijke omgeving gewonnen worden. Zo kwam het dat de basis van de militaire driehoek uit de vorige periode tussen Valkenburg en Vechten bij de inrichting van de limes op zijn plaats bleef. De top – Velsen – werd opgegeven. Het spreekt vanzelf dat met de aanleg van de verdedigingslinie langs de grens enige tijd gemoeid geweest is. Hoeveel precies is niet bekend. De Romeinen hebben direct al veel aandacht aan de inrichting van de westelijke grenssector in Nederland besteed. Maar zelfs daar zijn niet alle castella op één dag gebouwd. Zeker is, dat op dit traject in het midden van de 1ste eeuw al forten verrezen waren. Op sommige plaatsen waar later echte castella gebouwd werden, was in het begin misschien slechts een kleinere wachtpost aanwezig. Een voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling is Zwammerdam. Het is namelijk onduidelijk of Zwammerdam I, dat in of kort na 47 gesticht is, al een complete vesting van het type castellum was.[267] Zekerheid daaromtrent

Millingen (23)
Rossum (27)
Aardenburg (32)
Vrouwenpolder-Fort Haak (33)
Roompot (34)
Ouddorp-Oude Wereld (35)
Oostvoorne (36)
Rozenburg/Naaldwijk (37)
△ **stationes?**
Zwammerdam (7)
Kesteren (15)
Zetten (16)
Nijmegen (24)
Heumensoord (25)
Cuyk (26)
Grubbenvorst-Lottum (28)
Heerlen (29)
Veldhoven (30)
Rijsbergen (31)
Arentsburg-Voorburg (38)
praetorium
Valkenburg-Woerd (4)
praetoria?
Katwijk (2)
Nijmegen (24)

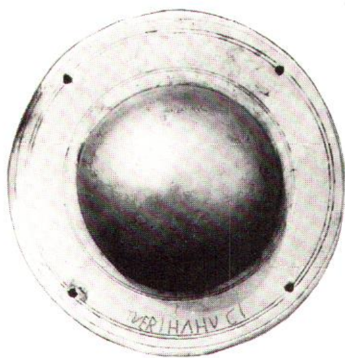
bestaat er eerst voor Zwammerdam II. De voorstelling van de Nederlandse limes als een gesloten reeks van dicht opeen gelegen forten gaat wellicht eerst voor de periode na 70 op. En zelfs dan is de aanwezigheid van een *castellum* op vele plaatsen waar men een militaire nederzetting vermoeden mag, nog niet werkelijk bewezen.[268] Onze kennis omtrent het Nederlandse stuk van de limes vertoont nog enorme hiaten. Dat neemt overigens niet weg dat Corbulo met de inrichting van de grenslinie een aanvang gemaakt heeft. De bouw van een aantal castella, bij voorbeeld Valkenburg 2 en Utrecht, is zonder twijfel aan zijn activiteiten te danken.

Het scherm van forten langs de grens mag dan, zeker in latere tijd, het meest opvallende element van de limes gevormd hebben, het verdedigingssysteem van het rijk omvatte meer. Daar was in de eerste plaats de heerbaan die de grensvestingen verbond, alsmede de wegen die deze limesweg vastknoopten aan het achterland. Militaire politieposten (stationes) bewaakten deze verbindingswegen. Ter beveiliging van strategisch bijzonder belangrijke punten, rivierovergangen bij voorbeeld, werden ook in het gebied achter de grens wel castella aangelegd. Op deze wijze bezat het verdedigingssysteem een zekere diepte en was de eigenlijke limes vast in het achterland verankerd.

Allereerst dan de eigenlijke grensforten. Combinatie van archeologische en schriftelijke gegevens heeft tot de volgende reconstructie van de forten-

71. De Brittenburg; gravure door Abraham Ortelius, 1581

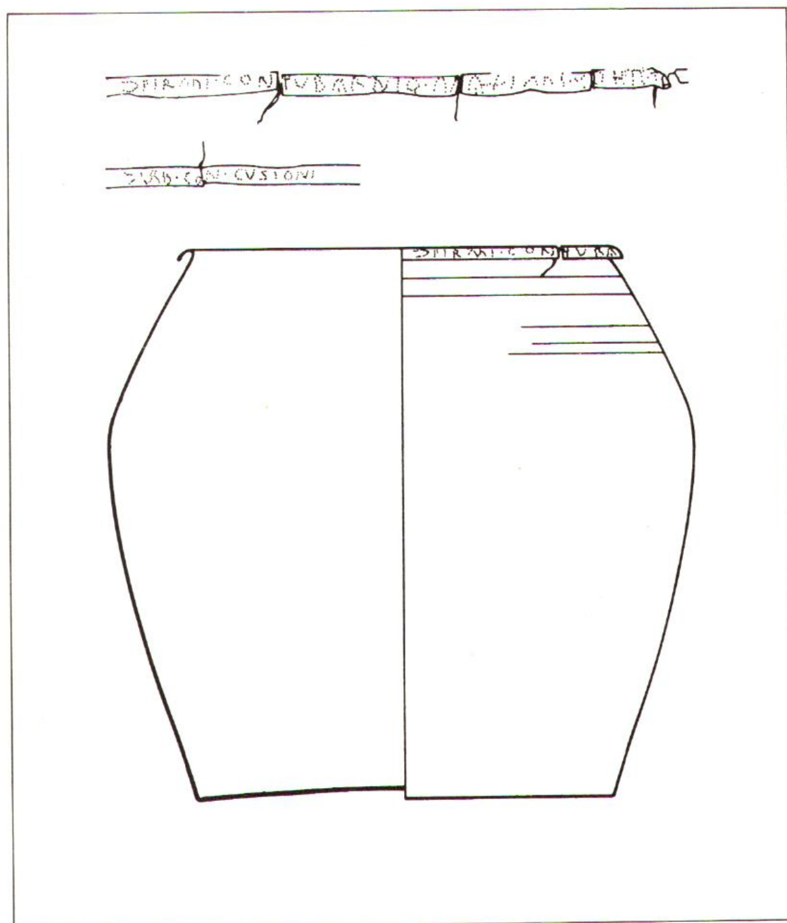
72. Zwammerdam, bronzen *umbo* (schildknop), waarop drie volledige inscripties, alsmede een onvolledige (mislukte); de ene inscriptie aan de binnenkant is vermoedelijk de oudste: TMANSVETIPVPI – Turmae Mansueti Pupi – (schild) van (de ruiter) Pupus uit de ruiterafdeling (onder bevel) van Mansuetus; de overige drie inscripties zijn aan de voorzijde op de rand aangebracht, en wel eerst de onvolledige, die een verschrijving is van de volgende: TVERACISPVPI – Turmae Veracis Pupi – (schild) van (de – zelfde – ruiter) Pupus uit de ruiterafdeling (– nu – onder bevel) van Verax; tenslotte de laatste, die het duidelijkst leesbaar is: TVERIHAHVCI – Turmae Veri Hahuci – (schild) van (de ruiter) Hahucus uit de ruiterafdeling (onder bevel) van Verus; naar Haalebos en Bogaers 1970 en 1971.

linie langs de Oude Rijn geleid.[269] Gaande van west naar oost ontmoette men: Brittenburg – Katwijk (Lugdunum) – Valkenburg/dorp – Roomburg (Matilo) – Alphen (Albaniana) – Zwammerdam (Nigrum Pullum) – Bodegraven(?) – Woerden (Laurum) – De Meern – Utrecht (Trajectum) – Vechten (Fectio). In Valkenburg, Zwammerdam, Utrecht en Vechten is de aanwezigheid van Romeinse castella door opgravingen met volkomen zekerheid vastgesteld. De Brittenburg is een bijzonder en romantisch geval dat vele vragen en twijfels oproept. Het lijdt echter geen twijfel dat hier eens een Romeins fort gelegen heeft, thans door de zee verzwolgen.[270] Bij de overige plaatsen uit bovenstaand lijstje zijn meer of minder duidelijk sporen van nederzettingen uit de Romeinse tijd teruggevonden. Het is dus zeker dat zij in die periode bewoond geweest zijn, maar daarmee houdt de zekerheid op. Wel is het zeer waarschijnlijk te achten dat deze nederzettingen – althans de meeste ervan – geen burgerlijke, maar militaire vestigingen waren. Men mag tot nader order ook nog wel aannemen dat het cohortencastella in de trant van Valkenburg, Zwammerdam, Utrecht en Vechten waren, zolang men zich maar realiseert dat het bewijs voor die stelling nog geenszins volledig geleverd is.[271]

Ten oosten van Vechten wordt het beeld nog veel onvollediger. Hier, in de grenssector langs Kromme Rijn en Neder-Rijn, was tot voor kort nog geen enkel fort uit opgravingen bekend. Het leek op het eerste gezicht alsof de limes tussen Vechten en de Duitse grens een groot gat vertoonde. Men heeft vroeger wel verondersteld dat hier ook weinig of geen forten gelegen hebben en dat de verdediging van dit stuk van de grens aan de Bataven was overgelaten.[272] Deze opvatting is echter onhoudbaar gebleken. Het oosten van de Betuwe vormde reeds onder Augustus een versterkt bruggehoofd. De daar gelegen versterkingen zullen na 47 na Chr. als uitgangspunten voor de aanleg van de gesloten grenslinie gediend hebben, evenals dat verder in het westen met Vechten en Valkenburg gebeurde. Ongetwijfeld hebben ook op het traject Vechten-Duitse grens al vóór 70 na Chr. militaire nederzettingen gelegen. Of zij al terstond een gesloten linie vormden is nog de vraag, en ook naar hun aard kan men voorlopig slechts gissen, maar dat het tenminste voor een deel castella waren, ligt voor de hand. Het zijn vooral de rivieren die ons bij de reconstructie van dit deel van de grensverdediging parten spelen. Sinds de Romeinse tijd hebben zij hun bedding op vele plaatsen verlegd. Daarbij werden de vroegere oevers aangevreten en konden hele forten onder water verdwijnen. In de westelijke sector is het niet zover gekomen. Ook de Oude Rijn stroomt niet langer in zijn Romeinse bedding, maar hij heeft tenminste geen volledige castella van de kaart geveegd.[273] De Kromme Rijn heeft de Romeinse oever waarschijnlijk eveneens grotendeels intact gelaten. Het is overigens de vraag of er tussen Vechten en Wijk bij Duurstede forten gelegen hebben. Gevonden zijn zij niet, maar wellicht heeft men tot nu toe op de verkeerde plek gezocht.[274]

De Neder-Rijn ten oosten van Wijk daarentegen heeft zijn onstuimigheid tot op heden behouden. En dat heeft slachtoffers gekost onder de Romeinse grensposten. Recente vondsten tonen dat overduidelijk aan. Nog slechts enkele jaren geleden zijn bij Maurik grote hoeveelheden Romeinse voorwerpen voor de dag gekomen. Zij zijn bij het zandzuigen in de uiterwaar-

den gevonden en dragen een onmiskenbaar militair karakter. Vermoed wordt dat hier een castellum in de rivier verdwenen is, en wel het castellum dat de in het *Itinerarium Antonini* overgeleverde naam Mannaricium droeg.[275] Op het ogenblik dat wij dit schrijven doet zich onder Wijk bij Duurstede een zelfde situatie voor. Aan de overzijde van de Rijn, bij Rijswijk, halen zandzuigers tal van Romeinse vondsten uit de uiterwaarden naar boven, waaronder eveneens voorwerpen van overduidelijk militaire aard.[276] Ook hier zal wel een castellum in de golven van de Rijn zijn ondergegaan en dat was dan naar alle waarschijnlijkheid het van de Peutinger kaart bekende Levefanum.[277] In de omgeving van Wijk wordt al heel lang naar een Romeins fort gezocht, mede op grond van latere berichten, die op de vroeg-middeleeuwse handelshaven Dorestad betrekking hebben. Het ziet er dus thans naar uit dat de plek waar het gelegen heeft, gevonden is. Een verheugende ontdekking, maar de vreugde wordt getemperd door het vermoeden dat de rivier er niets van heeft heel gelaten. De opgraving van dit castellum blijft de archeologen derhalve bespaard. Ondertussen worden er bij Wijk wel degelijk Romeinse nederzettingen opgegraven. Dit zijn

73. Maurik, bronzen emmer opgebaggerd uit de Rijn, met op de rand twee gepunteerde inscripties: > CRIS · CON · CVSIONI – Centuriae Cris(pi?) con(tubernii) Cusioni – (uitrustingsstuk) van het contubernium (onder leiding) van Cusionus (dat deel uitmaakt) van de centuria (onder commando) van Crispus (of van iemand met een dergelijke naam); de tweede inscriptie is de jongste: > FIRMI · CONTVBARNIO [sic!] · MAXIMI · COH · II · T – Centuriae Firmi contubernio Maximi Cohortis II T(hracum) – (uitrustingsstuk) van het contubernium (onder leiding) van Maximus (dat deel uitmaakt) van de centuria (onder commando) van Firmus (onderdeel) van de Tweede Thracische Cohors; naar Bogaers 1974

74. Wijk bij Duurstede (Rijswijk), bronzen infanteriehelm, opgebaggerd uit de Rijn (de wangkleppen, de pareerbeugel op het voorhoofd en de houders van de helmbos ontbreken); op het nekschild drie gepunteerde inscripties; de vermoedelijk oudste is geplaatst in een *tabula ansata* in het midden van het nekschild: > · ANTONI FRON/TONIS · T · ALLIIINI/MARTIALÎNIS · – C(enturiae) Antoni Frontonis T(iti) Allieni Martialinis (helm) van Titus Allienus Martialinis (soldaat) van de centuria (onder commando) van Antonius Fronto; voorlopige lezing

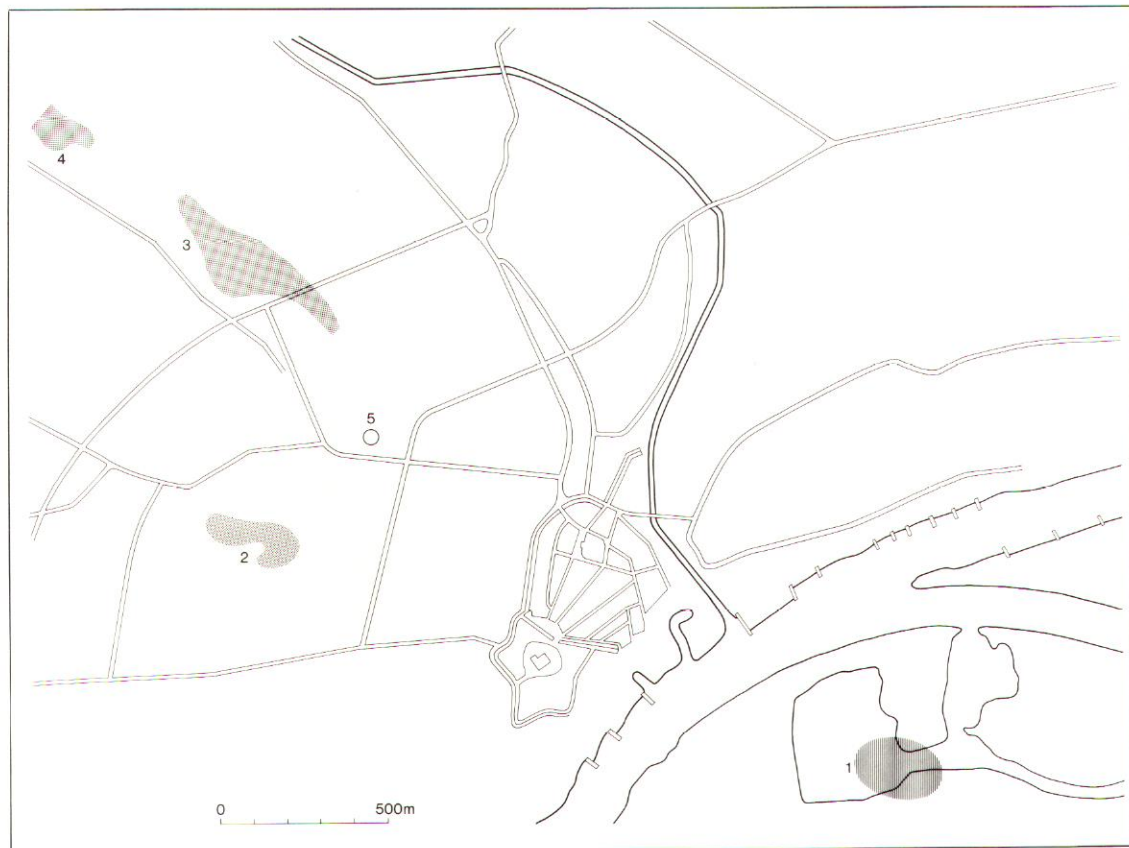

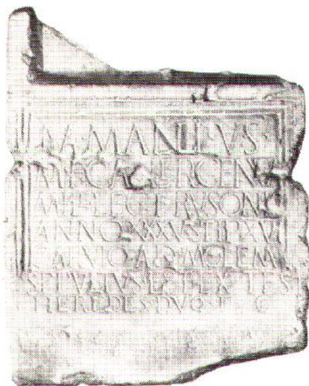

echter agrarische nederzettingen, die overigens wel een band met het nabijgelegen fort gehad lijken te hebben. Waarschijnlijk waren het de landbouwbedrijven die het territorium van de vesting exploiteerden (p. 105).

Ook verder naar het oosten zijn er een aantal punten waar bodemvondsten een militaire nederzetting doen vermoeden. Bij het Spijk onder Amerongen is een fragment van een Romeinse helm opgezogen.[278] Natuurlijk bewijst een dergelijke geïsoleerde vondst niet dat er ter plaatse of in de buurt een castellum gelegen heeft. De aanwezigheid van een grenspost in deze omgeving, waar de Rijn van de Rhenense stuwwal afbuigt, zou echter niet 'onlogisch' zijn. De volgende in de rij is Kesteren. Daar is van oudsher een Romeinse vesting verondersteld, al was het alleen al op grond van de plaatsnaam, die met castra verband zou houden. Hoewel dit laatste allerminst vaststaat,[279] is er voldoende 'circumstantial evidence' voor militaire vestiging te Kesteren. Men localiseert ook daar gewoonlijk een castellum, dat meestal met het Carvo(ne) van de Peutinger kaart vereenzelvigd wordt. Uit opgravingen bekend zijn tot nu toe twee grafvelden. Een daarvan, onlangs aan de westrand van de dorpskern bij de bouw van een nieuwe wijk ontdekt, vertoont militaire invloeden.[280] Verder zijn er – eveneens ten westen van het dorp, langs de zuidkant van de Nedereindsestraat over een

75. Wijk bij Duurstede, nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd (zie ook afb. 130)
1 castellum Levefanum (?)
2-4 agrarische nederzettingen; 2 (de Horden) en 3 (Trekweg) gedeeltelijk onderzocht
5 grafveld en akkerpercelen, mogelijk behorend bij 2

76. Herwen, grafsteen van Marcus Manlius; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
M(arcus) Manlius / M(arci) f(ilius) Galer(ia tribu) Genua (domo) / mile(s) legi(onis) I > [centuriae] Rusonis / anno(rum) XXXV stip(endiorum) XVI / Carvio ad molem / sepultus est. Ex test(amento) / heredes duo f(aciendum) c(uraverunt)
Marcus Manlius, zoon van Marcus, uit de tribus Galeria, afkomstig uit Genua, soldaat van legio I, (ingedeeld) bij de centuria (onder commando) van Ruso, is op 35-jarige leeftijd, na 16 dienstjaren, bij de dam te Carvium begraven. Overeenkomstig zijn testament hebben zijn twee erfgenamen (deze steen) laten maken

betrekkelijk smalle, maar lange strook –, nederzettingssporen gevonden. Deze zijn zeker niet van een castellum afkomstig; eerder van een (militaire?) vicus. Waar het castellum lag – als er al een bij Kesteren gelegen heeft – is nog onduidelijk.[281] Misschien in de buurt van het zojuist genoemde grafveld? Dan kan het – ook dit weer – door de Rijn geërodeerd zijn. Het grafveld 'verdwijnt' namelijk onder de rivierdijk en lijkt gedeeltelijk door de stroom te zijn aangetast.

Een andere oude bekende is de Bijlandse Waard bij Herwen, op de splitsing van Rijn en Waal. Ook hier – het wordt eentonig – gaat het om baggervondsten. Opgravingsgegevens zijn er dus niet. De vondsten zijn ongetwijfeld afkomstig uit een militaire nederzetting: zeer waarschijnlijk een castellum. Onder de gevonden voorwerpen bevindt zich de bekende grafsteen van M. Mallius, een uit Genua afkomstige soldaat van legio I. Hij ligt, zo luidt de inscriptie, begraven te Carvium *ad molem*. Bij de vindplaats zouden resten van een stenen dam (*moles*) waargenomen zijn. Op die grond is aangenomen dat het castellum bij Herwen Carvium heette. Bovendien is genoemde moles gelijkgesteld aan de dam die Drusus omstreeks 12 v. Chr. heeft aangelegd en die in 70 n. Chr. door Civilis werd doorgestoken.[282] Het is haast te mooi om waar te zijn, maar hoe het ook zij, er zal in de Bijlandse Waard wel een castellum gelegen hebben. Helaas is het al even waarschijnlijk dat de rivier ook dit fort heeft opgeruimd.

Een plaats, niet ver van Herwen, waar men wel een militaire nederzetting vermoedt, is de Eversberg bij Millingen.[283] Verder kan men voor het traject tussen Kesteren en Herwen nog aan Huissen denken. De aanwijzingen voor de aanwezigheid aldaar van een castellum zijn echter nog schaars.[284]

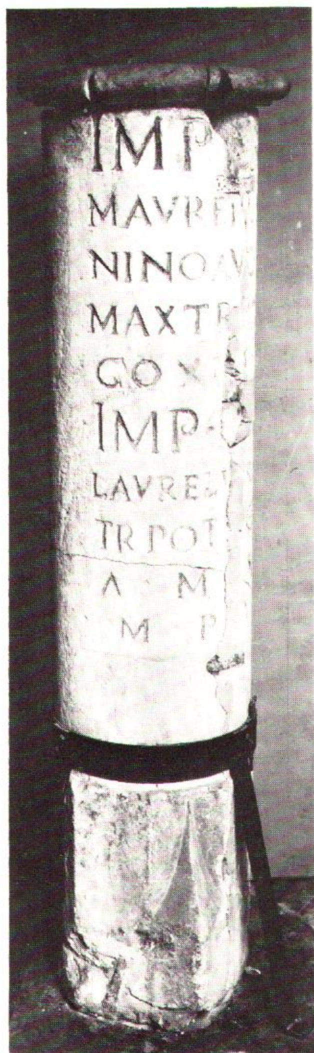
En ten slotte de sensationele recente ontdekking van een militair steunpunt in de polder Meinerswijk ten zuiden van Arnhem! Het lijdt wel geen twijfel dat het castellum (?) dat hier nog opgraafbaar aanwezig is, het lang gezochte Castra Herculis is. Een proefonderzoek heeft waarschijnlijk gemaakt dat dit fort gedurende de gehele Romeinse tijd vanaf het begin van de 1ste tot mogelijk het eind van de 4de of zelfs tot in de 5de eeuw in gebruik geweest is.[285] Een recente inventarisatie van de vondsten uit het omringende gebied doet bovendien de aanwezigheid van militaire nederzettingen (castella?) veronderstellen in Randwijk, Driel en Loowaard.

Al met al zijn er ook thans nog te weinig gegevens beschikbaar voor een gedetailleerde reconstructie van de Betuwse limes. Castella zijn daar zeker geweest, al is hun aantal nog niet precies bekend. En daarmee is een al vrij oude voorspelling uitgekomen.[286]

Het is dus niet langer waarschijnlijk dat de westelijke en oostelijke helft van 'onze' limes een principieel verschil in de opstelling van de forten te zien gaven. De verschillen die er waren, zullen vooral landschappelijk bepaald zijn geweest. Indien alle plaatsen ten westen van Vechten die momenteel als zodanig gedoodverfd worden, werkelijk castella waren, dan was de westelijke grenssector opvallend goed van forten voorzien. De tussenafstanden zijn vaak heel klein en verder erg onregelmatig. Zij variëren van 4 tot 12 en meer kilometer. In het oostelijk deel van de Nederlandse limes liggen overigens Rijswijk – bij Wijk bij Duurstede – en Maurik eveneens opvallend dicht bijeen: ook slechts enkele kilometers. Hetzelfde was

mogelijk ook bij de forten in de omgeving van Arnhem het geval. Het is al velen opgevallen dat de plaats van de castella door landschappelijke factoren en strategische overwegingen bepaald werd.[287] Zo blijken enkele van de Westnederlandse forten op plaatsen te liggen waar zijriviertjes van de Rijn aftakten: bij voorbeeld Roomburg, Zwammerdam, De Meern. In de oostelijke sector waren het eveneens zijriviertjes en vooral de noord-zuid gerichte stroomruggen die de castella hun plaats wezen. De forten van Rijswijk en Maurik lagen waarschijnlijk daarom zo dicht bij elkaar, omdat men het punt waar de Lek zich van de Rijn afsplitste extra wilde beveiligen. Verder lijkt aan de omgeving van Kesteren speciale aandacht besteed te zijn. Hier stootte de Utrechtse Heuvelrug direct tegen de grens. De limes was geen vaste formule, maar vlijde zich zo soepel mogelijk in het landschap; uiteraard mag men wel zeggen. Op die manier zou min of meer toevallig een verschil in het ritme van de castella tussen westelijke en oostelijke sector kunnen zijn ontstaan. Een chronologisch verschil, zoals vroeger wel aangenomen werd, is in het licht van de nieuwste ontdekkingen minder waarschijnlijk geworden (p. 115).
Bij de grensforten behoorde het militaire territorium. Over de omvang van het militaire gebied in de Nederlandse grenssector is nog niets met zekerheid bekend. Onlangs is echter verondersteld dat de linker Rijnoever vrijwel volledig aan het leger heeft toebehoord. Belangrijke, aan de grens gelegen burgerlijke nederzettingen als Xanten en Keulen zouden slechts met een smalle tip van hun grondgebied direct aan de rivier geraakt hebben.[288] Daar vergelijkbare civiele nederzettingen in onze grenssector niet voorkwamen, zou dit betekenen dat hier vrijwel alle land onmiddellijk aan de Rijn onder direct militair gezag stond. De diepte van deze militaire strook blijft echter voorlopig nog een vraagteken. Overigens, niet alleen achter, maar ook aan gene zijde van de grens lag gebied dat het leger als eigen bezit beschouwde.[289] Dit limes-voorterrein had een breedte van waarschijnlijk ten hoogste 15 km. Het had in de eerste plaats een strategische functie en vormde een extra buffer tussen de grens zelf en de onrust van Germania. Door regelmatig patrouilleren in het voorterrein konden vijandelijke bewegingen vroegtijdig gesignaleerd worden en was het mogelijk verrassingen van de grensverdediging te voorkomen. In het begin (van 47 tot kort na 70?) was de strook zelfs geheel voor bewoning door de inheemse bevolking verboden. Verder werd het Overrijnse territorium door de troepen ook economisch uitgebaat, voornamelijk als weidegebied voor het militaire vee. Het is mogelijk dat er in het voorterrein permanente militaire nederzettingen, wachtposten bij voorbeeld, gelegen hebben, maar zekerheid is er niet.[290]

De Romeinse tijd bracht wegen naar ons land. Natuurlijk waren er ook voordien wel wegen, vooral paden, geweest, maar de weloverwogen ontsluiting van heel Zuid-Nederland door middel van een samenhangend wegennet was een cultuur-technisch project dat het einde van de prehistorie markeerde. De systematische bouw van wegen was iets nieuws. Het ging daarbij in de eerste plaats om militaire belangen: betere transportmogelijkheden voor troepen en materieel. Het leger was zelf vaak daadwerkelijk bij de

aanleg betrokken. De gevolgen voor het sociaal-economische leven waren niet minder belangrijk; zij komen nog ter sprake (p. 244). Het Romeinse wegennet omvatte een heel scala van wegtypen, variërend van de onbestrate 'boerweg' (*diverticulum*) tot de geplaveide hoofdverkeersader (*via*), die in veel opzichten met onze autobanen te vergelijken is. De viae verbonden Rome met zijn provincies tot in de verste uithoeken van het rijk. Zij vormden het zenuwstelsel van het imperium.

Van de Romeinse wegen in Nederland kunnen alleen de voornaamste hier kort vermeld worden.[291] Het waren er vijf of zes. Allereerst de limesweg op de linkeroever van de Rijn, die de daar aanwezige forten verbond. Komende vanuit Duitsland eindigde hij in het westen te Lugdunum, dat *Caput Germaniarum* (eindstation van de beide provincies Germania) genoemd werd. Van deze plaats vertrok een weg in zuidelijke richting door het Zuidhollandse duingebied met als eindpunt de plaats Helinium, in de buurt van Monster, gelegen aan de gelijknamige Waal-Maas-Scheldemonding (zie p. 18). Op korte afstand naar het oosten liep een parallelweg, die Roomburg via Forum Hadriani verbond met het Helinium. Een zeer belangrijke weg volgde de noordelijke oever van het Helinium, dan die van de Maas tot Rossum, om vervolgens de zuidelijke oever van de Waal te volgen tot Nijmegen. Door Nijmegen liep ook de noord-zuidas welke langs de linker Maasoever via Maastricht en Tongeren naar België en het Moezelgebied (Trier) leidde. Van vitaal belang was verder de oost-westverbinding tussen Keulen en Boulogne, dat wil zeggen tussen de Kanaalkust en het Rijngebied. Deze baan liep over Bavai en Tongeren, passeerde in Maastricht de Maas, om vandaar over Heerlen (Coriovallum of Coriovalium) naar Keulen te koersen. Ook was er nog de verbinding Xanten – Aken via Heerlen. Ten slotte zullen er in Noord-Brabant nog minstens twee noord-zuidassen geweest zijn: één vanaf Tongeren door oostelijk Brabant, vermoedelijk naar Rossum; de tweede vanuit Bavai over Rijsbergen door het westen van die provincie. Belangrijke knooppunten van wegen dus in Katwijk, Nijmegen, waarschijnlijk Rossum, Maastricht en Heerlen.

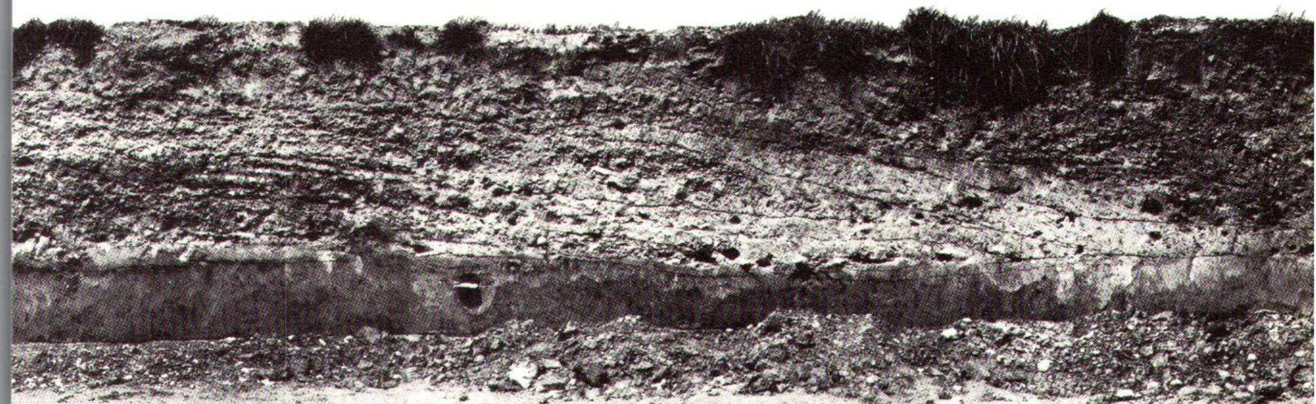
Van de meeste van deze wegen is nog geen centimeter teruggevonden. Als rechtgeaarde Romeinse wegen liepen zij zonder twijfel zoveel mogelijk

77. Monster, Romeinse mijlpaal; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurel(io) Antonino Aug(usto) pont(ifici) max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) XVI co(n)s(uli) III et Imp(eratori) [Ca]es(ari) L(ucio) Aurel(io) V[e]ro Aug(usto) tr(ibunicia) pot(estate) II con(n)s(uli) II. A Maec(?) m(ilia) p(assuum) XII(?)
Aan keizer Marcus Aurelius Antoninus Augustus, opperpriester, voor de 16de maal bekleed met de macht van tribuun, voor de 3de maal consul, en aan keizer Lucius Aurelius Verus Augustus, voor de 2de maal bekleed met de macht van tribuun, voor de 2de maal consul. Van Ma(e)c . . .
[? plaatsnaam, wellicht Macilo of Matilo, waarsch. Roomburg bij Leiden] 12 (?) mijlen

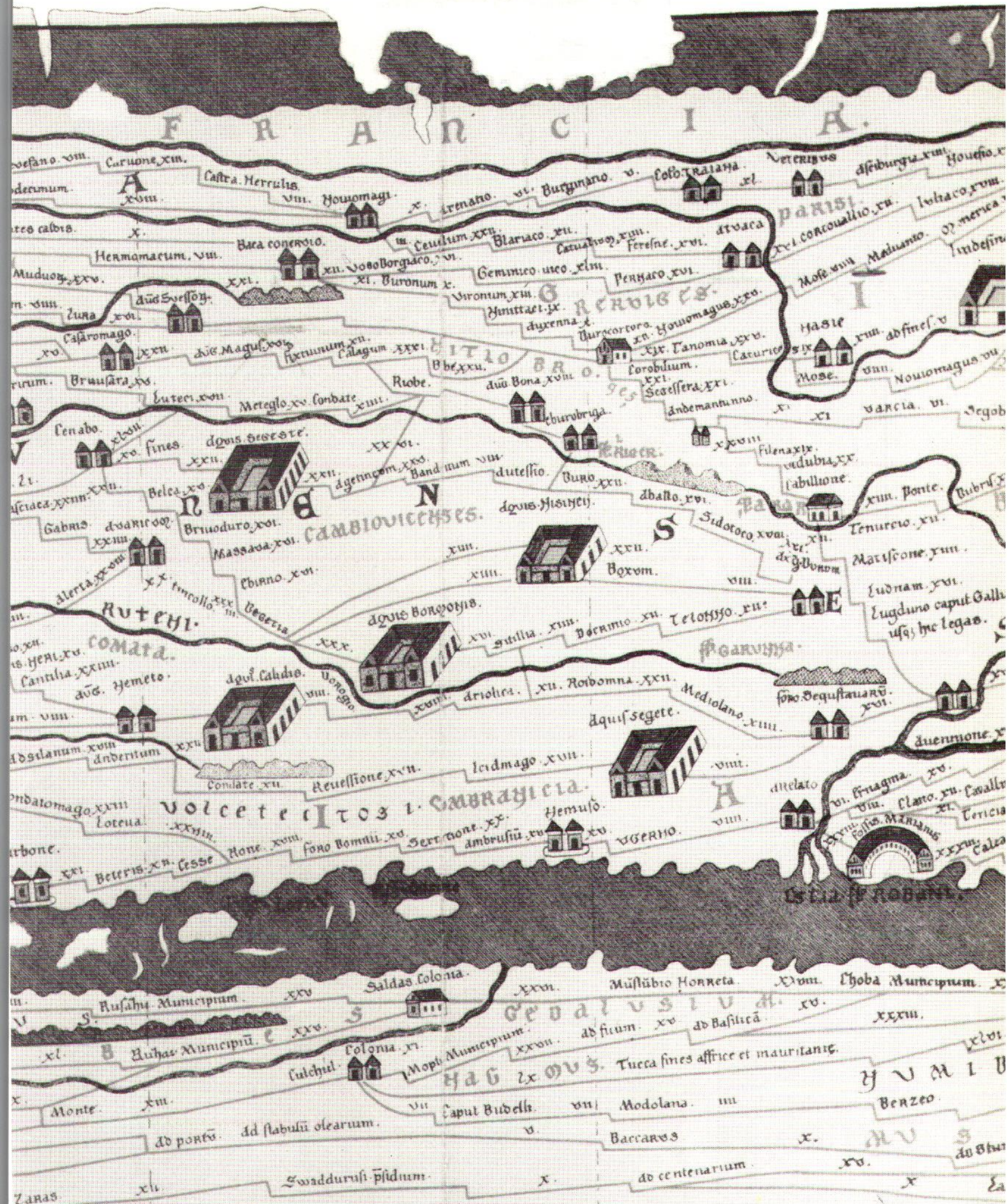
recht toe recht aan, met uitzondering van de limesweg, die naar men in Duitsland heeft vastgesteld, de kronkelingen van de Rijn volgde.[292] De limesweg liep midden door de castella; de via principalis van de forten was er een onderdeel van. Bij het onderzoek in Valkenburg-Woerd is voor het eerst een klein stukje van deze heirbaan opgegraven.[293] Hij was op deze plaats 6 m breed en liep over een dijkje, dat aan beide zijden door een sloot begeleid werd. De flanken van de dijk waren met houten beschoeiingen verstevigd. Het wegdek bestond uit grint en schelpen. Via een houten bruggetje werd de weg, na een hoek te hebben geslagen, over een zijstroompje van de Rijn geleid, om vandaar in rechte lijn op de rechter poort van het castellum Valkenburg aan te lopen. Ook het Nederlandse stuk van de weg Boulogne-Keulen is in de laatste jaren enkele malen bij opgravingen aangesneden. Dat gebeurde bij de aanleg van de nieuwe Maastrichtse wijk Belfort en nog onlangs op het Vrijthof, en verder bij Rimburg, waar deze weg de rivier de Worm oversteekt.[294] De constructie van het Limburgse baanvak is nog niet precies gedateerd, maar gaat naar alle waarschijnlijkheid terug tot in de eerste helft van de 1ste eeuw. De weg bestond in eerste aanleg uit een brede, aan weerszijden door greppels begrensde strook, waarvan slechts het middelste gedeelte verhard was. De verharding bestond uit een enigszins bol grintlichaam van enkele tientallen centimeters dik en een breedte van ca. 5-10 m. Het verharde deel werd in de loop van de tijd veelal opgehoogd en vaak ook verbreed. Het weglichaam kon op die manier een aanzienlijke dikte verkrijgen. Geplaveid is het waarschijnlijk nooit geweest.[295] De totale breedte van de weg, inclusief de onverharde bermen, kon meer dan 20 m bedragen; elders soms wel meer dan 50 m. De eigenlijke, verharde, weg was bedoeld voor zware transporten. Voetgangers en ruiters konden eventueel van de onverharde bermen gebruik maken. Bij grote drukte kon zodoende verstopping van de weg voorkomen worden. Grote drukte deed zich speciaal bij troepenverplaatsingen voor. De weg was dan ook een militair concept. Waar de wegen rivieren kruisten ontstonden in de loop van de Romeinse tijd veelal bruggen. De aanwezigheid van bruggen is vastgesteld in Rimburg, Maastricht, Cuijk en Zuilichem.[296]

78. Rimburg, doorsnede door de snelweg Boulogne-Keulen

Pretoriu agrippine
Lugduno
Manlone
Albaniani
Hlgropullo
Lauri
Fletione
Caspingio
Grinnibus
Cablis
Flenio
Foro adriani
Castello Menapiorū
Virouino
Turnaco
Camaraco
Teruanna
Hemetaco
Teucera
Sammarobriua
Gesogiaco quod nunc Bononia
Duroico Regum
Setucis
Graurium
Rotumagus
Ritumagus
Mediolano auler corum
Iuliobona
Breuoduro
Alauna
Crouciaconnum
Augustoduro
Aragenue
Petromantaluo
Cosedia
Ledia
Coriallo
Condate
Sipia
Conbaristum
Iuliomago
Robrica
Reginca
Fanomartis
Cabualli
Gesocribate
Bantonitum
Vorgium
Sulim
Dureche
Portunamnetu
Segona
Lemuno
Mediolano
Sarrum
Ducionnaco
Brigiosum
Rarauna
Vesonna
Sermanicomago
Cassinomago
Fines
Dusnto
Beturiges
Argantomago
Mediolano
Gallia
Pretorio
Acitodonum
Aginnum
Lactora
Excisum
Bibona
Diolindum
Tolosa
Sarnali
Cosa
Varadeto
Carantomago
Segodum
Bader
Eburomagi
Carcassione
Eliuana
Usuerua
Iuncaria
Berlana
In summo pyreneo
Ad centenarium
Illiberre
Ruscione
Rusuccuru colon
Tommio Municipio
Rusipisir Municipio
Tamascani Municipium
Syda Municipium
Icmelli presidium
Tamannuna Municipium et castellum
Ad sava Municipium
Ad olivam
Sitifi col.
Ad oculum Marinum
Vaccis
Tubonis
Musoniorum
Ad capsum iuliani

F R A N C I A.
Curuone. xii.
Castra Herculis.
Noviomagi
Burginatio. v.
Colo. Traiana
Veteribus
Hermanacum. viii.
Baca conervio.
Geminico uico. xiii.
Perniaco. xvi.
Ceuelum. xxv.
Blariaco. xii.
Catualium. xiiii.
Feresne. xvi.
Atuaca
Nerviges
Viroviacum
Turnacum
Duronum x.
Caruo
Cortoriaco
Tanomia
Cauriorum
Virunum xiii.
Hasle
Mose
Noviomagus
Cortovallio
Iuliaco
Mose
Mediolanto
Bruaeris
Samarobriva
Ratumagus
Andemantunno
Varcia. vi.
Segobodium
Eburobriga
Filena xix.
Vedubia xx.
Sabillione
Bund mum viii.
Dutessio.
Buro xxii.
Aballo. xvi.
Sidoloco xviii.
Ponte.
Tenurcio. xii.
Matiscone. xiiii.
Lugduno caput Galliarum usque hic legas.
Ludnam xvi.
Telonno. xii.
Dorzmo
Aquis Bormonis
Briuoduro xvi.
Massava xvi.
Cambiovicenses.
Aquis Nisinei
Boxum
Ebirno xvi.
Belca xv.
Aquis Segeste.
Fines
Cenabo.
Gabris
Avaricum
Aquis Calidis.
Alerta
Vonogo
Sitillia xiii.
Garuinga
Foro Segustavarum
Mediolano xiiii.
Rodumna xxii.
Icidmago xiii.
Aquis Segete.
Ariolica
Ruteni.
Comata.
Cantilia xxiii.
Aug. Nemeto.
Ad Silanum xviii
Anderitum
Condate xii.
Revessione xvii.
Volcetec I to S I Umbrajicia
Condatomago xviii
Loteua.
Foro Domitii
Sextant.
Ambrusiu xv
Ugerno
Fossis Marianis
Arelato
Carbone.
Beteris xii.
Cesse
Ernaginum
Glano
Cavallione
Saldas Colonia
Mustubio Horreta
Choba Municipium
Rusahu Municipium
Gedalusium
Ad fiium
Ad Basilica
Tucca fines affrice et mauritanie.
Rusuccuru Municipium
Colonia
Culchul
Modolana
Caput Budelli
Benzeo
Monte
Ad portum
Ad stabulum olearium
Baccaros
Ad centenarium
Swaddurusi Psidium
Zaras

79. Gedeelte van de Peutinger kaart, met onder meer het Nederlandse deel van het Romeinse rijk (vorige pagina's)

Als laatste onderdeel van het verdedigingssysteem: de forten en posten in het achterland. Vanouds bekend is Rossum (Grinnes).[297] Zeker vanaf 70 heeft hier een naar alle waarschijnlijkheid militaire nederzetting gelegen. Naar de vorm daarvan kan men slechts gissen: een castellum? De muntvondsten vormen een aanwijzing dat de (militaire) bewoning hier al eerder, in de eerste helft van de 1ste eeuw, begon.[298] In Cuijk hebben opgravingen kort geleden geringe resten van een vroeg-Romeinse versterking aan het licht gebracht.[299] De gevonden sporen wijzen op een hout-aarden castellum, dat tussen het midden van de 1ste eeuw en het begin van Trajanus' regering heeft bestaan en waarvan de afmetingen ongeveer overeenkomen met een cohortencastellum als Valkenburg (oppervlakte buitenwerks 2 - 2,5 ha). Beide forten beheersten strategisch belangrijke punten gelegen aan Romeinse snelwegen: Cuijk de Maasovergang in de weg Tongeren-Nijmegen en Rossum het punt waar vermoedelijk een weg uit het zuiden door oostelijk Noord-Brabant aansloot op de west-oostverbinding tussen Nijmegen en het Helinium. De laatste weg versprong ter hoogte van Rossum van de oeverwal van de Waal naar die van de Maas (Maas en Waal kwamen bij St.-Andries zeer dicht bij elkaar). Cuijk behoorde gezien zijn begindatering (Claudisch) tot de oorspronkelijke opzet van het limes-systeem. Hetzelfde geldt hoogst waarschijnlijk voor Rossum; het is zelfs niet geheel uitgesloten dat de Romeins-militaire belangstelling voor deze plek al van voor de limesconceptie dateert.

In dit verband mag ook nog even herinnerd worden aan de wedergeboorte van de Nijmeegse castra in het jaar 70. Deze werd nu weer voor enige tijd in gebruik genomen. Overigens op kleinere schaal dan voorheen: de legerplaats werd al spoedig aanzienlijk verkleind. De functie die de castra in de Flavische periode werd toegedacht was beperkter dan voorheen: de legerplaats was nu alleen bedoeld om het zenuwcentrum van de onbetrouwbaar gebleken Bataafse stam te beheersen (p. 91). Hij is slechts korte tijd intensief gebruikt. De bezetting door een volledig legioen duurde slechts van 70 tot ca. 104: legio II Adiutrix en vooral legio X Gemina – *het* Nijmeegse legioen; legio IX Hispana kwam omstreeks 120 alleen maar even uitrusten van de vermoeienissen in Engeland. Na 104 lagen te Nijmegen een tijdlang kleinere afdelingen, waarschijnlijk voornamelijk belast met politietaken, totdat uiterlijk in 175 de castra geheel werd ontruimd.[300] Zodra dus de assimilatie van de Bataven zich had voltrokken, nam de betekenis van Nijmegen als militair steunpunt af.

Grote onzekerheid bestaat over de vraag in hoeverre de westflank van Romeins Nederland met militaire steunpunten bezet was. Boog de limes mee langs de kust van de Noordzee? Op verschillende plaatsen langs de kusten van Zuid-Holland en Zeeland zijn castella verondersteld. Allereerst op het landgoed Arentsburg bij Voorburg. De nederzettingssporen die aldaar zijn opgegraven, werden door de opgraver verklaard als de resten van een castellum annex vlootbasis, gelegen aan de gracht van Corbulo.[301] Deze verklaring is echter onjuist; zij heeft ook vroeger al twijfel gewekt.[302] De oude opvatting dat de bij Arentsburg gevonden sporen afkomstig zijn van de burgerlijke nederzetting Forum Hadriani verdient de voorkeur (p. 137). Als vlootbasis komt eerder Roomburg aan het noor-

80. Dakpanstempels van enkele legereenheden die met ons land te maken gehad hebben:
LXG (legio decima Gemina, 10de legioen)
LXGPFD (– pia fidelis Domitiana, 10de legioen ten tijde van keizer Domitianus)
LXGPF (10de legioen na Domitianus)
LEG XXX VV (legio tricesima Ulpia Victrix, 30ste legioen)
LEG I M ANTO – van rechts naar links geschreven – (legio prima Minervia Antoniniana, 1ste legioen ten tijde van keizer Caracalla)
EX GER INF (exercitus Germanicus inferior, Nedergermaans legerkorps)
VEX EXER GER (vexillatio exercitus Germanici, afdeling van het [Neder]germaanse legerkorps)
VEX BR (vexillatio Brittanica, afdeling van het Engelse legerkorps)

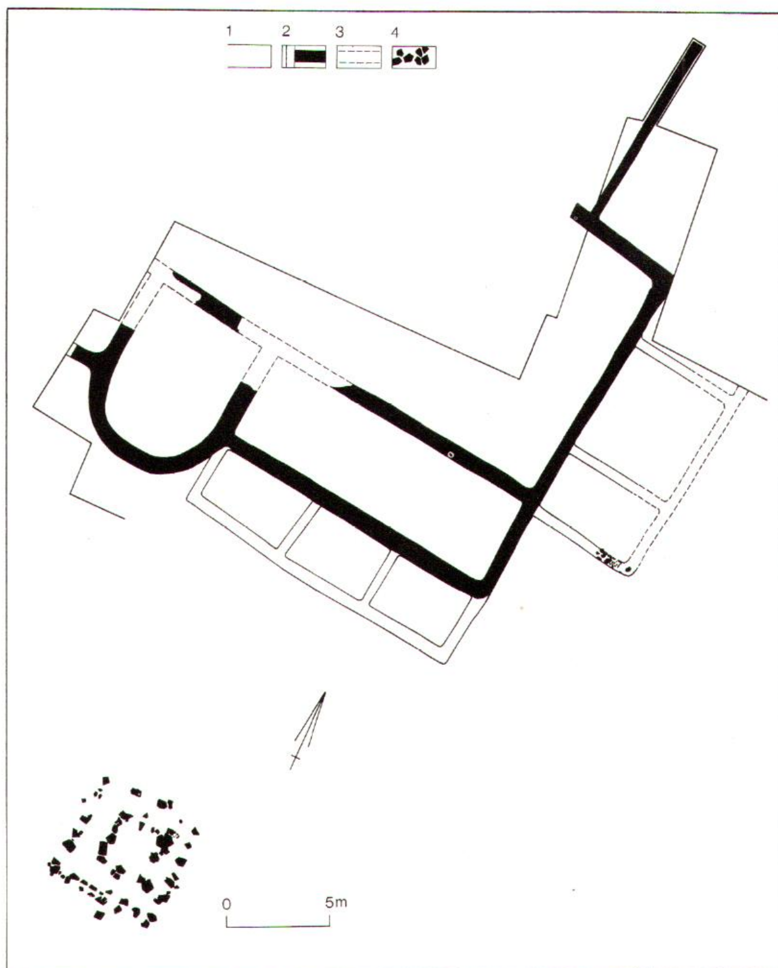

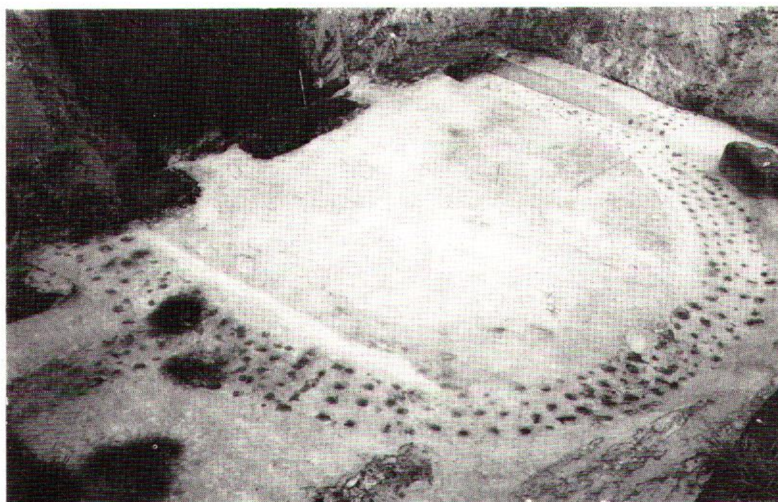

delijk uiteinde van de *fossa Corbulonis* in aanmerking. Het is overigens niet onmogelijk dat de vloot, *classis Germanica*, ook bij Arentsburg een steunpunt heeft bezeten. Verder worden al geruime tijd castella bij Oostvoorne, bij de Oude Wereld – in de zee voor de noordpunt van Goeree –, bij de Roompot tussen Walcheren en Schouwen, op een eveneens in zee verdwenen plek voor de noordpunt van Walcheren, en te Aardenburg vermoed.[303] De kustverdedigingslinie zou zich in België voortgezet hebben.[304] Het gebied rond Oostvoorne heeft uitstekende papieren. Het is bij uitstek een streek waar militaire steunpunten te verwachten zijn, aangezien zich hier een belangrijke riviermond, het Helinium, bevond. Inderdaad zijn uit dit gebied thans tal van vondsten van militaire signatuur bekend. Deze zijn veelal bij baggerwerken en bij het zuigen van zand te voorschijn gekomen: bij voorbeeld op de Maasvlakte en bij de aanleg van de Beneluxhavens op Rozenburg. Er hebben ongetwijfeld militaire nederzettingen aan de oevers van het Helinium gelegen. Men vermoedt er een vlootbasis die, als pendant van Roomburg aan het noordelijk uiteinde van de fossa Corbulonis, aan de zuidelijke uitmonding van die waterloop gesitueerd was. Verder zouden er nog een of meer castella geweest zijn. Precies gelocaliseerd zijn deze versterkingen nog niet. Dat is misschien ook niet meer mogelijk. Zij kunnen bij de verwijding van de riviermond in na-Romeinse tijd ten onder gegaan zijn. Waarschijnlijk lag er een op de noordelijke oever niet al te ver van Naaldwijk. Op de zuidoever mag men er een bij Oostvoorne veronderstellen.[305]

In Aardenburg, aan het andere uiteinde van het Zuidhollandse en Zeeuwse kusttraject, hebben opgravingen een schat van gegevens aan het licht gebracht.[306] De opgravingen gaan trouwens nog door, en daarmee ook de nieuwe vondsten. Opmerkelijk was de ontdekking, enkele jaren geleden, van een stuk Romeinse vestingmuur bezet met ronde torens: een hoektoren, een tussentoren, en een door twee torens geflankeerde poort. Voor de muur lag een spitsgracht en daarachter de kreek waaraan Romeins Aardenburg gesticht is. Het muurfragment vormde het zuidelijk deel van de westzijde van een versterking uit de periode tussen ongeveer 175 en 275 n. Chr. Wie zou er na deze vondst nog aan het militaire karakter van Romeins Aardenburg durven twijfelen? Het al veel langer bekende stenen gebouw met een midden aan de achterkant uitstekende halfronde apsis is ook vroeger wel als de principia van een castellum opgevat. Gebouw en muur horen zeker bij elkaar. Het eerste ligt bovendien precies op de plek waar het in een castellum zou moeten liggen. De weg die via een houten brug over kreek en spitsgracht door de gevonden westpoort naar binnen voerde – dat zou dan de via principalis van het fort geweest zijn – lijkt precies voor de voorgevel langs te hebben gelopen. Toch blijft er zelfs thans nog ruimte voor twijfel. En wel voornamelijk vanwege de ronde muurtorens. Castella hadden in de 2de en 3de eeuw nog vierkante torens en geen ronde; stadsmuren wel. De onderheiing van de muur en van het stenen gebouw met talloze kleine paaltjes is geen doorslaggevend criterium. Deze funderingstechniek is veel door de genie toegepast – in fort Zwammerdam bij voorbeeld –, maar werd ook voor civiele bouwwerken gebruikt.[307]
Was Aardenburg dan toch 'niet meer' dan een civiele nederzetting die

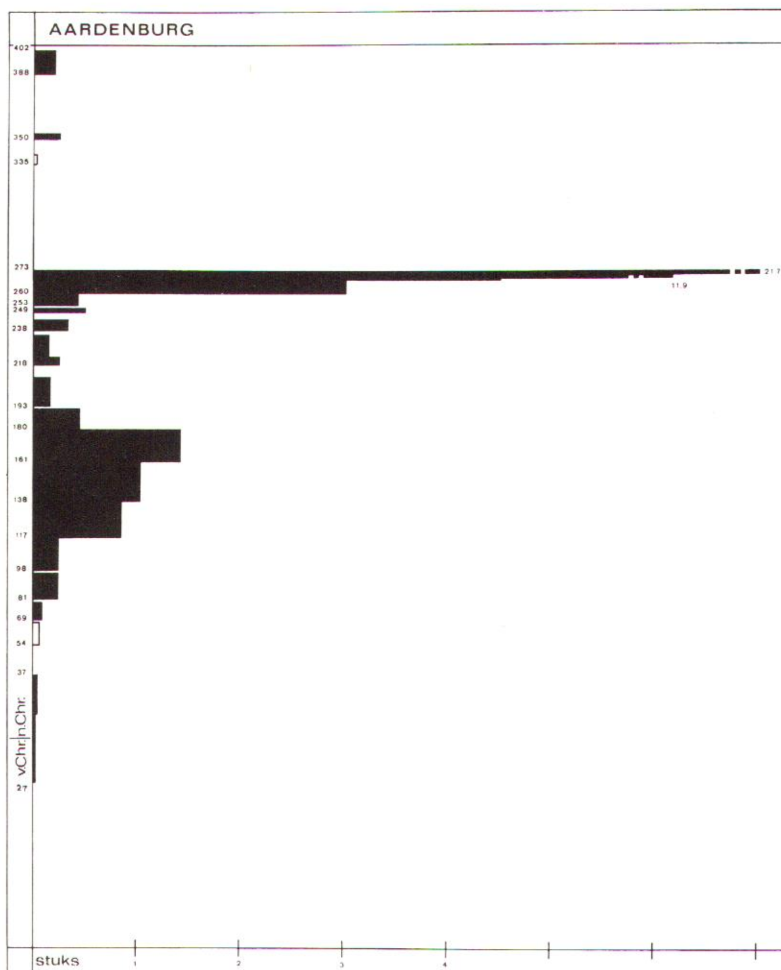
81. Aardenburg, plattegrond van groot, op palen gefundeerd, stenen gebouw met uitstekende apsis (principia?); daarachter fundering in Doornikse steen van kleine Gallo-Romeinse tempel; eind 2de – begin 3de eeuw; naar Trimpe Burger 1973
1 grens opgraving
2 muur (gevonden)
3 muur (verondersteld)
4 stenen

82. Aardenburg, paalfundering onder de apsis van het grote gebouw in afb. 81; naar Trimpe Burger 1973

tegen het einde van de 2de eeuw, geheel of gedeeltelijk, met een muur is omgeven, zoals dat ook in Forum Hadriani gebeurde (p. 154)? Het is niet onmogelijk. Toekomstig onderzoek moet uitsluitsel geven. Tot op zekere hoogte doet het er trouwens niet veel toe. Want ook als ommuurde stad vormde Aardenburg natuurlijk een steunpunt in een eventuele kustverdedigingslinie. Hoe dan ook, castellum of niet, een militair steunpunt in Aardenburg kan pas laat in de 2de eeuw, omstreeks 170, gesticht zijn. Daarvóór, zeker vanaf ca. 100 n. Chr., was er wel bewoning, maar de nederzetting schijnt toen nog van weinig belang geweest te zijn. Voor de periode na 275 geldt hetzelfde. Aardenburg is zeker niet een oorspronkelijk element geweest in de verdedigingslinie van het Nederlandse stukje Romeins imperium; het was hoogstens een latere toevoeging. Zoals gezegd (p. 110), wordt verondersteld dat er langs de kust tussen Aardenburg en het Helinium nog meer militaire vestingen aanwezig geweest zijn: bij Goeree en – inderdaad een voor de hand liggende plaats – bij de uitmonding van de Schelde tussen Walcheren en Schouwen. Het is allerminst onmogelijk,

83. Aardenburg, grafiek van de daar gevonden munten (weergegeven is de verhouding tussen de aantallen munten per keizer en de lengte van diens regeringsperiode); naar Boersma 1967

ja zelfs waarschijnlijk, maar de aanwijzingen zijn nog wel wat mager.[308]

Het limes-systeem heeft zich ook in ons land in de loop van de ongeveer 250 jaren van zijn bestaan geleidelijk ontwikkeld. Het was geen kant-en-klare conceptie, die direct in het begin in één keer is uitgevoerd. Het heeft zich gaandeweg ontplooid in aanpassing aan de omstandigheden van het ogenblik.
Een oorspronkelijk en belangrijk element was het fortenscherm op de sector Brittenburg – Vechten of Wijk bij Duurstede[309] langs de Oude Rijn. De militaire terreinen van dit westelijk traject waren alle in het midden van de 1ste eeuw bij het leger in gebruik. Op sommige waren al (veel) eerder castella verrezen: Vechten en Valkenburg. Op andere gebeurde dat onder Claudius in of kort na 47: bij voorbeeld in Utrecht. In weer andere gevallen werd wellicht niet terstond een echt castellum gebouwd, maar eerst een post van lagere orde: bij voorbeeld Zwammerdam.[310] Het import-aardewerk dat men op de castellumterreinen van het westen aantreft, dateert vanaf ca. 50 n. Chr. Vroege importvondsten, zelfs nog Romeins materiaal uit Claudisch-Neronische tijd, leken daarentegen tot voor kort langs de noordelijke Betuwerand en trouwens in de hele Betuwe te ontbreken. Pas na 70 zou de import hier goed op dreef gekomen zijn.[311] Dit werd opgevat als een bewijs dat deze oostelijke grenssector niet vanaf het begin met Romeinse troepen was bezet. Corbulo en zijn directe opvolgers zouden zich beperkt hebben tot het versterken van de sector ten westen van Vechten of Wijk bij Duurstede. Daar drong de situatie wellicht het meest. Dit gebied was voordien nooit systematisch gepacificeerd. Van over de grens hadden kort tevoren nog Chaukische piraten toegeslagen. In de Betuwe, de kern van het woongebied van de bevriende Bataven, kon, zo veronderstelde men, de grensversterking voorlopig wel enig uitstel gedogen. Bovendien verkeerde de opbouw van de systematische grensverdediging nog in een beginstadium. Er moesten prioriteiten gesteld worden. Zelfs de Romeinen konden niet alles tegelijk. In 69 zou dan de rekening gepresenteerd zijn: de Bataafse trouw was overschat. Daarom zouden de Romeinen in 70 begonnen zijn ook in de oostelijke sector een zekere vorm van grensversterking op te bouwen; welke vorm deze precies aannam, bleef ondertussen nog onduidelijk. Het weer in gebruik nemen in 70 van de legioensvesting te Nijmegen zou een steuntje in de rug van de Betuwse limes betekend hebben. Bovengenoemde opvatting is op sommige punten zeker achterhaald. Er behoeft niet meer aan te worden getwijfeld dat ook de Betuwse grenssector een gesloten fortenlinie geweest is. Zekerheid dat hij voor 70 al helemaal 'klaar' was, bestaat niet, maar datzelfde geldt eigenlijk ook voor de westelijke sector. Het is misschien niet geheel uit te sluiten dat de Romeinen voor 70 hun aandacht vooral op de uitbouw van het westelijk limestraject gericht hebben en dat de Betuwse grens toen nog relatief zwak was. Dit blijft echter een blote veronderstelling, die aan waarschijnlijkheid verloren heeft, nu bekend geworden is dat de omgeving van Arnhem zich al vroeg in de belangstelling van het Romeinse leger mocht verheugen.
De forten langs de Rijn hebben een gemeenschappelijke bouwgeschiede-

nis. Er is herhaaldelijk aan gebouwd of verbouwd: in 70, of kort daarna, na de verwoestingen van het voorafgaande opstandsjaar – de brandlaag van 69 is in alle tot nu toe bekende castella gevonden; tegen het eind van de 2de eeuw, toen de grenzen steeds meer bedreigd werden en ten slotte in het begin van de 3de eeuw onder Septimius Severus.[312] In de loop van de 2de eeuw gaat men geleidelijk over op tufsteen als bouwmateriaal voor de castella, die voordien uit hout en aarde waren opgetrokken. Tegen het einde van die eeuw was de fortenlinie geheel versteend.

Een ander oorspronkelijk en eveneens belangrijk element in het limessysteem waren de wegen. De limesweg zelf en ook de verbindingen met het zuiden zijn onder Claudius aangelegd of verbeterd.[313] Blijkens de vroege datering van forten als Rossum en Cuijk heeft de legerleiding vanaf het begin groot belang gehecht aan de interne verbindingen met het zuiden door Limburg en oostelijk Noord-Brabant. Het systeem van militaire politieposten langs het wegennet is pas mettertijd tot volle wasdom gekomen. Voor 70 trof men de posten alleen in de eigenlijke limesstrook aan, vooral langs de limesweg. Bij ons lag er misschien een bij Voorburg aan de Corbulo-gracht, in de buurt van Bataafs Nijmegen en verder bij Zwammerdam en Kesteren; na 70 lag er een bij Zetten. In Flavische tijd en onder Trajanus breidde het systeem zich ook over het achterland uit; daar vond men de posten op saillante punten langs de wegen die naar Gallia leidden, bij voorbeeld bij rivierovergangen.[314] In Nederland komen Heumensoord en het aan de Maas gelegen Grubbenvorst, misschien ook Veldhoven en Rijsbergen in Noord-Brabant en Heerlen in Zuid-Limburg in aanmerking.[315] Er lagen ongetwijfeld behalve de reeds genoemde nog andere in de Betuwe en in Limburg. Aan het westelijk uiteinde van de limesweg lag te Valkenburg-Woerd het depot Praetorium Agrippinae en bij Katwijk dat van Lugdunum; bij de legerplaats Nijmegen bevond zich vermoedelijk eveneens een praetorium. Mogelijk hangt het met de uitbouw van het systeem van militaire politieposten samen dat het castellum Cuijk in de 2de eeuw werd opgeheven; een dergelijke post zou hier de bewakingsfunctie van het fort kunnen hebben overgenomen.

Het opheffen van het castellum Cuijk is tevens een teken van de gedeeltelijke demilitarisatie, die in deze tijd in de Nederlandse grensstrook plaatsvond. Een ander voorbeeld daarvan is het terugtrekken van legio X Gemina uit Nijmegen. De vicus die bij het castellum van Cuijk was ontstaan, bleef ook na het opgeven van de legerplaats als zelfstandige burgerlijke nederzetting voortbestaan. Hij breidde zich zelfs over het castellumterrein uit.[316] Een dergelijke ontwikkeling is in de provincie Germania Inferior, waartoe ons land behoorde, heel ongewoon. Dat komt echter omdat hier verreweg de meeste militaire nederzettingen direct aan de grens lagen. Daar kon van demilitarisatie geen sprake zijn, al zal de 2de eeuw ook hier wel wat verslapping te zien gegeven hebben. Legerbezit is er voor 270 nooit opgegeven; tot dan toe is de grens op zijn plaats gebleven en de militaire aanwezigheid was juist hier zeer hardnekkig en continu. In Engeland daarentegen is het overgrijpen van burgerlijke bewoning op oorspronkelijk militair terrein niets buitengewoons. In Britannia is de grens geleidelijk naar het noorden

84. Dakpanstempel van de Rijnvloot: CGPF (classis Germanica pia fidelis)

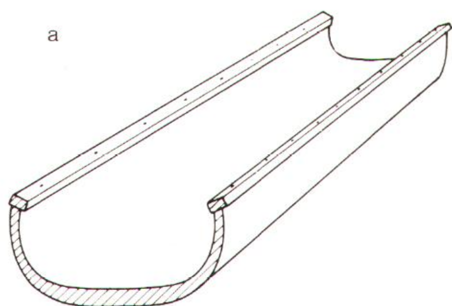

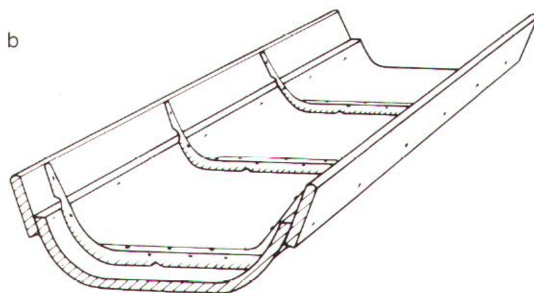
85. Vechten, altaar voor Viradecdis; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Deae [Vir]adecd[i civ]es Tungri [et] nautae [qu]i Fectione [c]onsistunt v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)
Aan de godin Viradecdis hebben de schippers van Tongerse afkomst die te Vechten verblijf houden, hun gelofte gaarne en met reden ingelost

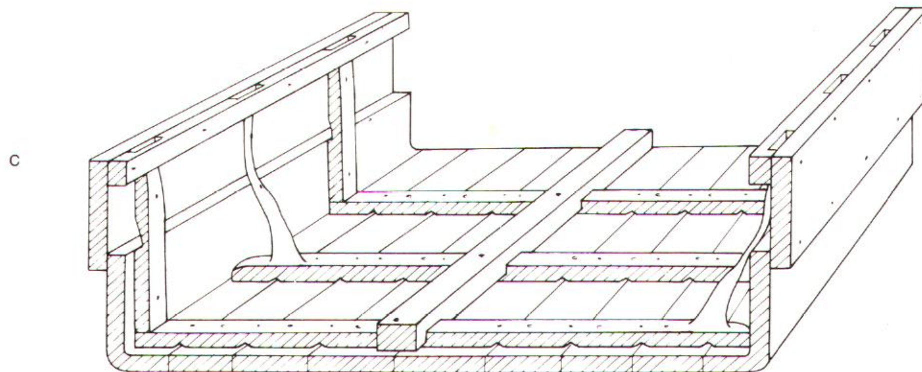
86. Vechten, altaar voor Juppiter; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) C(aius) Iulius Bio triera(r)chus
Aan de zeer goede en zeer verheven Juppiter heeft kapitein-ter-zee Caius Julius Bio zijn gelofte gaarne en met reden ingelost

opgeschoven en de legerkampen schoven mee. De vici en canabae bleven dan alleen achter. Een groot deel van de Romeinse steden in het meest verromeinste deel van Engeland, het zuiden en zuidoosten, is uit deze aan hun lot overgelaten, in oorsprong burgerlijk-militaire nederzettingen voortgekomen.[317] Blijkbaar vond de regering of de staf dat zoiets in een op enige afstand van de grens gelegen plaats als Ceuclum ook wel kon. Het bijzondere is veeleer dat men in dit geval op zijn besluit terug moest komen (p. 123).

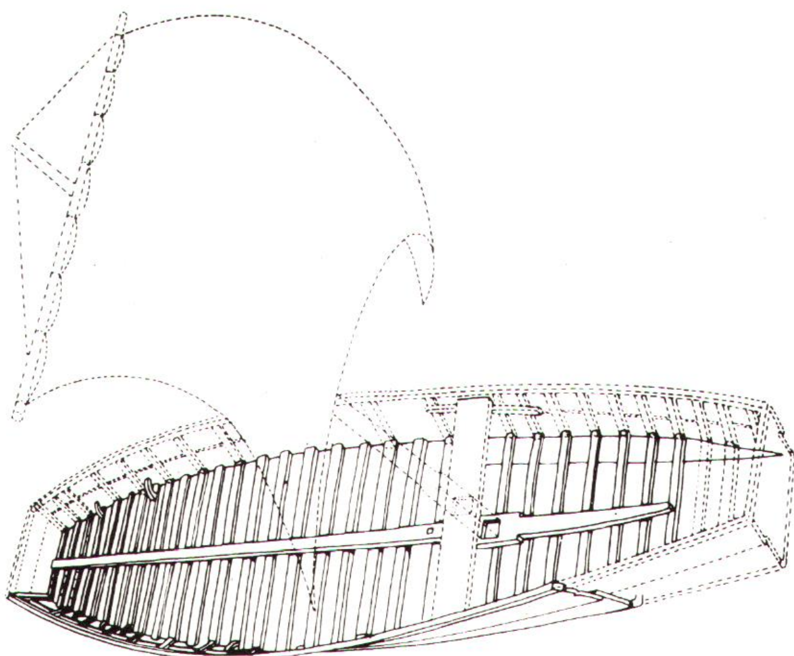
De marine treedt bij dit alles niet erg op de voorgrond. In het algemeen raakte de vloot trouwens bij de Romeinen wat tussen wal en schip. Toch was er wel een marine, ook in ons gebied: de *Classis Germanica Inferior*. Die vloot had tot taak het transport van voorraden, bouwmaterialen, troepen etc., en verder patrouillediensten, wellicht ook op de Noordzee. De meeste, zo niet alle castella aan de Rijn, zullen wel een aanlegsteiger bezeten hebben waar de vloot kon meren. Van Zwammerdam is dit inmiddels door opgravingen bevestigd. De aanlegplaats van fort Valkenburg lag, aanvankelijk tenminste, tegenover De Woerd. Zeker Vechten was een belangrijke haven, zowel burgerlijk als militair. Dat blijkt uit de daar gevonden inscripties: één spreekt van Tongerse burger-schippers die te Vechten verblijf hielden – zij hadden er wellicht een factorij; een andere vermeldt de kapitein van een oorlogsbodem, de trierarchus Caius Julius Bio. Nog twee andere hoge militairen hebben in Vechten dure monumenten opgericht ter ere van de god van de zee Neptunus, van de Rijn en van de Oceaan. Het zijn de commandanten van legio I Minervia en van legio XXX Ulpia Victrix.[318] Dat was natuurlijk niet voor niets. Vechten was een zeehaven en een marinebasis. Zoals gezegd moeten we Arentsburg als vlootstation maar vergeten (p. 110). Niet vergeten mag men in dit verband de fossa Corbulonis. Dit kanaal werd omstreeks 47 n. Chr. gegraven, ter plaatse van de huidige Vliet. Het was voornamelijk wel het resultaat van kanalisatiewerkzaamheden aan bestaande natuurlijke waterlopen. Op die manier werd het Helinium met de Rijn verbonden en verkreeg de vloot de mogelijkheid om snel en doeltreffend in het mondingsgebied van de grote rivieren te patrouilleren zonder buitengaats te komen, wat, naar Tacitus ons meedeelt, nooit zonder risico was. De aanleg van het kanaal hield verband met het maritieme element in de Romeinse grensverdediging. Het behoorde tot de oudste onderdelen van het limes-systeem. Overigens hebben wij in ons land de laatste jaren aan Romeinse scheepsvondsten geen gebrek gehad: de boten van Kapel Avezaath aan de Linge, Druten aan de Waal, het al veel eerder gevonden wrak uit de Romeinse Rijn bij Vechten, en natuurlijk de roemruchte schepen van Zwammerdam, zes in getal.[319] Daar kunnen dan de uit de Schelde bij Colijnsplaat opgeviste Nehalennia-altaren nog aan toegevoegd worden, want ook deze wijzen indirect op een drukke scheepvaart over de Nederlandse wateren in de Romeinse tijd. De scheepseigenaren wier namen op de Zeeuwse altaarstenen voorkomen, waren particuliere reders. Het is denkbaar dat ook de boten waarvan de wrakken bij bovengenoemde plaatsen teruggevonden zijn, althans voor een deel, particulier bezit zijn geweest. Zelfs de zes schepen die voor het castel-

87. Zwammerdam, doorsnede door drie van de zes schepen: a. eenvoudige boomstamkano (schip 1); b. boomstamkano met spanten en met overnaadse plank opgehoogde boorden (schip 3); c. platboomd vaartuig met uit één stuk vervaardigde overgangsplank tussen bodem en boorden, om en om geplaatste gevorkte spanten, en met overnaadse plank opgehoogde boorden (schip 2); naar De Weerd 1978

88. Zwammerdam, reconstructie van het grootste schip (4): lengte 34 m, grootste breedte 4,40 m, grootste hoogte boorden 1,20 m, 93 spanten, voet voor zeilmast; naar De Weerd 1979

89. Zwammerdam, los fragment van een schip, mediterrane scheepsbouwtechniek: de planken zijn door middel van gepende doken zijdelings aan elkaar bevestigd; de witte punten geven de koppen van de houten pennen aan; naar De Weerd 1978

90. Zwammerdam, opgravingsfoto van schip 2; naar De Weerd en Haalebos 1973

91. Zwammerdam, detail van schip 2 tijdens opgraving: om en om geplaatste, gevorkte ribben; naar De Weerd 1978

92. Zwammerdam, schip 2, drijvend in de vijver van de schrijver; model vervaardigd door G.F. IJzereef

lum Zwammerdam zijn opgegraven, waren geen marinevaartuigen in de strikte zin van het woord, geen oorlogsbodems. Drie ervan waren van uitgeholde eikestammen vervaardigde kano's. In twee was de visbun nog aanwezig. Zij dienden dus voor de visvangst op de rivieren. De andere drie zijn zeker door het leger gebruikt. Het waren platboomde transportschepen voor het vervoer van zware lasten: rijnaken. Hetzelfde geldt voor de boten van Kapel Avezaath en Druten. Een van de vaartuigen uit Zwammerdam deed denken aan een veerboot. De twee overige hebben stenen vervoerd: het uitheemse bouwmateriaal voor de limescastella, die hun laatste fase ingingen. Ook het schip van Druten heeft voor steentransport gediend.
Het is interessant te zien hoe al deze grote vrachtboten met lengten van 20 tot 30 of zelfs 40 meter en met een breedte van ongeveer 3 tot meer dan 4 meter in hun constructie nog reminiscenties aan de uitgeholde boomstamkano bewaren. Zo bij voorbeeld in het hout dat de overgang van de platte bodem naar de zijboorden vormt. Dat element is namelijk uit één stuk vervaardigd. Het is in feite een in de lengte doorgezaagde, uitgeholde eikestam. Eikehout was trouwens het voornaamste bouwmateriaal voor deze schepen. Wat hun constructie betreft staan zij in een inheemse, Keltisch-Germaanse, traditie, die zonder onderbreking vanuit de voor-Romeinse IJzertijd tot in de middeleeuwen doorgelopen heeft van boomstamkano tot hulk.[320] Deze traditie hoort thuis in West- en Midden-Europa, in de streken tussen de Alpen en Skandinavië. Romeinse invloed zou de inheemse scheepsbouwers er toe hebben gebracht hun constructiemethoden op veel grotere vaartuigen dan voorheen toe te passen. Overigens wijzen sommige trekjes bij enkele schepen, vooral de houtverbinding door middel van gepende doken, die in Vechten en sporadisch ook in Zwammerdam voorkomt, op beïnvloeding van de inheemse bouwwijze door mediterrane technieken.

Zo ontstonden platboomde vrachtboten van voldoende tonnage om aan de transportbehoeften van de westelijke provincies van het rijk te voldoen. Vooral bij het leger zou in de tweede helft van de 2de en in het begin van de 3de eeuw de behoefte aan zware transporten zijn toegenomen. Dit in verband met de herbouw van de castella in steen. Inderdaad blijken de vrachtvaarders van Kapel Avezaath, Druten en Zwammerdam uit deze periode te dateren. In enkele gevallen zijn er aanwijzingen dat de schepen in het Boven-Rijngebied gebouwd zijn. Sommige vaartuigen hebben alleen een jaagmast bezeten. Andere hadden wel een wat zwaardere mast waaraan een zeil bevestigd kon worden, maar waren toch ook nauwelijks geschikt om tegen de stroom op te varen. Mogelijk werden de schepen veelal slechts eenmaal gebruikt om met hun zware last de rivier af te zakken. De boten van Zwammerdam zijn in ieder geval ter plaatse tot zinken gebracht en gebruikt om de Rijnkade, die voor het castellum steeds verder werd uitgelegd, te verstevigen. Iets dergelijks geldt waarschijnlijk ook voor het schip van Vechten.

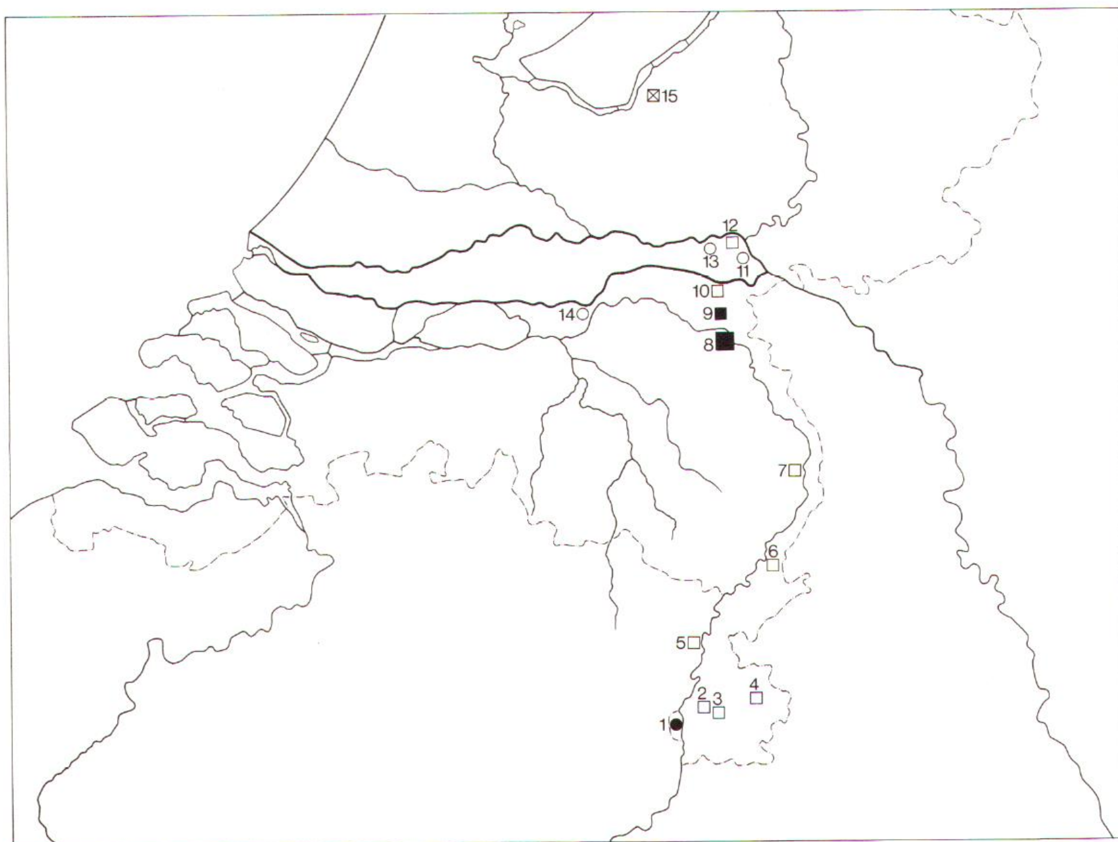
Ondertussen is het nog steeds niet zeker of de fortenreeks oorspronkelijk bij Katwijk of de Brittenburg eindigde en niet naar het zuiden omboog. Misschien heeft een werkelijke kustverdediging niet tot de oorspronkelijke

opzet van de limes behoord. Dat was wellicht overbodig, zolang het Rijk geen nautisch-ervaren vijanden tegenover zich vond. Toen dat in het derde kwart van de 2de eeuw veranderde, werden passende tegenmaatregelen genomen. Men kan hier in de eerste plaats denken aan de ommuring van Forum Hadriani (p. 153). Muntvondsten wijzen er verder op dat ten minste de Zeeuwse kust in die tijd versterkt is. Mogelijk had de vloot hier ook al eerder bases.[321] Op grond van de muntreeks van Aardenburg is aangenomen dat deze plaats omstreeks 172-174, wanneer de geschreven overlevering spreekt van Chaukische invallen in het Scheldegebied, als onderdeel van de kustverdediging is gesticht of met troepen versterkt. Een eeuw later, van ca. 260 tot 274, zou de Zeeuwse kust weer deel hebben uitgemaakt van het kustverdedigingssysteem van Postumus en zijn opvolgers, de Gallische keizers.[322] Zoals boven vermeld (p. 114), bestond in Aardenburg zelf tussen ongeveer 175 en 275 een ommuurde – militaire? – nederzetting, en pleiten recente vondsten krachtig voor de aanwezigheid gedurende de 2de en 3de eeuw van één of meer steunpunten langs de oevers van het Helinium. Een zekere vorm van kustbescherming lijkt dus voor een wat latere fase in de ontwikkeling van de verdedigingslinie alleszins aannemelijk. Wanneer deze is ontstaan en welke omvang zij heeft aangenomen, is echter nog niet recht duidelijk.
Omstreeks 270 stort niet alleen het Zeeuwse kustverdedigingssysteem in, maar de hele Nederlandse limes-sector geeft de geest. Het rivierengebied en het Scheldegebied worden overstroomd door Franken, Friezen en aanverwant gespuis. De limesperiode is voorbij.[323]

De militaire nederzettingen uit de periode van instorting en gedeeltelijk herstel: ca. 270-ca. 400

In het begin van de 4de eeuw begon keizer Constantijn welgemoed aan het herstel van de Rijnlimes. Keizers als Constantijn en na hem Julianus en vooral Valentinianus staan te boek als herstellers van het verdedigingssysteem in het noordwesten van het rijk. Deze mededelingen zijn niet onjuist, maar het betekende niet dat de situatie uit de 2de en 3de eeuw in precies dezelfde vorm terugkeerde (p. 56). De toestand uit de 4de eeuw herinnert in sommige opzichten veeleer aan die uit het begin van de jaartelling, uit de periode voor 47 n. Chr. Ook de verspreiding van de militaire nederzettingen uit deze laatste fase – voor zover wij daarvan weten – vertoont een zekere verwantschap met de opstelling van de steunpunten uit de begintijd, al zijn er ook belangrijke verschillen.

Zuiver militaire nederzettingen uit de 4de eeuw zijn tot op heden gevonden in Cuijk, Heumensoord, en op de Goudsberg (Hulsberg) bij Valkenburg (Z.-L.). Sporen gevonden in Meinerswijk bij Arnhem, Nijmegen, Stokkum op de Belgische Maasoever, Rondenbosch-Houthem (bij Valkenburg, Z.-L.) en Heerlen zijn waarschijnlijk eveneens afkomstig van echt militaire nederzettingen. Het karakter van het zgn. castellum te Maastricht is nog niet met volledige zekerheid te bepalen. Ten slotte is er verondersteld dat er ook in Driel, Huissen, Grubbenvorst-Lottum, Asselt, Druten en

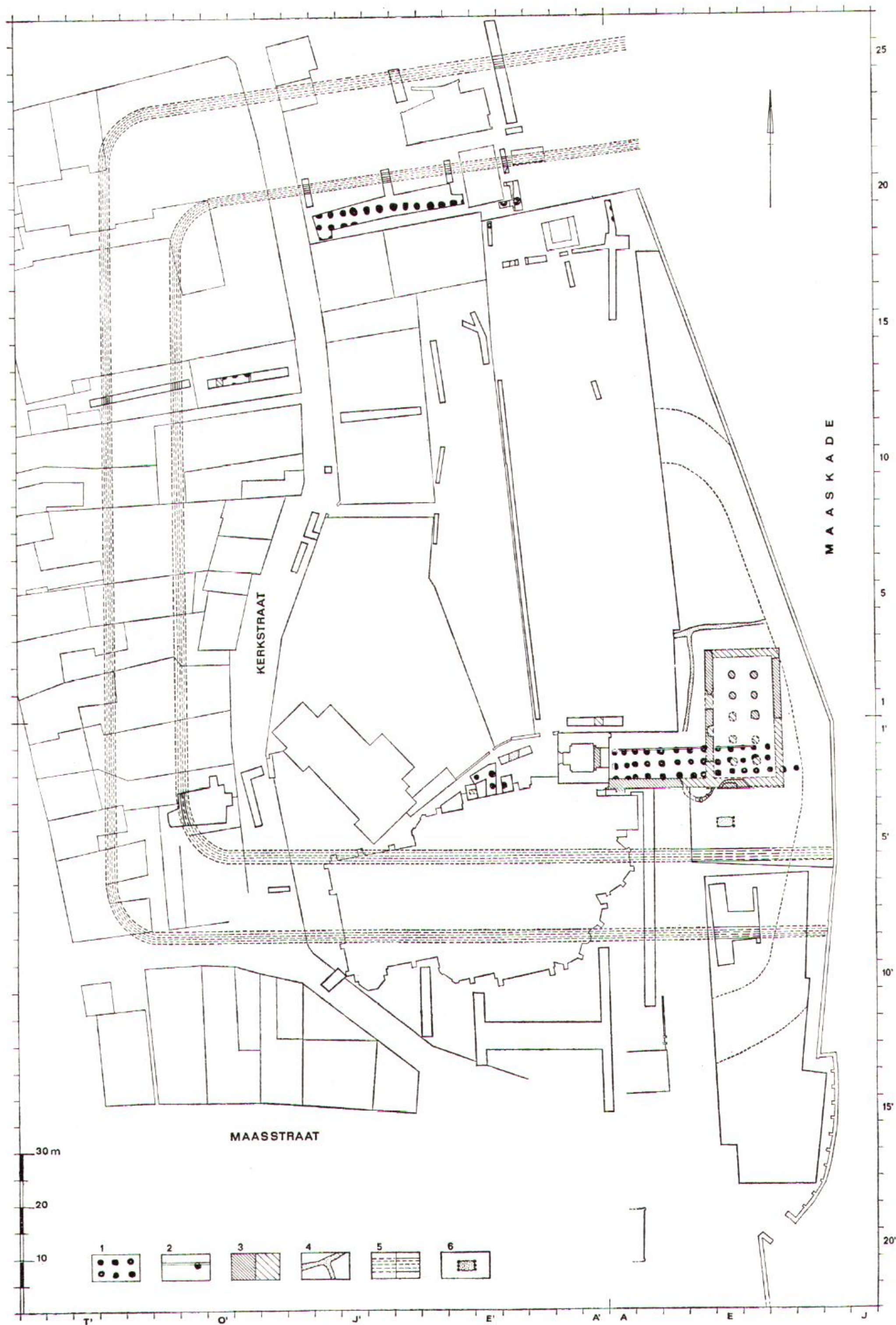
93. De militaire nederzettingen tussen 270 en 400
■ castellum
Cuyk (8)
■ burgus
Heumensoord (9)
□ vorm onzeker
Rondenbosch-Houthem (2)
Goudsberg-Hulsberg (3)
Heerlen (4)
Stokkum (5)
Asselt (6)
Grubbenvorst-Lottum (7)
Nijmegen (10)
Arnhem-Meinerswijk (12)
○ militaire nederzetting?
Huissen (11)
Driel (13)
Rossum (14)
● versterkte stad
Maastricht (1)
⊠ marskamp?
Ermelo (15)

Rossum laat-Romeinse, militaire nederzettingen gelegen hebben.[324]

Cuijk was een castellum dat ten tijde van Constantijn eerst in hout en aarde gebouwd werd. Later, onder Valentinianus, kreeg het een stenen muur van 1,5 tot 2 m dik met uitspringende halfronde torens. Aan de zuidkant was binnen tegen de muur een groot drieschepig gebouw geplaatst: mogelijk een horreum. Dit wijst erop dat in Cuijk, evenals in andere laat-Romeinse vestingen, de binnenbouw tegen de omwalling aanleunde: een heel andere inrichting van het interieur dus dan vroeger. Van de binnenbouw is verder niets teruggevonden. Heumensoord was een vestinkje van het burgus-type. Van andere nederzettingen is de vorm nog niet bekend, maar staat de militaire functie wel vast: de Goudsberg, Rondenbosch-Houthem, Heerlen, Asselt, Grubbenvorst-Lottum, Nijmegen, Meinerswijk. Bij Rossum, Driel en Huissen is zelfs de militaire functie nog voor discussie vatbaar. Het 'marskamp' bij Ermelo is een heel onzeker geval, zoveel in functie als in vorm. De vorm van de Maastrichtse versterking is wel ten naaste bij bekend: een muur met uitspringende ronde torens omsloot een min of meer ovaal terrein met een oppervlak van ca. 2 ha.[325] Dit laat-Romeinse Maastricht wordt over het algemeen een castellum genoemd. Het is echter in feite nog niet uitgemaakt of het werkelijk een

zuiver militaire nederzetting was. Binnen de ommuring zou namelijk, in of bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk, ook het oudste kerkelijke centrum van Maastricht gelegen kunnen hebben.[326] Het is daarom denkbaar dat de muur ter bescherming van een civiele nederzetting werd opgetrokken. De onzekerheid op dit punt is deels te wijten aan de onvolledigheid van de thans beschikbare gegevens, maar voor een deel ook aan een typisch kenmerk van de laat-Romeinse tijd: het vervagen van de grens tussen civiel en militair.
Nadat in de 2de eeuw van een zekere demilitarisering sprake geweest was, waarvoor ook in ons gebied aanwijzingen te vinden zijn (p. 116, 136), voltrekt zich na het midden van de 3de eeuw een ontwikkeling in omgekeerde richting.[327] De burgerlijke en militaire componenten van het maatschappelijk leven smolten meer en meer samen. Soldaten stortten zich in zaken of bewerkten hun akkertjes. Aan de andere kant namen burgers het soldatenhandwerk op. Onder de druk van de omstandigheden werden woningen en nederzettingen op het platteland versterkt. Grote en kleine steden omringden zich met muren en torens tot bastions, die verdedigd werden door garnizoens bestaande uit geregelde troepen, huurtroepen of eenheden van plaatselijke burger-reservisten. De verdedigingswerken omgaven vaak slechts een kleine kern van het totale stadsgebied.

Zoals gezegd, de grenzen tussen burgerlijk en militair vervaagden, ook in letterlijke zin. Verschillende van de laat-Romeinse militaire nederzettingen in ons land liggen geheel of gedeeltelijk op voorheen civiel gebied. Dat is het geval in Cuijk, waar het leger een terrein in gebruik nam dat oorspronkelijk wel militair eigendom geweest was, maar dat in de 2de eeuw was afgestoten. Ook in Heerlen schijnt de militaire nederzetting zich te hebben uitgebreid over een deel van de burgerlijke vicus: het badgebouw van de vicus, of tenminste de plaats waar dat gestaan had, kwam binnen de vestinggracht te liggen.[328] Het is nog niet uit te maken in hoeverre zich in de 4de eeuw nog een zekere vorm van burgerlijk leven naast deze beide militaire nederzettingen handhaafde. De versterking van Rondenbosch-Houthem lijkt uit een villa te zijn voortgekomen. Vooral dit laatste voorbeeld suggereert sterk een militarisering van de locale bevolking. Dat is ook voor Maastricht waarschijnlijk. Het 4de-eeuwse 'castellum' beslaat slechts een klein deel van de oudere nederzetting, maar het is een strategisch interessant gedeelte: een hoogte op de samenvloeiing van Maas en Jeker, die de Maasbrug beheerste. Het lijkt er niet op dat de rest van het voormalig stadsgebied in de 4de eeuw nog intensief bewoond werd. Het 'castellum' Maastricht was vermoedelijk tegelijkertijd militaire en civiele nederzetting. Het vormde enerzijds het gereduceerde maar versterkte restant van de vroegere open agglomeratie.[329] Anderzijds was het met zijn fortificaties een militair steunpunt ter bescherming van de vitale verbinding Keulen-Boulogne. Of het verdedigd werd door een garnizoen van geregelde troepen of door een plaatselijke militie, blijft gissen. De in deze alinea genoemde militaire nederzettingen ontstonden niet alleen op de plaats, maar vermoedelijk ook op de puinhopen van de voorafgaande burgerlijke nederzettingen. Ongetwijfeld is aan de 4de-eeuwse militarisering van het Maasgebied

KERKSTRAAT
MAASKADE
MAASSTRAAT
30 m
20
10
1
2
3
4
5
6
25
20
15
10
5
1
1'
5'
10'
15'
20'
T'
O'
J'
E'
A'
A
E
J

een grondige verwoesting van de voorheen zo bloeiende burgerlijke beschaving voorafgegaan.
De verspreiding van de thans bekende laat-Romeinse versterkingen leert ons nog iets anders. Zij liggen niet alleen in het meest geromaniseerde deel van Nederland, in Zuid-Limburg, langs de weg van Keulen naar Boulogne, maar tevens aan de noord-zuidverbinding langs de Maas tot Nijmegen met haar voortzetting tot Meinerswijk toe. Blijkbaar hebben de Romeinen ook in deze laatste fase nog groot belang aan deze verbinding gehecht. Via deze corridor stond het laat-Romeinse rijk in directe verbinding met het Nederlandse deel van het Vrije Germanië. Dit wordt bevestigd door de verspreiding van de 4de/5de-eeuwse importen in het noordoosten van ons land (p. 269).
Wat gebeurde er ondertussen met het Nederlandse deel van de Rijnlimes? Een onvermijdelijke vraag, die wij helaas niet langer uit de weg kunnen gaan. De schriftelijke overlevering adverteert het herstel van de rijksgrens sinds Constantijn (zie p. 54-59). Uit diezelfde bronnen valt echter af te leiden dat het herstel van de Romeinse macht in ons rivierengebied in hoge mate nominaal was en in ieder geval weinig continuïteit bezeten heeft. Kromme en Oude Rijn mogen dan wel weer officieel de grens van het rijk gevormd hebben, de feitelijke machtsgrens lag verder naar het zuiden: op zijn best bij de Waal. Grote delen van het rivierengebied en vermoedelijk ook de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden werden overgelaten aan de nieuw binnengekomen stammen, die door meer of minder reële verdragen met Rome verbonden waren en aan wie de verdediging van dit gebied, evenals vroeger aan de Bataven, was toevertrouwd.
De archeologische feiten zijn dat de meeste van de oude castellumterreinen aan de Rijn tot nu toe onvoldoende laat-Romeinse vondsten opgeleverd hebben om er een permanent gebruikte 4de-eeuwse versterking te veronderstellen.[330] Met name op de castellumterreinen in het westen, langs de Oude Rijn, is laat-Romeins materiaal bijzonder zeldzaam. Het hele onderzoek in Valkenburg heeft slechts twee 4de-eeuwse scherfjes te voorschijn gebracht. En verder zijn er in de westelijke sector enkel nog wat geïsoleerde 4de-eeuwse scherven en munten bekend uit Woerden, de Meern, Utrecht en Vechten. Hun aantal is zo gering dat zij niet eens voldoende aanwijzing vormen voor een bewoning van enige duur. Een kortstondig gebruik van de oude terreinen door het geregelde leger of een verblijf van foederati-troepen zou al afdoende verklaring voor het voorkomen van deze paar vondsten verschaffen.
Verder naar het oosten lijken de mobiele vondsten uit de 4de eeuw wat talrijker te worden. Op een van de Romeinse nederzettingsterreinen ten westen van Wijk bij Duurstede heeft de bewoning zich naar alle waarschijnlijkheid in de laat-Romeinse periode gehandhaafd.[331] Onder de baggervondsten uit Maurik bevinden zich zoveel 4de-eeuwse munten dat ook hier aan bewoning in die tijd niet hoeft te worden getwijfeld.[332] Hetzelfde geldt voor Meinerswijk, waar onlangs eveneens 4de-eeuwse bewoning geconstateerd is.[333] En ten slotte vallen in dit verband Huissen en Driel als vindplaats van laat-Romeins aardewerk te vermelden. Het is dus aannemelijk dat hier in het oosten, langs de Neder-Rijn, na de 3de eeuw wel min of

94. Cuijk in de 4de eeuw; naar Bogaers 1967
1 paalkuilen van wal
2 standgreppel aan binnenzijde van wal
3 muurwerk
4 goten
5 grachten
6 hutkom uit de 7de eeuw

meer langdurig in of bij de oude militaire vestingen gewoond is. Maar door wie, dat is de vraag. Was het een militaire of een civiele bewoning, of wellicht een mengsel van beide? Het was blijkens de geïmporteerde munten en het aardewerk in ieder geval een bevolking die met het rijk in enigszins regelmatig contact stond. Men kan, zeker voor deze oostelijke sector, aan *foederati* denken: Germaanse inwijkelingen die, tenminste in naam, zich onder Romeinse orders gesteld hadden en nu de rijksgrens, of liever hun eigen land, bewaakten. In Wijk bij Duurstede, Maurik en Meinerswijk zou een dergelijke bevolking zich vanaf de 4de eeuw zelfs zonder onderbreking tot in de vroege middeleeuwen gehandhaafd kunnen hebben. Anderzijds mag ook de aanwezigheid van geregelde troepen in de oude limescastella niet uitgesloten worden. Vooral de eerste helft van de 4de eeuw tot de opstand van Magnentius (350-353) en daarna weer de tijd van de expedities van Julianus en de regering van Valentinianus waren perioden waarvoor men zich een bezetting van steunpunten langs de Rijn zou kunnen voorstellen. Het gaat echter nog te ver om op grond van de vondsten uit Wijk, Maurik, Meinerswijk, Driel en Huissen – toch maar niet het in 359 opnieuw versterkte Castra Herculis[334] – te veronderstellen dat in het oostelijk deel van de Nederlandse limes de situatie van voor 270 werd hersteld. Dit zal hoogstens tijdelijk, in de perioden dat de Romeinse regering aan de Rijn zijn pretenties waar kon maken, min of meer het geval geweest zijn. In die perioden kunnen ook de westelijke castella van tijd tot tijd weer door het leger gebruikt zijn. De archeologische vondsten suggereren echter dat de oostelijke forten, met name Meinerswijk, in de laat-Romeinse tijd over het geheel genomen anders – regelmatiger en intensiever? – gebruikt zijn dan de westelijke. Permanent gebruik van de oude castella door geregelde troepen lijkt echter voor de laat-Romeinse tijd ook in de oostelijke grenssector onwaarschijnlijk. Verder komt men momenteel niet. Opgravingsgegevens zouden nodig zijn om de ware toedracht te achterhalen. Die zijn er voor de oostelijke castella nog maar weinig en de vooruitzichten dat zij er ooit zullen komen zijn, afgezien van Meinerswijk, ongunstig. Bijgevolg is het nog onduidelijk hoe de limescastella er in deze sector gedurende de 4de eeuw bijstonden.

In het westen, waar wel enkele forten intensief zijn onderzocht, zijn geen bodemsporen gevonden die op een intensief gebruik in laat-Romeinse tijd wijzen. Alleen op het terrein van de Brittenburg zijn destijds de funderingen van een stenen gebouw met uitspringende halfronde torens opgedoken, dat velen aan een 4de-eeuwse Romeinse versterking heeft doen denken.[335] De vormovereenkomst is echter ook weer niet volledig overtuigend en er zijn geen vondsten die een datering van dit gebouw in de 4de eeuw bevestigen.[336] Voorlopig bestaat er dus nog onzekerheid omtrent de aanwezigheid van een permanent bezet 4de-eeuws fort aan de Rijnmonding, vooral ook omdat het volledig geïsoleerd zou hebben gelegen en als het ware in de lucht zou hangen. Dit isolement wordt niet opgeheven door de interessante recente ontdekking dat periode 6 in Valkenburg niet de allerlaatste fase in het gebruik van dit castellum is geweest.[337] Het blijkt namelijk dat na periode 6 binnen de omwalling van het fort nog minstens twee horrea gebouwd zijn. Valkenburg zou als staatspakhuis geëindigd zijn. Het hier opgeslagen

graan zou voor een deel over zee, uit Britannia, zijn aangevoerd. Nu zijn binnen de vierkante ommuring van de Brittenburg eveneens fundamenten waargenomen van wat waarschijnlijk een graanpakhuis, een dubbel-horreum, was. En men zou een ogenblik kunnen denken aan de maatregelen van Julianus uit omstreeks 360 tot herstel van de korentoevoer naar het Rijnleger. Heeft de depotfunctie van de versterkingen aan de Oude-Rijnmond (p. 81) zich tot zo laat kunnen handhaven? Dit is uiterst onwaarschijnlijk. Het horreum van de Brittenburg lijkt allerminst laat-Romeins. Dat de pakhuizen van Valkenburg dat wel zouden zijn is, gezien het vrijwel ontbreken van 4de-eeuwse vondsten,[338] eigenlijk ook uitgesloten. Zij moeten ouder zijn. Voor een extra periode Valkenburg – 6a of 7, of hoe men die noemen wil – is binnen de limesperiode nog ruimschoots plaats. Als einddatum van dat fort wordt door de opgravers ca. 240 opgegeven. Dat is wat vroeg, want de definitieve val van de Rijngrens in ons land wordt meestal omstreeks 270 geplaatst. In de aanleg van de laatste pakhuizen ter plaatse zou men een maatregel uit de tijd van de Gallische keizers kunnen vermoeden.

Zoals de zaken thans staan, blijven de archeologische gegevens erop wijzen dat tenminste het fortenscherm langs de Oude Rijn niet voor langere tijd is hersteld. Wat de situatie verder naar het oosten, langs Kromme en Neder-Rijn betreft, moet men zich van een definitief oordeel onthouden. Veel is daar onduidelijk, maar een terugkeer van de toestand uit de voorafgaande periode is niet waarschijnlijk. De aanwezigheid van een 4de-eeuws militair kamp in het Overrijnse – het zogenaamde marskamp bij Ermelo op de Veluwe – is niet ondenkbaar. De aard en datering van dit kamp zijn echter bijzonder onzeker.[339]

Daar staat tegenover dat van Valentinianus met zoveel woorden wordt vermeld dat hij de Rijngrens versterkte *tot aan de Noordzee*. Een prachtige oplossing zou zijn om hier voor Rijn 'Waal' te lezen. Reeds Caesar noemde de Waal Rijn en een dergelijke interpretatie zou volledig in overeenstemming zijn met de laat-Romeinse schriftelijke bronnen. Bij al dit enthousiasme mag echter één onaangenaam feit niet worden verheeld. Het aantal bodemvondsten bleek te gering om een 4de-eeuwse Rijnlimes aannemelijk te maken. Vondsten die op een laat-Romeinse fortenlinie langs de Waal zouden kunnen wijzen zijn er evenwel nog minder. De onlangs voorgestelde identificatie van Castra Herculis met Druten[340] wordt nog door geen enkele bodemvondst gesteund. Die vesting lag veeleer bij Meinerswijk.[285] Rossum aan de Waal heeft nogal wat laat-Romeinse munten opgeleverd. Dit leidt tot de veronderstelling dat hier in de 4de eeuw nog werd gewoond, maar niet noodzakelijkerwijs tot de conclusie dat die nederzetting een militaire, laat staan een castellum was.[341] Hetzelfde geldt voor de laat-Romeinse bronzen voorwerpen opgebaggerd uit de uiterwaarden van de Maas bij Alem.[342] En zelfs al lag er een castellum bij Rossum, dan nog is er geen noodzaak aan te nemen dat dit een schakel was in een gesloten keten van forten langs de Waal of de Maas. Een eventueel laat-Romeins fort Rossum zou de vroegere functie kunnen hebben behouden: versterking van het beginpunt van een invalsweg naar het achterland. Bovendien, zelfs al zou men een Waal-limes willen aannemen, dan blijft nog de vraag wan-

neer die is ingericht, open: reeds in het begin van de 4de eeuw of eerst veel later onder Julianus of Valentinianus?[343] Er behoeft niet aan te worden getwijfeld dat de Waal in de 4de eeuw meestal de noordgrens vormde van het gebied dat onder effectieve Romeinse controle stond. Nader onderzoek en vooral gelukkige nieuwe vondsten zullen echter de vraag moeten beantwoorden of deze grens ooit versterkt geweest is met min of meer permanente verdedigingswerken, zoals voordien de Rijn. Misschien behoeft men Ammianus Marcellinus, van wie bovenvermelde mededeling over Valentinianus afkomstig is, in dit geval niet helemaal letterlijk te nemen. Doet men dit wel, dan mag men uit zijn opmerkingen hoogstens afleiden dat de Rijnlinie tijdelijk weer in handen van geregelde troepen geweest is.
In het begin van de 4de eeuw kwam aan beide zijden van de Kanaalkust een verdedigingssysteem tot ontwikkeling, gericht tegen de aanvallen van een zeevarende vijand en luisterend naar de veelbetekenende naam van *Litus Saxonicum*. Het was op zichzelf te verwachten geweest dat de noordelijke uitloper van de continentale vleugel van deze Litus Saxonicum op Nederlandse bodem te vinden zou zijn. Dit lijkt ondertussen niet het geval; althans er is geen enkele doorslaggevende aanwijzing. Men kan slechts wijzen op een eventueel 4de-eeuws Brittenburg, maar dit blijft een zeer onzekere propositie. Aardenburg, dat aan het eind van de vorige periode nog een rol had gespeeld in de kustverdediging, kwam als Litus-Saxonicumfort blijkbaar niet in aanmerking. Het moest zijn aanspraken daarop afstaan aan het beter gesitueerde Oudenburg.[344]

Samenvattend stellen wij vast dat het 4de-eeuwse grensherstel, voor zover het de militaire nederzettingen in ons land betreft, geen terugkeer betekende naar de situatie uit de voorafgaande 'limesperiode'. Het lijkt erop dat enigermate blijvende militaire nederzettingen alleen gesticht zijn in het voorheen meest geromaniseerde zuidoostelijke deel van Nederland. De noord-zuidverbinding tot Nijmegen, en waarschijnlijk tot aan Meinerswijk, bleef vast in Romeinse handen. Langs deze corridor communiceerde het rijk op directe wijze met het Vrije Germanië. Deze verbinding en ook het Zuidlimburgse stuk van de weg Keulen-Boulogne was met als permanent bedoelde, veelal stenen versterkingen bezet. De rest van het vroegere Nederlands-Romeinse gebied behoorde nog wel nominaal tot het rijk, maar eventuele militaire aanwezigheid aldaar was van voorbijgaande aard als in de tijd van Caesar.

5/ De burgerlijke nederzettingen

Dulcius urbe quid est?
Sulpicia

De stad

'Wat is er fijner dan de stad?' vroeg het Romeinse meisje Sulpicia in een van haar gedichten.[345] Weliswaar bedoelde zij met de stad *de* stad (destijds niet Groningen, maar Rome). Ook had zij op dat moment vooral het land aan het platteland, omdat zij er bij haar oom haar verjaardag vieren moest, ver van haar vriend Cerinthus.[346] Toch is Sulpicia's ontboezeming tekenend voor de Romeinse situatie. De stad was de hoeksteen van de Romeinse beschaving. In de oostelijke helft van het rijk waren de steden van oudsher aanwezig. In de westelijke provincies, waar steden ontbraken, voerden de Romeinen een bewuste urbanisatie-politiek. Vooral de keizers Claudius, Vespasianus, Trajanus en Hadrianus hebben zich daar druk over gemaakt.
Een stad is een ingewikkeld organisme, met een aantal kenmerken die te zamen de stad tot stad maken.[347] In bepaalde perioden is de stad een juridisch begrip geweest (stadsrechten). Zij onderscheidt zich in bevolkingsdichtheid van het platteland. De samenstelling van de stedelijke beroepsbevolking verschilt van die van het platteland: overwicht van handel, nijverheid en verzorgende beroepen tegenover het overwegend agrarische platteland. De stad vervult een functie in het omringende gebied: zij vormt daarvan het bestuurlijke, economische, religieuze en culturele centrum. De invloedssfeer van de stad kan groot of klein zijn (Rome is door geleidelijk haar macht uit te breiden het hart van een wereldrijk geworden). Het leven in de stad heeft een eigen psychologie: een stedeling is anders dan een plattelander; nieuwigheden gedijen het best in de stad (*paganus* – plattelander – wordt in de laat-Romeinse tijd synoniem met 'heiden'). Het stadsleven speelt zich af tegen een typisch stedelijk decor: relatief dicht bebouwde woonwijken vormen samen met vaak monumentale openbare gebouwen (raadhuis, heiligdommen, gerechtshof, paleizen, pleinen, enz.) een karakteristiek complex, dat door een omwalling tegen het omringende platteland afgepaald kan zijn. Vooral dit laatste aspect, de stedelijke nederzettingsvorm, maakt het de archeoloog mogelijk een onder de grond verdwenen nederzetting als stad te herkennen. De hier opgesomde kenmerken zijn niet bij alle steden even sterk ontwikkeld. Er zijn altijd grote en kleine, belangrijke en onbelangrijke steden geweest. Verder zijn er in de loop der tijden veranderingen in het karakter van de stad opgetreden. Een Romeinse stad was in vele opzichten toch wel anders dan een moderne.

De stad als juridisch begrip

Stadsrechten zijn op zichzelf niet essentieel voor de ontwikkeling van een nederzetting tot stad. Ook in het Romeinse rijk wemelde het van steden die *de facto* in alle opzichten stad waren, maar voor de Romeinse wet slechts de status van 'dorp' bezaten. Het reële verschil tussen de *de facto-* en *de iure*-steden is nooit erg groot geweest. Het is bovendien in de loop van de Romeinse tijd steeds kleiner geworden. Toch heeft het wel zin even aandacht te besteden aan de Romeinse stad als juridisch begrip, omdat in de westelijke provincies de juridische status van de steden iets weerspiegelt van de welbewuste urbanisatiepolitiek die de Romeinse keizers daar, vooral tussen het midden van de 1ste en het begin van de 3de eeuw, gevolgd hebben.

De hoogste rang welke een stad kon bezitten, was die van *colonia*. Na de colonia volgde het *municipium*. De coloniae en de municipia waren Romeinse steden bij uitstek: hun burgers bezaten het Romeinse burgerrecht. Ook het Romeinse burgerrecht kende zijn gradaties. In municipia kwam nogal eens een beperkte vorm, het zgn. Latijnse recht, voor. Beide categorieën van steden bezaten een zekere mate van bestuurlijke autonomie op plaatselijk niveau, alsmede een door Rome voorgeschreven bestuursvorm. Deze bestuursvorm was op die van de stad Rome geïnspireerd. Het beleid werd door een soort gemeenteraad bepaald, de *ordo*, waarvan de leden, de *decuriones*, gerecruteerd werden uit de bezittende klasse, vooral de grote landeigenaars. Het uitvoerend gezag, het financieel beheer en tot op zekere hoogte de rechtspraak was in handen van jaarlijks wisselende magistraten, meestal ten getale van vier, die *quattuorviri* of *duoviri* heetten. Bij een colonia of municipium behoorde een territorium, dat in onze streken het gehele woongebied van een volksstam omvatte.

In tegenstelling tot een municipium was een colonia oorspronkelijk een door de Romeinse regering geplande en bewust gestichte nieuwe stad. Een dergelijke stadsstichting geschiedde op grond van sociale, militaire en politieke motieven. Dikwijls werden uitgediende militairen als burgers in de nieuwe stad gevestigd. Voor de veteranen zelf was dit een vorm van AOW. Het algemeen belang werd gediend doordat elke nieuwe colonia een nieuw steunpunt van het Romeinse gezag en een kristallisatiepunt van de Romeinse beschaving vormde. Cicero spreekt van 'bolwerken van het rijk'.[348] In de loop van de 2de eeuw namen de echte stadsstichtingen af. Wel werden nog fictieve coloniae gesticht, waarbij de rang van colonia aan reeds bestaande steden verleend werd. Gewoonlijk kregen daarvoor in aanmerking komende steden echter de rang van municipium. Een municipium was in principe een geleidelijk gegroeide stad, al was in veel gevallen deze groei door de Romeinse regering bewust geleid en bevorderd.

Het verschil tussen colonia en municipium was in de praktijk gering. Het was voornamelijk een kwestie van maatschappelijke status. Van het verschil tussen de stad *de iure* en de overige steden moet men zich al evenmin een overdreven voorstelling maken. Ook de laatste bezaten een zekere autonomie. Hun bestuursvorm was vaak niet zo erg verschillend van die van de 'echte' steden en werd bovendien geleidelijk meer en meer aangepast. De burgers van een *de facto*-stad hadden echter één nadeel. Zij waren

geen *cives Romani*, maar *peregrini*; hun stad had de staatsrechtelijke status van *vicus*. Zij misten daardoor de persoonlijke voordelen die het Romeinse burgerrecht bood. De hoogste staatsambten bleven voor peregrini gesloten; de dienst in de legioenen was aan de Romeinse burgers voorbehouden; en dan waren er nog de voordelen in het rechtsverkeer. De belevenissen van de apostel Paulus op een van zijn zendingsreizen in Klein-Azië zijn een bekend en sprekend voorbeeld van de persoonlijke voordelen die het bezit van het Romeinse burgerrecht met zich bracht.[349] Dit alles gold echter vooral voor de 1ste eeuw. Daarna werd het verschil tussen civis Romanus en peregrinus geleidelijk kleiner, doordat het Romeinse burgerrecht tot steeds grotere groepen van de bevolking werd uitgebreid. In 212 (of 213?) ruimde keizer Caracalla de laatste resten van de oude tegenstelling op door aan alle vrije inwoners van het rijk het Romeinse burgerrecht te verlenen. Toen was er van een reëel verschil tussen een *de facto*- en een *de iure*-stad al lang geen sprake meer, al kan men zich voorstellen dat de titel *colonia* of *municipium* nog een fel begeerd statussymbool vormde.
Belangrijker dan de staatsrechtelijke verschillen tussen de categorieën van steden waren de overeenkomsten. Het waren alle steden. Algemene woorden voor het begrip stad waren *oppidum* (oorspronkelijk versterking, dan versterkte stad, tenslotte stad) en vooral *civitas*. Het laatste woord leeft in de Romaanse talen voort (o.a. Fr. *cité* en It. *città*), terwijl de specifiek juridische termen bij de spraakmakende gemeente geen blijvende indruk hebben nagelaten. *Urbs* had in het Latijn van de keizertijd al een gespecialiseerde betekenis gekregen. Er was in feite maar één urbs en dat was Rome, de hoofdstad.

Romeins Nederland is nimmer de eer van een colonia waardig geacht.[350] De dichtstbijzijnde was Colonia Ulpia Traiana, oftewel Xanten, een stichting van keizer Trajanus. Even verderop lag de in 50 n. Chr. door Claudius ter ere van zijn echtgenote Agrippina gestichte Colonia Claudia Ara Agrippinensium, het huidige Keulen. Slechts twee Nederlandse steden hebben zich, moeizaam en op weinig spectaculaire wijze, opgewerkt tot steden in de zin van de wet. Dat waren Noviomagus (Nijmegen) en Forum Hadriani bij Voorburg. Pas laat in de 2de eeuw verwierven zij de status van municipium, en dan mogelijk nog met de beperkte, zgn. Latijnse vorm van Romeins burgerrecht. *De facto*-steden waren eveneens zeldzaam. Vermoedelijk waren Coriovallum (Heerlen) en Maastricht min of meer stedelijke agglomeraties. Van andere nederzettingen, zoals o.a. Cuijk, Rossum, Aardenburg, Lugdunum(?)[351] of het wat mysterieuze, slechts uit een inscriptie bekende Ganuenta,[352] is eenvoudig te weinig bekend om hun karakter ook maar bij benadering aan te duiden. Het is denkbaar, dat één of meer van deze nederzettingen voor Romeinse begrippen (*de facto*) stadjes waren. Ganuenta bij voorbeeld zou een niet onbelangrijke havenplaats – met Nehalennia-heiligdom – aan de noordoever van de Romeinse Scheldemonding, dat wil zeggen bij de huidige Colijnsplaat in de Oosterschelde, geweest zijn. Het was misschien zelfs hoofdstad van een civitas: die der Frisiavones. De militaire vici (vgl. p. 78) zullen bij ons wel geen stadskarakter bezeten hebben.

De ontwikkeling van Nijmegen tot municipium kan in grote lijnen worden nagespeurd.[353] Hier lag bij de komst van de Romeinen een nederzetting die Batavodurum of ook wel Oppidum Batavorum[354] genoemd werd en de hoofdplaats vormde van het Bataafse en misschien ook van het Cananefaatse stamgebied.[355] Het is overigens niet erg duidelijk wat men zich daarbij precies moet voorstellen. Woonden hier de leiders van de stam? Kwamen zij hier samen om te spreken over zaken van stambelang? Ging van hier een zekere bestuurskracht naar het stamgebied uit? Lag hier of hier dichtbij (Elst?) het centrale heiligdom van de stam? Interessante, maar nog onbeantwoorde vragen. Vorm en uiterlijk van Batavodurum alias Oppidum Batavorum zijn eveneens nog geheel onbekend. Zelfs over de ligging is nog wel discussie mogelijk. De meest recente theorie[356] luidt dat de kern van de nederzetting, het eigenlijke Batavodurum, op de hoge Waaloever direct ten oosten van het tegenwoordige Nijmeegse stadscentrum gesitueerd was. Het Batavencentrum zou zich hebben uitgestrekt over de heuvel van het Valkhof met naaste omgeving, Kelfkensbos en Hunerpark. Hier zijn vroeger bij allerlei werkzaamheden tal van zaken verzameld die uit de periode van voor 70 dateren. Opgravingen van enige omvang hebben in dit gebied nooit plaatsgevonden. Vandaar dat de contouren van Batavodurum vaag blijven. De oppervlakte die de plaats besloeg, valt wel ten naaste bij te bepalen. De bewoning zou zich uiteindelijk zelfs over het terrein van het castellum aan het Trajanusplein hebben uitgebreid en op die manier een areaal van tenminste 22 ha ingenomen hebben. Er zijn enkele aanwijzingen dat de nederzetting door één of meer grachten met asymmetrisch profiel, zogenaamde *fossae Punicae*, verdedigd geweest is. Het bijbehorende grafveld lag aan de oostzijde, op de scheiding met het militaire terrein op de Hunerberg. Het is een uitgestrekte begraafplaats – men spreekt van enige duizenden crematiegraven –, die ook weer vooral vóór 70 in gebruik geweest is.

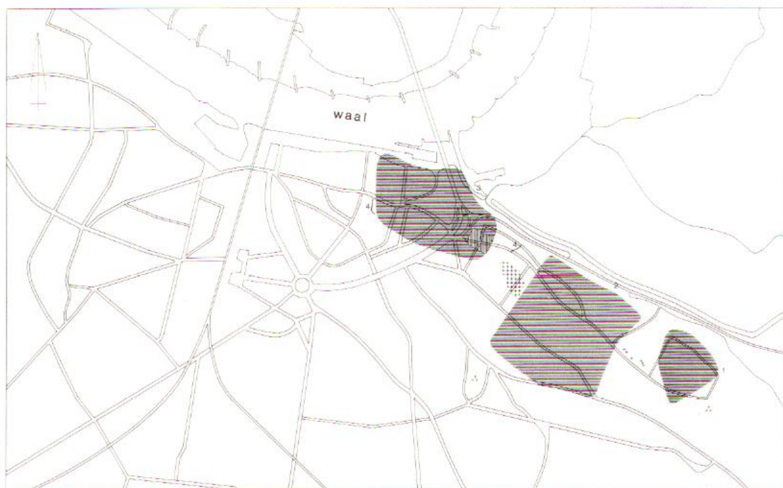
De uitbreiding van een inheemse woonkern over voormalig militair gebied is merkwaardig. Deze betrof, zoals gezegd, het terrein van het castellum aan het Trajanusplein, maar mogelijk was het zelfs nog erger. De vele vroege munten van de Valkhof lijken er namelijk op te wijzen dat het leger in Augusteïsche tijd ook daar gevestigd geweest is.[357] Het is bij de huidige stand van kennis niet mogelijk zich een precieze voorstelling te vormen van de verhouding civiel-militair in het gebied waar momenteel Batavodurum bij voorkeur gelocaliseerd wordt. Een betere locatie valt echter op grond van de beschikbare gegevens niet aan te wijzen. Op de oostelijk aansluitende Hunerberg heeft Batavodurum in ieder geval niet gelegen. Mocht het leger elders al terrein hebben prijsgegeven, niet alzo in het gebied van de grote Augusteïsche legerplaats. Ook al werd deze castra in de periode tussen Augustus en het jaar 70 niet of althans niet intensief gebruikt, de Hunerberg bleef in militaire handen. Sporen van inheemse bewoning zijn er niet aangetroffen.[358] Het zojuist genoemde grafveld overschrijdt de westgracht van de legerplaats niet. De plattegrond van een boerderij die onder de castra gevonden is, kan niet precies gedateerd worden, maar moet wel uit vóór-Augusteïsche tijd stammen. De Hunerberg is onder de Romeinen van burgerlijke occupatie vrij gehouden.

95. Bronzen portretkop van keizer Trajanus, vermoedelijk gevonden in Xanten; Rijksmuseum Kam, Nijmegen

Tot voor kort dacht men bij Batavodurum, of beter Oppidum Batavorum, speciaal aan de Kopse Hof. Dat gebeurde op grond van de resultaten van een oude opgraving die daar had plaatsgevonden. De bij dat onderzoek aangetroffen sporen zijn geïnterpreteerd als afkomstig van een ongeveer driehoekige, met aarden wallen versterkte burcht, waarbinnen ronde en rechthoekige houten huizen.[359] Het lag voor de hand die burcht met Oppi-

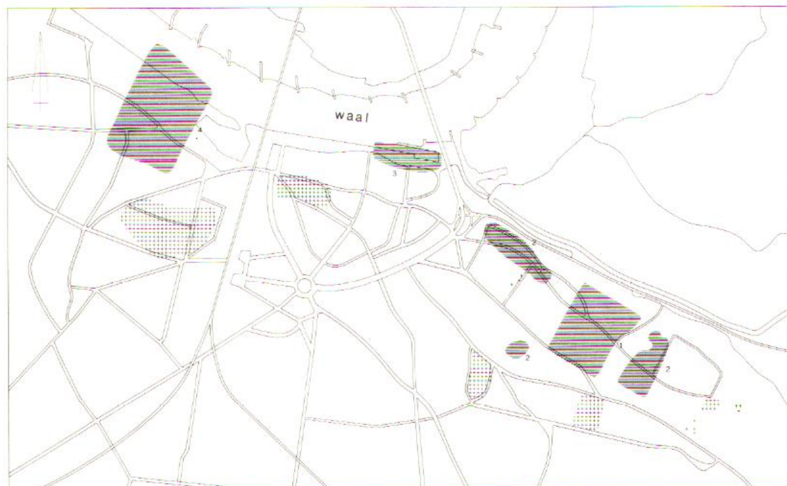
96. Nijmegen, de situatie tussen 12 v. Chr. en 70 n. Chr.; naar Bloemers, Bogaers en Haalebos 1979
1 bewoning op het Kopse Plateau: militaire nederzetting en later civiele bewoning (Batavenburcht?)
2 de grote castra op de Hunerberg
3 de nederzetting op en om het Valkhof: Batavodurum = Oppidum Batavorum? Deze nederzetting heeft zich aan de oostzijde uitgebreid over het terrein van het kleine castellum aan het Trajanusplein (door afwijkende arcering aangegeven)
4 spitsgrachten met asymmetrisch profiel (fossae Punicae)
++ grafvelden

dum Batavorum te vereenzelvigen, vooral als 'oppidum' in de pregnante zin van 'versterkte nederzetting' wordt opgevat. Inmiddels stapelen de problemen wat deze Batavenburcht op de Kopse Hof betreft, zich op. Het is achteraf toch niet zo zeker dat de sporen tijdens de opgraving wel goed gelezen, laat staan goed geïnterpreteerd zijn. De reconstructie van de burcht berust in feite op heel weinig gegevens. Een vesting zonder grachten maakt een vreemde indruk. Bewoningssporen komen niet alleen binnen de 'wallen', maar ook daarbuiten voor. En het voornaamste is dat het er alle schijn van heeft dat de eerste gebruiker van de Kopse Hof het leger geweest is (p. 89). Kortom, de Batavenburcht op de Kopse Hof is voorlopig niet meer dan een schimmige verschijning. Wil men er toch aan vasthouden, dan kan die burcht nooit een oorspronkelijk element van Batavodurum geweest zijn. Hij is immers pas betrekkelijk laat gesticht op terrein dat eerst door de soldaten verlaten moest worden. Er is gesuggereerd dat het een Bataafse vluchtburcht geweest kan zijn uit de jaren 69/70.[360] Zolang echter de burcht zelf niet beter gefundeerd is, blijft ook dit een wiebelige hypothese.

De kennis omtrent Batavodurum/Oppidum Batavorum blijkt dus al met al beperkt te zijn, om het maar eens vriendelijk te zeggen. Een concrete voorstelling laat zich aan deze plaatsnaam nog niet verbinden. Er is geen aanleiding om deze oudste Bataafse nederzetting een stad te noemen. Hoogstens was de eerste aanzet, de voedingsbodem voor een stadsontwikkeling aanwezig. De stammen in het Rijngebied en in Engeland, waarmee de Romeinen te maken kregen, bezaten vergelijkbare nederzettingen. Steden waren het niet.[361]

De vroege vestiging van het Romeinse leger in de nabijheid van Batavodurum, met name de bouw van de Augusteïsche legerplaats op de Hunerberg, was geen alleenstaand verschijnsel. De aanleg van een castra bij de voornaamste nederzetting van de plaatselijke stam was gebruikelijk. Zo bij voorbeeld bij de hoofdplaats van de Cugerni in Xanten, bij Oppidum Ubiorum te Keulen, bij Camelodunum, het centrum van de Trinovantes te Col-

97. Nijmegen, de situatie tussen 70 en 270 n. Chr.; naar Bloemers, Bogaers en Haalebos 1979
1 de gereduceerde legerplaats op de Hunerberg: legio X en andere eenheden; na verloop van tijd grotendeels verlaten
2 canabae van de legerplaats
3 handels(?)nederzetting langs de Waal beneden het Valkhof: onderdeel van de canabae of van Noviomagus
4 kern van de stad Noviomagus
++ grafvelden; het meest westelijke is het grafveld van Hees

chester. Op deze wijze beheerste men het zenuwcentrum van de stam. De eerste tijd schijnt het leger de Hunerberg niet intensief gebruikt te hebben. Pas na de Batavenopstand werd het ernst en werd hier een legioen gelegerd (p. 110). Oppidum Batavorum werd verwoest, ook de archeologische gegevens wijzen op een afbreken van de bewoning op Valkhof/Hunerpark en Kopse Plateau. De civiele nederzetting werd verplaatst naar de vlakte van de Waal ten westen van het huidige stadscentrum. Het bijbehorende grafveld, het grafveld van Hees,[362] lag aan de zuidzijde. Deze nieuwe nederzetting krijgt later de naam Noviomagus (Nieuwmarkt); in het begin droeg zij waarschijnlijk nog de oude naam Batavodurum. De verplaatsing van een hooggelegen inheemse nederzetting naar de vlakte is een procédé dat de Romeinen veel hebben toegepast. De nieuwe agglomeratie verkreeg daardoor een open karakter en de vlakte bood betere ontwikkelingsmogelijkheden. Overigens is de nieuwe situering voor Noviomagus niet onverdeeld gunstig geweest. De stad schijnt van overstromingen te lijden te hebben gehad. Toen de Waal na de Romeinse tijd zijn loop verlegde, verdwenen de resten van Noviomagus voor een deel in het water.
Op de plaats van het oude Batavodurum rond de Valkhof is zeker bewoning overgebleven. Beneden langs de Waal zijn ook nederzettingssporen uit de tijd na 70 gevonden. Waarschijnlijk lag hier een handelswijk, een havenkwartier, waarvan de status echter niet recht duidelijk is. Was het een militaire haven, behoorde hij tot de canabae van het legerkamp, of bleef hier toch in de eerste plaats de haven liggen van de – verplaatste – civiele nederzetting? Allemaal onzekerheid. Onzekerheid ook over het gebruik dat in de periode na 70 gemaakt is van het plateau boven de in de laagte gelegen nederzetting aan de Waalkade. In de 2de en 3de eeuw was de noordrand van het plateau langs de Waalkade met een stenen muur afgezet: gezien zijn onregelmatig verloop een terrasmuur. Het is denkbaar dat de steilkant hier over enige lengte geterrasseerd was, terwijl op de terrassen meer of minder imposante gebouwen gelegen waren.[363] De woonsporen die op de westflank van de Hunerberg, direct ten noordwesten van het castra-

terrein en ten oosten van het Trajanusplein gevonden zijn, worden aan de canabae toegeschreven. Hoewel het dus niet uitgesloten is dat het gebied op en om de Valkhof ook na de Bataafse opstand een onderdeel van de Romeinse agglomeratie Nijmegen bleef vormen en het economische zwaartepunt hier mogelijk zelfs, zeker aanvankelijk, gevestigd bleef, neemt men toch voorshands aan dat de kern van het nieuwe Batavodurum, het latere Noviomagus, naar het westen in de Waalvlakte verschoven werd.[364] Het nieuwe Batavodurum fungeerde ongetwijfeld als bestuurscentrum van het nieuwe departement, de *civitas Batavorum*, dat de Romeinen gecreëerd hadden. Over het tijdstip waarop deze civitas is ingesteld, bestaat nog geen eenstemmigheid (p. 217). Indien dit vóór 70 plaatsvond, moet ook het oude Batavodurum reeds als zodanig gefungeerd hebben. De Hunerberg bleef na 70 in ieder geval volledig militair gebied. De soldatengrafvelden lagen in een halve boog ten zuiden van de castra. Op het Kopse Plateau schijnt nu geen bewoning van betekenis meer aanwezig geweest te zijn,[365] afgezien dan van dat stuk van de canabae dat zich in aansluiting aan de legerplaats over de westrand van dit plateau uitstrekte.
Het wegtrekken van legio X in ca. 105 vormt de volgende cesuur in de ontwikkeling van Romeins Nijmegen. Trajanus had het legioen elders nodig en het gebied van Nijmegen wordt gedemilitariseerd. In de volgende periode hebben hoogstens nog wat kleine troepeneenheden de castra gebruikt. Dit betekende voor de canabae en zeker ook voor het nieuwe Batavodurum een ernstige economische klap. Een gezond Nijmegen was echter voor een goed functioneren van het Romeinse gezag in de Rijndelta noodzakelijk. Daarom stimuleerde de keizer de civiele ontwikkeling ter plaatse door speciale economische maatregelen. Batavodurum kreeg handelsprivileges, het zgn. *ius nundinarum* of marktrecht. Het kreeg waarschijnlijk nu ook zijn nieuwe naam Noviomagus met het vererende toevoegsel Ulpia, dat van de familienaam van de keizer was afgeleid. De plaats, die denkelijk langzamerhand op een stad begon te lijken, had echter nog steeds slechts de status van vicus. Municipium werd de stad pas later. Men weet niet precies wanneer: onder Marcus Aurelius of misschien nog wel later. Officieel heette Noviomagus daarna municipium Batavorum. Het gehele gebied van de civitas Batavorum werd zijn territorium. De verlening van de municipiumstatus zal wel niet veel praktische betekenis meer gehad hebben. Het was vermoedelijk bedoeld als een schouderklopje van het gouvernement, omdat het Bataafse stadje het gered had en de urbanisatiepolitiek hier met succes was bekroond. De castra werd omstreeks dezelfde tijd (ca. 170?) definitief opgegeven. De regering scheen met een gerust geweten de laatste troepen te kunnen wegtrekken. Ook in deze uithoek van het rijk was het civiele element tot volwassenheid gekomen; het scheen zich op eigen kracht te kunnen handhaven. Dat was echter meer schijn dan werkelijkheid. Omstreeks 270 vielen de Franken aan en Noviomagus verdween van de aardbodem.

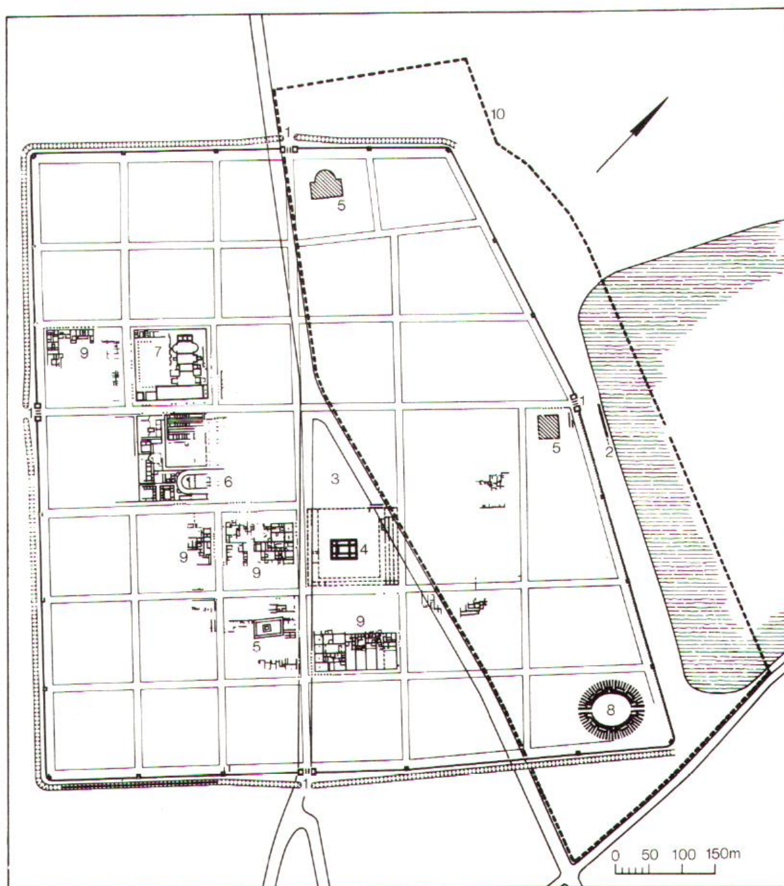
De ontwikkeling van Forum Hadriani, Voorburg, is in hoofdzaken op dezelfde wijze verlopen.[366] Bij de opgravingen op het landgoed Arentsburg is nogal veel inheems aardewerk gevonden.[367] Dit kan erop wijzen dat ook

hier een inheemse, in dit geval dan een Cananefaatse, nederzetting het uitgangspunt vormde. Mogelijk heeft in de nabijheid ooit een militair kamp gelegen – er zijn vrij veel militaire dakpanstempels gevonden – maar zeker is dat niet. De muntvondsten tonen aan dat hier tenminste sedert Vespasianus bewoning, hetzij burgerlijk hetzij militair, aanwezig was; het hoogtepunt lag blijkens de munten in de 2de eeuw onder Hadrianus, Marcus Aurelius en Septimius Severus.[368] Er moet, toen Hadrianus in 120/1 onze streken bezocht, bij Voorburg een min of meer belangrijke nederzetting bestaan hebben. Hij verleende deze het marktrecht en gaf de nu geprivilegieerde plaats de naam Forum Hadriani. Dezelfde economische stimulans dus die wij reeds in Nijmegen ontmoetten. Men kan vermoeden dat ook de achtergronden dezelfde waren: versterking van de civiele tendensen nu het militaire element in de samenleving in dit gebied in betekenis afnam. Forum Hadriani werd, of was al voordien, bestuurscentrum van de civitas Cananefatium. Het kreeg wat later, vermoedelijk onder Antoninus Pius of Marcus Aurelius – in elk geval vóór 162 –, een zelfde schouderklopje als Noviomagus en werd tot municipium verheven met de officiële naam Municipium Aelium (of Aurelium) Cananefatium (MAC). Het stadje is in 270 ten onder gegaan.

De beide *de iure*-steden lagen direct achter de fortenzone langs de grens. Wat verder in het binnenland lagen op Nederlands gebied nog tenminste twee stedelijke nederzettingen: Heerlen en Maastricht. Deze hebben nooit officieel stadsrecht verkregen, maar dat betekent niet dat zij in stedelijke allure voor Forum Hadriani of Noviomagus onderdeden. Voor zover men op grond van de bodemvondsten kan oordelen, lijkt eerder het tegendeel het geval. In zuidelijk Limburg waren blijkbaar de economische omstandigheden zo gunstig dat hier aan knooppunten van wegen min of meer spontaan stadjes ontstonden, waarnaar men van regeringswege verder geen omkijken had. De verlening van marktrecht en later stadsrecht aan de twee steden in het rivierengebied is vooral te beschouwen als een economische steunmaatregel, die noodzakelijk werd toen de impulsen die van het leger uitgingen door terugtrekking van troepen zwakker werden. In deze marginale zone van het rijk moest de urbanisatie gestimuleerd worden, terwijl deze elders meer vanzelf verliep. Forum Hadriani en Noviomagus waren vermoedelijk eerder de zorgenkinderen dan de troetelkinderen van het Romeinse gouvernement.

De stad als nederzettingsvorm

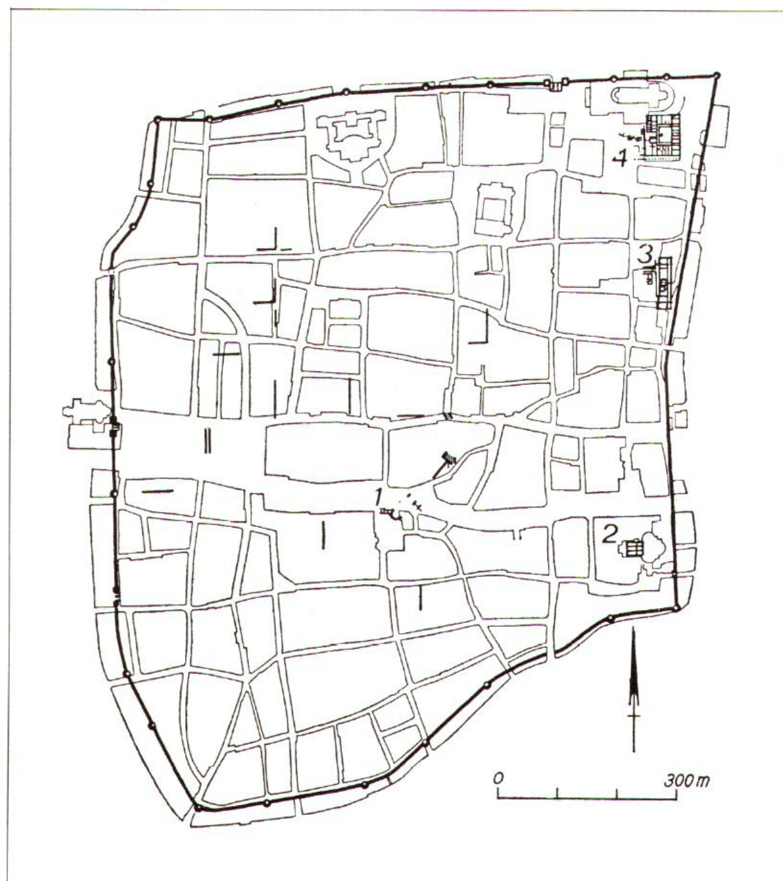
Werkelijk zeer grote steden waren in de oudheid zeldzaam. Rome had in de keizertijd een miljoen of meer inwoners; het was echter ook in dit opzicht een uitzondering. Het rijk telde nog wel enkele andere volkrijke steden, maar die lagen niet in Nederland. De Romeinse steden van ons land waren voor huidige begrippen klein. Hun omvang is wel niet precies bekend, maar Noviomagus schijnt niet veel groter te zijn geweest dan de nabij gelegen castra (ca. 40 ha?). Een gefundeerde schatting van de aantallen inwoners is meestal niet te geven. Het zullen er niet meer dan enkele duizenden geweest zijn. Voor Nijmegen is een aantal van 3000 tot maximaal 5000

98. Xanten, plattegrond van de Romeinse stad Colonia Ulpia Traiana; naar vouwblad *Der Archäologische Park Xanten*, Rheinisches Landesmuseum Bonn
1 poorten in stadsmuur
2 Romeinse Rijnhaven
3 forum
4 hoofdtempel (capitool)
5 tempels
6 paleis (bestuurscentrum)
7 thermen
8 amphitheater
9 woon- en bedrijfsgebouwen
10 grens archeologisch park

gesuggereerd (p. 207). Behalve verschillen in grootte waren er ook verschillen in vorm. Toch hadden de Romeinen duidelijke en welomschreven ideeën van hoe een stad er behoorde uit te zien. Deze ideeën werden vooral in de nieuwe steden, die met name in de westelijke provincies van het rijk ontstonden, belichaamd. Oudere, al bestaande steden pasten zich bovendien geleidelijk aan de Romeinse idealen aan.

Een van de meest opvallende vormkenmerken van 'de' Romeinse stad was de regelmatigheid van haar aanleg. Er bestond een duidelijke voorkeur voor een rechthoekige of vierkante plattegrond, al noodzaakten de terreinomstandigheden vaak om van de norm af te wijken. Dit blijkt bij voorbeeld heel duidelijk uit de plattegronden van Colonia Traiana en Colonia Agrippinensis. De indeling van de stad weerspiegelt een systematische planning. Twee hoofdstraten (*cardo* en *decumanus*) snijden elkaar onder een rechte hoek, meestal ongeveer in het midden. De zijstraten verlopen parallel aan de hoofdassen, zodat de bebouwing wordt opgedeeld in vierkante of rechthoekige blokken (*insulae*). Deze schaakbord-aanleg wordt ook weer met begrip voor locale omstandigheden toegepast. Zo bij voorbeeld in Keulen, waar de noord-zuidhoofdstraat naar het oosten, dat wil zeggen naar de

99. Keulen, enkele elementen van de Romeinse stad Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Romeinse ommuring, maar na-Romeins stratenplan); naar von Petrikovits 1960
1 thermen bij St. Cäcilia
2 Romeinse fundamenten onder St. Maria im Kapitol
3 praetorium onder raadhuis
4 peristylium met Bacchus-mozaïek

Rijn toe, verschoven is. Steden met onregelmatig stratenpatroon kwamen echter eveneens voor, bij voorbeeld het Engelse Chesterton.

Bij grote steden trad in het centrum een zekere city-vorming op. Daar concentreerden zich representatieve en openbare gebouwen, vaak gegroepeerd om pleinen. In Rome is het centrum in de loop van de eeuwen tot een waarlijk monumentaal complex van paleizen en *fora* uitgebouwd. In de provinciestadjes van het westen was het allemaal veel bescheidener, maar ook zij bezaten een representatief centrum in de vorm van een forum. Het stadsforum ligt meestal *aan* en niet *op* het kruispunt van de beide hoofdstraten. Het bestaat uit een gewoonlijk rechthoekig plein omgeven door colonnades en openbare gebouwen. Men vindt er de *curia* (raadszaal), kantoren en ook vaak winkeltjes en een tempel. Engelse fora, die vermoedelijk veel overeenkomst met de Nederlandse vertoond hebben, lijken als twee druppels water op de principia uit een legerplaats, zoals trouwens toch de hele stadsaanleg duidelijk verwant is met die van een militair kamp. Men veronderstelt dan ook dat militaire ingenieurs wel eens de hand in de bouw van een stad gehad hebben.[369] Het forum was het levende hart van de stad. In de *basilica* werd rechtgesproken en vonden ontvangsten plaats. In de curia vergaderde de gemeenteraad. In de kantoren zetelden de ambte-

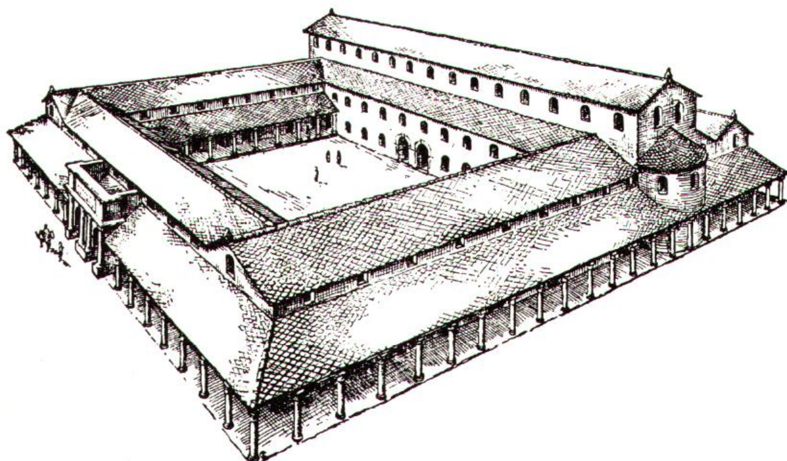
100. Chesterton, Romeins stratenpatroon; naar J.K. St Joseph in Wacher 1966

naren. Op het plein bruiste het zakenleven en ontmoetten de burgers elkaar.

Andere onmisbare openbare gebouwen in een Romeinse stad die zichzelf respecteerde, waren *thermen* (baden) en *amphitheater*. Het amphitheater voor de gladiatoren- en wilde-beestenspelen lag veelal aan de periferie. Grote steden hadden er meer dan één en bovendien nog theaters voor toneelvoorstellingen. De thermen konden kolossale afmetingen aannemen. Het thermencomplex omvat niet alleen de eigenlijke badvertrekken, maar tevens sportaccommodatie in de vorm van zuilenhoven en ook wel zalen voor voordrachten en andere culturele doeleinden. Het badgebouw van een toch betrekkelijk kleine stad als Xanten besloeg een oppervlak van meer dan 1 hectare. Verder trof men op verschillende plaatsen in de stad tempels en tempeltjes aan.

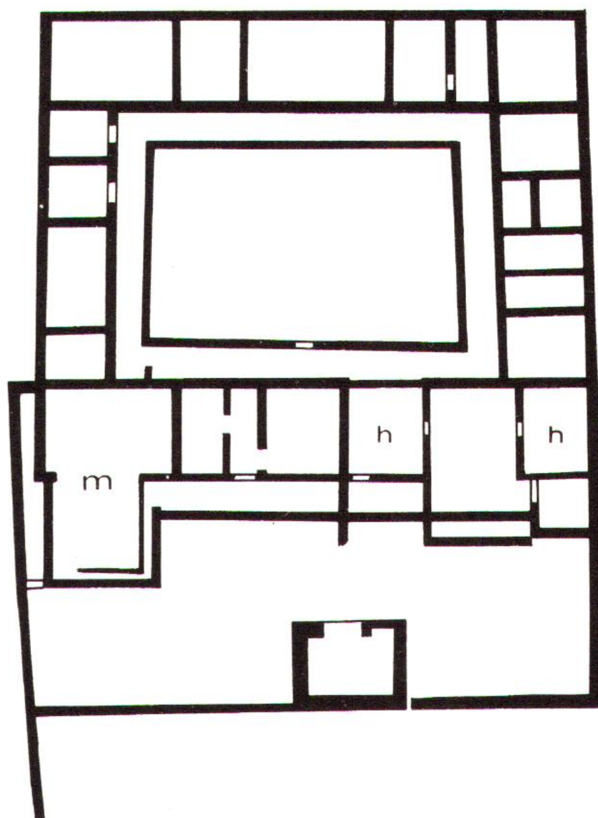
De normale stedelijke woonbebouwing was de laagbouw. Daarnaast kende de Romeinse tijd reeds de hoogbouw in de vorm van flatblokken. Deze kwamen echter alleen in de zeer dicht bevolkte agglomeraties voor. In de binnenstad van Rome verdrongen zich de flats, evenals in de drukke havenstad Ostia aan de Tibermonding. De laagbouw was daar verbannen naar de buitenwijken. Een dergelijke geleding kenden de stadjes in de westelijke provincies niet. Hier was het de laagbouw die het beeld bepaalde. Men kan twee woonvormen onderscheiden: het smalle, langgerekte huis en de brede,

rechthoekige zgn. peristylwoning.[370] De langgerekte woonvorm is te omschrijven als winkel/werkplaats + woning. Het gebouw lag met de korte gevel naar de straat gekeerd. Voorin was de winkel annex werkplaats. De woonvertrekken lagen achterin of op de verdieping. Deze woonvorm komt ook buiten de steden in kleine landelijke nederzettingen voor, zo ook in Nederland (p. 157). Het is mogelijk dat hij in ons gebied op inheemse wortel stoelt en een inheems huistype voortzet. De peristylwoning is zonder twijfel van uitheemse origine. Het is in de vorm waarin hij in onze streken opduikt, een vereenvoudigde uitgave van de mediterrane *domus*. Het peristylhuis doet sterk denken aan een moderne patio-bungalow. Wij hebben dit huistype al ontmoet in de castra van Nijmegen, waar het diende als woning voor de hoge officieren (p. 75). De vertrekken zijn gegroepeerd rondom een centrale hof die door een zuilengang omgeven is. Naar buiten is het een gesloten blok, de vertrekken openen naar de patio. De eigenlijke woonvertrekken zijn vaak gedecoreerd met wandschilderingen en mozaïeken; zij kunnen verwarmd zijn middels het hypocaustsysteem. De vertrekken aan de voorkant waren dikwijls naar de straat geopend en werden dan als winkeltjes en werkplaatsen verhuurd. Het is nog niet duidelijk hoe de beide woonvormen over de stad verdeeld waren. Mogelijkerwijs was het smalle winkel/woonhuis vooral in het centrum – in de omgeving van het forum – te vinden. Naar buiten toe nam de bebouwingsdichtheid af. Het schijnt dat in veel steden de randgedeelten van het eenmaal uitgezette stadsgebied nooit helemaal met huizen zijn opgevuld. Voor de bouw werden veelal locale materialen benut. Hout werd in onze streken veelvuldig toegepast. In Engeland en het Rijngebied ging men geleidelijk op steen en baksteen over. Zo waarschijnlijk ook bij ons, maar de houten vakwerkhuizen met hun leembesmeerde wanden en hun stro- of rode pannendaken zullen het beeld nog lang beheerst hebben.

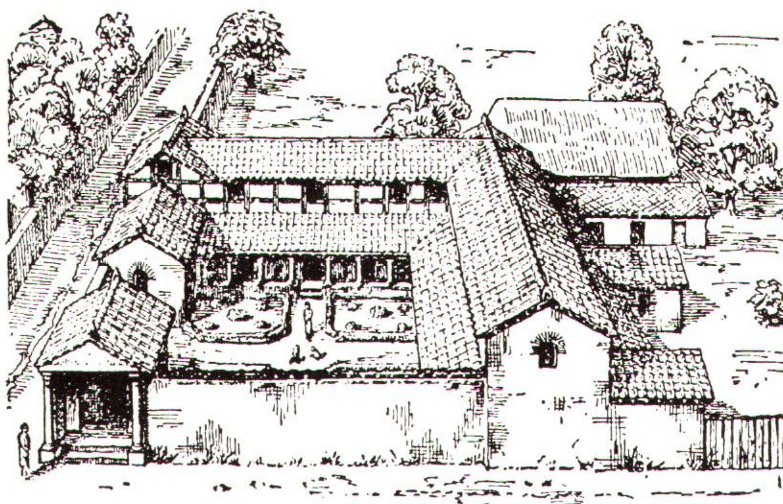

101. Silchester (Calleva Atrebatum), forum; naar Liversidge 1968

102. Caerwent (Venta Silurum), plattegrond van huis VII S: peristylhuis of *domus*; naar Liversidge 1968 (schaal niet aangegeven)
h hypocaust
m mozaïek

Een ander typisch kenmerk van de Romeinse stad waren de colonnades. Zuilengangen omzoomden het forum en werden in combinatie met openbare gebouwen (tempels, amphitheaters, thermen) aangelegd. Houten of stenen colonnades begeleidden in vele steden echter ook de wanden van de voornaamste straten. Zij verbonden het interieur van de woningen en de winkeltjes met de straat en vormden tevens het verbindende element dat de verschillende delen van de stad tot één organisch geheel samenvoegde. De straten zelf waren met grint verhard of – vooral in zuidelijke steden – met steen geplaveid. Zij waren meestal tamelijk smal. De straat was destijds nog het domein van de voetganger. Straatverlichting was een zeer grote uitzondering; na donker kon je beter thuis blijven. Riolering en waterleiding werden veelvuldig toegepast, soms in geperfectioneerde vorm met overkluisde onderaardse riolen, onder- of bovengrondse aquadukten en met fonteintjes als gemeenschappelijke aftappunten op de straathoeken (Rome bezat bij de aanvang van de keizertijd al meer dan 1200 van dergelijke fonteintjes). Een kraan in huis was een luxe. Echt grootse fonteinen konden alleen de grote steden zich permitteren. Kleine steden moesten het wat eenvoudiger doen. Hier dienden stenen of houten putten de watervoor-

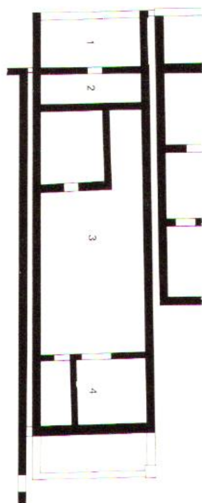
103. Silchester (Calleva Atrebatum), huis I in insula XXIII (reconstructie); naar Liversidge 1968

ziening. In plaats van ondergrondse riolen trof men hier langs of midden over de straat een open afvoergreppel aan.

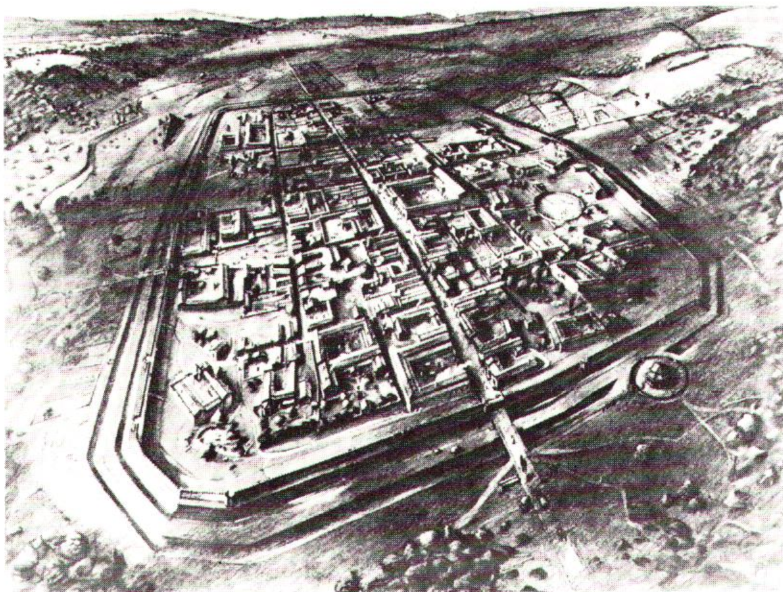
De meeste Romeinse steden hebben een muur met bijbehorende grachten bezeten. De stadsmuur was echter niet een onmisbaar element in de oorspronkelijke opzet van de nieuwe steden die in de Romeinse tijd in de westelijke provincies gesticht zijn. Er zijn er waar de muur wel tot de oorspronkelijke aanleg behoorde; om voorbeelden dicht bij huis te zoeken: Keulen[371] en Xanten[372]. Daar staan echter gevallen als Trier en eigenlijk ook Tongeren tegenover. De Augusteïsche Colonia Augusta Treverorum heeft het tot aan het eind van de 2de eeuw zonder stadsmuur of enig ander verdedigingswerk moeten stellen. Het was in opzet een volledig open stad.[373] De eigenlijke stadsmuur van Atuatuca Tungrorum dateert uit de 2de eeuw, mogelijk uit het laatst van die eeuw. Er is sprake van een zeer vroege aarden omwalling, maar die kan nog behoren tot een stadium dat aan de echte Romeins-stedelijke ontwikkeling voorafging.[374] De Engelse steden werden eerst in de loop van de 2de eeuw versterkt, meestal aanvankelijk omwald en daarna ommuurd.[375] Stadswallen en muren zijn in de eerste plaats verdedigingswerken en geen statussymbolen. De grote lijn lijkt te zijn dat zij pas gebouwd werden als dat om militaire redenen noodzakelijk werd geacht. De vroege ommuring van Keulen en Xanten hangt niet zozeer samen met hun status van colonia (vergelijk de colonia Trier), als wel met het feit dat zij in de verdedigingszone langs de rijksgrens gelegen waren. Meer in het binnenland hadden ook de Noordgallische steden blijkbaar oorspronkelijk een open karakter. In de 2de eeuw, of soms nog later, wordt hier de stadsmuur toegevoegd als een secundair element. Tongeren heeft in de 4de eeuw nog een tweede keer een muur ontvangen, waarbij de stad met meer dan de helft is verkleind.[376]

Voorsteden zoals wij die kennen, in de vorm van villadorpen en slaapsteden, bestonden in de oudheid niet. Langs de wegen die de stad verlieten lagen de begraafplaatsen, die bij de bebouwde kom aansloten. Verder concentreerde zich rondom de steden de 'zware industrie'. De ambachten wer-

104. Caerwent (Venta Silurum), plattegrond van huis XX: smalle, langgerekte huisvorm; naar Liversidge 1968. Schaal 1:500
1 winkel
2 opslagplaats
3 werkplaats
4 woning

105. Caerwent (Venta Silurum), reconstructie van de Romeinse stad; naar Liversidge 1968

den voor een deel ook in de winkeltjes en werkplaatsen in de stad zelf uitgeoefend, maar de grotere bedrijven en vooral de brandgevaarlijke industrieën, zoals de pottenbakkerijen en de metaalgieterijen, werden uit de bebouwde kom geweerd. Tot de industriële buitengordel behoorden ook de eventuele havens. De Rijnhavens van Keulen en Xanten bij voorbeeld waren niet organisch in de stedelijke bebouwing opgenomen, maar door de stadsmuur daarvan gescheiden.

De hierboven gegeven algemene karakteristiek van de Romeinse stad gaat

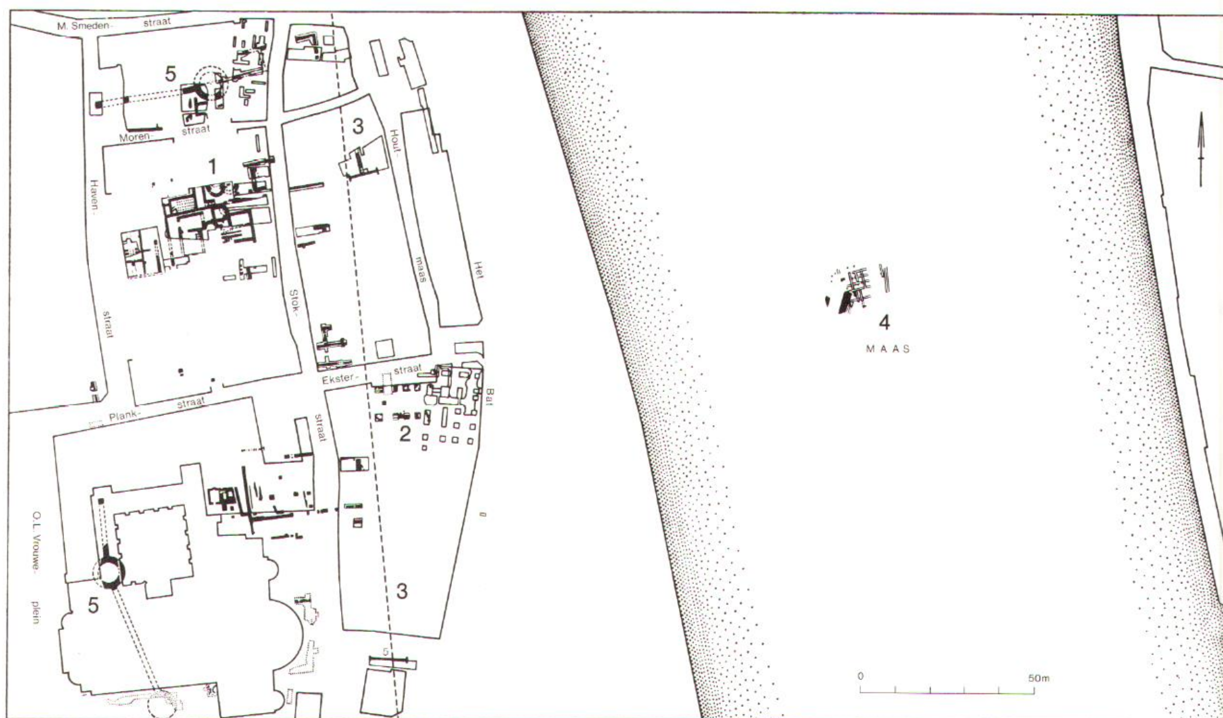
106. Winkeltjes op de zuil van Traianus; naar Richmond in Wacher 1966

in grote trekken ook zeker op voor de Nederlandse steden uit de Romeinse tijd. Wel valt te bedenken dat onze steden heel kleine provincieplaatsjes waren, waar derhalve de specifieke kenmerken van de grote stad ontbraken. Zij konden niet in de schaduw staan van plaatsen als Keulen en Trier, om van Rome maar te zwijgen. Verder is het beeld dat wij ons van de Nederlandse Romeinse steden kunnen vormen, wazig en allesbehalve gedetailleerd. Dat komt omdat er nog maar weinig van over is. Het weinige dat er rest, is bovendien meestal door latere bebouwing overdekt en daarom niet voor archeologisch onderzoek van enige omvang toegankelijk. Hier en daar duikt echter een detail op en bij elkaar genomen tonen de verspreide

107. Maastricht, schematische plattegrond van Romeins Maastricht en Wijk met huidige – sinds de Romeinse tijd enigszins gewijzigde – loop van Maas en Jeker; modern stratenplan; grotendeels naar Sprenger 1948. Schaal 1:10 000

1 4de-eeuws castellum
2 grootste uitbreiding van Romeins Maastricht en Wijk (vooral 2de/3de eeuw)
3 Romeinse snelweg Keulen-Boulogne
4 opgegraven gedeelte van deze weg langs Vrijthof
5 begraafplaatsen

108. Maastricht, Romeinse nederzettingsresten in het Stokstraatkwartier; naar Bloemers 1973
1 thermen
2 palen van 1ste-eeuwse pier(?)
3 Maasoever uit de 1ste eeuw
4 laat-Romeinse stenen brug
5 laat-Romeinse muur met uitspringende ronde torens: het 'castellum'

gegevens die thans beschikbaar zijn, aan dat de stadjes van Romeins Nederland niet van de gangbare norm afweken.

Romeins Maastricht was mogelijkerwijs volgens het bekende 'schaakbord'-patroon aangelegd. Dat wordt tenminste wel eens uit het stratenplan van de huidige stadskern afgeleid.[377] Een dergelijke continuïteit in de aanleg van de stad zou echter impliceren dat het oorspronkelijke Romeinse stratenplan ook na de 4de-eeuwse verkleining van Maastricht tot het zogenaamde castellum nog zichtbaar bleef. Dat is misschien niet onmogelijk, maar nadere bewijzen zouden welkom zijn. In Keulen, waar tot voor kort het Romeinse stratenpatroon nog in grote lijnen bewaard gebleven was, is de continuïteit in de bewoning gedurende de Frankische tijd uitzonderlijk sterk geweest.[378] De tegenwoordige plattegronden van Tongeren en Trier vertonen daarentegen weinig of geen overeenkomst met die uit de Romeinse tijd.
De – min of meer vierkante? – kern van Romeins Maastricht had een oppervlak van ca. 15 tot 20 ha en lag op het terrein dat ongeveer begrensd wordt door de voormalige benedenloop van de Jeker, de Maas, de Grote Staat en het Vrijthof.[379] Bij recente opgravingen is gebleken dat het Vrijthof zelf in de Romeinse tijd niet bewoond is geweest. Wel bevond er zich enige bebouwing langs de grote weg die de noordrand van het Vrijthof volgde: een soort lintbebouwing buiten de eigenlijke stadskern?[380] Verder was aan de andere kant van de Maas een deel van het gebied van Wijk bewoond.

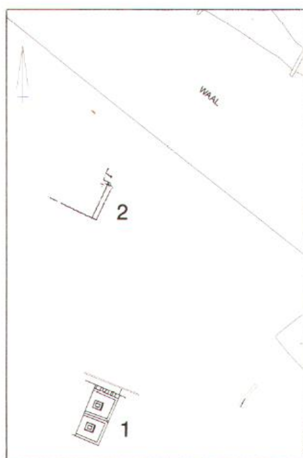

109. Heerlen, schematische plattegrond van Romeins Heerlen; modern stratenplan; naar Van Hommerich 1961. Schaal 1:10 000
1 Romeinse wegen (opgegraven)
2 Romeinse wegen (vermoedelijk beloop)
3 Romeinse gebouwen, waaronder thermen
4 Romeinse pottenbakkersovens
5 begraafplaatsen
6 spitsgrachten

Coriovallum (Heerlen) schijnt een kern met een oppervlak van ongeveer 10 tot 15 ha bezeten te hebben. Deze kern, die ontstaan was op het kruispunt van twee elkaar loodrecht snijdende snelwegen (p. 106), had mogelijk een min of meer vierkante vorm, terwijl men verder evenals in Maastricht met bebouwing langs de wegen buiten de kern rekening moet houden.[381] Het stratenstelsel van Coriovallum vertoont geen 'schaakbord'-patroon. Wat van de grintstraten is teruggevonden duidt niet op systematische aanleg, maar veeleer op 'natuurlijke' groei. Door het aanleggen van parallelstraten en afsnijdingen vond op het snijpunt van de beide hoofdassen een zekere komvorming plaats.

Noviomagus (Nijmegen) was tenminste 40 ha groot. Hier is een regelmatige 'schaakbord'-aanleg zeer waarschijnlijk. In ieder geval wijzen de muurresten die vroeger bij fort Krayenhof gevonden zijn en die dezelfde oriëntatie vertonen als het keurig rechthoekig aangelegde tempelcomplex, in die richting.[382]

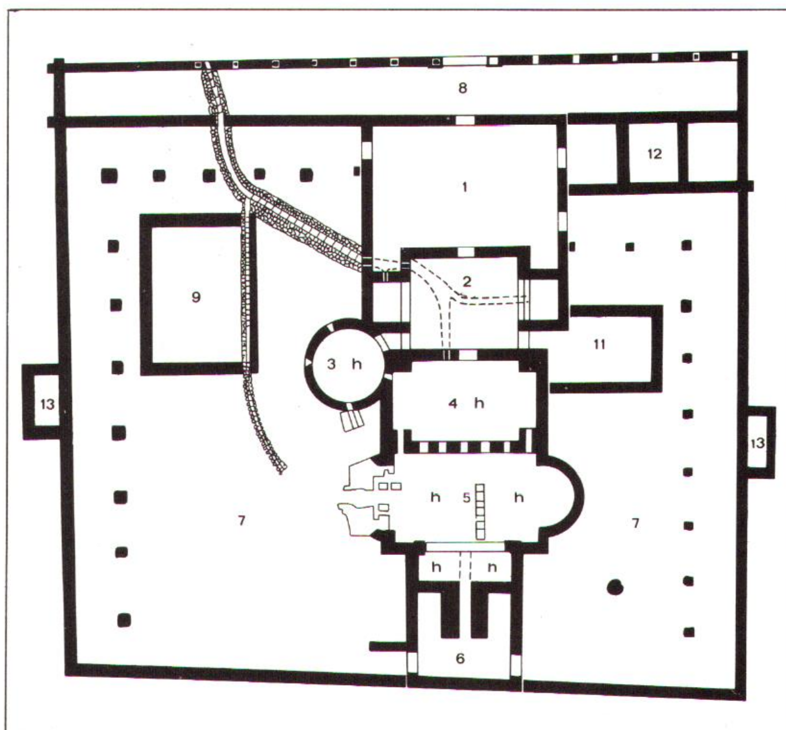
Ook voor Forum Hadriani (Voorburg) is een rechthoekige, regelmatige aanleg waarschijnlijk. Tot voor kort werden de bij Arentsburg gevonden sporen voor de resten van een castellum gehouden.[383] De zeer gewrongen interpretatie van deze bewoningssporen als afkomstig van een castellum

110. Nijmegen, Romeinse muurresten uit de civiele nederzetting in de vlakte (Ulpia Noviomagus); naar Bogaers 1979
1 tempelcomplex (afb. 117, 118)
2 thermen of ook een tempel?

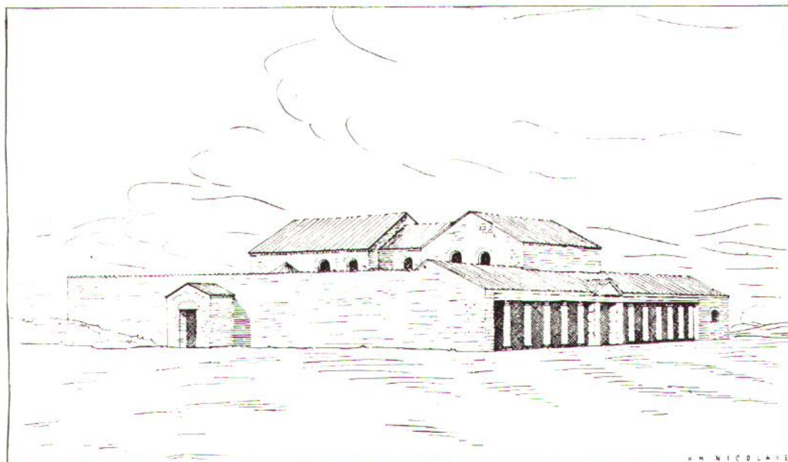
annex vlootstation is echter volkomen onhoudbaar.[384] De gebouwsporen zijn bijna alle volgens twee loodrecht op elkaar staande richtingen georiënteerd. Dit wijst op een regelmatige 'schaakbord'-aanleg. De rechte hoek van het teruggevonden gedeelte van de stadsmuur, die overigens wel niet tot de oorspronkelijke aanleg zal behoren – hij maakt een geringe hoek met de overige nederzettingssporen – ondersteunt die hypothese. De greppel die juist op het midden van de dubbele westpoort aanloopt, zou het tracé van de west-oosthoofdstraat kunnen aanduiden. Hij is verklaard als standgreppel van een binnenmuur die het castellum van het vlootstation scheidde, maar lijkt eerder een afvoergoot langs de as van een straat te zijn.[385] Wat verder naar het noorden heeft vermoedelijk een tweede straat gelopen, parallel aan de eerste: men ontmoet daar een lege strook zonder veel sporen (alleen sporen met sterk afwijkende richting komen hier voor), die aanloopt op een binnen tegen de stadsmuur aangetroffen vierkant funderingsspoor, dat afkomstig zou zijn van een kleine poort.

Het best bekende openbare stadsgebouw is het imposante, waarschijnlijk 2de-eeuwse thermencomplex van Heerlen.[386] Het beslaat een terrein van ongeveer ¼ ha. Binnen een ommuurde hof lag het eigenlijke badgebouw, dat aan de voorzijde (de noordkant) via een naar de straat geopende porticus toegankelijk was. Het badgebouw was oorspronkelijk van het zgn. rijtype, dat wil zeggen: het was een gerekt gebouw, waarin de verschillende onderdelen achter elkaar waren opgesteld: vooraan het *apodyterium*

111. Heerlen, plattegrond van thermencomplex; naar Van Giffen 1948. Schaal ca. 1:550
1 apodyterium
2 frigidarium
3 laconicum
4 tepidarium
5 caldarium
6 praefurnium
7 palaestra
8 porticus
9 zwembassin
11 toiletten
12 zaaltjes
13 zijingangen
h hypocaust

112. Heerlen, thermencomplex (reconstructie); naar Van Giffen 1948

(kleedruimte), dan het *frigidarium* (koudwaterbad) met terzijde het *laconicum* (soort sauna), daarachter het *tepidarium* (lauwwaterbad) en ten slotte het *caldarium* (heetwaterbad), zoals het hoorde aan de zuidzijde; helemaal achteraan bevond zich het *praefurnium*, de stookplaats voor de centrale verwarming, die via het hypocaustsysteem het caldarium, tepidarium en laconicum verwarmde. Bij een latere verbouwing kwam het praefurnium opzij van het caldarium te liggen en werd het badcircuit veranderd en verkleind. Het badgebouw werd links en rechts geflankeerd door *palaestrae* (speelplaatsen). Deze waren aan de noord- en west- respectievelijk oostzijde omgeven door een zuilengang (de zuidzijde had geen porticus – in verband met de bezonning?); zij hadden een eigen toegang aan de west- en de oostkant. De grootste palaestra bezat een openluchtzwembassin van ca. 9 x 5,50 m, gelegen in de noordwesthoek. In de kleinste waren de toiletten uitgebouwd en hier bevonden zich aan de voorzijde achter de porticus drie

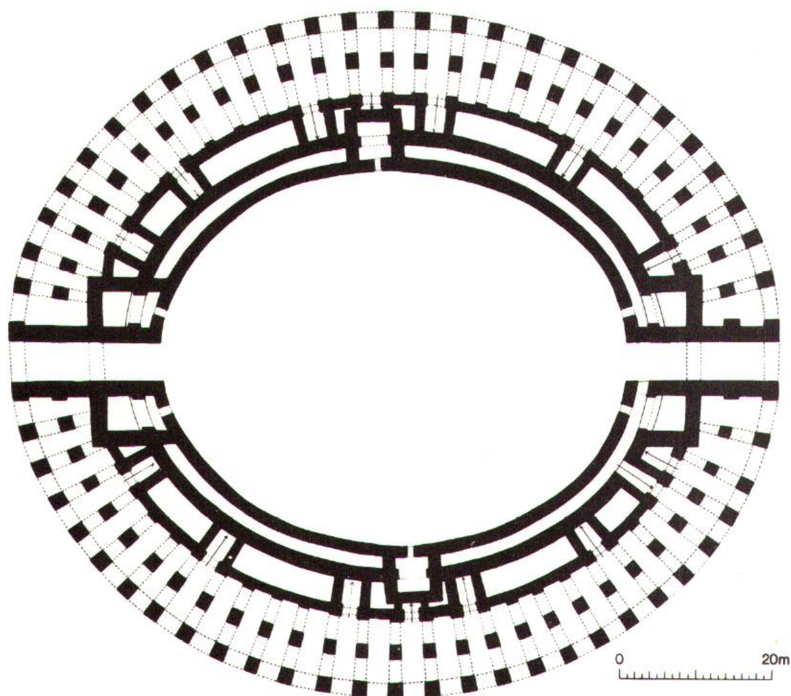
113. Heerlen, opgraving van thermencomplex; naar Van Giffen 1948

vertrekken (voordrachtzalen?). De Heerlense thermen ontstonden in het midden van de 1ste eeuw en bleven tot aan het einde van de 4de eeuw in gebruik. Ook in Maastricht zijn thermen gevonden. De resten ervan kwamen te voorschijn aan de westzijde van de Stokstraat en zijn vooral dank zij de recente opgravingen in het kader van de restauratie van het Stokstraatkwartier bekend geworden.[387] Dit badgebouw behoorde tot het zgn. bloktype: de vertrekken lagen niet alle achter elkaar, maar deels naast elkaar, in een blokvormige unit met kringvormig badcircuit. Deze thermen zijn in de 2de of in de eerste helft van de 3de eeuw gebouwd en in de loop van de 4de eeuw buiten gebruik geraakt. In Nijmegen zijn er aanwijzingen voor een militair badgebouw in of naast de castra.[388] De lange west-oostvleugel van het in de vorige eeuw te Arentsburg opgegraven grote stenen gebouw wordt wel als een badhuis verklaard.[389] Men denkt daarbij aan de badvertrekken van een privé-woning, maar de mogelijkheid dat het openbare thermen waren, blijft bestaan.

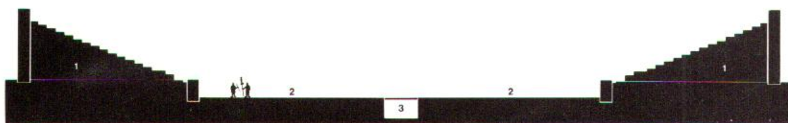
Fora, theaters en amphitheaters zijn bij ons nog niet ontdekt, stond er in de vorige druk. Wat de fora en de theaters betreft is dat, helaas, nog steeds waar. Sinds 1978 kan Nederland nu echter wel op een Romeins amphitheater bogen.[390] In dat jaar werden in Nijmegen de sporen van een aanvankelijk houten, later in steen herbouwd amphitheater ontdekt. Het is maar weinig wat er van teruggevonden is, maar voldoende om het gebouw in hoofdlijnen te reconstrueren (p. 76). Het heeft veel overeenkomst vertoond met het amphitheater in Xanten. Erg groot is het niet geweest: het bood plaats aan omstreeks 5000 of 6000 toeschouwers. In tegenstelling tot Xanten lag het Nijmeegse amphitheater niet in de stad. Het was geen gebouw van Ulpia Noviomagus, maar het bevond zich op militair terrein, in de canabae op de Hunerberg, en moet bijgevolg in de eerste plaats een militair vermaakscentrum, een *amphitheatrum castrense*, geweest zijn. De bewoners van de canabae en ook die van de stad Ulpia zullen er vast wel toegelaten zijn. De aanwezigheid van, speciaal vrouwelijke, burgers kon de feestvreugde immers slechts verhogen. De vondsten uit de toneelkelder wijzen erop dat het amphitheater gedurende de hele 2de eeuw, zo niet nog langer, in gebruik gebleven is; dus ook nog toen de legerplaats al grotendeels of geheel buiten gebruik geraakt was. Toch blijft het wat vreemd aandoen dat dit amphitheater zo ver van de plaats af ligt waar Noviomagus gelocaliseerd wordt. Zou deze stad misschien zelf ook nog een wildebeestenspul bezeten hebben? Dat moet dan nog ontdekt worden. Of zouden wij moeten aannemen dat Ulpia Noviomagus zich tot aan de legerplaats heeft uitgestrekt?[391]

Nijmegen, en in dit geval wel degelijk de civiele nederzetting in de vlakte, heeft nog een openbaar gebouw opgeleverd dat het vermelden waard is. Bedoeld wordt het tempelcomplex, bijna ½ ha groot, dat ongeveer lag waar nu de Kanaalstraat loopt.[392] Het bestaat uit twee ommuurde, tegen elkaar aanliggende hoven met zuilengangen aan drie zijden. In het midden van elke hof lag op een via een trap aan de oostzijde toegankelijk podium een tempel. De tempels waren van het Gallo-Romeinse type: een vierkante cella, omgeven door een porticus. Een klein vertrek in het midden van de oostzijde vormde waarschijnlijk de toegang tot het complex; het is ook wel

114. Xanten, plattegrond van het amphitheater van Colonia Ulpia Traiana; leek veel op dat van Nijmegen; naar vouwblad *Der Archäologische Park Xanten*, Rheinisches Landesmuseum Bonn (zie ook afb. 57, 58)

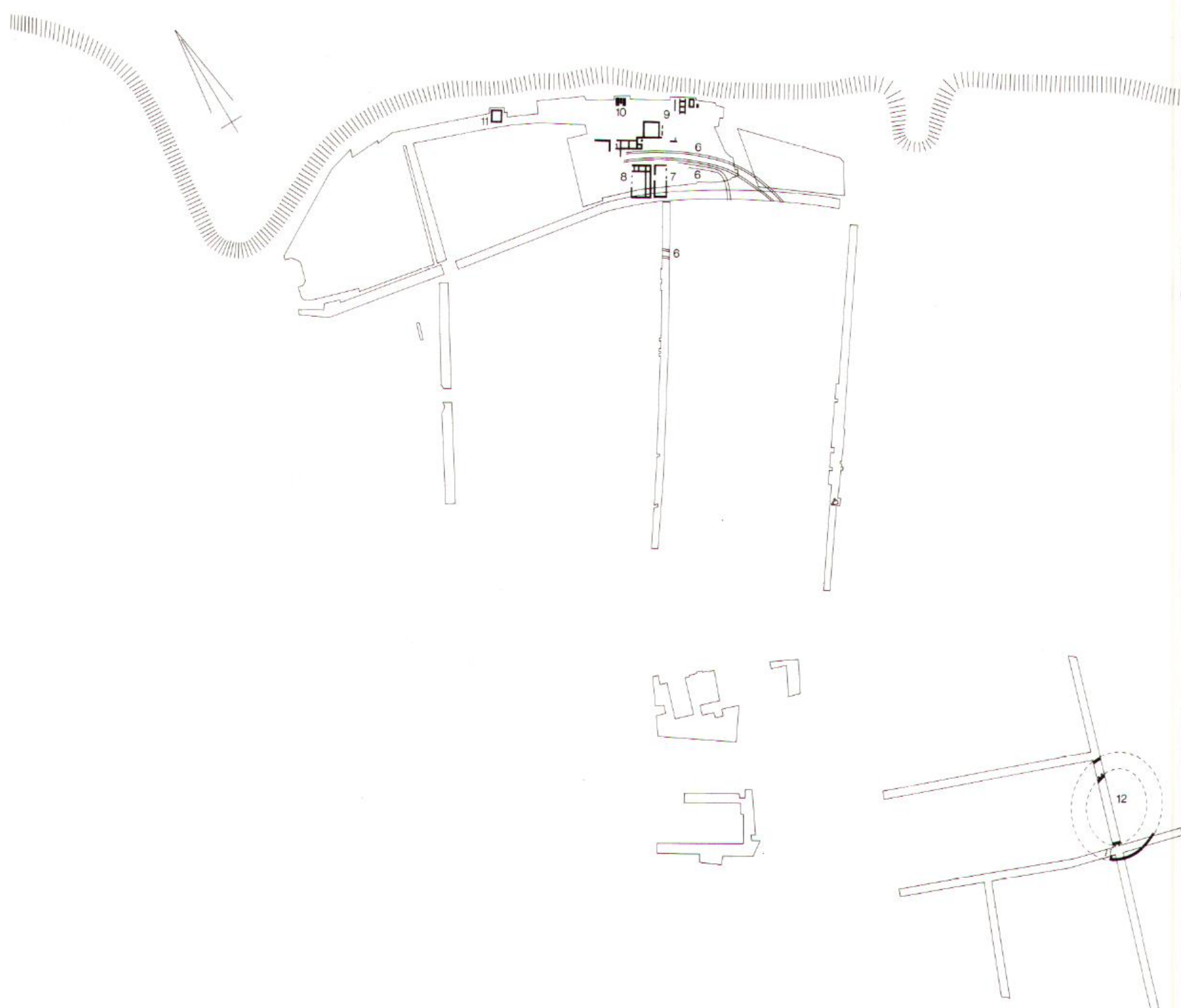

115. Xanten, doorsnede door het amphitheater van Colonia Ulpia Traiana (reconstructie); naar vouwblad *Der Archäologische Park Xanten*, Rheinisches Landesmuseum Bonn (zie ook afb. 57, 58)

voor het heilig slachthuis aangezien. Tegen de noordzijde van het tempeldomein lag een serie vertrekjes: vermoedelijk winkeltjes waar men relikwieën en versnaperingen, afgodsbeeldjes en oesters kon kopen. Even ten noorden van het tempelcomplex is reeds in 1834 een deel van een groot gebouw met nissen in de muren blootgelegd. De functie ervan is niet duidelijk. Men heeft gedacht aan een tempel, maar ook aan een badgebouw en zelfs aan een forum.[393]

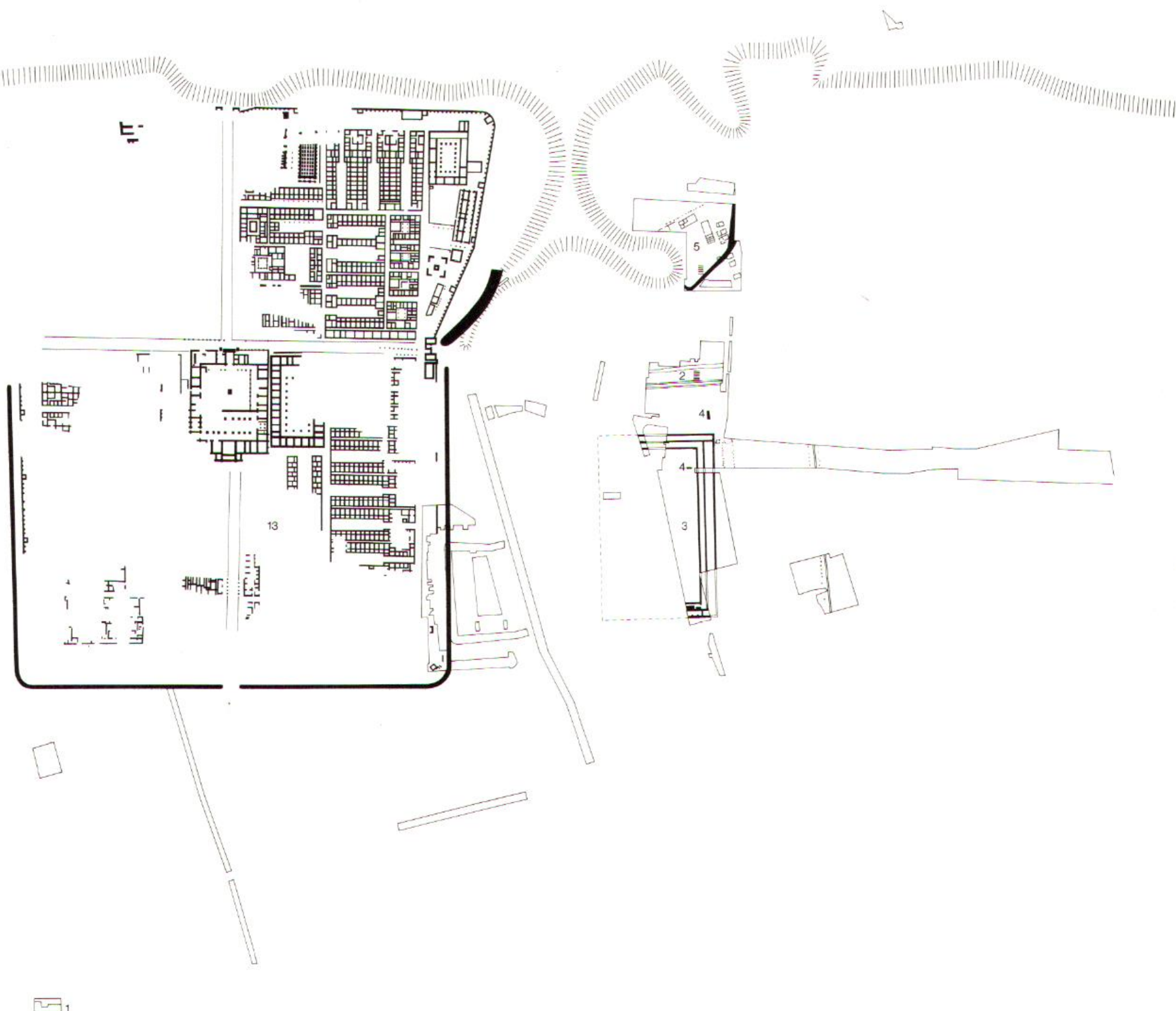
Over de stadshuizen valt helaas nog weinig mee te delen. Uit opgravingen blijkt dat in Maastricht, Heerlen en Arentsburg hout- en steenbouw beide zijn toegepast.[394] Men gebruikte als bouwsteen zowel natuursteen (vuursteen, kolenzandsteen, Kunradersteen) als baksteen. In Arentsburg schijnen houten en stenen gebouwen naast elkaar te hebben gestaan. In Heerlen is vastgesteld dat hier de houtbouw tegen het einde van de 1ste eeuw door steenbouw is verdrongen, waarbij de houten huizen in steen zijn 'vertaald'. Complete plattegronden van stadshuizen zijn er nog bijna niet. De huizen van Coriovallum waren, voor zover bekend, niet van het peristyl-type; het waren eerder vrij smalle rechthoekige bouwsels, die in de breedte in een aantal vertrekken onderverdeeld waren en met één van de korte gevels naar

116. Nijmegen, canabae en amphitheater op de Hunerberg: amphitheatrum castrense; naar Bloemers 1979. Schaal ca. 1:6000

1	opgravingssleuven 1951, 1957-1967, 1971-1978
2, 6	Romeinse grindwegen met bermsloten
3	praetorium?
4	ovens
5	houten huizen en werkplaatsen in canabae
7-9	stenen gebouwen in canabae
10, 11	grafmonumenten?
12	amphitheater
13	castra 5

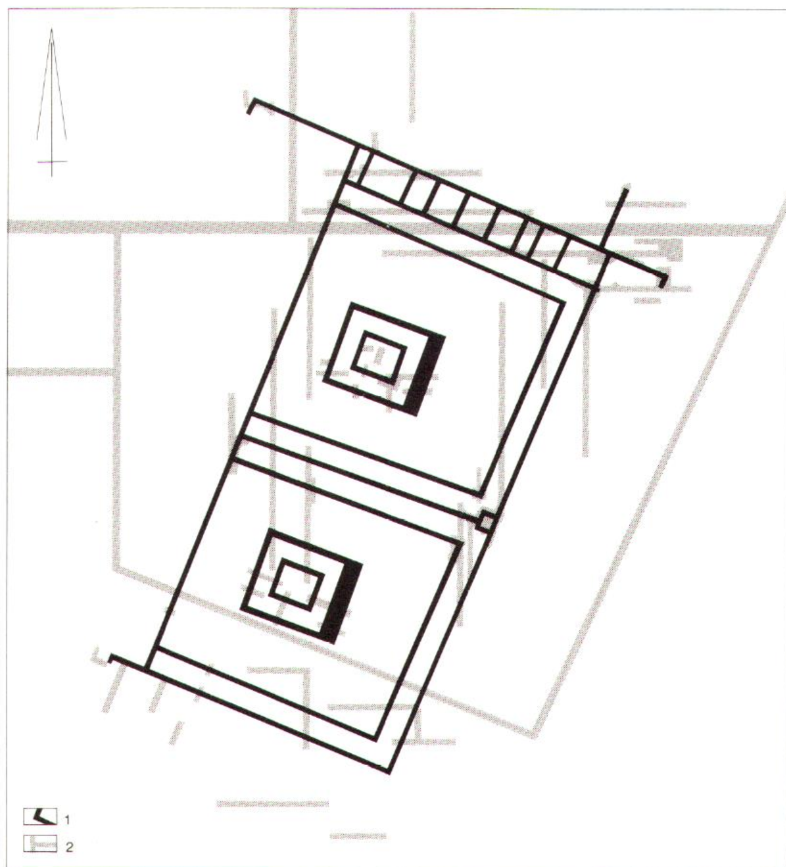
de straat gewend lagen.[395] De sporen van de houten huizen van Arentsburg zijn erg onvolledig en lastig te interpreteren. Helemaal in de noordwesthoek van de nederzetting is echter een vrijwel volledige plattegrond aangetroffen.[396] Deze is afkomstig van een rechthoekig gebouw van ca. 8 x 14 m (eventueel 8 x 19 m, als de 'voorbouw' aan de noordkant wordt meegerekend), dat in drie 'schepen' van ongelijke breedte verdeeld is; twee van de drie schepen zijn in de breedte onderverdeeld. Dit huis ligt met zijn smalle zijde gericht naar de straat die aan de noordkant mag worden aangenomen (p. 148). Achter het huis was kennelijk een soort erf, waar zich greppels, kuilen en vooral waterputten bevonden. De overige sporen suggereren dat de andere houten gebouwen in Forum Hadriani van vergelijkbaar type waren: aan weerszijden van de straten lagen soortgelijke, tamelijk smalrechthoekige huizen op een rij, de gevels naar de straat gekeerd, met erachter erven waarop kuilen en waterputten. Houten putten speelden in de

watervoorziening van Forum Hadriani klaarblijkelijk een belangrijke rol.[397] De plattegronden van de stenen gebouwen van Forum Hadriani zijn ook al onvolledig. Het is niet duidelijk of het privé-woningen dan wel openbare gebouwen waren.

Forum Hadriani is omgeven geweest met een muur en tenminste twee spitsgrachten. Daarvan is tot nu toe de noordwesthoek teruggevonden. De plattegrond van de grote poort met de door rechthoekige torens geflankeerde dubbele doorgang doet sterk denken aan de toegang tot een legerkamp en heeft de interpretatie van de nederzetting als een militair kampement beïnvloed. Burgerlijke en militaire bouwwerken vertonen echter vaker overeenkomsten (p. 139), en zeker bij een stadspoort bevreemdt dat niet. Parallellen voor de poort van Forum Hadriani uit onverdacht civiele nederzettingen ontbreken overigens niet.[398] Het vierkante muurspoor dat ten noorden van de grote poort aan de binnenzijde tegen de stadsmuur is aan-

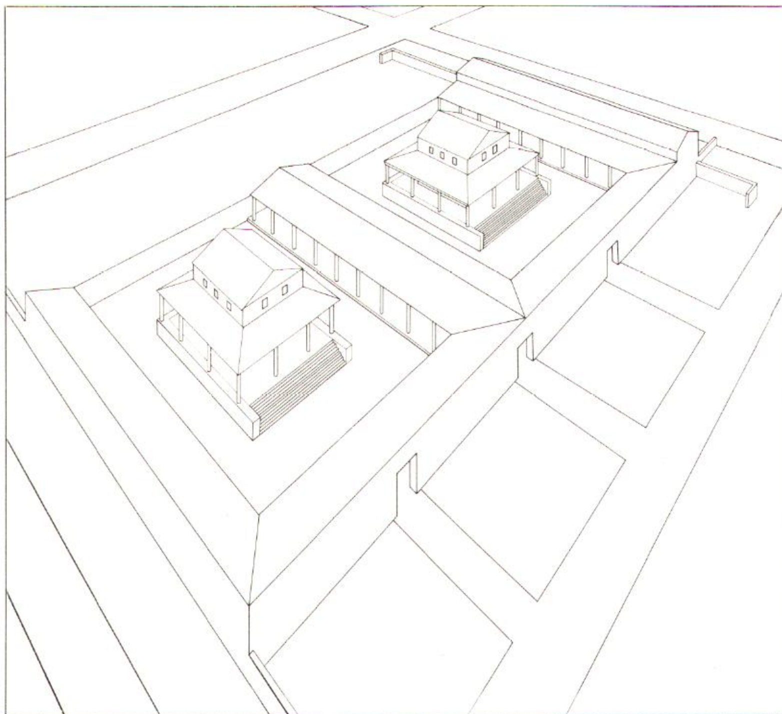
117. Nijmegen, plattegrond van tempelcomplex in Ulpia Noviomagus (zie ook afb. 110); naar Bogaers 1979. Schaal ca. 1:1300
1 muren (deels gevonden, deels verondersteld)
2 opgravingssleuven 1920-1921 (opgraving M.P.M. Daniels)

getroffen, wordt ook aan een poortgebouw toegeschreven. Inderdaad vertonen de beide grachten op dit punt een onderbreking en bovendien lijkt hier een oost-weststraat van de nederzetting uit te monden. Een geringe verdikking aan weerszijde van een smalle onderbreking in het noordelijke muurspoor is eveneens als een aanwijzing voor de aanwezigheid van een poort opgevat, maar dat is niet erg overtuigend. Het is wat merkwaardig dat er geen funderingsresten van torens gevonden zijn. Misschien zijn de twee korte uitsteeksels in de afgeronde noordwesthoek van een toren afkomstig. De muur van Forum Hadriani is niet precies te dateren. Hij behoort naar alle waarschijnlijkheid niet tot de oorspronkelijke aanleg en zou uit het eind van de 2de of de eerste helft van de 3de eeuw kunnen stammen.

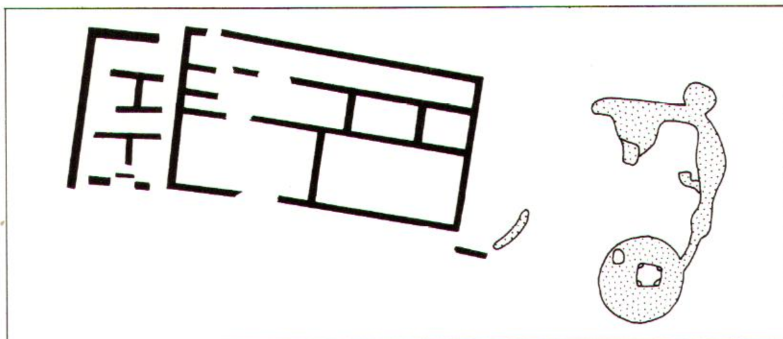
Of Noviomagus altijd een open stad geweest is, blijft nog ongewis. Tot nu toe zijn hier geen sporen van een stadsbolwerk gevonden – men zou behalve aan een muur ook aan een aarden wal kunnen denken –, maar dat zegt onder de gegeven omstandigheden heel weinig. Ook over Heerlen weten wij in dit opzicht niets; men neemt aan dat hier in de 4de eeuw een fort is ontstaan (p. 123). Maastricht heeft een muur met torens bezeten: het zgn. castellum. Deze dateert echter eerst uit de 4de eeuw en behoort derhalve

118. Nijmegen, reconstructie van het tempelcomplex uit afb. 117; naar Bogaers 1979

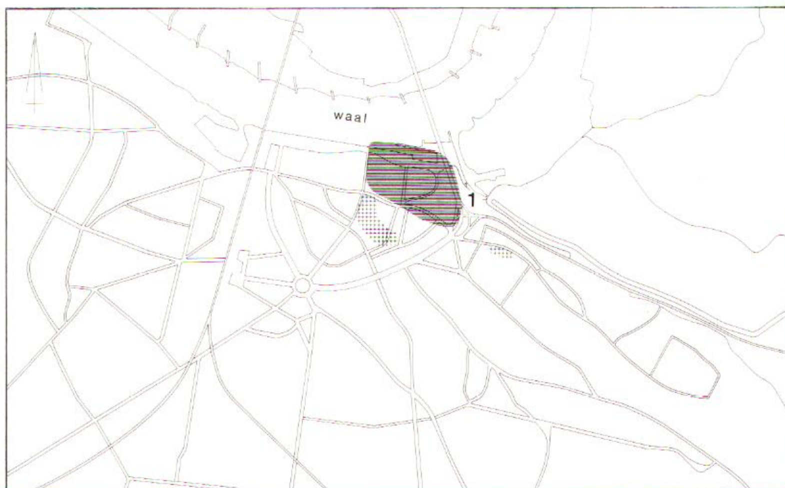
niet tot de bloeiperiode van de stad; hij omgeeft ook slechts een klein gedeelte van het oorspronkelijke stadsgebied. De grafvelden van Nijmegen, Heerlen en Maastricht zijn gevonden op de plaats waar zij verwacht konden worden: langs de wegen die de stad verlieten.[399] Verder is de directe omgeving van de steden nog volledig terra incognita. Alleen van Heerlen valt nog het grote aantal pottenbakkersovens te vermelden, dat in en rondom de nederzetting ontdekt is.[400]

De Romeinse stad kenmerkte zich in ons land niet door grote duurzaamheid. Het was een verschijnsel van nogal voorbijgaande aard. In Heerlen begon de ontwikkeling in het begin van de 1ste eeuw en in Maastricht zeker niet later.[401] Noviomagus en Forum Hadriani gingen eerst tegen het einde

119. Voorburg, plattegrond van houten huis met erf en waterput uit Forum Hadriani; naar Holwerda 1923. Schaal ca. 1:400

120. Nijmegen, de situatie in de 4de eeuw; naar Bloemers, Bogaers en Haalebos 1979
1 nederzetting op en om de Valkhof (militair?)
+ + grafvelden

van de 1ste eeuw van start. De bloeitijd viel in de 2de en in de eerste helft van de 3de eeuw. Het derde kwart van de 3de eeuw bracht voor Forum Hadriani het definitieve einde en eigenlijk geldt dit ook voor Noviomagus. Ook daar ging het stedelijk organisme geheel te gronde en van een werkelijke continuïteit van Nijmegen als stad vanuit de Romeinse tijd tot in de vroege middeleeuwen is geen sprake.[402] De stad in de vlakte werd uiteindelijk verlaten.

Wat er in de 4de eeuw aan bewoning in het gebied van Nijmegen te vinden was, concentreerde zich op het Valkhof en het Hunerpark. Ook de Waaloever direct ten noordwesten van het Valkhof, het oude havenkwartier, schijnt in deze periode in gebruik gebleven te zijn. De laat-Romeinse grafvelden verplaatsten zich naar het terrein van de huidige Broerkerk en naar het noordwesten van de Hunerberg. De 4de-eeuwse bewoning was in elk geval gedeeltelijk militair van aard.[403] Het is niet onwaarschijnlijk dat de laat-Romeinse bewoners van het Nijmeegse gebied grotendeels immigranten vanuit het Vrije Germanië waren: Franken bij voorbeeld, die zich hier als *foederati* of *laeti* hadden mogen vestigen.

Ook voor Heerlen betekende de tweede helft van de 3de eeuw een periode van rampspoed. Hier vond echter een zekere mate van herstel plaats. Er zijn tekenen te over dat de nederzetting in de 4de eeuw nog bewoond was; zelfs de thermen functioneerden nog of weer.[404] Aanwijzingen dat de bewoning te Heerlen zich ook na de 4de eeuw voortzette, zijn er niet.

Slechts in het geval van Maastricht kan men misschien tot op zekere hoogte spreken van een stedelijke continuïteit vanuit de Romeinse tijd tot in het heden. Wel trad ook hier na het midden van de 3de eeuw een sterke achteruitgang op. Het bewoonde areaal schijnt te zijn ingekrompen en het inwonertal zal zijn teruggelopen, maar de bewoning handhaafde zich niet alleen in de 4de eeuw, doch ook daarna. Binnen de muren van het 'castellum' handhaafde zich wellicht ook een zekere vorm van stedelijk leven, al zal het ongetwijfeld niet meer dan een zwakke afglans geweest zijn van dat uit de voorafgaande periode – en zelfs dat is niet bewezen.[405] De continuïteit die er

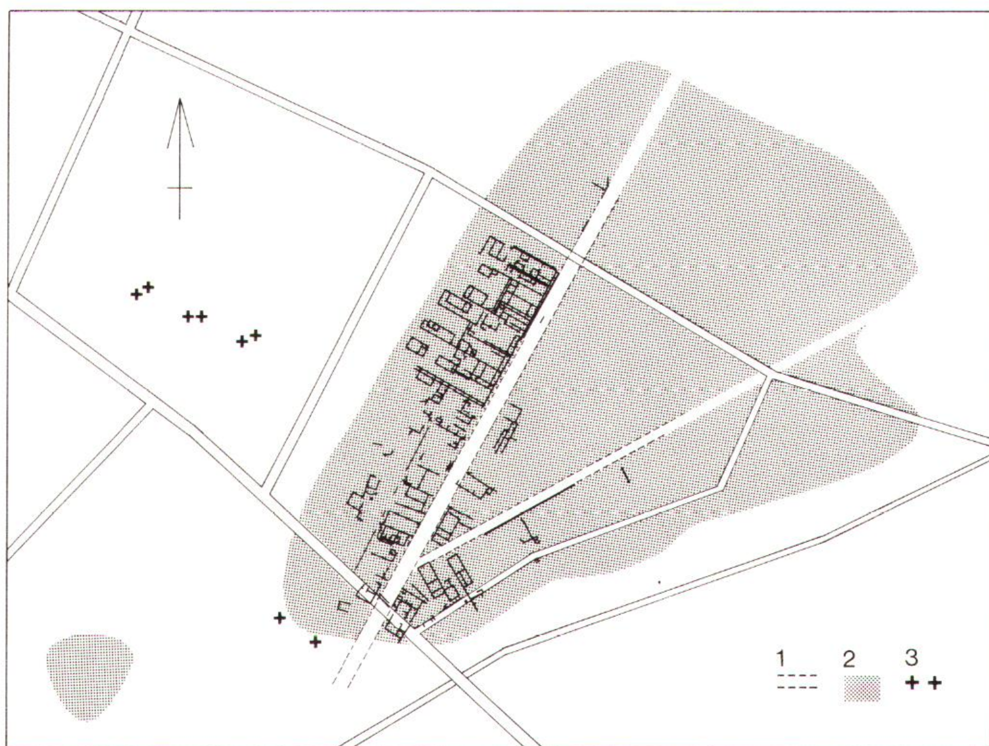
was, is te danken aan het feit dat zich in Maastricht reeds aan het einde van de 4de eeuw de christelijke kerk genesteld had.

De bewoning van het platteland

Dorp en gehucht

Het gebruik van het woord *vicus* in de archeologische literatuur is wel eens wat verwarrend. De term wordt aan de ene kant in staatsrechtelijke zin gebruikt om een nederzetting aan te duiden die geen stadsrechten had en dus geen colonia of municipium was, maar functioneel en morfologisch wel een stedelijk karakter bezat (p. 130). 'Vicus' moet in dat geval met 'stad' vertaald worden. Aan de andere kant wordt de term toegepast op nederzettingsvormen die wij thans als dorpen zouden classificeren; de vertaling moet dan luiden: 'dorp'. Het woord heeft bovendien bij ons vaak de specifieke betekenis van: weg-dorp uit de Romeinse tijd in de provincie Zuid-Limburg. Het is echter bij de huidige stand van kennis onvermijdelijk dat de terminologie enigszins zwevend blijft. De voornaamste oorzaak is dat de Nederlandse dorpen uit de Romeinse tijd nog heel weinig onderzocht en bestudeerd zijn. Een andere oorzaak ligt in het feit dat de overgang van stedelijke nederzetting naar dorp vloeiend was (en is). Wij hebben bij voorbeeld Heerlen en Maastricht tot de stedelijke nederzettingen gerekend op grond van hun vermoede omvang en vooral vanwege de zeer rijke vondsten die er te voorschijn gekomen zijn; Heerlen bezit verder een krachtige claim in de vorm van het grote thermencomplex. Wat nu precies het verschil in omvang, structuur en functie was tussen Heerlen en bij voorbeeld Rimburg, blijft ondertussen een vraag. Het antwoord kan alleen komen van nader oudheidkundig bodemonderzoek.

Rimburg behoort tot een nederzettingstype dat men weg-dorp kan noemen en dat ook elders in het Romeinse rijk veel voorkwam.[406] Een van de best bekende voorbeelden in de buurt van ons land is de vicus Belgica bij Euskirchen-Billig, die een oppervlak van ongeveer 6,5 ha besloeg en aan de vork van twee wegen gelegen was. Deze betrekkelijk kleine agglomeraties ontstonden langs de snelwegen. Het kristallisatiepunt was een markt of een uitspanning van de postkoets. De bebouwing was aaneengesloten en had een gerekte vorm met geringe diepte. Aan beide kanten van de weg lag een rij huizen, eventueel met bijgebouwtjes er achter. De huizen waren van het smal-rechthoekige type dat wij reeds in de stedelijke nederzettingen hebben ontmoet.[407] Zij lagen met de smalle gevel naar de straat en waren meestal in de breedte in een aantal vertrekken opgedeeld: voor, aan de straat, de winkel/werkplaats, achterin het woonvertrek. Als bouwmateriaal diende hout of steen, of hout en steen, dat wil zeggen: houten bovenbouw op stenen voeting. Huizen van het peristyl-type hebben naar het schijnt in deze dorpen niet geheel ontbroken. Hierop wijzen de resultaten van het recente onderzoek te Rimburg.[408] Tempels kunnen in dit soort nederzettingen voorkomen, andere openbare gebouwen schijnbaar niet. Het weg-dorp zal in de provincie Zuid-Limburg zeker meer zijn voorgekomen. Goede kandidaten, maar zeker niet de enige, zijn Catualium (Heel),

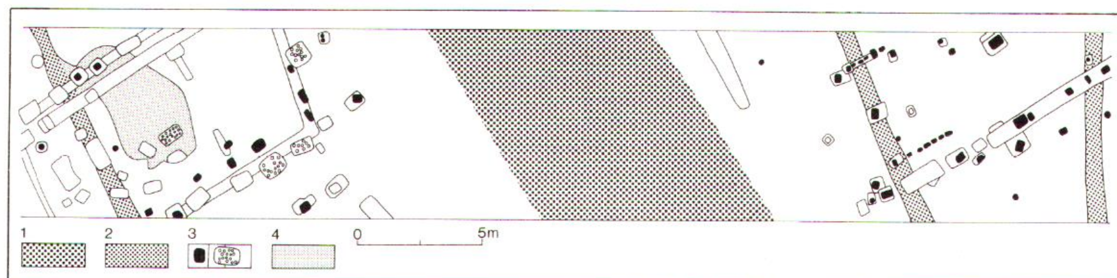

121. Euskirchen-Billig, plattegrond van de vicus Belgica; naar von Petrikovits 1977. Schaal ca. 1:4300
1 Romeinse weg
2 omvang van de vicus
3 grafvelden

122. Rimburg, vicus ter weerszijden van de Romeinse weg Keulen-Boulogne; naar Bloemers 1973
1 grintbed van de Romeinse weg
2 bermsloten uit beginperiode van de weg
3 sporen van houten huizen
4 kuil

Bleriacum (Blerik), Venlo[409], en de 2de/3de-eeuwse burgerlijke nederzetting te Ceuclum (Cuijk), waarvan twee aan de weg gelegen tempeltjes teruggevonden zijn.[410] In Stein is de plattegrond van een *praetorium* of *mansio*, een hotel/uitspanning, opgegraven.[411]

In hoeverre bovengenoemd dorpstype buiten Limburg voorkwam, bij voorbeeld in Noord-Brabant, Zeeland en het rivierengebied, weten wij niet, behalve dan dat de vici van de castella tot dit type behoord zullen hebben. In ieder geval kenden het rivierengebied en de westelijke kuststrook ook andere nederzettingsvormen. Een heel rijtje van die nederzettingen is op- of meestal aangegraven: Nijmegen-Kopse Plateau, Ressen, Bemmel, Heteren, Zetten, Kesteren-Hoge Woerd, Kesteren-dorp, Maurik-Rijswijk, Wijk bij Duurstede, Houten, Rijswijk bij Den Haag, Ockenburgh bij

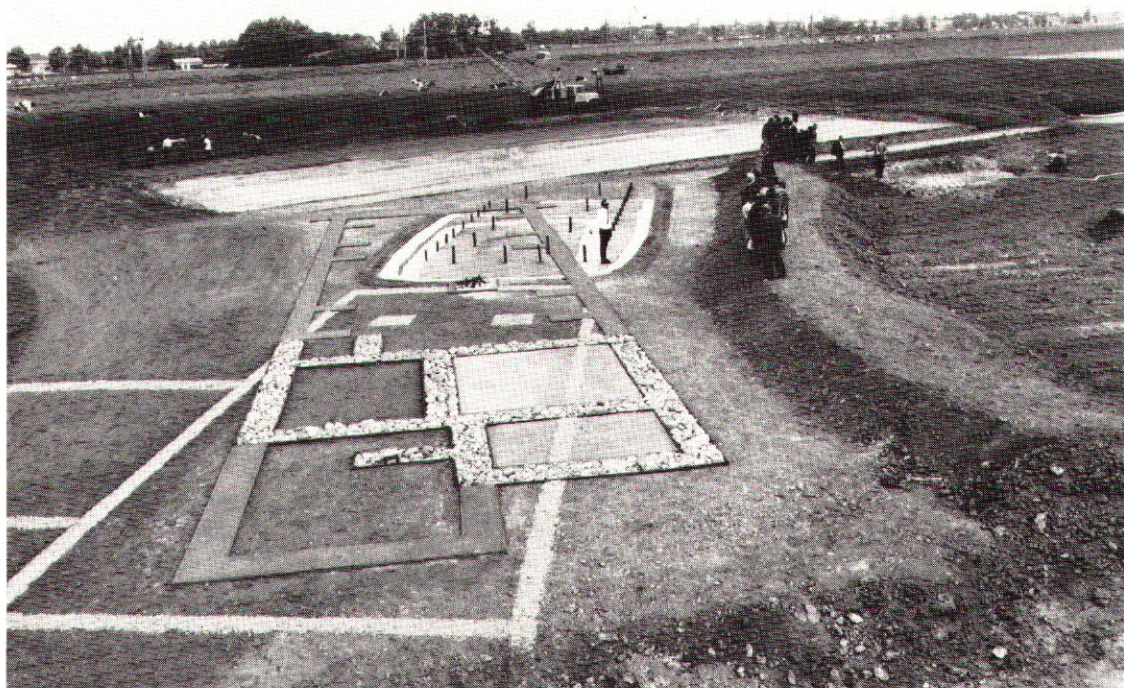

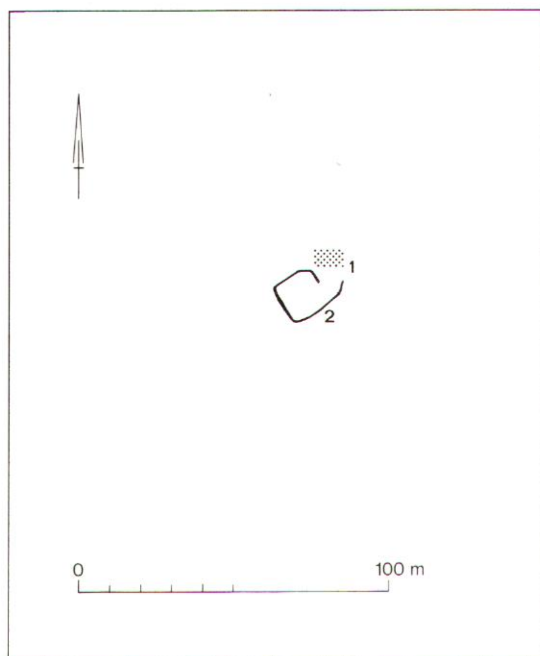
123. Blerik, bronzen schildknop, Medusa-masker in eikekrans, 2de eeuw; Rijksmuseum Kam, Nijmegen

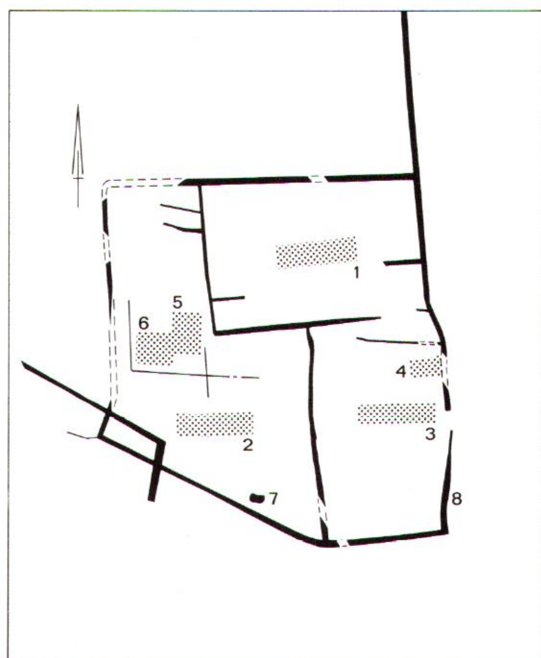

Loosduinen, Naaldwijk, verschillende punten bij Schiedam/Vlaardingen, Spijkenisse, Ouddorp op Goeree, Haamstede-Brabers, waar in de laatste jaren dan nog vooral Ewijk, Druten, Wijk bij Duurstede-De Horden en Jutphaas bijgekomen zijn; dit lijstje zou nog wel met een aantal kleinere waarnemingen uit te breiden zijn, maar wij zullen het hierbij laten.[412] Geen van de opgesomde nederzettingen kan met zekerheid als een echt dorp bestempeld worden, ook al strekken de bewoningssporen zich soms over een aanzienlijk oppervlak uit.[413]

De nederzetting op De Bult bij het Haagse Rijswijk is een van de weinige die nagenoeg volledig zijn opgegraven.[414] Zodoende zijn wij over tenminste één nederzetting uit het land van de Cananefaten uitvoerig ingelicht. De huidige opvatting is dat het in Rijswijk heel eenvoudig begonnen is: met één drieschepig 'Fries' boerderijtje, een werkelijk zeer eenvoudig houten stulpje van niet meer dan ongeveer tien bij vijf meter, waarbij een ongeveer vierkant, met een sloot omgeven erfje aansloot. Dit begin zou vallen omstreeks 30 n. Chr., maar het kan ook wel een of twee generaties eerder geweest zijn. Al spoedig groeide echter uit deze kleine kern een grotere nederzetting, die gedurende de 2de en het grootste deel van de 3de eeuw gewoonlijk bestond uit een drietal woonhuizen plus enkele bijgebouwen. Vanaf het midden van de 2de eeuw was de nederzetting met sloten omgeven. Deze omsloten een driehoekige of min of meer vierkante ruimte – het eigenlijke nederzettingsterrein – en maakten verder deel uit van een veel groter rechthoekig kavelsysteem, dat in rechthoekige blokken van 2 tot 5 ha verdeeld was. Die blokken zijn de akkers, eventueel de weilanden, geweest die tot de nederzetting behoorden. Het buitengebied van de Rijswijkse nederzetting is maar zeer ten dele onderzocht. Het opgegraven stuk

1
2
0
100 m

1
5
6
4
2
3
7
8

124. Rijswijk bij Den Haag, het centrum van de nederzetting met zeven boerderijen die achtereenvolgens op dezelfde plaats gebouwd zijn (reconstructie van de boerderij-plattegronden tijdens de opgraving); naar Bloemers 1969

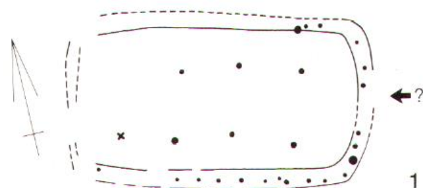
125a. Rijswijk bij Den Haag, het allereerste begin: plattegrond van de nederzetting omstreeks het begin van de jaartelling (periode Ia); naar Bloemers 1979
1 boerderijtje
2 door sloot omgeven erf

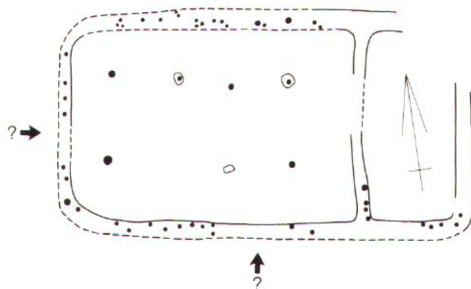
125b. Rijswijk bij Den Haag, plattegrond van de nederzetting aan het einde van de 2de en in het begin van de 3de eeuw (periode IIb); naar Bloemers 1979
1 woonhuis van de eigenaar/beheerder
2, 3 boerderijen met ingebouwde veestal
4 schuur of veestal
5 'tempeltje'
6 spijker
7 waterput
8 sloten

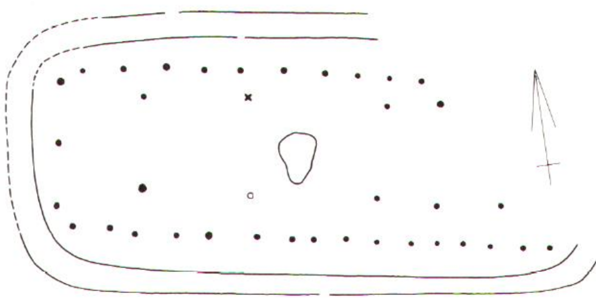
van het kavelsysteem was 13 ha groot, maar deze blokvormige verkaveling heeft zich – veel? – verder uitgestrekt. Ook het nederzettingsterrein zelf was door sloten onderverdeeld, en wel in drie erven, wat vooral in de plattegrond van periode IIb goed te zien is. Op elk erf lag een hoofdgebouw, dat uitsluitend woonhuis was, of waarin woning en stal onder één dak waren samengebracht. De huizen van Rijswijk waren over het algemeen drieschepig van constructie, maar ook enkele eenschepige kwamen voor (p. 173, 180). De huizen en de overige gebouwen in Rijswijk waren, behoudens enkele uitzonderingen, van hout. De erven bezaten in enkele gevallen een waterput, gemaakt van een waarschijnlijk uit het Rhônedal afkomstige wijnfusten. Ook konden er naast de huizen verschillende soorten bijgebouwen voorkomen. Sommige van die bijgebouwen waren grote drieschepige schuren of stallen, die blijkens het ontbreken van een stookplaats niet voor menselijke bewoning gediend hebben. Andere waren graanopslagplaatsen (*spicaria*, 'spijkers') van een in verhouding tot de nederzetting opvallende grootte. Een rechthoekig peristyl-gebouw, dat in de perioden IIb en IIIa (eind 2de/begin 3de eeuw) samen met een spijker op het westelijke erf stond, is als een tempeltje verklaard; een verrassende, maar wel erg onzekere verklaring. De bijgebouwen waren niet gelijkelijk over de drie erven verdeeld. Het noordoostelijke lijkt er in het geheel geen bezeten te hebben. Het hier gelegen huis wijkt ook in een aantal opzichten van de hoofdgebouwen op de andere erven af. Het was volledig woonhuis en had niet als de andere een ingebouwde stal. Bovendien is dit huis in de loop van de tijd bijzonder verfraaid. Het was het enige dat op stenen voeting werd opgetrokken en dat met Romeinse snufjes, zoals centrale verwarming en geschilderde muurdecoratie, uitgerust was. En ten slotte staat juist dit huis precies op de plek waar het eerste houten stulpje van Rijswijk verrezen was. Het ziet er naar uit dat dit deel van de nederzetting meer woon- dan bedrijfsfunctie bezat. De twee overige erven hadden zeker in de eerste plaats bedrijfsfunctie. Toch was hun functie waarschijnlijk niet identiek. Het zuidoostelijke erf omvatte een 'gewone' boerderij met grote stal. Naast het huis lag in de laatste bewoningsperioden nog een aparte stal. Mogelijk legde dit bedrijf zich speciaal op de veeteelt toe. Het hoofdgebouw op het derde erf, in het westen, was van een afwijkend model: eenschepig in sommige bewoningsperioden, in andere drieschepig, maar erg lang met een groot voorhuis en een grote stal. In het laatste geval bezat ook dit bedrijf waarschijnlijk vee. Bij de eenschepige huizen is een veestal niet met zekerheid te herkennen, maar een deel van het huis kan wel als zodanig zijn gebruikt. In ieder geval lagen op het westelijk erf de grote spijkers en het 'tempeltje'. Als het tenminste een tempeltje is, want men zou ook kunnen denken aan een opslagplaats of een werkplaats. De indruk wordt gewekt dat dit westelijke bedrijf naast veeteelt meer de nadruk legde op de landbouw. In ieder geval werd op dit erf de oogst, wellicht speciaal dat deel van de oogst dat niet direct voor eigen gebruik nodig was, opgeslagen. Voorts is het mogelijk dat in dit deel van de nederzetting ook de verdere bewerking van de primaire landbouwprodukten plaatsvond: dorsen en darren van het graan, zuivelbereiding, verwerking van vlees en huiden – deels in het 'tempeltje'? Misschien werd er nog ander handwerk uitgeoefend, zonder dat

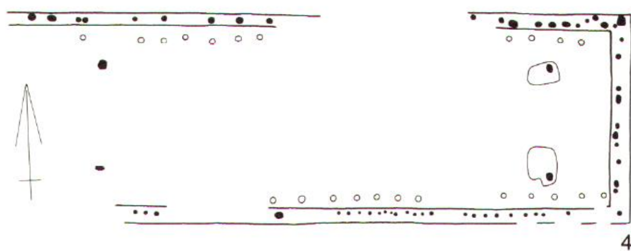
126. Rijswijk bij Den Haag, plattegronden van zes huizen die na elkaar op dezelfde plek gebouwd zijn; naar Bloemers 1978. Schaal ca. 1:250

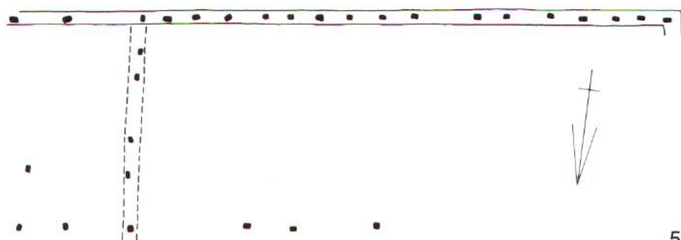
1 huis 14: het eerste boerderijtje van de nederzetting
2 huis 15
3 huis 16
4 huis 17
5 huis 18
6 huis 19: een van de laatste huizen van de nederzetting in zijn laatste verbouwingsfase. Dit huis was in tegenstelling tot alle andere gebouwd op bakstenen (?) voeting. In de aanbouw aan de westzijde was een vertrek (dat met de ingetekende vierkantjes) voorzien van vloerverwarming (hypocaust) en geschilderde wanddecoratie

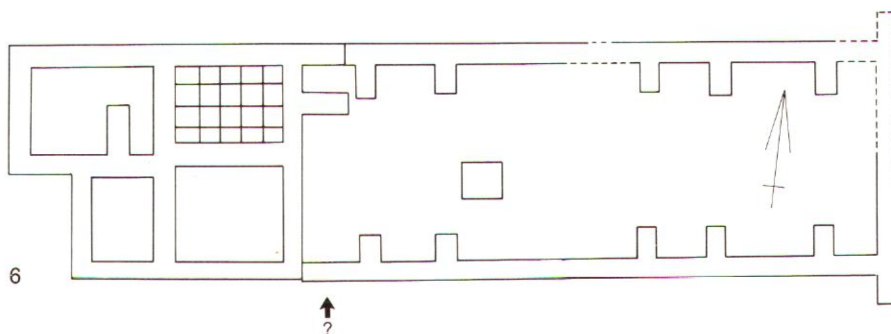

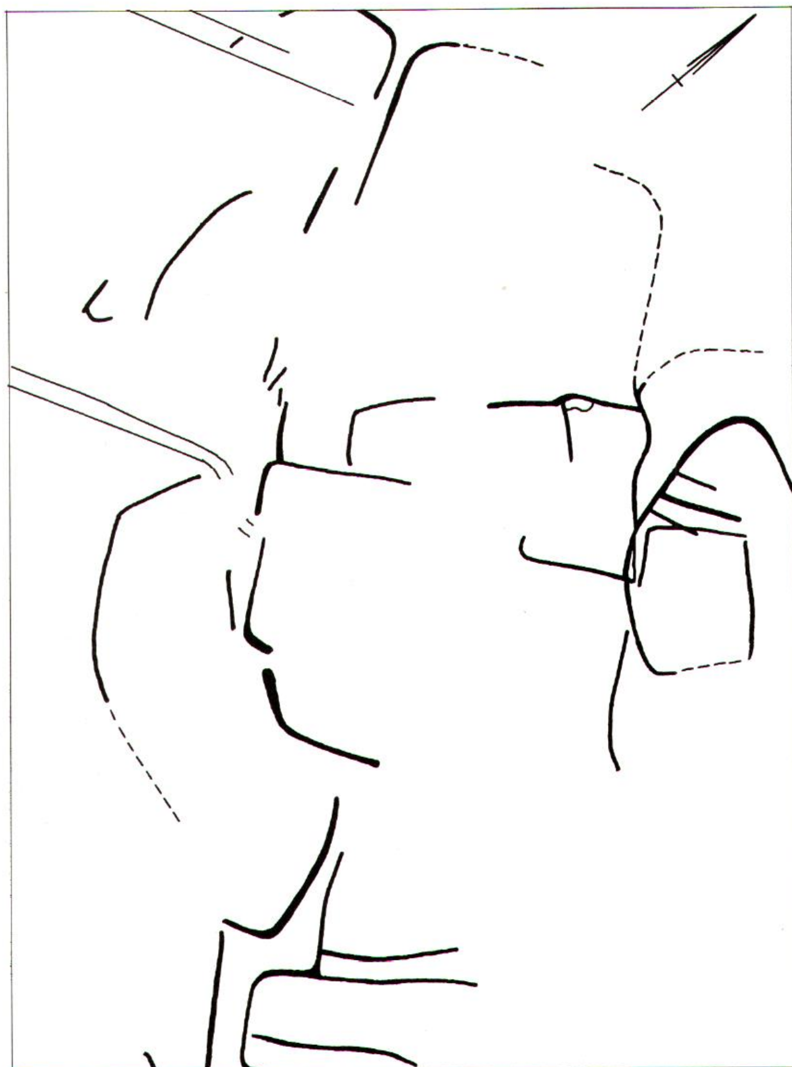
dat overigens duidelijke sporen heeft nagelaten.
Ondanks de stortvloed van gegevens die omtrent de nederzetting van Rijswijk beschikbaar is, blijkt het toch moeilijk om de functie van de verschillende bedrijven binnen de economie van de totale nederzetting in detail te reconstrueren. Er blijven vele vraagtekens over. Eén ding lijkt echter zeker: de drie bedrijven waren niet gelijkwaardig, althans in hun functie niet precies gelijk. Zij waren eerder de samenstellende delen van wat in feite één economisch geheel was. Zij hadden elk een eigen taak binnen dit geheel en vulden elkaar aan. Te zamen vormden zij één bedrijf. Het geheel van de nederzetting op de Rijswijkse Bult is te beschouwen als één centraal geleid agrarisch bedrijf. De Romeinen hebben het waarschijnlijk villa genoemd. En dat niet ten onrechte, gezien de complexiteit van dit uit verschillende onderdelen samengestelde landbouwbedrijf, gezien ook de regelmatigheid van zijn aanleg en de rationele verkaveling van het buitengebied, waar een rechthoekig systeem van sloten voor de in dit lage gebied zo noodzakelijke afwatering zorgde. Misschien zal de eigenaar van een Limburgse villa bij het zien van deze bedoening zijn neus opgehaald hebben. Zij stak wat pover bij zijn eigen landgoed af. Niettemin behoorde Rijswijk waarschijnlijk wel tot het beste van wat in het gebied van de Cananefaten aan landbouwbedrijven tot stand is gebracht. Het was in ieder geval een bedrijf van een zekere omvang en allure. De grootte van het grondbezit is weliswaar niet precies te berekenen, maar naar schatting besloeg het bijbehorende akker- en weideland ten minste 30 en mogelijk zelfs 170 ha.
Ondanks dit alles waren de autochtone tendensen in Rijswijk bijzonder hardnekkig. Tot diep in de 3de eeuw bleef het inheemse uit de hand gevormde naast het Romeinse gedraaide vaatwerk in gebruik: in de 2de eeuw was het zelfs nog in de meerderheid. De inheemse invloed is bijzonder duidelijk in de bouw van de huizen: van begin tot eind overheerste in Rijswijk de Friese, of beter Noordnederlandse, drieschepige bouwwijze, die bij het begin van de Romeinse tijd in het gebied ten noorden van de grote rivieren al een traditie van 1000 jaren achter zich had. De lange as van de

voornaamste gebouwen was in Rijswijk onveranderlijk west-oost gericht. Ook deze één-assigheid in de aanleg van de nederzetting is een inheems trekje. Een ander opmerkelijk feit is de taaiheid waarmee aan de eenmaal gekozen plaats werd vastgehouden. Dat geldt niet alleen voor de afzonderlijke huisplaatsen. Op precies dezelfde plek waar omstreeks 30 n. Chr. – of 30 v. Chr. – het allereerste huisje gesticht was, stond in ongeveer 270, toen het einde kwam, nog altijd een huis! Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er geen ontwikkeling geweest is, of dat deze zich geheel zonder Romeinse invloed voltrok. Het huis uit 270 zag er met zijn hypocaust en wandschilderingen wel wat anders uit dan het houten gebouwtje uit het begin van de jaartelling.

De groei van de nederzetting is tot op zekere hoogte niet spectaculair geweest, zeker niet wanneer men Rijswijk vergelijkt met nederzettingen zoals Wijster en Feddersen Wierde in het Vrije Germanië.[415] Daar ontstond uit enkelvoudige boerenbedrijven (Wijster) of uit een kleine *Flachsiedlung* van enkele boerderijen een groot dorp, dat tientallen bedrijven omvatte. Deze dorpen waren overwegend uit repeterende eenheden samengesteld. Dat wil zeggen: zij bestonden voornamelijk uit in principe gelijkwaardige boerderijen, die vermoedelijk min of meer zelfstandig waren en alle op in wezen dezelfde wijze het volledige – gemengde – agrarische bedrijf uitoefenden. Wel kon binnen het kader van een dergelijke boerengemeenschap zich één bedrijf verheffen om zich tot een 'hereboerderij' te ontwikkelen. In Wijster is die ontwikkeling minder duidelijk te volgen, maar zij voltrok zich waarschijnlijk ook daar, terwijl zij daar in de Feddersen Wierde onmiskenbaar is. Duidelijk tekent zich in de opeenvolgende plattegronden van dat terpdorp het areaal van een *Herrenhof* af: een complex bedrijf met apart woonhuis, met onderhorige boerderijen, met gebouwen die speciale – deels religieuze en voor alle dorpelingen gemeenschappelijke? – functies bezaten, met groepen spijkers ter berging van het oogstsurplus en ten slotte met ambachtelijke en commerciële voorzieningen. Wil men Rijswijk met zo een Germaanse nederzetting vergelijken, dan niet met het dorp in zijn totaliteit, want een dorp is Rijswijk nooit geworden. Maar wel met één element daaruit: met een *Herrenhof* als op de Feddersen Wierde. In dit opzicht verraadt zich wellicht nog het sterkst de Romeinse invloed op de ontwikkeling die in Rijswijk plaatsgreep. Op de Duitse terp ontstond de *Herrenhof* binnen het kader van een dorpsgemeenschap. In de context van het nederzettingssysteem in het gebied van de Cananefaten kon het dorp achterwege blijven. Daar kon zich in het vrije veld een hereboerderij ontwikkelen: een agrarisch bedrijf uit verschillende onderdelen samengesteld, die echter niettemin één samenhangend geheel vormden. Klein begonnen gebruikte de nederzetting de 1ste eeuw om zijn vorm te vinden, de vorm waaraan hij tot het einde, omstreeks 270 n. Chr., vasthield. De eigenaar of beheerder van het bedrijf heeft zonder twijfel in het luxe huis op het noordoostelijke erf gewoond. De boerderijen op de twee andere erven verkeerden, naar men mag vermoeden, in een ondergeschikte positie. Hier stonden de eigenlijke bedrijfsgebouwen. De sociale positie van de bewoners van de verschillende huizen laat zich ondertussen niet precies bepalen. De sterke

inheemse inslag maakt het waarschijnlijk dat het bedrijf in locale handen is gebleven. Zo gezien is de ontplooiing van de nederzetting op De Bult van Rijswijk wel degelijk indrukwekkend. Hier ontstond een villa, maar dan wel een die een adaptatie was van een Romeinse blauwdruk aan de plaatselijke omstandigheden.

De vraag in hoeverre Rijswijk representatief is voor de overige nederzettingen in het Cananefatenland, blijft voorlopig door gebrek aan gegevens moeilijk te beantwoorden. Er waren hier ongetwijfeld meer nederzettingen die in aanleg en karakter met Rijswijk overeenstemden. Deze zijn echter nog niet, en zeker nog niet in detail, onderzocht. In ieder geval vertoonde het nabijgelegen Ockenburgh een zekere overeenkomst. Ockenburgh was misschien wat groter dan Rijswijk; het opgegraven areaal beslaat 8 à 10 ha.

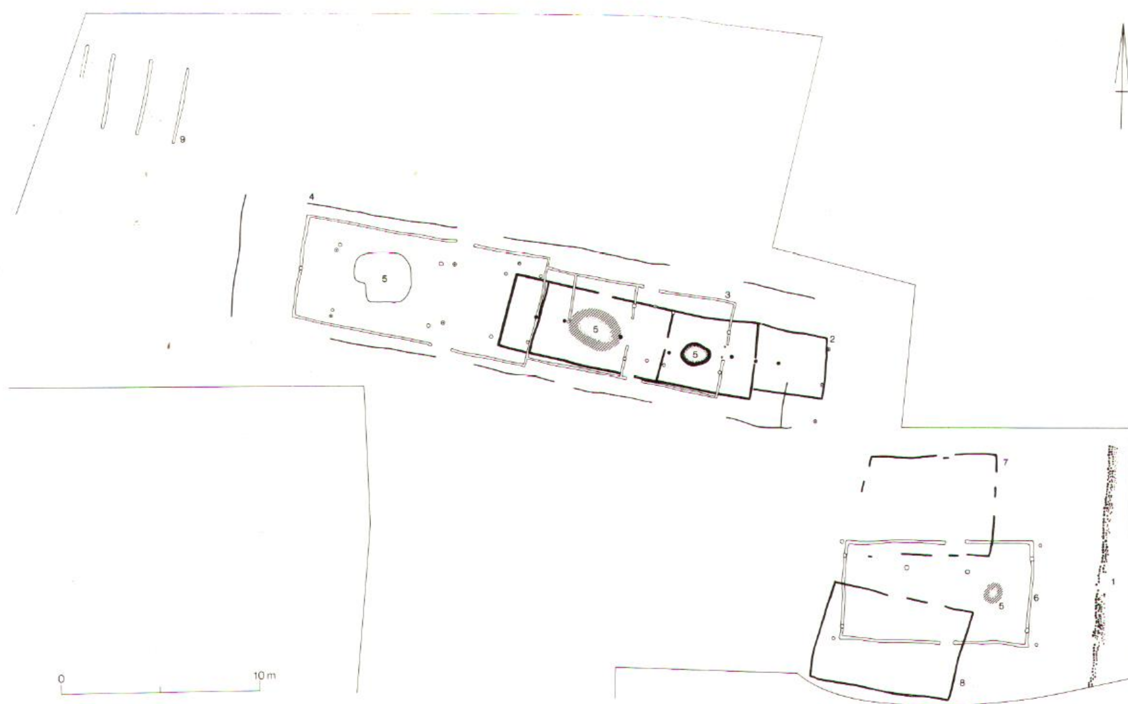

127. Ockenburg bij Den Haag, plattegrond van greppelsysteem; naar Holwerda 1938. Schaal ca. 1:2000

De nederzetting schijnt hier te hebben bestaan uit een conglomeraat van met schuttingen of slootjes en greppels omgeven rechthoekige erven: rondom een min of meer vierkante kern groepeerden zich kleinere omheinde ruimten, waartussendoor weggetjes naar binnen liepen. Het nederzettingspatroon van Ockenburgh laat zich helaas niet in detail reconstrueren en het is volstrekt onmogelijk om vast te stellen hoeveel huizen hier tegelijkertijd gestaan hebben. Het systeem van omheiningen doet echter sterk denken aan het slotenstelsel van Rijswijk en waarschijnlijk waren beide nederzettingen ook wel in andere opzichten verwant.

De enige andere nederzetting in het gebied van de Cananefaten waarover wat meer gedetailleerde informatie beschikbaar is, is die van Kethel bij Schiedam.[416] Zij is overigens niet volledig opgegraven, zodat een totaal overzicht ontbreekt. Ook staan aanvangs- en einddatering niet vast. De nederzetting was in elk geval gedurende de 2de eeuw bewoond. Het onderzochte gedeelte laat een bedrijfje zien bestaande uit een houten boerderijtje met woongedeelte en stal onder één dak, vergezeld van een losse schuur en, tenminste in één van de bewoningsfasen, een spijker. Bewoningsfasen waren er in elk geval drie. Ondanks verbouwingen en verandering van bouwstijl – de oudste boerderij was tweeschepig, de volgende waren drieschepig – bleven de bedrijfsgebouwen op hun plaats. Vlechtwerktuinen omheinden het erf. Er is een overeenkomst met Rijswijk in de inheemse bouwtrant van de huizen. Maar de verschillen zijn groter. Geen spoor van Romeins comfort: hier geen verwarming of wanddecoratie. De Kethelse boerderij is ook veel kleiner dan de gelijktijdige uit Rijswijk. Het ziet er allemaal veel armoediger uit. Het is jammer dat wij niet zeker weten of de opgegraven boerderij van Kethel deel uitmaakte van een groter geheel, dan wel een afzonderlijke, individuele eenheid vormde. Het laatste is het waarschijnlijkst. Wij houden het erop dat de boerderij plus bijgebouwen van Kethel als een apart, compleet bedrijf mag worden opgevat. Een klein enkelvoudig bedrijfje dus – er kunnen er meer in de directe omgeving gelegen hebben – en niet, zoals in Rijswijk, een complex en omvangrijk landbouwbedrijf. In Kethel zal men niet gauw in de verleiding komen van een villa te spreken. De ontwikkeling is hier, schijnt het, blijven steken in het eerste, 1ste-eeuwse, Rijswijkse stadium, toen ook daar nog slechts één of meer kleine, geheel inheemse boerderijtjes zonder klaarblijkelijke samenhang in het open veld stonden. Het verschil in ontwikkeling is zeker voor een deel in de verschillende landschappelijke omstandigheden te zoeken. Te Rijswijk vruchtbare, in voor-Romeinse tijd afgezette klei; in Kethel veen tot vrijwel aan het oppervlakte, met slechts een dun marien kleilaagje er over, aan de oever van een stroompje. Met takkebossen en kleizoden moesten de bewoners zich hier te weer stellen om te voorkomen dat hun huisje in de drassige ondergrond verzonk. Een marginaal gebied met voor bewoning en bedrijfsvoering minimale mogelijkheden.

En nu naar het midden- en oostelijk deel van het rivierengebied: de woonstreek der Bataven. Daar is inmiddels de voorspelling uit vorige edities uitgekomen. Inderdaad blijkt het met de Bataafse nederzettingen wat mee

128. Kethel bij Schiedam, vereenvoudigde plattegrond van de nederzetting (slechts gedeeltelijk opgegraven); naar Modderman 1973.
1 palissade langs waterloop (de erfomheiningen zijn weggelaten)
2 boerderij periode 1
3 boerderij periode 2
4 boerderij periode 3
5 stookplaatsen
6 bijgebouw periode 1
7 bijgebouw periode 2
8 bijgebouw periode 3
9 spijker

te vallen. Voorheen stonden zij bij archeologen in een kwade reuk. Het eerder als bewijs daarvan gegeven citaat uit 1949 is te mooi om het nu weg te laten: 'De plattegrond van een Bataafse nederzetting wordt tenslotte nooit meer dan een wirwar van paalgaatjes', en: 'Er schijnen daar steeds een massa hekken en schuttingen geweest te zijn, die kris kras in alle richtingen en in de grilligste bochten liepen. Men kan zich zo'n Batavendorpje niet rommelig en onregelmatig genoeg voorstellen'.[417] Zo erg was het, naar in de laatste jaren wel is komen vast te staan, dus niet. Ook de Bataven konden in de Romeinse tijd best keurige agrarische nederzettingen aanleggen. Helaas steekt het onderzoek van hun woonplaatsen nog geheel in de aanvang. De onlangs op verschillende plaatsen begonnen opgravingen 'lopen' nog. Dat betekent dat er nog geen uitvoerige verslagen verschenen zijn; nederzettingsplattegronden zijn, afgezien van die van Druten, tot op heden niet gepubliceerd. Een goed overzicht van de landelijke nederzettingsvormen in het centrale en oostelijke rivierengebied is dientengevolge nog niet te geven. Wel is al duidelijk geworden dat de Romeinse tijd daar een verscheidenheid van nederzettingstypen gekend heeft.
De aanwezigheid van grote gesloten dorpen, zoals die in deze periode in het Vrije Germaanse gebied ten noorden van de grote rivieren ontstonden, is nog niet aangetoond. Waarschijnlijk zijn zij er ook niet geweest. Sommige Betuwse nederzettingen lijken zeer klein geweest te zijn. Maurik-Rijswijk (ca. 0,4 ha) en Zetten (ca. 0,5 ha) zijn volgens hun opgravers vrijwel com-

1
2
3
4
5
0
20 m

pleet onderzocht. Is dat juist, dan kunnen daar hoogstens een paar boerderijen tegelijk gestaan hebben. Men zou nog liever aan enkelvoudige, uit één boerderij met bijgebouwen bestaande bedrijfjes willen denken. Andere besloegen veel grotere arealen, maar zonder dat daar in de gevallen waar dit tot nu toe kon worden nagegaan, sprake was van iets dat op komdorpen leek.

Nederzettingen als in boven aangehaald citaat bedoeld, kwamen overigens wel voor. Hun meest opvallende kenmerk zijn de concentraties van grote aantallen paalgaten, die de archeologen tot razernij brengen. Het mag namelijk maar steeds niet gelukken in die 'paalgatenzwermen' ondubbelzinnige huisplattegronden te onderscheiden. Het enige dat men herkennen kan, zijn de plattegronden van talrijke vierkante of rechthoekige gebouwtjes, die uit vier, zes of nog wat meer paalgaten bestaan en die men gewend is als 'spijkers' te verklaren: als schuurtjes of rekken voor de berging van de oogst.[418] Dit beeld was al bekend uit Ressen-Woerd, Zetten en heel duidelijk ook van even over de landsgrens in Weeze-Baal (Kreis Geldern).[419] Ook Heteren is er een voorbeeld van. Daar lagen, naar verluidt, de bewoningssporen binnen een vierkant of rechthoekig areaal met zijden van ca. 100 x 100(?) meter, dat door een complex van smalle greppels omsloten werd. Dezelfde verschijnselen zijn nu ook in Ewijk waargenomen. Op de laatstgenoemde plaats dateren deze sporen uit de voor-Romeinse IJzertijd. Het is mogelijk dat de nederzettingsvorm met paalgatenzwermen en vele spijkers vooral tot die periode behoorde en hoogstens nog in het begin van de Romeinse tijd voorkwam, in feite dus eerder een prehistorische dan een provinciaal-Romeinse bewoningsvorm was. Zonder nadere gegevens is het niet mogelijk hierover zekerheid te verkrijgen. Onzeker blijft voorlopig ook het karakter van deze nederzettingen. Het is denkbaar dat zich in de paalgatenzwermen de plattegronden verschuilen van boerderijen met een eenvoudig grondplan: bij voorbeeld van rechthoekige huizen met een één- of tweeschepig interieur. Ressen-Woerdhuis A zou een tweeschepig gebouw van 6 x 9 m geweest zijn, en ook in Heteren zou een tweeschepig huis, van 11 x 5,5 m, gevonden zijn. Anderzijds is het evenmin uitgesloten dat het op de voorgrond treden van de spijkers in de opgravingsplattegronden aan de realiteit beantwoordt. Misschien bestonden deze nederzettingen inderdaad overwegend uit opslagplaatsen voor veldvruchten. Dan zou men kunnen gaan denken aan een soort van centrale depots voor landbouwgewassen, al dan niet door omheiningen afgeschut. Er blijven echter na aftrek van de voor de reconstructie van spijkerplattegronden bruikbare paalgaten binnen de paalgatenconcentraties nog wel erg veel ongebruikte paalgaten over. Deze laatste hypothese is dan ook voorshands nog uiterst ongewis. Hoe het zij, de enige nederzettingsvorm in Batavia was het niet.

Anders was bij voorbeeld de woonvorm die men op een van de Romeinse woonterreinen bij Wijk bij Duurstede op het spoor is. Bedoeld wordt het terrein in De Horden, waar het archeologisch onderzoek in 1977 van start ging. In de IJzertijd lagen hier de boerderijen verspreid over een hoog terreingedeelte, een rug van zand en grint. Dezelfde bewoningsvorm heeft zich in de Romeinse tijd in principe gehandhaafd. Het verschil is dat de boerderijen nu opgenomen werden in een grootmazige verkaveling. De

129. Weeze-Baal, plattegrond van nederzetting uit de *IJzertijd* en poging tot interpretatie van de gevonden sporen; naar Müller-Wille 1966
1 kuil
2 paalgat
3 paalgat?
4 haard
5 niet opgegraven gedeelte

130. Wijk bij Duurstede, de nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd; naar Van Es en Verwers 1978 (als nederzettingsterrein zijn aangegeven de arealen waar hoge fosfaatconcentraties in de bodem voorkomen; deze geven slechts ten naaste bij de omvang van de bewoningsarealen aan) (zie ook afb. 75)

1 loop van de Rijn in de Romeinse tijd?
2 Karolingische Rijnbedding, mogelijk ook reeds in de Romeinse tijd aanwezig
3 nederzettingsterrein in De Horden
4 nederzettingsterrein aan de Trekweg
5 nog niet onderzocht nederzettingsterrein
6 grafveldje en akkercomplex

(Op de terreinen 3, 4 en 6 zijn de grenzen van de opgravingen tot en met 1979 aangegeven)

kavels waren door sloten begrensd en lijken de vorm van vierkante of rechthoekige blokken met zijden van 60 tot 100 meter te hebben gehad. Een min of meer regelmatige blokverkaveling verbond dus de enkelvoudige bedrijven, bestaande uit een boerderij met een of meer spijkers en een waterput, die op enige afstand van elkaar gelegen waren. De gebouwen sloten zich met hun nokrichting bij een van de twee assen van het kavelsysteem aan: ongeveer west-oost en loodrecht daarop. De uniformiteit van asrichting in de opstelling van de boerderijen, die wij bij voorbeeld in Rijswijk ontmoetten, is hier dus losgelaten. Het woonterrein op De Horden is nog slechts voor een deel opgegraven. Een definitieve beoordeling van het hier aanwezige nederzettingstype is nog niet mogelijk. Maar, zoals het er nu uitziet, was hier ook in de Romeinse tijd sprake van verspreide bewoning: enkelvoudige of hoogstens kleine groepjes boerderijen gespatieerd verdeeld over het voor bewoning in aanmerking komende terrein. Er is al op gewezen dat de bedrijven op De Horden mogelijk aan het militaire fort dat in de nabijheid gezocht moet worden, toebehoord hebben. Een klein grafveldje, enkele honderden meters verder naar het noordoosten ontdekt[420], heeft waarschijnlijk niet tot de nederzetting op De Horden behoord. Op de plaats van het grafveldje zijn ook woonsporen ontdekt: onder meer de greppels van een klein complex van vierkante en rechthoekige akker(?)-perceeltjes. De

bijbehorende huizen moeten iets verderop gelegen hebben. Deze nederzetting kan niet groot geweest zijn. Het aantal graven is gering en wijst op de aanwezigheid van niet meer dan twee of drie gezinnen tegelijk. Mogelijk woonden deze gezinnen ook in verspreide boerderijen. Het totale aantal bedrijven in de omgeving van Wijk gedurende de Romeinse tijd laat zich nog niet bij benadering schatten. Er was hier behalve de reeds genoemde nog minstens één ander terrein bewoond: het terrein aan de Trekweg. Opgravingen hebben daar de aanwezigheid van een agrarische nederzetting aangetoond. Omvang en vorm zijn nog niet vastgesteld. Er zijn op dit terrein sporen van veel vlechtwerktuinen gevonden, die rechthoekige erven of landbouwpercelen omgaven.

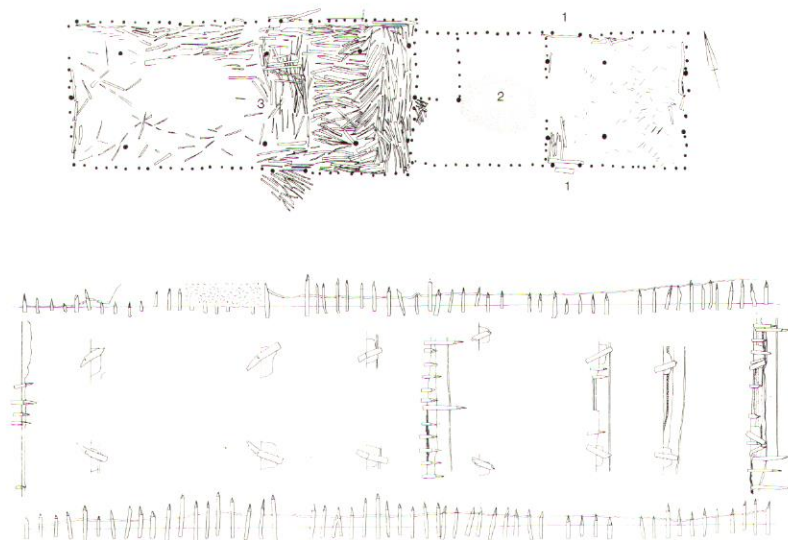
In de omgeving van Nijmegen, in Druten op de zuidelijke Waaloever, vindt sinds enige jaren een opgraving plaats die nog weer een andere nederzettingsvorm doet kennen. De plattegrond vertoont een samengesteld geheel, bestaande uit verschillende gebouwen, die rondom, of beter: aan drie zijden van, een grote rechthoekige binnenplaats gegroepeerd lagen. Duidelijk is te zien dat de nederzetting zich in een aantal fasen – tenminste drie – ontwikkeld heeft: op sommige plaatsen zijn twee of drie gebouwen elkaar op ongeveer dezelfde plek opgevolgd. De ontwikkeling lijkt zich echter betrekkelijk snel te hebben voltrokken. Zij zou kort na 70 n. Chr. begonnen zijn en reeds in de eerste helft van de 2de eeuw in grote lijnen voltooid zijn geweest. De bewoning heeft zich tot in de 3de eeuw gehandhaafd. Het inmiddels van dit recente onderzoek verschenen verslag kan niet anders dan voorlopig zijn.[421] Het nederzettingsterrein is zelfs nog niet volledig opgegraven. In het oosten en zuidoosten is de plattegrond zeker onvolledig. Een van de vele vragen die vooralsnog open blijven, is, of aan het nederzettingscomplex van na 70, dat thans toch wel in hoofdlijnen bekend is, niet al oudere bewoningsfasen voorafgegaan zijn. Hoe dan ook, in het begin van de 2de eeuw ontstond in Druten een carré van gebouwen, die in twee groepen te verdelen zijn. De oostelijke groep (8-10, 17-20) bestond uit bedrijfsgebouwen in de strikte zin van het woord: boerderijen of schuren (8-10, 20) en opslagplaatsen (17-19?). De plattegrond van 18 en 19 doet nogal denken aan de zogenaamde tempeltjes van Rijswijk. De bedrijfsgebouwen waren van de rest van de nederzetting door een hek of schutting gescheiden. De afscheiding lijkt aanvankelijk op de lijn van de gebouwen 15 en 7/6, 5, 4 gelegen te hebben. Later liep hij verder oostelijk tussen de gebouwen 17 en 8/9. Ongeveer in het midden bevond zich toen een houten poort, die met wandschilderingen versierd schijnt te zijn geweest. Het westdeel van de nederzetting wordt als het residentiële gedeelte, als *pars urbana*, beschouwd, in tegenstelling tot de bedrijfsafdeling of *pars rustica*. Aan de westkant van de binnenhof lag een gebouw dat wat groter was dan de overige (1). Het was vermoedelijk het voornaamste woonhuis, vooral ook omdat het geflankeerd werd door een stenen badgebouwtje (2). De twee westelijke vertrekken van het laatste waren centraal verwarmd en vormden het caldarium en het tepidarium. Het onverwarmde derde vertrek was dan het koudwaterbad, frigidarium, en in de drie nissen mag men zich waterbekkens voorstellen. Een reusachtige waterput zorgde voor het benodigde badwater. Twee andere gebouwen – ook woonhuizen? – sloten de noord- en zuidzijde van de

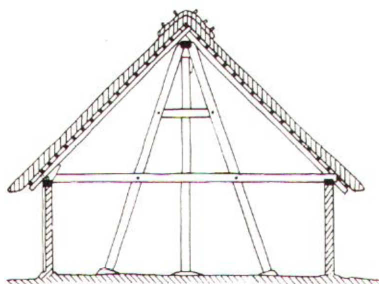
binnenplaats af (3 en 11-13). Bij gebouw 12 sloot een houten colonnade aan, die naar de façade van de pars urbana leidde. De façade werd gevormd door een aantal kleine gebouwtjes, die helaas niet volledig konden worden opgegraven en waarvan de functie onduidelijk is. Merkwaardig is het ronde gebouwtje 5: een tempeltje of grafmonument? Op de hof en in sommige gebouwen lagen waterputten. Hier en daar kwamen greppels voor. Rondom de nederzetting liep een sloot. Het residentiële gedeelte bezat een zekere allure. De gebouwtjes op de façade waren in steen opgetrokken. Van steen was ook het badgebouw, alsmede de 'kelder' tegen de noordwand van huis 1. Resten van wandschilderingen zijn gevonden in deze 'kelder', in het bad en in huis 12. Romeinse invloeden zijn verder in de plattegrond van een aantal gebouwen terug te vinden: vooral 1, 3, 11, 12, 15, en ook 17-19. Hier was de kern van het gebouw aan drie of vier zijden door een zuilengang, een *porticus*, omgeven. Het navolgen van Romeinse voorbeelden komt echter het sterkst tot uitdrukking in de vorm van de nederzetting als totaliteit.
De groepering van de gebouwen rond een binnenplaats vindt men bij vele villae op het geromaniseerde platteland. Deze villae waren in de eerste plaats landbouwondernemingen en er kan geen twijfel aan bestaan dat ook Druten een agrarisch bedrijf geweest is. Het lag niet voor niets juist op een plek waar de oeverwal van de Lek een uitstulping, een crevasse, vertoonde en waar dientengevolge relatief veel en goede landbouwgronden beschikbaar waren. De verschillende gebouwen van Druten vormden samen één, ook functioneel samenhangend, geheel. Men mag deze nederzetting, evenals Rijswijk, als één, zij het samengesteld, landbouwbedrijf beschouwen. En als zodanig verdient het de naam van villa. Het heeft daar zelfs meer recht op dan Rijswijk, want de Romeinse invloed heeft hier in Druten op huis- en nederzettingsvorm duidelijk krachtiger gewerkt. Weliswaar wordt de term villa meestal gereserveerd voor landbouwbedrijven die met hun architectuur de Romeinse normen dichter benaderen. Dat soort villae kwamen ook in ons land, en niet eens ver van Druten, voor (zie p. 181). Een principieel verschil is er echter eigenlijk niet, hoogstens een gradueel. Rijswijk en Druten bevinden zich aan het ene uiteinde van een glijdende schaal, waarvan het andere uiterste bij waarlijk paleisachtige villae gelegen is. Aan het Romeinse karakter van Druten is echter steeds heel wat blijven ontbreken. Het heeft van begin tot eind onmiskenbaar inheemse trekken vertoond; ook dat is een overeenkomst met Rijswijk. Een inheems trekje is het overwegend toepassen van houtbouw met in de grond ingegraven dragende palen. En vooral: de boerderijen 8-10 en 20 zijn van onvervalst inheemse snit. Het is het locale tweeschepige boerderijtype uit het oostelijk deel van het rivierengebied. Zelfs in de kern van de gebouwen 1 en 11 is het locale huistype nog gemakkelijk te herkennen. Het is zeker niet uitgesloten dat de wortels van deze nederzetting tot in de voor-Romeinse tijd zullen blijken te reiken. Er zijn aanwijzingen gevonden dat het terrein rond de nederzetting van Druten door greppels in percelen verdeeld was. Akker- en weidepercelen aansluitend aan de nederzetting zijn, zoals reeds vermeld, eveneens in Rijswijk en Wijk bij Duurstede geconstateerd.
Ook in Ewijk, een nederzetting die op enige afstand van de oeverwal van de Waal in het achterland – in het komgebied – is aangetroffen, blijkt het

omringende land geperceleerd geweest te zijn. Verkaveling van het buitengebied zal in meeste delen van Romeins Nederland een vast onderdeel van het nederzettingspatroon gevormd hebben. In Ewijk zijn tot nu toe twee boerderijplattegronden van ondubbelzinnig inheems model blootgelegd. Zij lagen niet al te ver uiteen – hun assen parallel – en kunnen gelijktijdig geweest zijn. Zeker is dit niet. Onzeker is ook of deze huizen deel uitgemaakt hebben van een groter complex, eventueel weer een villa. Het is echter ook mogelijk dat hier, wat verder in het achterland, de bewoning een minder geromaniseerde, meer autochtone structuur behield. In het gebied van de Cananefaten ontmoetten wij iets dergelijks in Kethel.

De inheemse houten huizen zijn de hele Romeinse tijd door een belangrijke rol in de agrarische nederzettingen blijven spelen. Zij zijn tot nu toe vrijwel alleen uit het rivierengebied bekend.[422] De huisvormen uit het gebied van de Cananefaten verschillen van die van de Bataven. Bij de Cananefaten treedt het 'drieschepig hallenhuis' op de voorgrond. Dat is een rechthoekige boerderijvorm met een breedte van ca. 5-8 m en een lengte variërend van 10 tot meer dan 30 m, waarin woning en veestal onder één dak verenigd waren. Twee rijen dakdragende palen, staanders, verdeelden het gebouw in de lengte in drie schepen. In de lange wanden lag één ingang, of er waren er twee tegenover elkaar aangebracht. Zij kwamen uit op een dwarsgang, die het gebouw doorsneed en het in de breedte in twee, meestal ongelijke delen verdeelde. Het kleinste stuk was de woning, het grootste de stal. De stal had een eigen toegang in de korte eindgevel. De oogst werd buiten de boerderij

131. Kethel bij Schiedam, drieschepige boerderij met scheefstaande dakdragers; naar Modderman 1973. Schaal ca. 1:250
boven: plattegrond
1 ingangen
2 haard in woongedeelte
3 stal met vloer van liggend hout
onder: zijaanzichten van de gevonden paalstompen (het onderste stuk van de palen was in het veen geconserveerd)

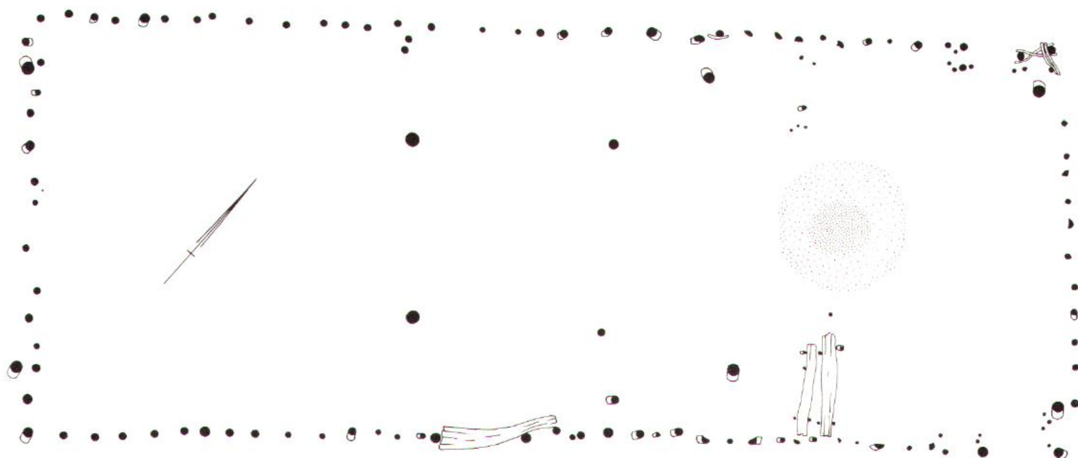

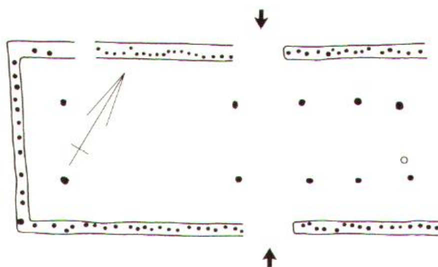
132. Constructieschema van boerderij als die te Kethel (behoudens nokpaal in middenas); naar Zippelius 1969

133. Schiedam-Nieuwlandse polder, plattegrond van drieschepige boerderij – een deel van de dakdragers stond scheef; naar Apon 1960. Schaal 1:250

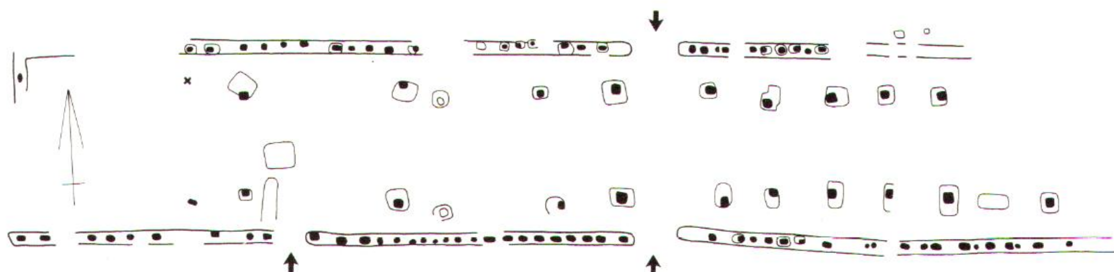
geborgen in de spijker. In Rijswijk domineert het drieschepige boerderijtype. Het zal daar omstreeks het begin van de jaartelling geïmporteerd zijn door Friese kolonisten uit Noord-Holland of het Noordnederlandse terpengebied, een hypothese die door het in Rijswijk gevonden 'inheemse' aardewerk gesteund wordt. Dezelfde huisvorm kwam ook voor in de omgeving van Vlaardingen en Schiedam.[423] Hier treedt tevens een variant van het drieschepige gebouwtype op, waarvan het kenmerk is dat de staanders niet verticaal maar scheef naar binnen toe gericht stonden. Op deze wijze ondersteunden de staanders direct de nokbalk. Een gaaf voorbeeld van deze spitsvondige constructie is in Kethel gevonden. Hier was het dak verder nog ondersteund door schoren, die in de voet van de scheve staanders ingelaten waren en vandaar schuin naar boven liepen. Het westelijk deel van het Kethelse huis was, blijkens het voorkomen van veel mest op de met hout belegde vloer, de stal; het had twee eigen ingangen. Het oostelijk deel was door de haard als woongedeelte gekarakteriseerd. Het had ook twee, en misschien wel drie, ingangen, waarvan één in de korte wand. De woning was in twee vertrekken verdeeld. Achter de haard scheidde een tussenwandje nog een klein vertrekje af van ongeveer 1,5 x 2 m: een bedstee? Het huis van Schiedam-Nieuwlandse polder vertoont een combinatie van schuine en verticale staanders: de vier zware palen die ongeveer op de huishoeken geplaatst waren (buiten de zuidwest-, maar binnen de noordoostgevel) stonden scheef naar binnen; de zes palen in het interieur stonden recht overeind.[424] Het huis had een deur in de zuidoostwand. Een houtskoolplek duidt de haard en daarmee het woongedeelte aan. De wand was, zoals gebruikelijk, uit met klei gedichte vlechtwerkhorden opgetrokken. De drieschepige huizen uit de omgeving van Schiedam imponeren niet door hun afmetingen. Hun lengte overtreft de 20 m niet of nauwelijks. Ook de meeste huizen van Rijswijk zijn betrekkelijk klein. De oudste zijn zelfs uitgesproken petieterig. Bij de alleroudste is er bovendien geen duidelijke schei-

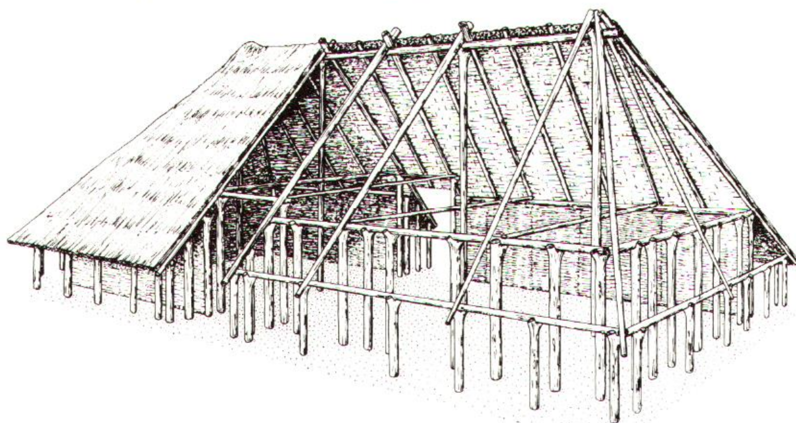
134. Rijswijk bij Den Haag, plattegrond van huis 7: drieschepige boerderij met differentiatie in de opstelling van de staanderjukken in woning en stal (uiteinde van de stal ontbreekt); naar Bloemers 1978. Schaal ca. 1:250

135. Rijswijk bij Den Haag, plattegrond van huis 8: de langste boerderij uit de nederzetting, verdeeld in stal, tussendeel en woning; drieschepige boerderij met gedifferentieerde opstelling van de staanderjukken; naar Bloemers 1978. Schaal 1:250

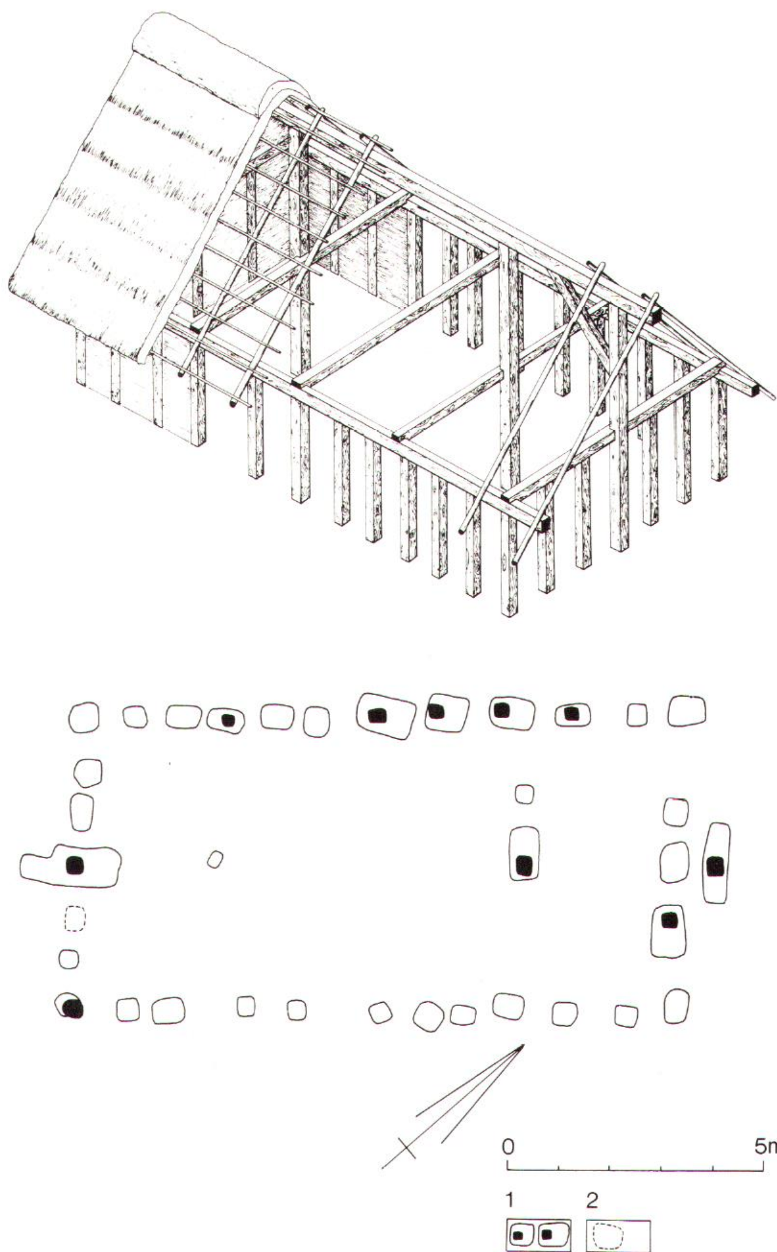

ding tussen woon- en staldeel. Toen de zaken echter beter gingen, werden er in Rijswijk niet alleen grotere drieschepige boerderijen gebouwd – sommige met een lengte van meer dan 30 en zelfs bijna 40 meter –, maar ontwikkelde zich ook een duidelijke differentiatie van woning en stal, die uit de ongelijkmatige verdeling van de staanderjukken over het gebouw blijkt. Het woondeel werd nu gekenmerkt door een opvallend grote ruimte tussen de palenjukken die het dak ondersteunden. Hetzelfde verschijnsel valt ook in de plattegronden uit de omgeving van Schiedam waar te nemen. Het is niet met zekerheid uit te maken of deze ontwikkeling op Romeinse invloed terug te voeren is. Een vergelijkbare differentiatie tussen stal en

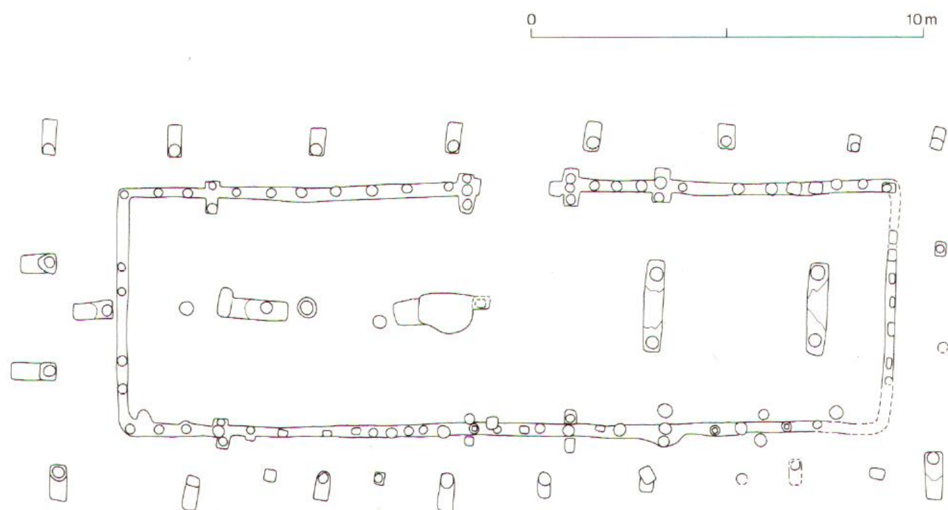

136. Haps, reconstructie van een tweeschepige boerderij uit de voor-Romeinse IJzertijd; naar G. J. Verwers 1972

137. Oelegem bij Antwerpen (B.), plattegrond en reconstructie van een boerderij uit de Romeinse tijd; naar De Boe en Lauwers 1979
1 paalgat (met paalkern in zwart)
2 paalgat (verondersteld)

woongedeelte ontstond in dezelfde tijd ook in de boerderijen van het Vrije Germanië.[425] In het voornaamste huis van de nederzetting te Rijswijk, waarvan men aanneemt dat het uitsluitend als woning in gebruik was, werden de dakdragende palen tegen de zijwanden geplaatst. Hierdoor ontstond nog meer ruimte in het interieur. Dit huis met zijn centraal verwarmde aanbouw en wandschilderingen maakt een sterk Romeinse indruk. Toch werden soortgelijke methoden om het interieur van lastige dakpalen te bevrijden ook in het Vrije Germanië toegepast.

138. Wijk bij Duurstede, terrein De Horden, plattegrond van een houten boerderij met spijker.

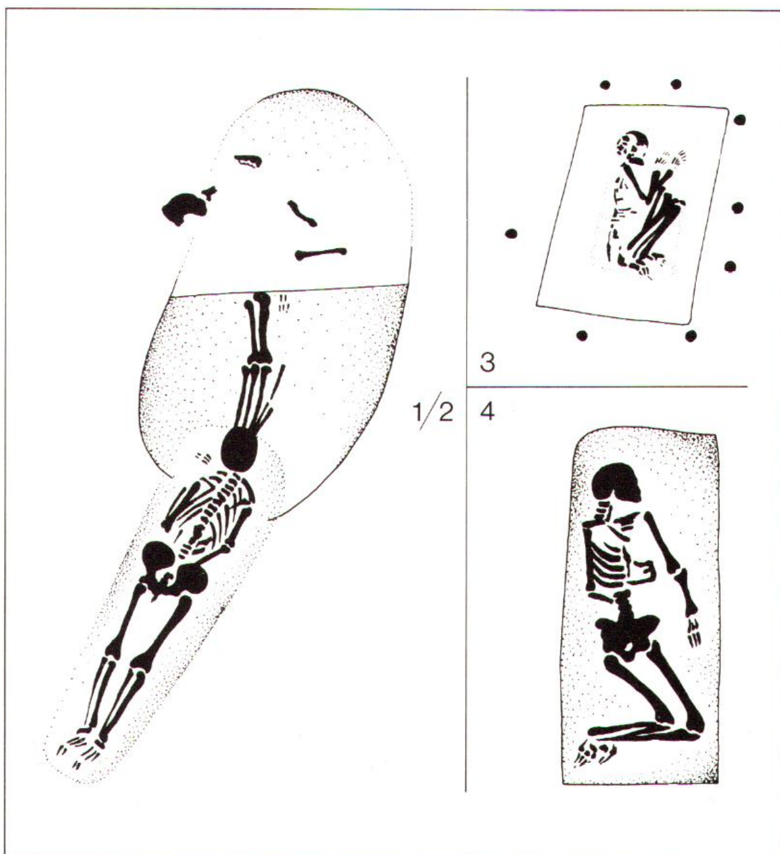
Het gebied van de Bataven, in het midden- en oostelijk deel van het rivierengebied, heeft zich in boerderijvorm van dat der Cananefaten onderscheiden. Het drieschepige houten huis is daar nog niet aangetroffen. De karakteristieke boerderijvorm was bij de Bataven, naar het schijnt, een rechthoekig houten gebouw met tweeschepig, of met half twee-, half drieschepig interieur. De tweeschepigheid kwam tot stand doordat langs de lengte-as palen ter ondersteuning van de nok van het dak opgesteld stonden. In sommige gevallen werden de wanden aan de buitenkant door een palenrij begeleid. Deze moet gediend hebben om de overhangende dakvoet op te vangen. In plattegrond maakt dit de indruk van een peristyl die het gebouw omsluit. Toch hoeft hier niet altijd van een Romeinse invloed sprake te zijn: de krans van 'buiten'-palen behoort ook tot de inheemse bouwtraditie. Twee tegenover elkaar gelegen ingangen verdeelden de woning in tweeën. Het ene deel kan, zoals gezegd, tweeschepig en het andere min of meer drieschepig zijn. Een van beide was waarschijnlijk de stal, het overblijvende stuk vormde dan het woongedeelte. De wortels van dit boerderijtype gaan, naar in het Brabantse Haps gebleken is, tot in de voor-Romeinse IJzertijd terug.[426] De nederzetting van Haps bestond tot in de Romeinse tijd voort. Vlakbij Haps aan de Brabantse Maaskant, in Oss, zijn onlangs huisplattegronden uit onder meer de Romeinse tijd blootgelegd, die tot dezelfde bouwtraditie behoren. Het verspreidingsgebied van het tweeschepige houten huis strekte zich in de Romeinse tijd zeker verder naar het zuiden uit. Waarschijnlijk kwam het ook elders op de Brabantse zandgronden voor. In ieder geval kent men er thans voorbeelden van uit Oelegem, niet ver van Antwerpen.[427] Het huistype is in het Nederlandse rivierengebied tot nu toe gevonden in Jutphaas, Wijk bij Duurstede, Druten en Ewijk. Het kwam ook voor op de Oostnederlandse zandgronden ten noorden van de grote rivieren. De ontdekking van de tweeschepige inheemse huizen uit de Romeinse tijd is nog zo kersvers dat een nauwkeurige bestu-

139. Rijswijk bij Den Haag, in de nederzetting begraven mensen: offers?; naar Bloemers 1978. Schaal ca. 1:40

1/2 zuid-noord gericht; beide overledenen lagen op hun buik: het hoofd van 1 (vrouw, ca. 60 jaar) rustte op de voeten van 2 (vrouw)

3 zuid-noord gericht; omgeven door krans van paaltjes: overledene (man, ca. 45 jaar) lag in hurkhouding op linkerzijde

4 oost-west gericht; overledene (man, ca. 30 jaar) lag in hurkhouding op linkerzijde

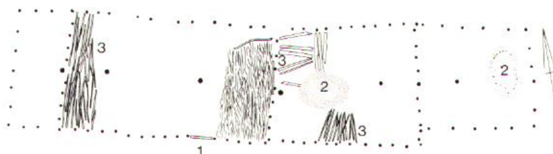

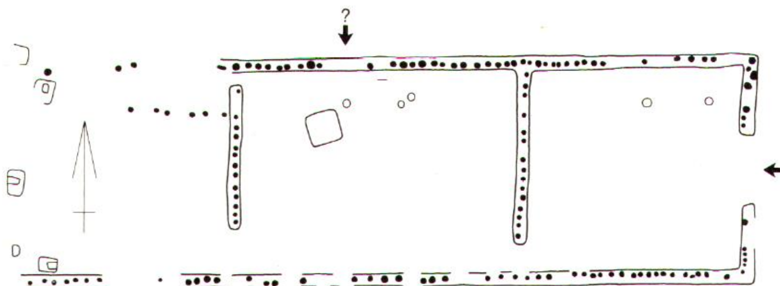

140. Rijswijk bij Den Haag, de twee hurkskeletten (boven no. 3, onder no. 4 uit afb. 139); naar Bloemers 1978

dering van de plattegronden nog niet heeft kunnen plaatsvinden. Het is mogelijk dat er wel zoveel variatie is dat meer dan één type moet worden onderscheiden. Tweeschepige huizen hebben ook bij de Cananefaten niet geheel ontbroken. Het oudste boerderijtje van Kethel heeft een rij nokpalen en dus een tweeschepig interieur. Het wijkt echter in zijn zeer geringe afmetingen en in vele details af van de zojuist genoemde huizen. De oudere mededelingen over het voorkomen in het Bataafse gebied van zgn. 'balkgreppel'-huizen – dat wil zeggen: gebouwen waarvan de wanden ingelaten waren in in de bodem ingegraven horizontale balken – zijn onbetrouwbaar en hetzelfde geldt voor de vroeger wel gesignaleerde ronde huizen uit de Romeinse tijd.

Ten zuiden van het Helinium komt een ander huistype voor. Gepubliceerd zijn de huisplattegronden van Haamstede-Brabers, die te vergelijken zouden zijn met plattegronden uit Spijkenisse, Poortugaal en Ouddorp. Deze rechthoekige boerderijen van ca. 6 x 10 m waren niet drieschepig; de plattegronden vertonen tenminste geen spoor van drieschepigheid. De mogelijkheid dat de staanders op en niet in de grond zouden hebben gestaan – en daarom spoorloos zouden zijn verdwenen – lijkt ons enkel theoretisch. De mogelijkheid dat er nokpalen langs de middenas stonden opgesteld, wat de gebouwen tweeschepig zou maken, kan niet helemaal worden uitgesloten, maar zeker is dit allerminst. Zo blijft van dit huistype alleen het wandspoor over, dat uit een smalle funderingsgreppel voor de dunne staken van de vlechtwerkwand bestaat. Soms ligt een wat groter paalgat in de wandlijn,

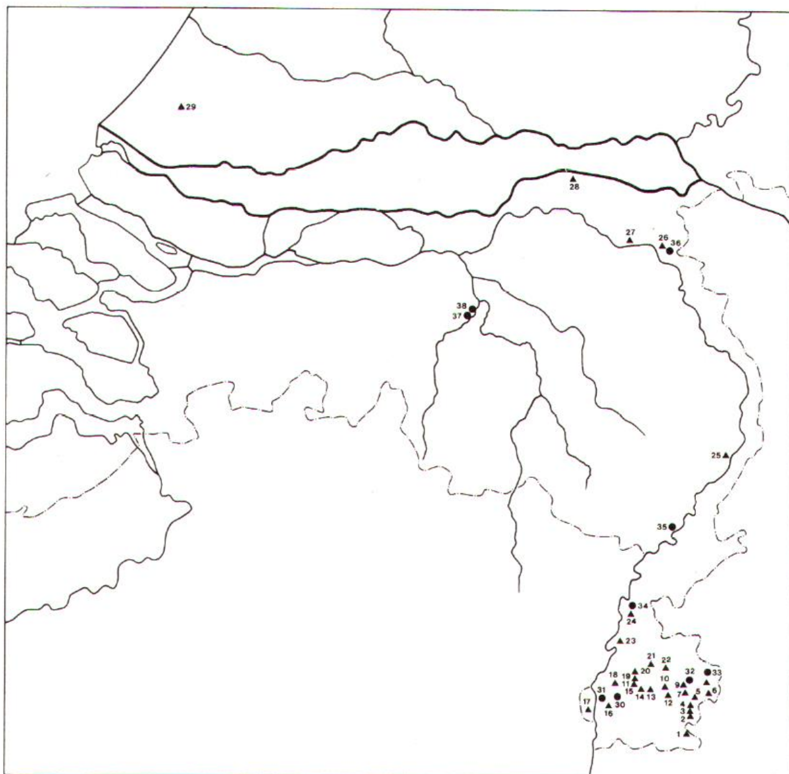

141. Kethel bij Schiedam, plattegrond van de oudste boerderij: tweeschepig interieur; oostelijk deel latere aanbouw; naar Modderman 1973. Schaal ca. 1:250
1 ingang
2 haarden
3 vloeren van liggend hout

142. Rijswijk bij Den Haag, plattegrond van huis 2: eenschepige boerderij; naar Bloemers 1978. Schaal 1:250

143. Verspreiding van de Romeinse villa's en grafheuvels
▲ villa's
1 Lemiers; Braat 1934
2 Bocholtz-Vlengendaal; Goossens 1916
3 Simpelveld II, Braat 1941
4 Simpelveld I; Braat 1941; 1948
5 Kerkrade-Spekholzerheide; Goossens 1921
6 Kaalheide-Krichelberg; Braat 1941; Brunsting 1950-1951
7 Heerlen-Bovenste Caumer; Peters 1930
8 Schaesberg-Overstenhof, Peters 1922
9 Heerlen-Mezenbroek; BROB 1950, 8, 9, 42-43, 45
10 Voerendaal-Ten Hove; Braat 1953
11 Schimmert-Ravenbos; Goossens, Holwerda & Krom 1908
12 Voerendaal-Ubachsberg; Remouchamps 1923
13 Hulsberg-Heihof; Holwerda & Goossens 1907
14 Houthem-Rondenbos; Remouchamps 1925, afb. 38
15 Houthem-Vogelzang; Remouchamps 1925
16 Heer-Bakkerbos; Habets 1895
17 Maastricht-Louwberg; Habets 1895
18 Meerssen-Herkenberg; Habets 1871
19 Schimmert-Op den Bilik; Goossens, Holwerda & Krom 1908
20 Schimmert-Op het Steenland; (Habets 1882); Remouchamps 1925, afb. 37
21 Nuth-Vaasrade; Braat 1934
22 Hoensbroek-Schuureik; Habets 1887
23 Stein; Remouchamps 1928
24 Buchten-Op den Welder; Holwerda (Remouchamps) 1928
25 Holtblerik-Veldenkamp; Braat 1936
26 Groesbeek-Plasmolen; Braat 1934
27 Overasselt; Braat 1934
28 Druten
29 Rijswijk
● grafheuvels (naar Isings 1959)
30 Heer
31 Elslo?
32 Schaesberg
33 Rimburg
– Berg en Terblijt
34 Grevenbicht
35 Beegden/Horn
36 Mook
37 Esch
38 Heult

maar dat kan toeval zijn en men vraagt zich af of de wand wel altijd stevig genoeg was om de dakvoet op te vangen. Er is dan ook wel geopperd, dat het dak soms buiten de wanden op de grond rustte. De herkomst en de verspreiding van het huistype van Haamstede zijn nog onvoldoende bekend. Het duikt ook in Rijswijk op, maar is daar kennelijk een *Fremdkörper*. Van de twee Rijswijkse huizen van dit type was er één door dwarswanden onderverdeeld. Van een eventuele functionele dwarsdeling zijn in het andere en ook in Haamstede geen sporen gevonden.
Het materiaal dat in de nederzettingen van het rivieren- en kustgebied voor de huizenbouw gebruikt werd, was, op een enkele uitzondering na, hout. Over de 'romanisering' van sommige inheemse huizen in Druten en Rijswijk is al enkele malen gesproken. Deze romanisering betrof in elk geval voor een deel slechts uiterlijkheden: het aanbrengen van wandschilderingen bij voorbeeld. En eigenlijk is ook de inbouw van een centrale verwarming of de toevoeging van een houten zuilengalerij een uiterlijkheid. Het inheemse grondtype is in de plattegrond meestal herkenbaar gebleven. Het is echter mogelijk dat ook Romeinse bouwtechnieken wel werden toegepast bij in wezen inheemse boerderijen. Het herenhuis van Rijswijk en een enkel gebouw in Druten lijkt op zijn minst op een stenen voeting te zijn geplaatst. De opbouw kan van hout gebleven zijn, maar het is niet uitgesloten dat van sommige houten huizen het dak met Romeinse pannen gedekt was. De aanbouw aan *het* huis van Rijswijk (nr. 19) was zeker in de laatste fase wel

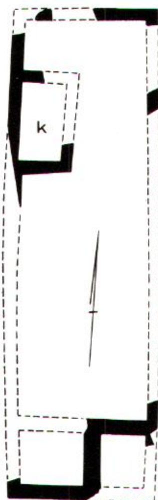

geheel van (tuf)steen opgemetseld. De functie van de daarin gelegen drie vertrekken is niet geheel duidelijk: 'zondagse kamers', waarvan er één waarschijnlijk centraal verwarmd en met geschilderde wanddecoraties uitgerust was. Het badgebouwtje in Druten was vermoedelijk ook uit steen opgetrokken. In Houten lijkt een stenen gebouw, of een gebouw op stenen voeting, houten voorgangers te hebben opgevolgd.[428] Ook op andere plaatsen in het rivierengebied vindt men wel typisch Romeins bouwmateriaal, zoals dakpannen, te midden van de sporen van de houten nederzettingen; in Haamstede zelfs verwarmingsbuizen. Het blijft echter de vraag of, en zo ja, hoe dit materiaal in de huizen werd toegepast. Speciaal voor de tubuli van Haamstede ligt een oneigenlijk gebruik toch het meest voor de hand. Al met al is er in de loop van de Romeinse tijd in het rivierengebied een zekere vermenging van inheemse en Romeinse bouwtechnieken opgetreden, maar de grondtoon bleef toch sterk inheems.

Villa

Rijswijk en Druten met hun landbouwbedrijven, die onmiskenbaar sporen van enige romanisatie vertonen, hebben ons reeds het woord 'villa' in de mond doen nemen. Het geldt in deze gevallen echter nederzettingen die, althans in uiterlijk – maar misschien ook in hun organisatie en in de omvang van het bijbehorende landbouwgebied –, slechts een zwakke afschaduwing vormden van wat men zich gewoonlijk bij een provinciaal-Romeinse villa voorstelt. Elders in ons land, met name in Limburg en mogelijk ook in Noord-Brabant, al zijn zij daar tot op heden nog niet opgegraven,[429] kwamen villae voor die de norm dichter benaderden. De villa was een van de meest opvallende elementen van de Romeinse beschaving en kwam in alle delen van het rijk voor. Er wordt geweldig veel over gepraat en geschreven. Een bevredigende definitie is echter onverwacht moeilijk te geven. Wij zullen ons behelpen met de volgende: een Romeinse villa was een agrarisch bedrijf, waarvan tenminste het hoofdgebouw in Romeinse techniek, dat wil zeggen in steen of in hout en steen, was opgetrokken. Onder deze definitie valt dus ook het stenen huis van Rijswijk, maar daar is in feite geen bezwaar tegen. Een (stenen) boerderij dus, en niet in de eerste plaats wat wij tegenwoordig onder een villa verstaan: de dure en mooi gelegen woning van een rijkaard. Dat laatste was de Romeinse villa ook vaak, maar dan toch altijd op basis van een agrarisch bedrijf; bovendien lag een Romeinse villa nooit in de stad. Villagebouwen met overwegend een woonfunctie konden uitgroeien tot onvoorstelbaar weelderige statussymbolen. Dergelijke paleisachtige villa's, zoals die in Italië, maar ook dichterbij in het Rijngebied, België en Engeland voorkwamen, zijn in ons land (nog) niet aangetroffen. De meer of minder luxueuze villa wordt in de wandeling wel *villa urbana* genoemd, de overwegend op het landbouwbedrijf ingerichte behuizing heet dan *villa rustica*.[430]

144. Overasselt, villa; naar Braat 1934. Schaal 1:500
k kelder?

De oogst aan Nederlandse villa's die geheel of gedeeltelijk zijn opgegraven, bedraagt ongeveer vijfentwintig.[431] Een eerste beschouwing van de opgravingsplattegronden vestigt een indruk van eenvoud en eenvormigheid. Het is inderdaad waar dat onze villagebouwen over het algemeen zeer eenvoudig waren en het is ook waar dat de villa-architectuur in grote delen van het

rijk door een zekere stereotypie gekenmerkt werd. Toch laat zich bij nader toezien onder het Nederlandse materiaal wel een aantal min of meer verschillende bouwtypen onderscheiden.

Het eenvoudigste type is dat van Overasselt. De villa van Overasselt was een simpel rechthoekig gebouw van 10 x 32 m met noord-zuid gerichte lengte-as. Aan de zuidkant bevonden zich twee kleine vierkante vertrekken, waarvan er één een hypocaust-verwarming bezat. In de noordwesthoek van het huis was een kelder ingebouwd. Deze eenvoudige behuizing bezat al twee elementen, hypocaust en kelder, die in vrijwel alle villa's terugkeren. Van een verdere indeling van het interieur zijn geen sporen gevonden. De opgraving was echter heel summier en de conserveringstoestand van de gebouwresten slecht. Het is daarom zeker niet uitgesloten dat het gebouw in de breedte in tweeën verdeeld was in een woongedeelte (zuidzijde) en een bedrijfsgedeelte met kelder (noordzijde). Ongeveer 15 m achter de noordgevel is nog net een hoek van een bijgebouwtje (schuur of vierkante spijker?) gevonden, wat er eveneens op wijst dat het bedrijfsge-

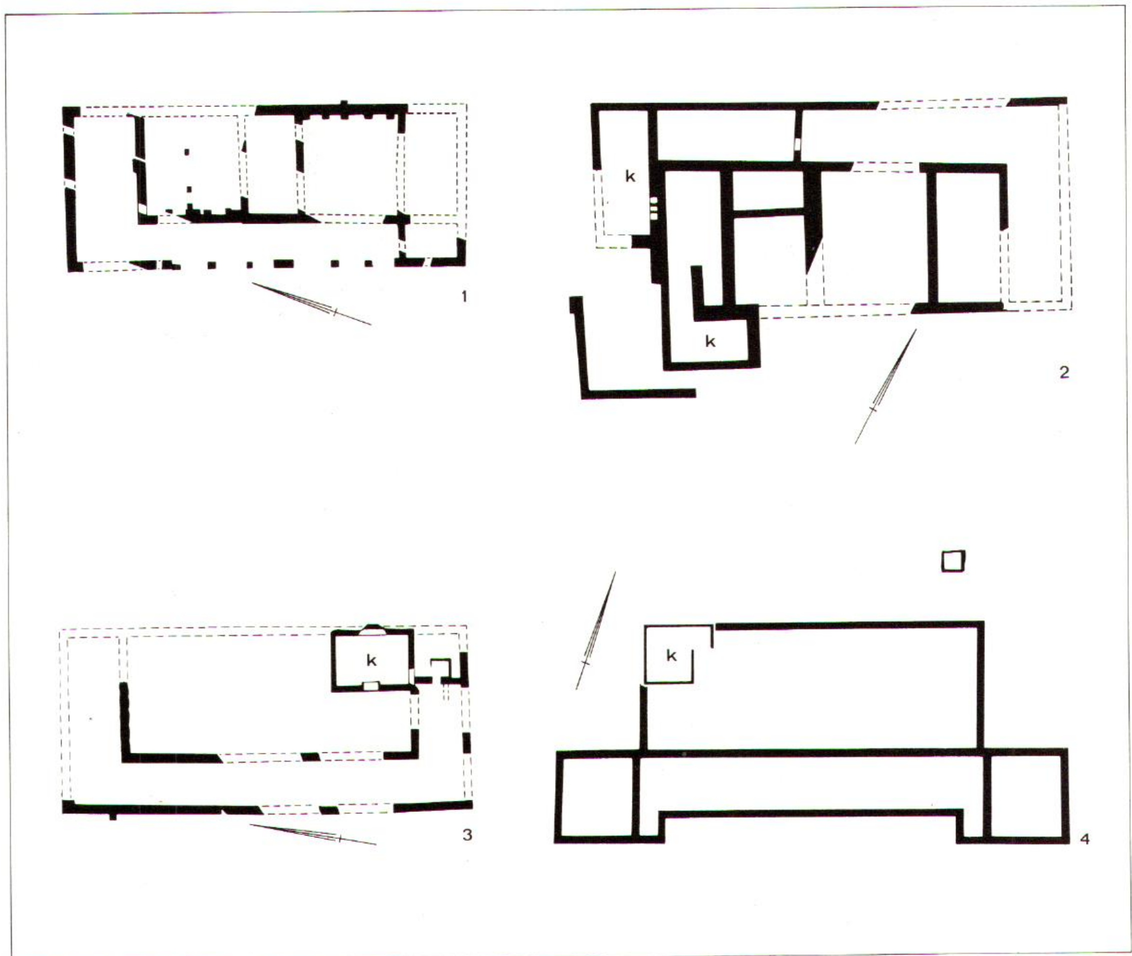

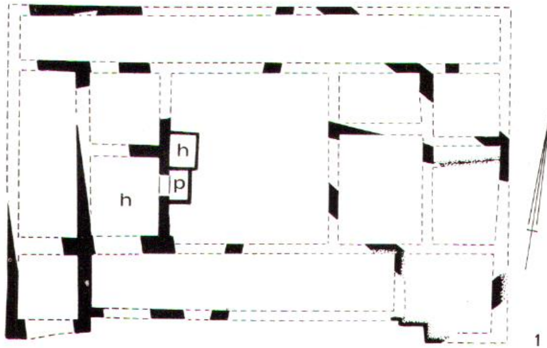
145. Druten-Klepperheide, plattegrond van de nederzetting; naar Hulst 1978. Schaal ca. 1:1350 (zie pag. 171, 172)
1 paalgat
2 fundering steenbouw
3 waterput
4 greppel

deelte aan de noordzijde te zoeken is. Verder valt op, dat de binnenwerkse breedte van de kelder ongeveer één derde van de totale breedte van het huis bedraagt: een aanwijzing voor drieschepigheid? Hoe het zij, de villa van Overasselt herinnert zeer sterk aan het jongste stenen huis van Rijswijk. In beide gevallen is het huis om zijn lengte-as gecomponeerd.

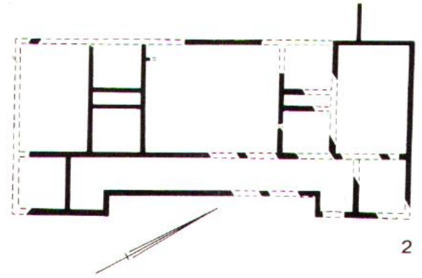
In het volgende type, dat wij het type van Simpelveld zullen noemen, wordt de eigenlijke woonkern gevormd door een met Overasselt vergelijkbaar smal-rechthoekig gebouw; daaraan is als nieuw element een gang of porticus toegevoegd. Een goed voorbeeld is Simpelveld II, waar de rechthoekige kern buitenwerks 8 x 18 of 22 m groot is; de lengte-as loopt ongeveer noord-zuid. Het interieur is hier in de breedte onderverdeeld in een betrekkelijk smal, gangachtig vertrek (3,20 m breed), dat precies in het midden gelegen is en geflankeerd wordt door twee grotere vertrekken. Het zuidelijke vertrek zou de woning kunnen zijn; het noordelijke had misschien een bedrijfsfunctie. Aangenomen mag worden dat de hoofdingang in het midden van de westzijde lag en uitkwam op de middengang. Mogelijk bevonden zich

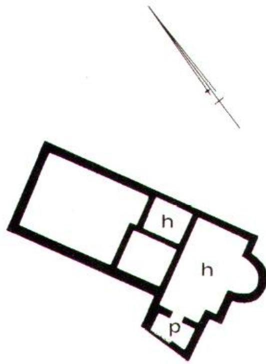
146. Villa's van het type Simpelveld. Schaal 1:500
1 Simpelveld II; naar Braat 1941
2 Simpelveld I; naar Braat 1948
3 Stein; naar Remouchamps 1928
4 Voerendaal-Ubachsberg; naar Remouchamps 1923
k kelder

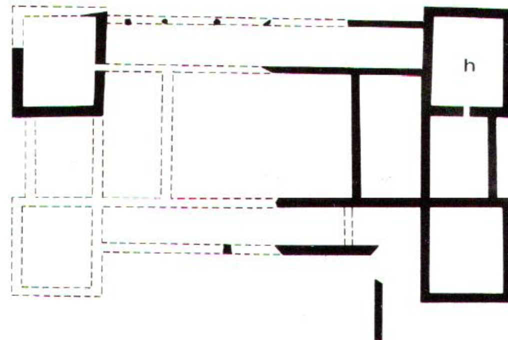

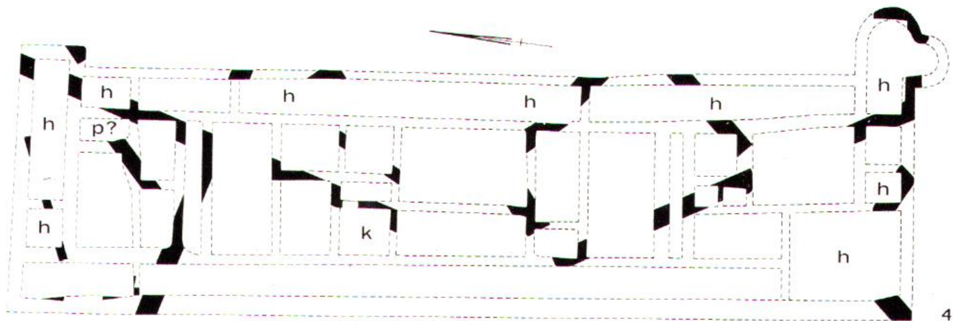
1

2

3

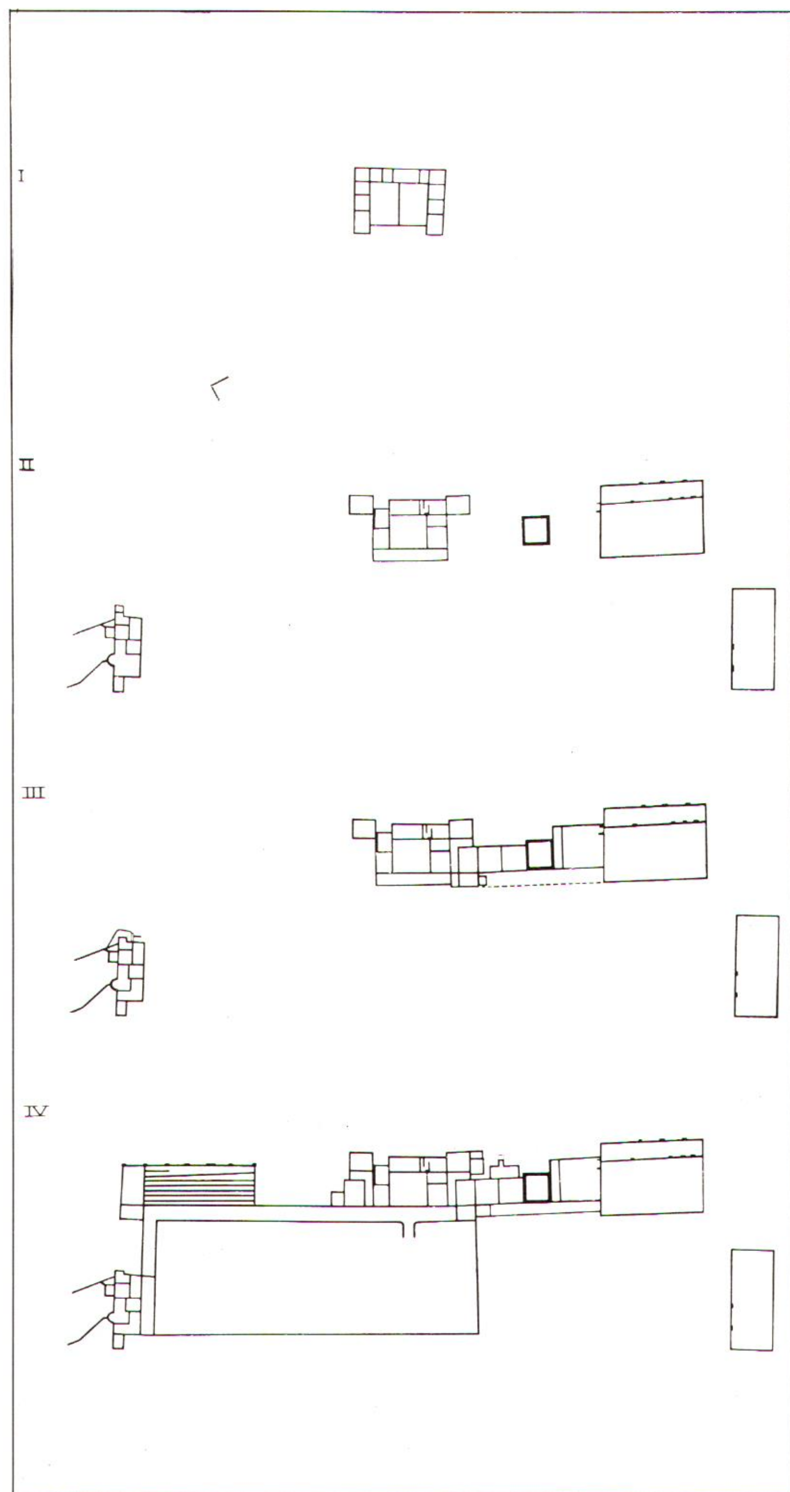
4

147. Villa's van het meest ontwikkelde type. Schaal 1:500 en (no. 4) 1:750
1 Nuth-Vaasrade; naar Braat 1934
2 Buchten; naar Holwerda 1928
3 Lemiers; naar Braat 1934
4 Groesbeek-Plasmolen; naar Braat 1934
h hypocaust
k kelder
p praefurnium

hier twee tegenover elkaar gelegen deuren, dus ook één aan de oostzijde. De funderingen van de lange wanden vertonen aan de binnenzijde uitkragingen, waarop de dakdragende palen gerust moeten hebben. Echte drieschepigheid is hier dus niet aanwezig. De verwantschap van de kernbouw van Simpelveld II met Overasselt en Rijswijk is opvallend. Simpelveld II bezit verder een L- of U-vormige gang, die de rechthoekige kern omsluit. Deze was aan de voorzijde (westzijde) geopend en had daar het karakter van een porticus of zuilengang (de 'zuilen' waren waarschijnlijk wel van hout). De noordelijke zijvleugel was blijkbaar gesloten.
Enkele andere vertegenwoordigers van dit villatype zijn Simpelveld I, Stein (achter praetorium) en Voerendaal-Ubachsberg. Simpelveld I heeft een rechthoekige kern van ca. 10 x 23 m, die in de breedte is onderverdeeld in een serie achter elkaar gelegen, nogal smalle vertrekken. Deze indeling herinnert aan het smal-rechthoekige stads- of vicushuis. De kernen van Stein (ca. 9 x 20 m) en Ubachsberg (ca. 9 x 22 m) bezaten beide een in een hoek ingebouwde kelder. Van een verdere onderverdeling van het interieur zijn hier geen sporen gevonden: houten binnenwanden? Simpelveld II en Stein hadden een U-vormige (zuilen)gang, die het kerngebouw aan drie zijden omsloot. Bij Ubachsberg ontmoeten wij voor het eerst een bouwelement dat de villa-architectuur, zowel bij ons als elders, volledig beheerst: de porticus met hoekpaviljoens. Tegen de zuidelijke lange zijde van de rechthoekige kernbouw is hier een zuilengang aangebouwd, die in volledige symmetrie geflankeerd werd door twee uitspringende, vierkante paviljoens, die hoger waren opgetrokken dan de porticus zelf en daardoor als lage stoere torens werkten. Porticus en hoektorens vormden een façade, waarachter het eigenlijke woongebouw schuil ging. De hoofdingang zal ongetwijfeld in het midden van de porticus gelegen hebben, waardoor nu de breedte-as van het rechthoekig kerngebouw veel sterker geaccentueerd werd dan bij het type Overasselt/Rijswijk het geval was. Het type van Simpelveld is eigenlijk een soort mengvorm, waarin een om zijn lengte-as gecomponeerd smal-rechthoekig gebouw gecombineerd wordt met een façade die de nadruk op de breedte-as legt.

148. Badgebouw bij de villa van Lemiers

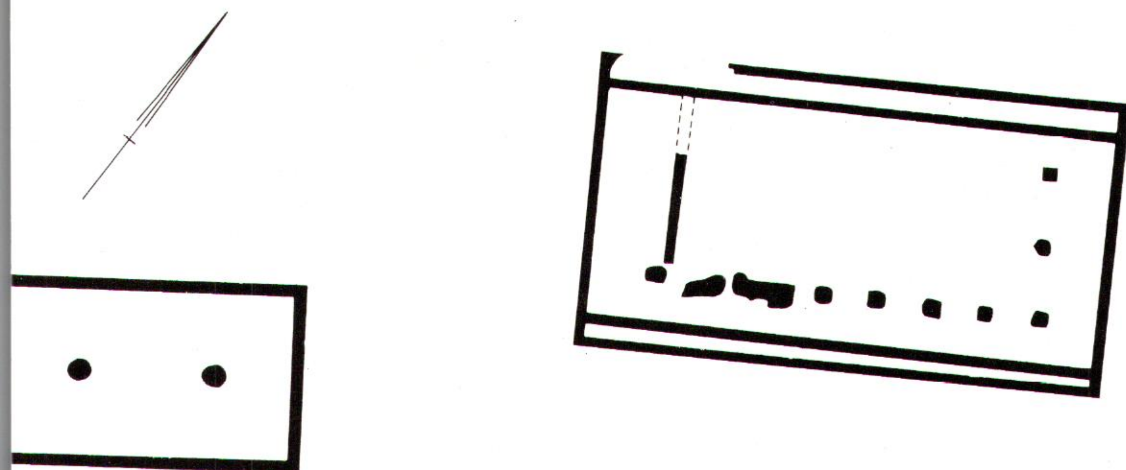

149. Voerendaal-Ten Hove, de ontwikkeling van de villa; naar Braat 1953. Schaal ca. 1:200

De smal-rechthoekige kern en de uit porticus met hoekpaviljoens bestaande façade vormden ook in het meest ontwikkelde villatype dat in Nederland voorkwam, de hoofdbestanddelen. Het verschil met het vorige type is dat deze twee elementen nu meer organisch zijn samengevoegd. Het zijn geen heterogene componenten meer, die 'toevallig' aan elkaar geplakt zijn, maar de twee onderdelen zijn in het oorspronkelijk ontwerp tot een eenheid samengesmolten. De indeling van het interieur is op de porticus-façade afgestemd, waarbij de breedte-as van het gebouw als as van symmetrie gediend heeft. Het rechthoekige kerngebouw is veelal zo onderverdeeld dat achter het midden van de voorgalerij, waar zich de hoofdingang bevond, een groot vertrek gelegen was, dat aan beide zijden door kleinere kamers geflankeerd werd (o.a. Buchten, Lemiers, Nuth-Vaasrade, Bocholtz-Vlengendaal). De rechthoekige kern was steeds betrekkelijk smal (breedte buitenwerks maximaal 12 m). Hij kon echter worden opgedikt door toevoeging van een smalle ruimte langs de achterkant van het gebouw, die in de plattegrond de tegenhanger van de porticus aan de voorzijde vormde. Het was echter, voor zover wij weten, geen open galerij, maar een gesloten ruimte. Soortgelijke smalle ruimten kwamen ook langs de beide korte einden voor. Daarmee was dan de kern aan alle kanten omgeven met smalle en in opbouw waarschijnlijk lagere, met lessenaardaken gedekte ruimten. Het streven naar symmetrie vond in sommige villa's (o.a. Lemiers, Vlengendaal) zijn bekroning door de bouw van vierkante paviljoens ook op de beide achterste hoeken: de zgn. dubbele porticus-villa – in feite dus een onjuiste benaming, omdat de achtergang geen open porticus was.
De meeste Nederlandse villa's waarvan de plattegrond enigermate bekend is (ook de grootste: Groesbeek-Plasmolen), zijn volgens bovenstaand schema gebouwd. Door verbouwingen en aanbouwsels is de oorspronkelijke symmetrie soms haast onherkenbaar verminkt. Hoe ingewikkeld de bouwgeschiedenis van een villa kan zijn, toont het geval van Voerendaal-Ten Hove. Vooral de wens om ook een Romeins bad in huis te hebben heeft vaak tot ver- of aanbouwen geleid. In Lemiers lag het badgebouw in verband met de watervoorziening apart, op geringe afstand van het huis. In Bocholtz-Vlengendaal is de westvleugel tot badsuite verbouwd. Elders, o.a. in Houthem-Vogelzang, zijn de thermen in een aanbouw ondergebracht.
De functie van de verschillende vertrekken is meestal niet meer met zekerheid vast te stellen. Het grote vertrek midden achter de porticus zal een soort woonkeuken geweest zijn.[432] Waarschijnlijk lag in het midden een open haard. Het was zeker in onze bescheiden villa's een woon-werkruimte en geen staatsievertrek. Dit blijkt in Vaasrade bij voorbeeld uit het feit dat in het centrale vertrek de stookplaats (*praefurnium*) gelegen is van het hypocaust waarmee een van de aangrenzende kleinere kamers verwarmd werd. Dit laatste vertrek was mogelijk in Vaasrade de nette kamer van het huis. In Vlengendaal schijnen de kamers die direct links van het centrale vertrek lagen, eerder werkvertrekken geweest te zijn. De eigenlijke woonvleugel lag, althans aan het einde van de ontwikkeling van deze villa, aan de zuidwestzijde. Deze omvatte de badsuite in de noordwesthoek. Zoals bekend berustte het Romeinse bad op afwisselend gebruik van warme en koude baden, eventueel gecombineerd met een sauna. Het koudwaterbas-

sin stond in de halfronde ruimte J, die te zamen met I het frigidarium vormde. Het verwarmde vertrek G was waarschijnlijk het caldarium/tepidarium (warme en lauwe bad) en H misschien de sauna. E was een stookruimte en D kan de kleedruimte bij het bad geweest zijn. De salon lag vermoedelijk in het hoekpaviljoen C, waartegen het verwarmde vertrek A – een eethoek? – in een later stadium is aangebouwd. Zijn de slaapvertrekken in K, L en M te zoeken? De functie van de overige vertrekken is niet met zekerheid te achterhalen. De galerij was natuurlijk om in de zon te zitten. In de smalle ruimten langs de achter- en zijkant(en) vermoedt men wel de beestenstallen. De provisiekelder, die in de villa's bijna nooit ontbrak, lag in de villa van Vlengendaal in Q. De binnenhuisinrichting was over het algemeen sober. De afbeeldingen op de binnenkant van de unieke sarcofaag van Simpelveld geven een indruk van het meubilair.[433] De voornaamste vertrekken waren versierd met wandschilderingen bij wijze van

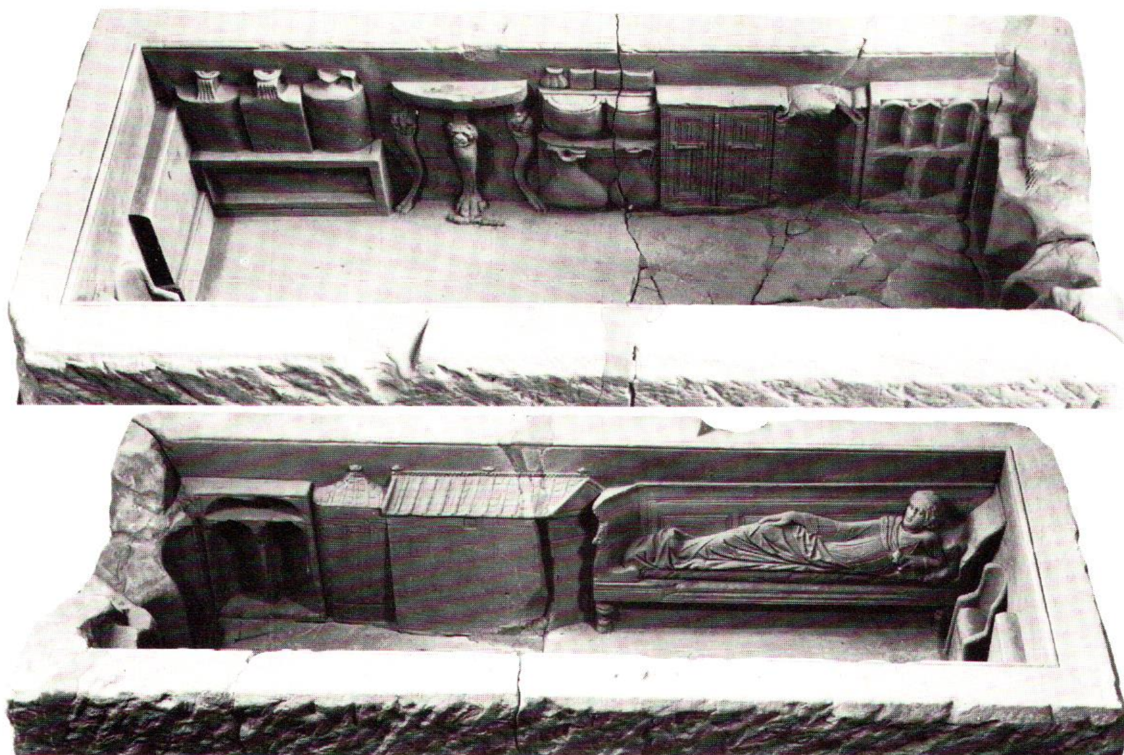

150. Bocholtz-Vlengendaal, villacomplex; naar Goossens 1916. Schaal ca. 1:400

A	eethoek?
C	salon
D	kleedruimte bij bad?
E	stookruimte
G	caldarium/tepidarium
H	sauna?
I en J	frigidarium
K,L,M	slaapkamers?
N	galerij
O,P,T,U	werkvertrekken
Q	kelder
R,W	stallen?
S	woon/werkkeuken
V,X	hoekpaviljoens
Z	vijver
h	hypocaust

behang: meestal eenvoudige kleurvlakken of bloempatronen, zelden taferelen. Het gebruik van uitheemse steensoorten als marmer voor de bekleding van wanden is o.a. in Vlengendaal geconstateerd. Vlengendaal is tot nu toe de enige Nederlandse villa waar fragmenten van vloermozaïeken gevonden zijn. De reconstructieschets van de villa van Nuth-Vaasrade geeft een in hoofdzaken waarschijnlijk wel juist beeld van het eenvoudige uiterlijk van een Nederlands-Romeinse villa: de rechthoekige kern van het gebouw is hoger opgetrokken dan de omringende smalle ruimten en domineert zodoende, te zamen met de eveneens hoger oprijzende hoekpaviljoens, ook het uitwendige. Deze reconstructie is gedeeltelijk, vooral wat betreft de hoekpaviljoens, gebaseerd op de afbeeldingen in de sarcofaag van Simpelveld.

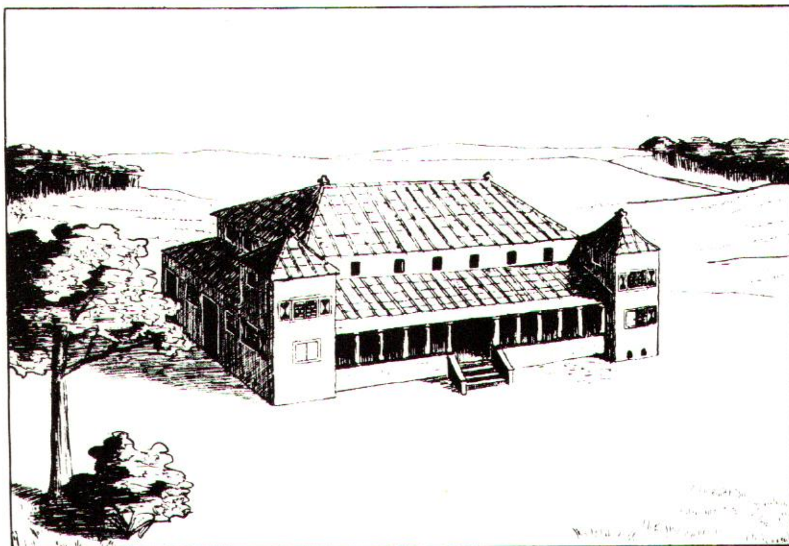
Het is misschien goed nog even te herhalen dat het begrip 'villa' bij de

151. Simpelveld, sarcofaag of, eigenlijk, askist; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Romeinen een zeer uitgebreide betekenis bezat. In de voorafgaande paragrafen is namelijk zo veel over de plattegronden van villagebouwen gesproken, dat men een ogenblik zou kunnen vergeten dat een villa meer is dan een bepaald soort van gebouw. De term duidt de totaliteit aan van een op Romeinse wijze geëxploiteerd landbouwbedrijf en omvat zowel de landerijen als de opstallen. Gegevens over de omvang van de Nederlandse villabedrijven ontbreken helaas ten enenmale en buiten onze landsgrenzen is het al niet veel beter gesteld.[434] Over de indeling van de landerijen, de verspreiding van de opstallen, de percelering, het systeem van wegen en de vormen van bodemgebruik is nagenoeg niets bekend. Het ligt echter voor de hand dat de grootte van de bedrijven uiteenliep en dat de verschillen in bedrijfsgrootte ook in de opstallen hebben doorgewerkt. Elke villa bezat uiteraard zijn hoofdgebouw, waar de eigenaar of diens rentmeester (vilicus) woonde. Was het bedrijf klein, dan had het waarschijnlijk slechts één gebouw, dat alles tegelijk was: woning, bedrijfsruimte, stal. Bij een groter bedrijf waren de verschillende functies over afzonderlijke gebouwen verdeeld. Naast het hoofdgebouw stonden dan schuren en andere losse bijgebouwen. Op een groot landgoed waren behalve de opstallen van het hoofdbedrijf ook de gebouwen van de onderhorige bedrijfjes te vinden, die bij pachters of slaven in gebruik waren. Dit levert in de praktijk moeilijkheden op. Een bij opgravingen ontdekt, eenvoudig gebouw kan het hoofdgebouw van een klein bedrijf, de pachterswoning van een groot bedrijf of zelfs een bijgebouw op het hoofdbedrijf van een groot landgoed zijn. Of een huis

door de eigenaar of door zijn rentmeester bewoond werd, onthullen opgravingen meestal niet.
Het is wel duidelijk dat de in Nederland opgegraven villagebouwen niet allemaal gelijkwaardig zijn, maar tot verschillende klassen behoren. Grote complexen als Voerendaal-Ten Hove, Groesbeek-Plasmolen, Heer-Bakkerbos, Schimmert-Op het Steenland, waren zonder twijfel de centra van niet al te kleine landgoederen. Middelgrote gebouwen zoals Bocholtz-Vlengendaal, Houthem-Vogelzang, Lemiers, Vaasrade, enz. kunnen ook zonder bezwaar als de hoofdgebouwen van de bijbehorende villabedrijven beschouwd worden. De kleintjes bezorgden de meeste last. Wat was bij voorbeeld de status van de twee huizen van Simpelveld of van Schimmert-Ravenbos en Op den Bilik? De sarcofaag van Simpelveld wordt gewoonlijk aan de vrouw van een welgestelde villabezitter toegeschreven, maar bij een zo kostbare doodkist hoort toch eigenlijk een wat luxueuzere behuizing dan de beide simpele woninkjes die tot nu toe bij Simpelveld zijn opgegraven. Mogelijk waren dit slechts horige bedrijfjes en moet het hoofdgebouw, waar de eigenaar zetelde, nog ontdekt worden. Ravenbos en Op den Bilik liggen zo dicht bijeen, dat men alleen daarom al zou veronderstellen dat zij iets met elkaar te maken hadden. Het is mogelijk dat het dependances waren van een van de grotere villa's die in de naaste omgeving voorkwamen, bij voorbeeld van die van Op het Steenland of van Vogelzang. Hun plattegronden zijn ook erg eenvoudig en doen aan bijgebouwen denken.
Van slechts enkele Nederlandse villa's zijn ook de naast het hoofdgebouw gelegen bedrijfsgebouwen onderzocht: vooral Vlengendaal en Voerendaal.[435] In Vlengendaal lagen hoofd- en bijgebouwen in de lengterichting op een rij. In Voerendaal, en blijkbaar ook in Kaalheide, was een L-vormige opstelling gekozen. De gebouwen lagen vermoedelijk aan een erf. Zowel in Voerendaal als in Vlengendaal is het eigenlijke erf door middel van een muur afgescheiden van het voor het woonhuis gelegen terrein. Dat ommuurde terrein zal wel een tuin geweest zijn. In Vlengendaal lag in deze

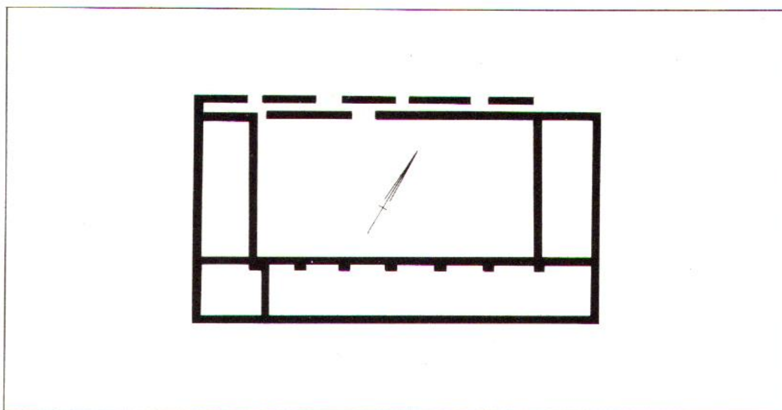

152. Nuth-Vaasrade, villa (reconstructie); naar Braat 1934

hof een groot rechthoekig waterbassin. In Voerendaal was de hof aan twee zijden met een porticus omgeven, die het huis met het terzijde van de hof gelegen badgebouw verbond. In deze grotere complexen keert de woning zich dus van het bedrijfsgedeelte af.[436] De gebouwen van de villa van Schimmert-Op het Steenland schijnen alle door een grote rechthoekige muur van ca. 100 x 250 m omsloten te zijn geweest. Aan het ene eind van het terrein lag het hoofdbedrijf. Aan de tegenoverliggende korte kant lag een kleiner gebouw, waarschijnlijk een onderhorig bedrijfje. Een soortgelijke relatie kan men ook tussen Heer-Bakkerbos, Heer-Pannenstuk en Heer-Doemensgraaf aannemen.

Een van de twee bijgebouwen van Vlengendaal was een rechthoekige schuur van 8,60 x 23 m, die door drie pijlerbasementen in twee even brede schepen was verdeeld. Het andere bijgebouw mat 14,40 x 26,80 m. Door middel van pijlerrijen was aan een korte en een lange zijde een smalle ruimte afgescheiden. Aan de andere kant sneed een muurtje een smal vertrek af. De dubbele muren met geringe tussenruimte aan de lange zijden vormen een onbegrepen detail: een verbouwing? Merkwaardig genoeg is de plattegrond van de 'villa' Ravenbos in hoofdlijnen identiek. De binnenmuur van de smalle ruimte aan de zuidoostzijde (voorgalerij?) lijkt secundair; hij oversnijdt in ieder geval een rij pijlerbasementen. Zelfs keert aan de noordwestzijde de dubbele muur met smalle tussenruimte terug. De schuur van Kaalheide en één van de bijgebouwen van Voerendaal vertonen een vergelijkbare plattegrond: tweeschepig interieur met een brede en een smalle ruimte. Een andere schuur van Voerendaal bezat een ongedeelde binnenruimte met tegen de wand geplaatste pijlerbasementen. De functie van de bedrijfsgebouwen is meestal niet exact vast te stellen. Men heeft de keus uit werkplaatsen, oogst- en wagenschuren, graansilo's en korenpakhuizen, arbeidersverblijven, enz.

De verschillende typen van villagebouwen die in Nederland voorkomen, zijn op p. 181 tot 185 opgesomd in een volgorde die een ontwikkelingsreeks suggereert. Dat gebeurde met opzet. Het villagebouw heeft zich inderdaad ontwikkeld door het samensmelten van een in oorsprong smal-rechthoekig huis met een door hoektorens geflankeerde porticus. Dat betekent niet dat deze ontwikkeling in ons land heeft plaatsgevonden. Men heeft haar ook

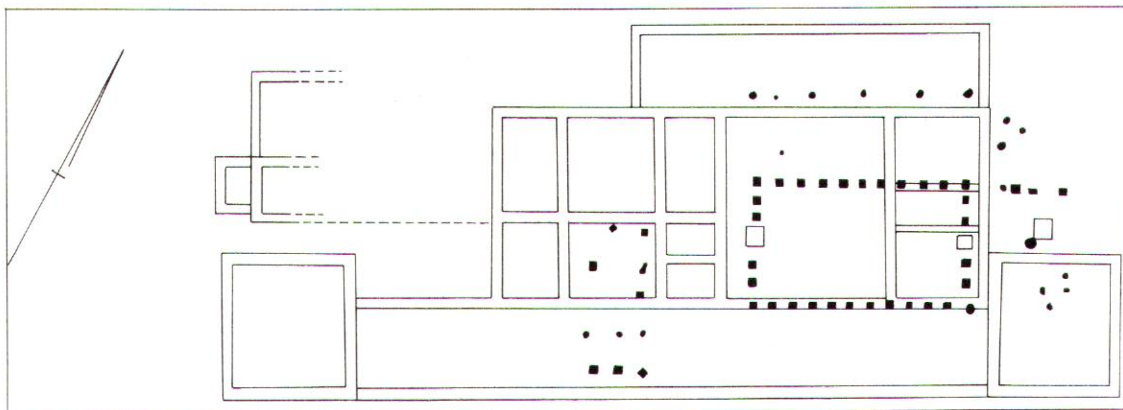

153. Ravenbos, 'villa'; naar Goossens, Holwerda & Krom 1908. Schaal 1:500

elders onderkend[437], al zijn er wel regionale verschillen te bespeuren. Het betekent ook niet dat de verschillende typen tot verschillende perioden behoren. De Nederlandse villa's zijn alle globaal tussen het einde van de 1ste en het midden van de 3de eeuw te dateren. De vondsten laten een precieze datering van de individuele gebouwen gewoonlijk niet toe. De eenvoudige typen zullen zich echter tot aan het einde van de bestaansperiode van de villa's naast de meer ontwikkelde typen gehandhaafd hebben, eventueel met verschillende functie (bij voorbeeld pachtersbedrijf tegenover hereboerderij).

De porticus met hoekpaviljoens is zeker geen autochtoon element. Het is een import uit het mediterrane gebied. De oorsprong van het rechthoekige kerngebouw vormt nog steeds een groot probleem, dat verre van opgelost is en hier slechts kan worden aangeduid. Een enkele maal is vastgesteld dat een stenen villagebouw zich uit een houten voorganger ontwikkeld heeft. Het klassieke voorbeeld is nog altijd Mayen in de Eifel.[438] Het eigen land heeft daaraan kort geleden Kaalheide toegevoegd. Het primaire houten gebouw van Kaalheide, dat nog uit het midden van de 1ste eeuw kan dateren, had een rechthoekige plattegrond van 7,50 x 12,50 m; het interieur was naar het schijnt niet onderverdeeld. Het ca. 8,50 x 14 m grote houten huis van Mayen was misschien nog wat ouder; het was eveneens rechthoekig. Het werd echter door een rij palen in de lengte verdeeld in een smalle en een brede ruimte. Een soortgelijke plattegrond vertoont Valkenburg-Heihof. Deze plattegronden doen denken aan bijgebouwen als o.a. de grote schuur(?) van Vlengendaal. Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat een oorspronkelijke huisvorm als bijgebouw is blijven voortleven. Het blijft ondertussen de vraag, of alleen dergelijke één- of tweeschepige rechthoekige houten huizen aan de wieg van de rechthoekige villa-kern gestaan hebben. De smal-rechthoekige vorm en de overdwarse onderverdeling in een serie achter elkaar gelegen vertrekken van kerngebouwen als Simpelveld I en II suggereren een verwantschap met de smal-rechthoekige vicus- en stadshuizen, waarvan de oorsprong trouwens ook onzeker is. Bij gebouwen als die van het type Rijswijk/Overasselt is verder een verwantschap met het Germaanse drieschepige hallenhuis niet uitgesloten. Echte drieschepige villagebouwen, zoals die in Engeland, speciaal in Hampshire, vrij talrijk

154. Kaalheide-Krichelberg, villa met houten voorganger; naar Brunsting 1950-1951. Schaal ca. 1:450

voorkomen, zijn echter in ons land nog niet gevonden. Dit type gebouw werd in Engeland over het algemeen niet als hoofdgebouw van een villabedrijf gebruikt, maar als onderhorig nevengebouw. Het is steeds aanzienlijk breder dan het drieschepige Germaanse hallenhuis. Een directe verwantschap tussen beide groepen is dan ook niet waarschijnlijk.[439] Tegenwoordig houdt men in Engeland met een autochtone ontwikkeling rekening.[440] Drieschepige, basilicale, gebouwen waren evenwel ook de mediterrane architectuur niet vreemd. Van Noordfranse en Belgische villabedrijven zijn eveneens op het eerste gezicht drieschepige plattegronden bekend. Hun drieschepigheid is echter nog wat problematisch.[441] Het enige Nederlandse gebouw dat misschien in deze groep zou passen is Schimmert-Op den Bilik. Het ziet er uit als een in oorsprong drieschepig gebouw, waar naderhand hoekpaviljoens aan vastgeplakt zijn en een kelder in geprutst is.

De porticus met hoekpaviljoens was dus een uitheems element. Het rechthoekig kerngebouw achter deze façade (of in de eenvoudige villae zonder deze façade) heeft een meervoudige oorsprong. Het gaat terug op huisvormen die mogelijk ook in het Nederlandse deel van het Romeinse rijk autochtoon waren. Dit laatste punt blijft voorlopig onzeker, omdat wij buiten het rivierengebied de inheemse huisvormen uit de IJzertijd en het begin van de Romeinse tijd nog nauwelijks kennen.

De burgerlijke Romeinse nederzettingen van Noord-Brabant en Zeeland kunnen niet beschreven worden, omdat er nog bijna niets van opgegraven, laat staan gepubliceerd is. In de oostelijke helft van Brabant kwamen misschien nog villabedrijven voor. Een argument daarvoor vormen de rijke tumulusgraven van Esch.[442] Verder moet men rekening houden met het doorlopen van IJzertijdnederzettingen tot in de Romeinse tijd. Die situatie doet zich voor in Haps en Oss in de uiterste noordoosthoek van Brabant op de rand van het Maasdal (p. 177). De nederzettingen in Zeeland zullen wel op die in het Zuidhollandse kustgebied, vooral op Haamstede-Brabers, geleken hebben.

Tempels

Niet alleen in de steden, maar ook op het platteland kwamen tempels voor. De belangrijkste vormden het religieuze centrum van een bepaalde streek, soms van een heel stamgebied. In de schaduw van de grote tempelcomplexen, die meestal op verkeers-geografisch interessante punten te vinden waren, ontwikkelden zich vaak niet onbelangrijke nederzettingen. Ook in de Romeinse tijd waren geestelijke en stoffelijke belangen eng verbonden. Tempelcomplexen waren dikwijls ook het centrum van economische activiteiten; zij trokken kermissen en jaarmarkten aan.[443] Verder werd het landschap door talrijke kapelletjes en kleine heiligdommen gestoffeerd.[444] Deze bedienden kleinere bevolkingsgroepen, een vicus bij voorbeeld of een gehucht, en er bestonden ook eigen-tempels. In Newel bij Trier is een vierkant porticus-tempeltje van het Gallo-Romeinse type gevonden. Het lag naast de kleine ommuurde begraafplaats van een villa en hoorde klaarblijkelijk bij het landgoed.[445] De kleine heiligdommen waren economisch min-

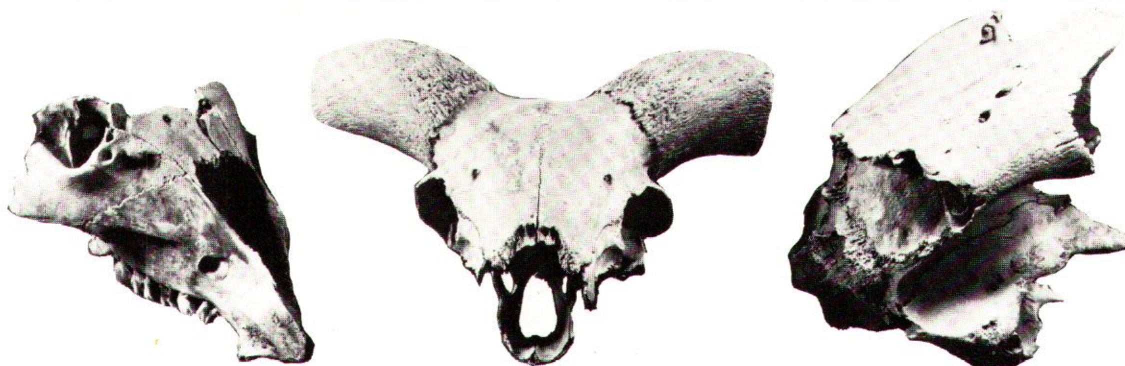
155. Elst, tempel II (reconstructie)

der belangrijk, maar ook hier is een combinatie van vroomheid en materieel gewin niet uitgesloten. Wat Newel betreft, kan men zich afvragen of de bouw van een eigen-tempeltje naast een uiting van vroomheid niet tevens een financieel aantrekkelijk project was, zoals later de stichting van een eigen-kerkje.

Ook het Nederlands-Romeinse platteland bezat zijn tempels. Het paradepaard is Elst bij Nijmegen.[446] Toen in de laatste oorlog de gotische kerk van Elst in puin geschoten was, bleken er onder de kerk resten van twee stenen Gallo-Romeinse tempels verborgen te zitten. De oudste was een eenvoudig, betrekkelijk klein rechthoekig gebouw van ca. 8,50 x 11,50 m met ongeveer noord-zuid gerichte lengte-as. Het was omstreeks 50 n. Chr. opgetrokken op een terrein dat voordien niet bewoond, maar mogelijk wel reeds als heilige plaats gebruikt was. Op dit laatste zou een laag met vele dierlijke beenderen (offers?) kunnen wijzen die onder de tempelfundering is aangetroffen. De oudste tempel is in 69/70 met vuur verbrand. Direct na 70 is het heiligdom op precies dezelfde plek, maar veel grootser en monumentaler herbouwd. Elst II was een typisch Gallo-Romeinse porticus-tempel op een podium van ca. 23 x 30 m; trap en ingang lagen aan de zuidzijde. De reconstructietekening geeft een indruk hoe het gebouw er ongeveer uitzag; de cella kan hoger – meer torenachtig – geweest zijn. Rondom de

156. Elst, overblijfselen van een *suovetaurilia*; schedels van een varken, een rund en een schaap; naar Bogaers 1955

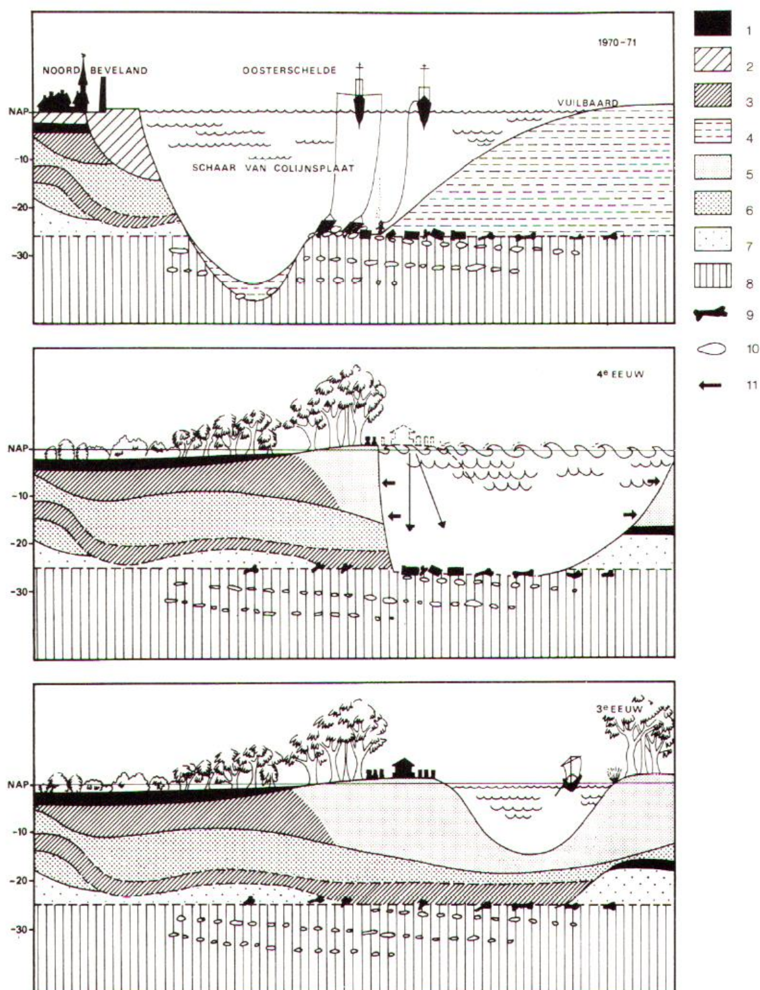
157. Colijnsplaat, altaar voor Nehalennia; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Deae/Nehaleniae/M(arcus) Exgingius/Agricola/cives Trever/negotiator / salarius / C(oloniae) C(laudiae) A(rae) A(grippinensium) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
Aan de godin Nehalenia heeft Marcus Exgingius Agricola, afkomstig uit Trier en zouthandelaar in Keulen, zijn gelofte gaarne en met reden betaald

158. Domburg, altaar voor Nehalennia; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Deae/Nehalenniae/Dacinus Liffionis/Filius v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
Aan de godin Nehalennia heeft Dacinus, de zoon van Liffio, zijn gelofte gaarne en met reden betaald

tempel zijn vele dierenbotten gevonden, voornamelijk van runderen: de resten van offeranden. Bij elkaar in een kuil lagen de schedels van een varken, een schaap en een rund. Dit overblijfsel van een *suovetaurilia*, een uit de drie genoemde diersoorten bestaand reinigingsoffer, is een heel bijzondere vondst. Het is waarschijnlijk ter inleiding van de bouw van de tweede tempel aan de godheid opgedragen. De omgeving van de tempel is

niet onderzocht. Het is mogelijk dat het heiligdom in het midden van een ommuurde tempelhof lag, zoals bij voorbeeld de twee vergelijkbare tempels in Noviomagus. Een andere mogelijkheid is, dat de eigenlijke heiligdommen deel uitmaakten van een groot tempelcomplex.[447]
De tempel van Elst lag midden in een dicht bewoond kerngebied van de Bataafse stam. Het was één van de allergrootste Gallo-Romeinse tempels

159. Colijnsplaat, de ondergang van de Nehalennia-tempel; naar Louwe Kooijmans in Gids Nehalennia Tentoonstelling 1971

1 veen
2 klei, na-Romeins
3 klei, voor-Romeins
4 jong zeezand
5 zandige oeverafzetting, Romeinse waterloop
6 ouder zand, Calais-afzetting
7 weichselien
8 tiglien
9 beenderen
10 concreties
11 aantasting oever

die ooit gebouwd zijn. Het lijdt geen twijfel of de bouw is door het Romeinse gouvernement geïnspireerd en zelfs uitgevoerd. Uitheemse steen uit het Rijn- en Moezelgebied vormde het bouwmateriaal; wandschilderingen in Romeinse trant sierden de tempelmuren. Dit neemt niet weg dat Elst een specifiek Bataafs heiligdom was, vermoedelijk wel de nationale Bataafse tempel. De godheid aan wie het heiligdom gewijd was, is niet bekend. Het zal niet de eerste de beste geweest zijn. Men denkt aan Magusanus Hercules, al is nog niet strikt bewezen dat dat de oppergod van de Bataven was.[448] Tot diep in de 3de eeuw heeft het tempelcomplex van Elst zijn zegenrijke functie vervuld. Daarna is het geleidelijk in puin gevallen, maar de eerste christelijke kerk ter plaatse werd precies boven op de tempelruïne gebouwd en wel zo, dat de beide west-oostassen juist te zamen vielen.

De monding van de Schelde in Zeeland stond eveneens in de geur van grote heiligheid. De rivier viel destijds ter hoogte van de huidige Oosterschelde tussen Walcheren en Schouwen-Duiveland in zee. In het mondingsgebied

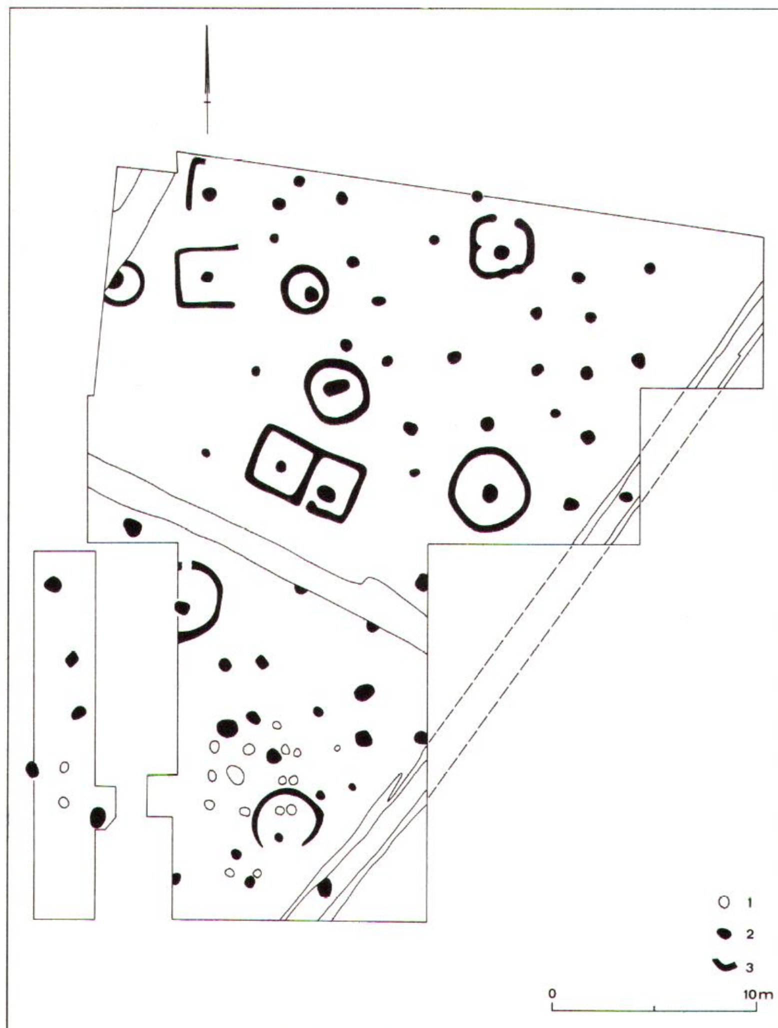
van de Romeinse Schelde lagen twee tempels, één bij Domburg, de andere bij Colijnsplaat, die alle twee aan de godin Nehalennia gewijd waren.[449] Beide zijn door de natuur van de aardbodem weggevaagd, radicaler dan het christendom het ooit zou hebben vermocht. De tempel van Domburg ligt op de bodem van de Noordzee, die van Colijnsplaat is in de Oosterschelde verzonken. Zo komt het dat wij naar de vorm van deze tempels slechts kunnen raden. Vermoedelijk waren het gebouwen van hetzelfde Gallo-Romeinse type als Elst. In Domburg werden behalve Nehalennia ook andere goden, vooral Neptunus en Juppiter vereerd. Men neemt daarom aan dat er ook meer dan één tempel heeft gestaan. Van de tempel van Colijnsplaat – of waren het er ook hier meer dan één? – staat niet eens vast of hij op de noordelijke dan wel op de zuidelijke oever van de toenmalige Schelde gelegen heeft.[450] Het heiligdom zou deel uitgemaakt hebben van een niet onbelangrijke nederzetting, die Ganuenta heette. Dit Ganuenta zou, naar de veronderstelling luidt, wel eens de hoofdplaats van de civitas der Frisiavones geweest kunnen zijn. Het was dan dus als districtshoofdstadje een collega van Forum Hadriani en Noviomagus. Zeker is dit echter allerminst. Het wordt zelfs onwaarschijnlijk, indien mocht blijken dat de tempel van Colijnsplaat, en daarmee het hypothetische Ganuenta, ten zuiden van de Romeinse Schelde gelocaliseerd moet worden, want deze rivier geldt als de zuidgrens van het genoemde bestuursdistrict (p. 28). Hoe het zij, Nehalennia kan heel goed een regionale godin geweest zijn.[451] In ieder geval bezaten haar Zeeuwse heiligdommen een meer dan plaatselijke of zelfs regionale betekenis (p. 246). Haar vèrreikende roem dankte de godin – evenals haar 'Belgische' naam: Begeleidster, Behoedster – aan de doeltreffende bescherming die zij de zeevaart bood. Haar tempels lagen aan het begin van een interprovinciale scheepvaartroute tussen het continent en Engeland. Het einde van de 2de en het begin van de 3de eeuw waren Nehalennia's vette jaren.

Van nog een paar andere Nederlandse plattelandstempels kennen wij de plaats, een enkele maal ook de naam van de daar vereerde godheid. Bij Rijsbergen, aan een uit België komende straatweg, werd de godin Sandraudiga vereerd. In de vicus van het castellum Valkenburg zouden sporen van een tempeltje gevonden zijn. In Cuijk zijn plattegronden van twee vierkante porticus-tempels opgegraven. Bij Roermond was op de samenvloeiing van Maas en Roer een heiligdom van de godin Rura, de personificatie van de rivier de Roer, te vinden. Bij Gulpen lag een klein bron-heiligdom. Mogelijk heeft een in de vicus van Rimburg opgegraven porticus tot een tempel behoord, maar zeker is dat niet. Het veel besproken tempeltje van Ravenbos was waarschijnlijk een grafmonument.[452]

Begraafplaatsen

Het grafritueel van de Romeinse tijd kenmerkte zich door grote pluriformiteit. Crematie en begraving kwamen beide in heel de Romeinse periode voor. Echter met dien verstande dat de crematie tot diep in de 3de eeuw absoluut de overhand had. Inhumatie was in de 1ste en de 2de eeuw een grote uitzondering. Daarna kwam deze vorm van dodenbestel meer en

160. Schaijk, deel van de plattegrond van grafveld uit de Romeinse tijd; naar Modderman & Isings 1960-1961
1 paalgat
2 crematiegraf
3 greppel

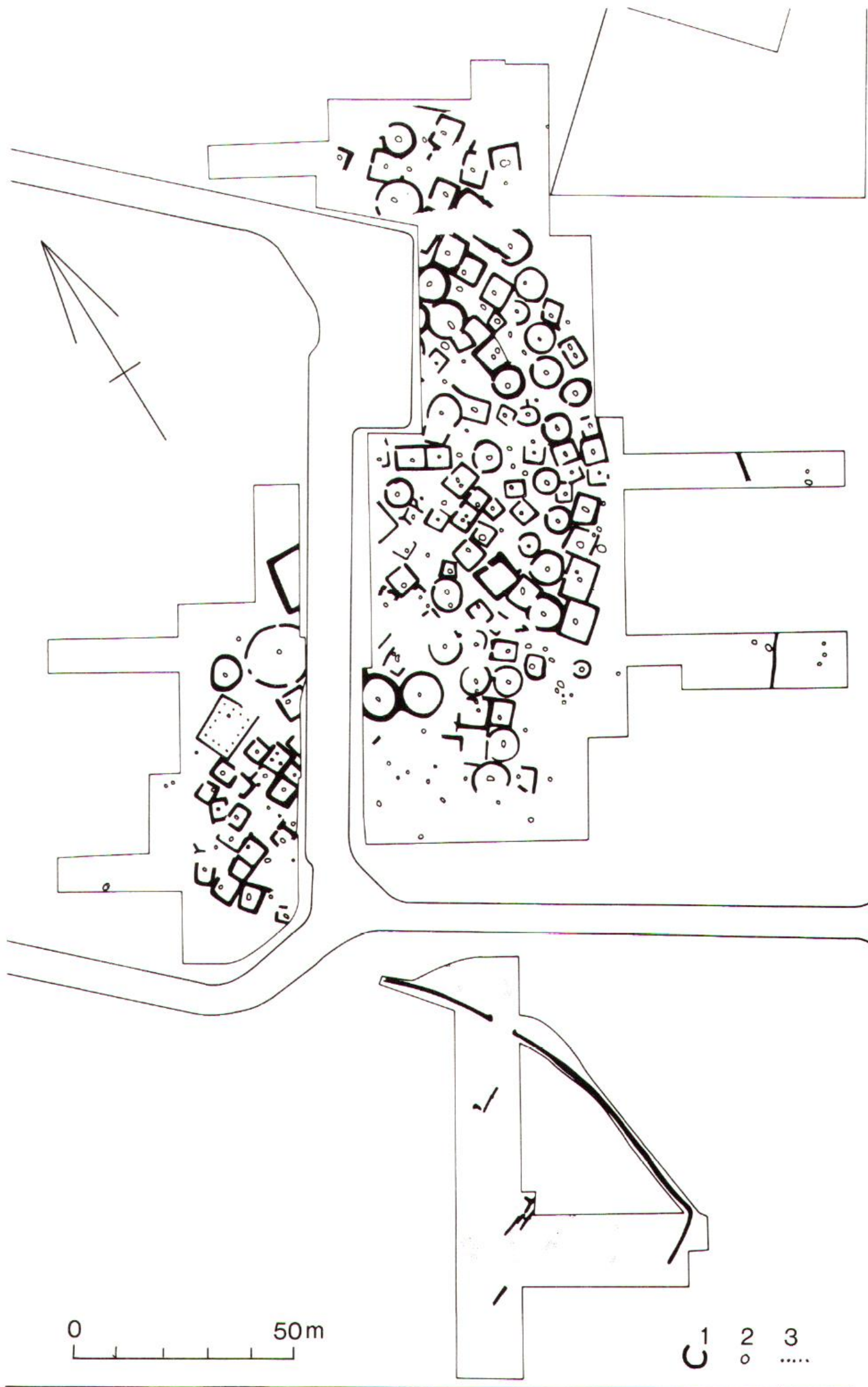
meer in zwang, om in de 4de eeuw te gaan overheersen. Deze ontwikkeling vond in het gehele noordwestelijke deel van het rijk en dus ook in Romeins Nederland plaats.[453]

Verreweg de meeste Nederlandse grafvelden dateren van voor het derde kwart van de 3de eeuw. Men vindt er, zoals te verwachten was, vrijwel uitsluitend crematies. Inhumatiegraven ontbreken echter niet geheel. Er zijn er gevonden in Rijswijk, Wijk bij Duurstede, Zoelen, Kesteren en Aardenburg.[454] Deze begravingen zijn niet precies te dateren. Globaal genomen stammen zij uit de 2de en de eerste helft van de 3de eeuw, waarschijnlijk wel voornamelijk uit de laatste helft van deze periode. Het zijn allemaal min of meer uitzonderingen. In het grafveld aan de dijk bij Kesteren kwamen slechts twee inhumaties voor – één daarvan in een planken kist

– op een totaal van tenminste 125 graven. In Wijk overtrof het aantal crematies eveneens verre dat van de begravingen. Aardenburg en Rijswijk hebben geïsoleerde begravingen opgeleverd. De meeste van de hier genoemde bijzettingen waren graven waarin de overledene in gestrekte houding, liggend op de rug en soms op de buik, begraven was. Rijswijk vormt in dit opzicht een bijzonder geval. Daar zijn behalve twee 'gewone' gestrekte begravingen ook nog twee zogenaamde hurkskeletten aangetroffen: een man en een vrouw, beide in de kracht van hun leven gestorven. Een van de twee hurkgraven was met een krans van paaltjes omgeven. Begraving met opgetrokken knieën in hurk- of slaaphouding is een oeroude bijzettingsvorm. Deze wijze van dodenbestel is vóór en in de Romeinse tijd speciaal uit het Noordnederlandse kustgebied bekend. Ook daar werd dit soort graven veelal geïsoleerd aangelegd. Een Friese zede, die in Rijswijk

161. Wijk bij Duurstede, plattegrond van grafveldje uit de Romeinse tijd met 37 crematiegraven; de graven liggen in drie groepjes verspreid, één ervan (17 t/m 25) binnen een voormalig akkerperceeltje, dat door een greppel omgeven is; naar W. J. H. Verwers 1975
1 graf
2 paalgat
3 akkergreppel

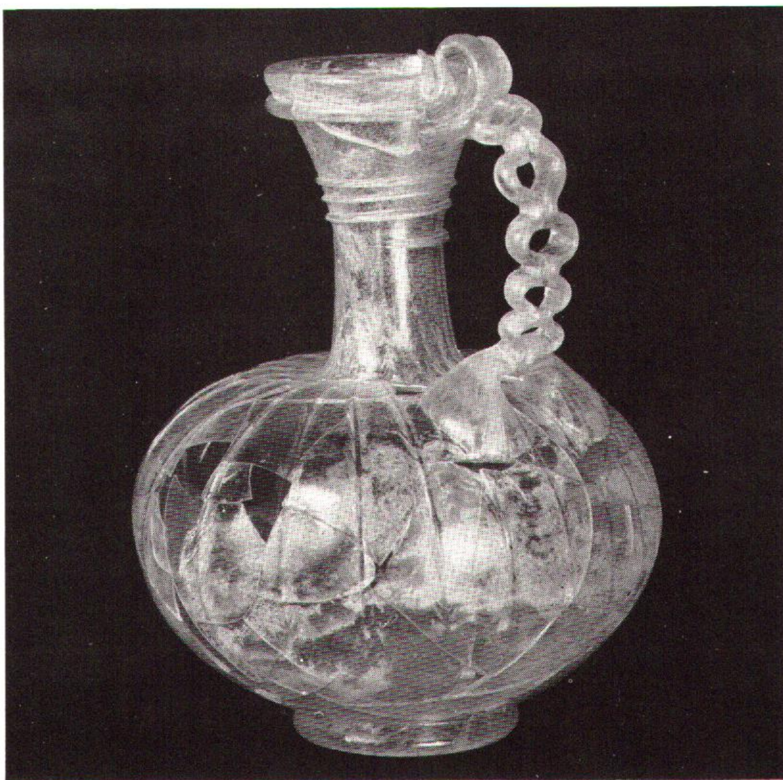

HULZENSEWEG
0
50 m
1
2
3

162. Hatert, vrijwel volledige plattegrond van grafveld uit de Romeinse tijd; naar Bogaers en Haalebos 1980
1 greppel
2 crematiegraf
3 paalgaten

nog laat in zwang was? Laat, want de hurkgraven van Rijswijk dateren op zijn vroegst uit de tweede helft van de 2de eeuw (zie afb. 139 en 140). Het is niet onwaarschijnlijk dat er met de personen die zich lieten *begraven* iets bijzonders aan de hand geweest is. Maar wat, laat zich moeilijk doorgronden. De vier Rijswijkse inhumaties stellen uiteraard slechts een fractie voor van het totaal aantal sterfgevallen dat de inwoners van de nederzetting te betreuren hebben gehad. Het gaat bij hen mogelijkerwijs niet om normale bijzettingen. Zij passen het best in de periode IIb (eind 2de, begin 3de eeuw) en lagen in groepjes van twee voor het front van de beide oostelijke erven: de hurkskeletten voor de buitenhoek van het noordoostelijke, de twee andere midden voor het zuidoostelijke erf, dicht bij de ingang. De twee laatste oversneden elkaar; het waren vrouwegraven. Merkwaardig is dat deze vrouwen op hun buik begraven zijn. Moet men deze vier begravingen, die – zeer ongebruikelijk – in de context van de nederzetting waren opgenomen, misschien als (bouw)offers opvatten? In dit verband is te vermelden dat in Rijswijk op enkele plaatsen losse menselijke skeletdelen – van tenminste vier individuen – te midden van het nederzettingsafval aangetroffen zijn. Men kan zich hierbij natuurlijk van alles denken, tot kannibalisme toe. Maar het meest voor de hand liggend is dat deze skeletresten van verstoorde begravingen afkomstig zijn.[455] Het begraven van mensen in de nederzetting is te Rijswijk dus mogelijk wat vaker voorgekomen dan de bovengenoemde vier als zodanig nog herkenbare graven doen vermoeden. Ook dan blijft het echter nog iets uitzonderlijks. Vandaar de veronderstelling dat achter deze bijzettingen een rituele betekenis steekt. De interpretatie als (bouw)offers is niet met zekerheid te bewijzen. Het is een mogelijkheid. Parallellen voor mensenoffers in nederzettingen uit ongeveer dezelfde tijd, maar uit andere gebieden, zijn er wel. Overtuigende gevallen zijn echter zeldzaam, bij voorbeeld de baby's van Tofting en Hessens in Noord-Duitsland, die in het stalpad, respectievelijk onder de haard van een boerderij begraven zijn.[456]

Veel vaker komen in nederzettingen, met name in het Vrije Germaanse gebied, maar ook daarbuiten, graven van dieren voor. Zij worden veelal als rituele begravingen opgevat.[457] Het kan haast geen toeval zijn dat langs de zuidelijke begrenzing van het *derde* erf in Rijswijk een paardegraf gevonden is. Helaas is de datering niet helemaal zeker. Het zou een middeleeuws paard kunnen zijn. Van een ander diergraf in Rijswijk wordt een na-Romeinse datering uitgesloten. Het lag niet ver van de beide vrouwegraven bij de toegang tot het zuidoostelijke erf. In dit graf lag een hond. Ook in de nederzetting van Druten zijn twee diergraven aangetroffen, en wel twee paardegraven, in onmiskenbare samenhang met een van de huizen, zodat hier zonder veel schroom van *bouw*offers gesproken mag worden.[458] Paardegraven komen vooral in de vroege middeleeuwen veelvuldig voor, maar dan op begraafplaatsen.[459] Op Romeinse grafvelden zijn zij in ons gebied nog zelden waargenomen. De 19 paardegraven op het grafveld aan de dijk bij Kesteren tonen echter aan dat het gebruik om deze edele dieren op menselijke dodenakkers bij te zetten, ook in de Romeinse tijd niet geheel onbekend was. De achtergrond van dit gebruik is niet duidelijk. Het is in

163. Maastricht, grafveld Pandhof St. Servaas, glazen flesje, 3de eeuw; Bonnefantenmuseum, Maastricht

ieder geval van het begraven van dieren in nederzettingen te onderscheiden. De diergraven van Rijswijk en Druten kunnen offers geweest zijn. Een minder macabere offerande is het aardewerkschaaltje uit de fundering van het 'herenhuis' in Rijswijk.[460] Hier is zonder enige twijfel van een bouwoffer sprake, waarvan eerder de – onbekende – inhoud dan het schaaltje zelf het hoofdbestanddeel uitmaakte.

De mensen- en diergraven van Rijswijk hebben ons op een zijspoor gebracht. Zij behoren niet tot de normale vormen van dodenbestel, maar vertegenwoordigen veeleer pogingen om de levenden in de welwillende aandacht van hogere machten aan te bevelen. Het gewone sterfgeval zal ook in Rijswijk, evenals in het nabijgelegen Ockenburg, wel geleid hebben tot verassing met aansluitend bijzetting op een crematiegrafveldje. Inhumatie was tot de 4de eeuw ook in ons deel van het Romeinse rijk nog slechts voor weinigen weggelegd. Begraafplaatsen uit de 4de eeuw zijn alleen in Maastricht en Nijmegen onderzocht. Het waren overwegend inhumatiegrafvelden. Het laat-Romeinse grafveld van Maastricht heeft tot nu toe zelfs uitsluitend inhumaties opgeleverd. In Nijmegen werd ook in de 4de eeuw nog wel gecremeerd.
Het ene crematiegraf was het andere niet. Er waren verschillen in de vorm van de grafkuil: rond, ovaal, vierkant, rechthoekig. Belangrijker zijn de verschillen die met het eigenlijke grafritueel samenhangen. Soms is de

164. Maastricht, grafveld Pandhof St. Servaas, glazen flessen, 2de eeuw; Bonnefantenmuseum, Maastricht

dode begraven op dezelfde plaats waar hij was gecremeerd. Meestal waren verbranding en begraving echter ruimtelijk gescheiden. Heel vaak hebben de nabestaanden de gecalcineerde beenderresten van de overledene zorgvuldig uit de overblijfselen van de brandstapel gezocht en, verpakt in een doek, een urn, een houten kistje of zelfs een stenen askist, aan de schoot der aarde toevertrouwd. In andere gevallen heeft men die moeite niet genomen en is het hele residu van de verbranding, beenderresten incluis, in de kuil geschept. Ook kon men een tussenweg bewandelen: dan werden om, onder of over de urn resten van de brandstapel in het graf gedeponeerd. Deze drie bijzettingsvormen, waarop vele variaties mogelijk waren, kwamen meestal naast en door elkaar voor.[461] Op de brandstapel werden veelal persoonlijke bezittingen van de dode, sieraden bij voorbeeld, cadeaus van de nabestaanden en wat niet al, mee verbrand. De door het vuur aangetaste resten daarvan vindt men in de graven terug, dikwijls te zamen met naderhand toegevoegde bijgaven: kruiken, potten, schalen met spijs en drank voor de verre reis, gereedschap om in het hiernamaals te gebruiken, een munt voor de veerman van de doodsrivier, een beeldje van de beschermgod, enzovoort.
De inhumatiegraven vertoonden eveneens een grote verscheidenheid. Er zijn er met en zonder kist van hout of steen of soms lood. Persoonlijke bezittingen en bijgaven werden nu eens meebegraven, dan weer ontbraken zij. In de ene begraafplaats kunnen de meest verschillende grafrichtingen door elkaar voorkomen: n-z, z-n, o-w, w-o en overgangen daartussen. In een

165. Heerlen, gouden flaconnetje gevonden in een graf uit het eind van de 2de eeuw; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

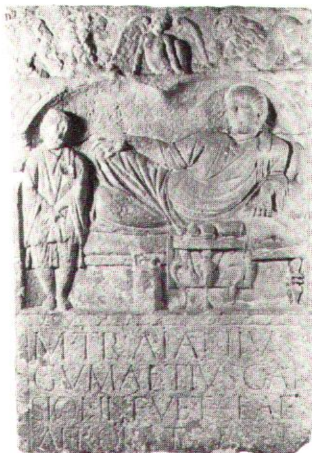
ander grafveld domineert een bepaalde oriëntatie.
Het grafritueel van de Romeinse tijd wortelt in ons gebied in het prehistorisch verleden. Het getuigt in oorsprong van een geloof in de voortzetting van het aardse leven na de dood. Welke voorstellingen zich nu precies achter al die verschillende vormen van dodenbestel verschuilen, hoe levend het geloof nog was, of in hoeverre het grafritueel reeds tot een maatschappelijke conventie was geworden, op al deze vragen blijft de archeologie het antwoord schuldig.

Hoe groter de nederzetting, hoe groter de bijbehorende begraafplaats(en) – uiteraard. Van Nijmegen, Maastricht, Heerlen, Cuijk is bekend dat zij uitgestrekte grafvelden bezaten; Maastricht en Heerlen hadden er meer

dan één. Geen daarvan is intact tot ons gekomen. Vandaar dat de informatie ook op dit punt weer uiterst onvolledig is. Het best bekend is nog de begraafplaats van de civiele nederzetting Noviomagus: het grafveld onder Hees. Er is berekend dat het ca. 12 500 graven op ± 12,5 ha heeft bevat – allemaal crematiegraven –, en ongeveer 170 jaar, van 70 tot 240 na Chr., gebruikt is, wat op een bevolking van 3000 tot 5000 zielen zou wijzen.[462] Grotere steden hadden nog veel uitgestrektere begraafplaatsen. Tongeren bij voorbeeld bezat er twee, waarvan de ene alleen al meer dan 70 ha besloeg.[463]

Een bezoek aan de begraafplaats van een nederzetting van enige omvang moet zeer de moeite waard geweest zijn. De dodenstad, die buiten de bebouwing langs de wegen te vinden was, vertoonde zich bovengronds als een bonte verscheidenheid van grafmonumenten. Vele waren ongetwijfeld bescheiden: een eenvoudige aardhoop of een houten grafteken. Meer het bekijken waard waren de stenen zerken: rechtop staande op de graven hielden zij in woord en beeld de herinnering aan de overledene levend. Soms spreken zij de voorbijganger rechtstreeks aan. Vermeldenswaard is in dit verband een vondst uit Aardenburg. Het is een kom van Romeins aardewerk, die vermoedelijk bij een grafmonument heeft behoord en het volgende opschrift draagt: 'Voorbijganger, blijf [van deze kom – en dit grafmonument] af'. De namen van enkele Nederlandse Romeinen zijn door hun grafschriften aan de vergetelheid ontrukt.[464] Zo kennen wij uit Vechten het slavinnetje Salvia Fledimella en de gepensioneerde cavalerist Valens Bititralis; Marcus Ingonius Marcellus, die volgens sommigen twee maal op zijn in Utrecht bewaarde grafsteen staat afgebeeld – beide keren met een andere vrouw – is naar alle waarschijnlijkheid geen Nederlandse Romein.[465] In Nijmegen zijn verschillende soldatenzerken gevonden en verder o.a. de grafstenen van Sextus Secundius Felix, die een hoge priesterfunctie in Xanten bekleedde. In Heerlen ontmoeten wij Marcus Julius, alweer een oud-militair. In Maastricht werd de grafsteen van Caius Priscinius Priscus gevonden; de zerk was in de laat-Romeinse tijd als bouwmateriaal gebruikt – het lot van vele grafmonumenten. Het is geen toeval dat de meeste grafstenen te voorschijn gekomen zijn bij de belangrijkste burgerlijke en militaire nederzettingen. Toch zijn er ook wel zerken opgedoken op plaatsen waar, voor zover bekend, geen grote nederzettingen gelegen hebben. Hoog in de toren van Dodewaard is een afgietsel van de steen van de veteraan Marcus Traianius Gumattius ingemetseld; het origineel is waarschijnlijk in de naaste omgeving gevonden. Verder zijn er grafstenen ontdekt in 's-Hertogenbosch en Herwen – de laatste met de befaamde inscriptie die de *moles* [Drusiana] vermeldt.[466]

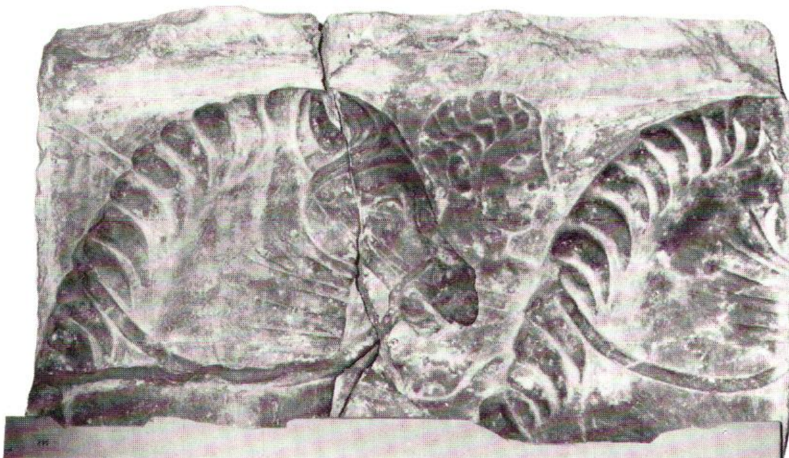
De necropolen hadden nog wel meer te bieden dan grafzerken. Indrukwekkende stenen grafmonumenten, rijk met beeldhouwwerk versierd, markeerden de graven van de welgestelden. Elders zijn zij soms tot op de huidige dag overeind gebleven; – wie denkt hier niet aan de Via Appia buiten Rome? Het dichtstbijzijnde voorbeeld is de kolossale grafpijler van Igel in de omgeving van Trier,[467] en niet te vergeten het mausoleum van Keulen-Weiden.[468] Het laatste was, naar het schijnt, voor onze streken een zeer uitzonderlijk monument. Grafpijlers kwamen echter ook in Nederland

166. Dodewaard, grafsteen van Marcus Traianius Gumattius; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
M(arcus) Traianiu(s)/Gumattius Gai/sionis f(ilius) vet(eranus) alae/Afror(um) t(estamento) p(oni) i(ussit)
Marcus Traianius Gumattius, zoon van Gaisio, veteraan van de ala Afrorum, heeft dit monument bij testament laten oprichten

voor, blijkens de schamele resten die in Werkhoven bij Utrecht, Nijmegen, Heerlen en Eygelshoven voor de dag kwamen.[469] Bij Maastricht zijn fragmenten van fraai gebeeldhouwde grafmonumenten uit de Maas gebaggerd.[470] Evenals de grafzerken stonden deze luxueuze monumenten dus niet alleen op de begraafplaatsen van de grote nederzettingen. Zij waren ook over het platteland verspreid.
Het laatste geldt in nog sterkere mate voor de grafheuvels. De oeroude traditie van de tumulus heeft zich in de eerste helft van de Romeinse tijd voortgezet. Dat gebeurde in zeer uiteenlopende delen van het rijk, o.a. in Engeland, het Donaugebied, Italië zelf en ook in het Moezel- en Rijngebied. Vooral in Zuid- en Midden-België waren de tumuli talrijk.[471] Een uitloper van dit laatste verspreidingsgebied drong in ons land door; hier beperkten zich de grafheuvels tot Limburg en oostelijk Brabant.[472] Sommige tumuli zijn betrekkelijk klein. Andere, speciaal in België, vertonen kolossale afmetingen en kunnen meer dan 10 m hoog zijn. In of onder de heuvels vindt men zowel eenvoudige grafkuilen als houten of soms stenen grafkamers. De as van de overledene is dikwijls vergezeld van een verbazingwekkende rijkdom aan grafgiften. Het is duidelijk dat een tumulus niet voor de sociaal zwakken was weggelegd. Onder de grafvondsten zijn jachtwapens opvallend goed vertegenwoordigd: heren met geld en vrije tijd.[473] Verder blijkt uit hun verspreiding dat de grafheuvels geen speciale band met de steden en andere grote nederzettingen bezaten. Zij liggen geïsoleerd of in kleine groepen verspreid door het landschap. Wel leggen zij een voorkeur voor de betere landbouwgronden aan de dag. Hun verspreidingsgebied komt overeen met dat van de villa's. Uit deze gegevens kan worden afgeleid dat zij gewoonlijk de grafmonumenten van welgestelde villabewoners (-eigenaars) waren.

In de scala van Romeinse dodenakkers staan aan het ene eind de grote stadsnecropolen en aan het andere de veel kleinere begraafplaatsen bij de villae. Er bestonden tussen deze twee uitersten overigens geen principiële verschillen. Dezelfde vormen van dodenbestel, dezelfde grafmonumenten

167. Nijmegen, fragment van een grafsteen: ruiter met paarden, 3de eeuw (?); Rijksmuseum Kam, Nijmegen

168. Maastricht, beeldhouwwerk van grafmonumenten, tweede helft 2de eeuw; Bonnefantenmuseum, Maastricht

169. Simpelveld, ring uit sarcofaag met opschrift IVNONI MEAE; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

(zerken, pijlers, waarschijnlijk ook tumuli) werden zowel bij de villae als bij de steden toegepast. Op beide soorten van begraafplaatsen werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen arm en rijk. Hierover zijn wat de stadsnecropolen betreft nog weinig exacte gegevens beschikbaar. Over de villae is op dit punt meer bekend. De bewoners (eigenaars) van het hoofdhuis van het bedrijf lagen apart op kleine, veelal ommuurde begraafplaatsen. Hun as (of in de laat-Romeinse tijd hun gebeente) rustte daar in dikwijls luxueuze kisten, vergezeld van kostbaarheden, onder dure monumenten (tumuli, grafpijlers, enz.). Het personeel werd elders begraven op veel eenvoudiger wijze.[474] In Nederland is de combinatie villa plus begraafplaats nog niet opgegraven. Wel zijn er rijke graven bekend, waar men een villa bij kan denken. Zo bij voorbeeld de tumulusgraven van Esch,[442] het ommuurde begraafplaatsje van Belfort bij Maastricht, dat o.a. het 'rijkste graf uit de Romeinse tijd ooit in Nederland ontdekt' bevatte,[475] en verder een aantal crematiebijzettingen in stenen sarcofagen (of beter: askisten) uit Stein, Schinveld, Simpelveld, Valkenburg-Houthem.[476] Daarvan is de aan de binnenzijde gesculptureerde 'sarcofaag' van Simpelveld de beroemdste. Hij bevatte naast vele andere kostbaarheden een gouden ring met het ontroerende opschrift IVNONI MEAE – eigenlijk onvertaalbaar, maar het betekent zoiets als 'voor mijn lieve vrouw'.[477] Langs de binnenkant van deze askist is de overleden dame zelve weergegeven, rustend op een divan en omringd door afbeeldingen van haar villa, haar meubilair en serviesgoed. De weergave van het aardewerk, het glas en het metalen vaatwerk is zo levensecht dat men de askist met deze 'grafgiften' heeft kunnen dateren: eind 2de/begin 3de eeuw.[478] In de befaamde graven van het Brabantse Esch, even ten zuiden van Den Bosch, verschijnen dan dezelfde grafgiften, maar nu werkelijk in het echt.[479]

De zeven graven van Esch lagen in twee groepjes verspreid: één van drie (I-III) op de Kollenberg en één van vier (IV-VII) op het terrein Hoogkeiteren, een kleine kilometer naar het noordwesten. De groepen bevonden zich tegenover elkaar, ter weerszijden van een beekdal, aan de rand van de aansluitende hogere gronden. Men mag aannemen dat zij bij twee villae behoorden, waarvan de domeinen door de beek gescheiden werden. Alle zeven graven zijn tumulusgraven geweest. De heuvels waren weliswaar al in de middeleeuwen bij het bewerken van de akkers geëgaliseerd, maar de heideplaggen waaruit zij bestaan hadden, waren deels in de grafkuilen gezakt, toen de houten kisten verteerden. De graven zelf waren dus onder de grond bewaard gebleven. Zij bevatten grote kisten of grafkamers van ongeveer 2 x 2 meter en een 70 centimeter hoog; soms wat kleiner, maar ook wel groter: de grafkamer onder tumulus II mat 3,90 x 1,75 x 0,70 m. Het waren de woningen van de doden. De vloer van V was met zand bestrooid, zoals dat misschien ook thuis, toen de overledene nog leefde, gebeurde. Van de graven op Hoogkeiteren waren er tenminste drie gelegen binnen een houten omheining: IV binnen een achthoekige en V en VII in een vierkante tot rechthoekige. De betekenis van de trapeziumvormige paalzetting bij graf VI is niet duidelijk. De omheiningen markeerden vermoedelijk niet de voet van de tumulus. Er zijn toegangen in te onderkennen; de graven lagen min of meer excentrisch. Hun functie was waarschijn-

lijk het grafdomein van de profane wereld af te schutten. Binnen de hekken verhieven zich dan de aarden grafheuvels. Zij moeten betrekkelijk gering van afmetingen geweest zijn: kleiner van grondvlak dan de 15-20 meter binnen de omheiningen. De overledene nam in de grafkamer slechts weinig plaats in. De graven van Esch zijn crematiegraven; de as werd in kleine houten doosjes, die soms beschilderd en met zilveren of gouden appliques versierd waren, bijgezet. De skeletresten waren te gering om leeftijd en geslacht van de gestorvenen te bepalen.
Het geslacht blijkt in een aantal gevallen uit de grafgiften. De twee rijkste graven (II en V) waren zeker vrouwegraven; III, IV, VI en VII, gezien de aanwezigheid van parfumflesjes of sieraden, waarschijnlijk ook. I was voor het onderzoek al vergraven en heeft voor het bepalen van de sexe geen gegevens meer opgeleverd. In ieder geval manifesteert de man zich te Esch niet duidelijk: hier werd gediscrimineerd. De begraven vrouwen waren dames die tot de geromaniseerde bovenlaag van de bevolking gerekend mogen worden. Men kan veronderstellen dat zij tot de familie van de eigenaars van de villae behoord hebben. Hun sociale positie wordt door de grafgiften weerspiegeld. Daar zijn kostbare antiquiteiten onder, die op een familietraditie wijzen: bij voorbeeld de geribde glazen schaal en de karaf in graf IV, die apart op het deksel van de kamer geplaatst waren. De meeste voorwerpen werden in de grafkelder meegegeven. Die stond er vaak helemaal vol mee. Vondsten die de damesrol van de gestorvene zeer nadrukkelijk onderstrepen zijn, om er slechts enkele te noemen, het stukje breiwerk en de twee brei(?)naalden met stopnaald in foudraal uit graf II. Breien komt ons wellicht niet als een zeer elegante bezigheid voor. Het was in de Romeinse tijd echter nog iets nieuws – als het tenminste al echt breiwerk en niet een soort klostechniek was die hier werd toegepast; een Romeinse dame breide, zoals latere dames borduren. In dit verband verdienen ook het kralentasje met juwelen en de vergulde muiltjes uit graf V vermelding, evenals de mooie bronzen *ampulla olearia* in de vorm van het hoofd van de god Bacchus met bijbehorende *strigiles*, dat wil zeggen toiletoliehouder met schrapers om de geparfumeerde olie weer van het lichaam te wissen. De sfeer van de welgestelde klasse wordt voorts opgeroepen door het paardebit uit graf II. Trouwens, de totaliteit van de bijgaven ademt een geest van weelde. Het is waar dat de *in effigie*, in afbeelding, aan de dame van Simpelveld meegegeven gebruiksvoorwerpen kostbaarder zijn dan die van de Esche vrouwen. De sieraden van Simpelveld overtreffen die van Esch eveneens verre. Een geëmailleerde gouden reukwaterflacon als in Heerlen is er in Esch niet bij. Esch lag in een uithoek, dat blijkt. Toch blijft er een enorm verschil tussen de grafinventarissen van Esch, zeker de rijkste, en de bijgaveninhoud van een doorsnee crematiegraf uit bij voorbeeld het rivierengebied. Serviesgoed vormt in Romeinse graven de meest gebruikelijke grafgift. Zo ook in Esch. Daar zijn hele eetserviezen gevonden: van aardewerk – vooral de duurdere soorten, zoals *terra sigillata* en gevernist – en/of van glas. Verder glazen drinkserviezen met wijnkaraffen, bekers, een kantharos. Echt kostbare stukken, van edel metaal bij voorbeeld, ontbreken, maar onder de glazen zijn er die tot het beste behoren dat de Keulse glasblazerijen konden leveren. Naast eet- en drinkgerei bevatten de graven

van Esch ook meestal nog toiletbenodigdheden, en de rijkste tevens sieraden, zij het dat deze laatste, zoals gezegd, niet tot de allerkostbaarste behoorden.
Het beeld rijst op van vrouwen uit de bezittende klasse, de sociale bovenlaag met geromaniseerde smaak, wier rol in het leven voor een belangrijk deel een decoratieve was: mooi zijn, een beschaafd parfum, charmant ontvangen. Dat zijn al zeer belangrijke dingen maar waarschijnlijk omvatte die rol nog wel meer. Een stukje hout in graf IV is mogelijk de laatste rest van een schrijftafeltje en als de breinaalden uit graf II geen breipennen waren, dan waren het *stili*, schrijfstiften. Ontwikkelde vrouwen dus, die in staat waren in het beheer van het landgoed een aandeel te hebben. Wellicht beheerden zij niet alleen de keuken en de provisiekast, maar zagen zij tevens toe op de textielproduktie door het vrouwelijk personeel. In die richting zou het barnstenen, uit een Keulse werkplaats afkomstige spinrokken kunnen wijzen. Het ziet er niet uit als een werkelijk gebruiksvoorwerp, eerder als een symbool van de waardigheid van de meesteres, zoals de bâton van de sergeant-majoor diens rang onderstreept. Natuurlijk weerspiegelen de grafgiften ook iets van de voorstellingen die men zich maakte omtrent het leven na de dood. Blijkbaar ging het leven na de dood gewoon door, of liever juist niet gewoon, maar alleen met de prettige dingen, bevrijd van de onaangenaamheden die het aardse leven kunnen vergallen. In het graf begon het feest, het eeuwigdurende banket. De grafgiften stelden de gestorvene in staat daaraan deel te nemen overeenkomstig de status die hij of zij in het leven bekleed had. Het is niet onwaarschijnlijk dat men zich dat feest niet – uitsluitend – zinnelijk voorstelde, maar ook als een geestelijk genot. Het leven in het hiernamaals stond onder leiding van goden die bereid waren de mensen in het eeuwige leven reeds voor hun sterven in te wijden. Een van die goden was Bacchus, die de Romeinen ook wel Dionysus noemden. De god van de wijn, inderdaad, maar de roes bevrijdt de geest en doet die aan de aardse materie ontstijgen. Dronkenschap is natuurlijk verwerpelijk, maar de wijn blijft een godendrank. Zoals steeds met geschenken die wij van de goden ontvangen, zijn er aan het gebruik daarvan risico's verbonden. Ook bij het genot van wijn passeert men gemakkelijk een grens, maar juist die grensoverschrijding levert nieuwe vergezichten op. Bacchus daalt in ons af en schenkt het enthousiasme dat het leven reeds voor het sterven de moeite waard maakt. Hoeveel beter nog zal het na het passeren van de doodsrivier zijn, wanneer ziel en lichaam permanent gescheiden worden. Graf V van Esch bevatte een barnstenen beeldje – vermoedelijk ook in Keulen vervaardigd – van genoemde Bacchus. Het toont een uitsnede uit de heilige processie waaraan de god zelf, de drinkhoorn in de hand, op feestdagen deelnam. Hij heeft duidelijk de grens overschreden: een jonge satyr uit zijn gevolg steunt hem nu hij wankelt. Heeft de vrouw in graf V dit plastiekje meegenomen omdat zij het een aardige snuisterij vond? Of had zij zich al bij haar aardse leven aan deze godheid toevertrouwd? De archeoloog die de graven van Esch publiceert, gelooft het laatste. En wij geloven het met hem. Het leven ging verder, ook in het graf, met of zonder Dionysus. Sierlijk en feestelijk zijn was in de wereld blijkbaar een deel geweest van de levenstaak die de vrouw van een

geromaniseerd landeigenaar gesteld was. Het is juist op dat deel dat de grafgiften in Esch de nadruk schijnen te leggen. Of men een dergelijke vrouwenrol positief of negatief beoordeelt, hangt van het standpunt van de beschouw(st)er af. Dit soort idealen maken voor ons in ieder geval de rijke graven van Esch als vrouwegraven herkenbaar. Het is onduidelijk waarom de graven van de bijbehorende mannen in Esch lijken te ontbreken. Zijn zij bij toeval niet gevonden, of maakte de rol die men van hen in het hiernamaals verwachtte, de bijgave van typisch mannelijke voorwerpen hier in tegenstelling tot elders overbodig, zodat hun graven niet herkend worden?
De informatie die de graven van Esch verschaffen omtrent de ideeën die de provinciale bovenlaag van Romeins Brabant bezielden, is beperkt en eenzijdig. De twee groepen van bijzettingen vertegenwoordigen ook slechts een vrij korte periode van twee, hoogstens drie generaties. De gevonden graven dateren alle uit de jaren tussen 150 en 250, de meeste uit het eind van de 2de en het begin van de 3de eeuw.
De rijke graven van de villabezitters trekken de aandacht, ook al zijn er nog slechts enkele zorgvuldig onderzocht. Dat mag echter niet doen vergeten dat er over de begraafplaatsen van het Romeinse platteland in onze streken nog maar heel weinig bekend is. Het moeten er honderden geweest zijn. In sommige gebieden, met name in Limburg en oostelijk Brabant, kan men er tientallen localiseren,[480] maar daar blijft het gewoonlijk bij. Dat wil zeggen men kent de plaats door toevalsvondsten, maar over de omvang en de structuur van de begraafplaats, de grafvormen en het gebezigde bijzettingsritueel is nauwelijks enige informatie beschikbaar. In Zeeland en West-Brabant zijn zelfs nog zo goed als geen Romeinse begraafplaatsen ontdekt. Ook in het rivierengebied zijn zij tot nu toe schaars. Enigermate goed onderzochte plattelandsgrafvelden zijn hoge uitzonderingen, al zijn er juist in de laatste jaren een paar 'nieuwe' bijgekomen;[481] en publikaties zijn er nog minder. Het beeld kan dus niet anders dan voorlopig en onvolledig zijn.
Dat beeld was overigens gevarieerd; zoveel is nu al duidelijk. Er waren grote verschillen in rijkdom, omvang en structuur. Twee dicht bij elkaar gelegen grafvelden kunnen in vondstrijkdom uiteenlopen. Zo bij voorbeeld Linne en Heel, in Midden-Limburg ter weerszijden van de Maas tegenover elkaar gelegen. Het gemiddelde graf was echter niet rijk aan bijgaven. De overheersende vorm van dodenbestel – crematie – werkt in dit opzicht helaas versluierend, doordat bijgaven op de brandstapel konden worden meegegeven. De bijgaven in de graven beperken zich gewoonlijk tot aardewerk: één of enkele potten in complete of fragmentaire, verbrande staat. Soms komen daar een paar andere gebruiksvoorwerpen of sieraden bij. Vaak vindt men ook helemaal niets. Een enkele keer geven de bijgaven een suggestie omtrent de status en het beroep van de overledene. Een onlangs bij Wijchen gevonden laat-2de-eeuws graf, bij voorbeeld, bevatte behalve (tenminste) twee schalen en een ijzeren vingerring met afbeelding van Mars ook nog een medisch instrument, namelijk een bronzen spatel.[482] Lag hier een militair arts begraven? In de meeste gevallen laat zich de maatschappelijke positie van de gestorvene echter niet eenvoudig uit zijn grafgiften afleiden.
Verder kunnen de vondsten uit een begraafplaats in hun totaliteit uitsluit-

sel over de aard en de status van de bijbehorende nederzetting verschaffen. Althans, dat is in theorie mogelijk, maar systematisch onderzoek over dit soort vragen ontbreekt voor ons land. Het is, gezien het gebrekkige materiaal, ook de vraag of men er veel verder mee zou komen. Van Schaijk, bij voorbeeld, valt moeilijk uit te maken of het bij een zelfstandige dorpachtige(?) nederzetting, dan wel als personeelsbegraafplaats bij een villabedrijf behoord heeft. Behalve verschillen in rijkdom vertoonden de plattelandsgrafvelden ook structuurverschillen. De structuur van een begraafplaats werd bepaald door de gekozen grafvormen. Deze waren veelal uiterst eenvoudig: een kuiltje, meer niet. Maar soms werd er wat meer zorg aan het graf besteed. Voor een werkelijk luxueus graf met grote tumulus, houten kamer of sarcofaag kwamen slechts de welgestelden – de villabezitters – in aanmerking. Van deze royale tumuli bestond echter ook een verkleinvorm. Tot voor kort was die slechts in Schaijk gevonden. Daar bleken sommige graven binnen vierkante of ronde greppels en dus waarschijnlijk onder lage heuveltjes te liggen. Deze Romeinse begraafplaats staat thans met zijn 'prehistorische' kringgreppels niet langer alleen. Hetzelfde verschijnsel is nu ook in het nabij gelegen Oss en in Bladel in de Kempen ontdekt.[225] En niet alleen in Brabant, maar ook in het midden van het rivierengebied bij Zoelen, en bij Hatert onder de rook van Nijmegen, blijken dergelijke omgreppelde bijzettingen voor te komen. In Zoelen en Hatert vormen de greppels haast een aaneengesloten geheel. Grafveldjes als dat van Wijk bij Duurstede en Ockenburg steken daar in hun eenvoud van grafvormen schamel bij af. Toch is er in deze gevallen niet noodzakelijk een verband tussen eenvoud en armoede. Wat er aan houten of zelfs stenen zerken boven de graven stond, blijft gissen. Op een simpel kuiltje kan een dure steen gestaan hebben. Ook in structureel opzicht laten de begraafplaatsen ons dus in statuskwesties al gauw in de steek. De omvang van de grafvelden biedt nog het meest houvast. Die is natuurlijk evenredig aan de grootte van de bijbehorende nederzetting. Uit de omvang van de begraafplaats kan dus die van de nederzetting afgeleid worden, maar dan moet het grafveld wel volledig onderzocht zijn. Die situatie doet zich in Nederland nog vrijwel nergens voor. Het zeer kleine grafveldje van Wijk bij Duurstede was slechts enkele generaties in gebruik en kan hooguit door de bewoners van een drietal boerderijen gebruikt zijn.

6/ Romanisatie

De zuidelijke helft van ons land heeft enkele eeuwen lang deel uitgemaakt van een wereldrijk. Dat bracht veranderingen mee op sociaal, economisch en cultureel gebied. Dit proces van aanpassing van de inheemse samenleving aan de nieuwe orde van het Romeinse gemenebest wordt romanisatie genoemd. De romanisatie was deels spontaan, deels ook het gevolg van een bewust toegepaste regeringspolitiek. Wat heeft het destijds voor de bewoners van zuidelijk Nederland betekend om deelgenoten te zijn in het grote avontuur van het Romeinse Imperium? Hoe diep is de romanisatie hier doorgedrongen en wat is er van overgebleven? Dat zijn de vragen, die ons in dit hoofdstuk bezig houden. Het zal daarbij vooral gaan over de periode van de *Pax Romana* tussen ca. 70 en 270 n. Chr., want in die tijd van rust en welvaart heeft de romanisatie de beste kans gehad.

Bestuursvorm

De Romeinse bestuursstructuur wordt in grove trekken gekenmerkt door twee-lagigheid. De hoofdlijnen van het beleid werden bepaald door de keizer en zijn onmiddellijke adviseurs. Dit beleid in hoofdlijnen werd voor een belangrijk deel door hoge keizerlijke functionarissen, zoals de stadhouders van de provincies en de procureurs voor financiële aangelegenheden, uitgevoerd. Een te zelfstandig optreden van deze ambtenaren werd door check and double-check beteugeld. Zij werden regelmatig overgeplaatst, waardoor tevens een zekere uniformiteit van bestuur in het hele rijk, dat uit zeer heterogene delen was samengesteld, bereikt werd.[483] Aan de andere kant was er tot op bepaalde hoogte autonomie op locaal niveau. Natuurlijk mocht het locaal bestuur niet uit de pas lopen. Ook voltrok zich een geleidelijke assimilatie van inheemse bestuursstructuren aan de rijksnormen, maar van een totalitaire gelijkschakeling was, zeker vóór de 4de eeuw, geen sprake.

Het Romeinse deel van Nederland heeft tot twee provincies behoord: het rivierengebied en Limburg hoorden bij *Germania Inferior* (in de 4de eeuw *Germania Secunda* genaamd) en de rest bij *Gallia Belgica*. De grens tussen de beide provincies is niet precies te trekken. Waarschijnlijk was het ongeveer zo. Beginnend bij het Helinium volgde de grens aanvankelijk de Maas; in Noordoost-Brabant liep zij op enige afstand ten zuiden van deze rivier; daarna boog zij oostelijk om de Peelmoerassen heen, om tenslotte bij Maastricht naar het zuidoosten af te buigen. De zuidgrens van Germania Inferior lag aan de Vinxtbach, een klein zijstroompje van de Rijn een eind onder Bonn. De Zuidhollandse eilanden, Zeeland en het grootste stuk van Brabant vallen op deze wijze aan Belgica toe.[484]

Gallia Belgica en Germania Inferior waren moeder en dochter. Al voor 12 v. Chr. had keizer Augustus een strook links van de Rijn uit Gallia gelicht, die moest dienen als uitvalsbasis voor de verovering van Germania tot aan de Elbe. Het was de bedoeling dat de zone op de linkeroever te zamen met het veroverde gebied een nieuwe provincie Germania zou gaan vormen, maar, zoals wij weten, die verovering is niet doorgegaan. Wel bleef het eenmaal gevestigde militair gezag bestaan, allengs gesplitst in twee commando's: dat van de aanvoerder van de *Exercitus Germanicus Superior* en dat van de generaal van het Nedergermaanse legerkorps. De twee territoriale bevelhebbers waren tevens, als plaatsbekleders van de keizer, de hoogste autoriteit voor de in hun gebied gevestigde inheemse bevolking. Eerst onder Domitianus, tussen 82 en 90 n. Chr., werd de consequentie uit de bestaande toestand getrokken. Toen werd het territoir van de Exercitus Germanicus Inferior tot provincia Germania Inferior. Aan het hoofd stond van nu af aan een stadhouder met de rang van *Legatus Augusti pro Praetore*. Hij werd gerecruteerd uit de kringen van de oud-consuls en resideerde in de provincie-hoofdstad Keulen, waar zijn paleis teruggevonden is.[485] De filiatie van Germania Inferior met Gallia Belgica blijkt uit het feit dat de nieuwe provincie in financiële zaken ondergeschikt bleef aan de procurator van Belgica en de beide Germaniae, die in Trier, de hoofdstad van Belgica, zetelde.[486] Het blijkt dus dat beide provincie-hoofdsteden, d.w.z. beide bestuurlijke, maar tevens economische en culturele centra, buiten ons gebied lagen. De provincies waren onderverdeeld in departementen, die *civitates* heetten. De inhoud van het begrip civitas is in de loop der eeuwen verschoven van district naar stad. De aanvankelijke betekenis was: woongebied van één of meer inheemse bevolkingsgroepen (stammen), dat door de Romeinse administratie als een bestuurseenheid (departement) werd opgevat. De stamgebieden vormden dus bij de onderverdeling een uitgangspunt. Over de woongebieden van de Nederlandse stammen is reeds gesproken (p. 22 e.v.). Ter herinnering: Zeeland ten zuiden van de Oosterschelde behoorde aan de Menapii; de Marsaci en Sturii bewoonden, naar men thans aanneemt, de Zeeuwse respectievelijk Zuidhollandse eilanden; in het westen van Noord-Brabant plaatst men de Frisiavones, in het oosten van deze provincie de Texuandri, een splinter van de Tungri; in het westelijk rivierengebied verbleven de Cananefates, ten oosten daarvan zaten de Batavi; Noord- en Midden-Limburg was van de Cugerni; voor Zuid-Limburg is geen stamnaam bekend. De begrenzingen van de stamgebieden zijn veelal vaag, soms zelfs geheel hypothetisch. Natuurlijke grenzen, rivieren en moerassen, verdienen de voorkeur.

Een tweede uitgangspunt was de civilisatiegraad. Een stam moest een zekere mate van aanspreekbaarheid voor het Romeinse bestuur bezitten, wilde hij zijn woongebied tot civitas verheven zien.[487] Er zullen nog wel meer criteria geweest zijn, de omvang en ontslotenheid van een stamgebied bij voorbeeld, maar daar weten we weinig van. In ieder geval vormde niet elke stam een eigen civitas.

Het belangrijkste departement op Nederlandse bodem was de civitas Batavorum, die volgens sommigen oorspronkelijk ook het woongebied van de Cananefaten omvatte. Eerst bij de promotie van hun stad Forum Hadriani

tot municipium zouden de Cananefaten een zelfstandige bestuurseenheid geworden zijn. Anderen laten uit de Cananefaten van meet af aan een aparte civitas ontstaan.[488] De Cugerni, ten zuidoosten van de Bataven aan de Rijn gezeten, hebben vermoedelijk een eigen civitas gevormd. De civitas Cugernorum ging omstreeks 100 n. Chr. op in de toen gestichte Colonia Ulpia Traiana (Xanten). Het territoir van deze colonia omvatte zodoende o.a. Noord- en Midden-Limburg. Zuid-Limburg was een aparte gouw, die pagus Catualinus heette. Ook deze gouw was met Xanten gelieerd. Tot zover de Nederlandse civitates die met zekerheid tot Germania Inferior gerekend kunnen worden. De Texuandri in het oosten van Brabant maakten deel uit van Belgica. Zij waren echter geen aparte civitas, maar hoorden bij de grotendeels buiten ons land gelegen civitas Tungrorum. Wel een eigen civitas vormden de Frisiavones in westelijk Brabant en op de Zuidhollandse eilanden. Deze strekten zich in het westen mogelijk tot aan de kust uit. Het nog wat mysterieuze Ganuenta aan de noordoever van de Oosterschelde kan de hoofdplaats van dit departement geweest zijn. Het is denkbaar dat de Sturii bij de civitas Frisiavonum ingedeeld waren. Of dit district tot Germania Inferior, dan wel tot Belgica behoorde, is niet met volledige zekerheid uit te maken.[489] Zeker Belgisch was de civitas Menapiorum. De Marsaci in Zeeland zullen er deel van uitgemaakt hebben, want de civitas van de Menapii reikte in het noorden naar alle waarschijnlijkheid tot aan de Oosterschelde. Haar centrum lag echter weer buiten Nederland. Al met al waren er dus slechts drie civitates (Batavorum, Cananefatium en Frisiavonum) die (vrijwel) geheel binnen Nederlands grondgebied lagen.

Het tijdstip waarop de civitates in ons land zijn ingesteld vormt nog steeds een punt van discussie.[490] Welk standpunt men in deze kwestie inneemt hangt een beetje af van wat men onder civitas precies verstaat. De inrichting van het Romeinse bestuurssysteem in ons gebied was een geleidelijk proces, dat zeker reeds in de eerste helft van de 1ste eeuw begon. De militaire bevelhebbers uit de periode voor Claudius hebben zich met de binnenlandse aangelegenheden van de inheemse stammen niet meer bemoeid dan nodig was. Zolang deze zich rustig hielden en bereid waren ook actief mee te werken aan de verovering van Germania, was het goed. Het militair gezag oefende een meer of minder stringent toezicht uit – zo was bijvoorbeeld de officier Olennius in 28 n. Chr. *praefectus*, d.w.z. militair gouverneur, van de Friezen – maar de stammen behielden hun eigen bestuursvorm. Het is zeker niet zo geweest dat hun van meet af aan een bestuursstructuur naar Romeins model werd opgedrongen. Wel zat ongetwijfeld al in een vroeg stadium de bedoeling voor om hen daartoe geleidelijk op te voeden. Vooral de Bataven hebben een grote mate van autonomie bezeten. Zij hadden een verdrag van bondgenootschap met de Romeinen, op grond waarvan zij slechts gehouden waren troepen te leveren. Deze dienden echter in eigen eenheden onder eigen commandanten.

De inheemse bestuursvormen zijn niet in detail bekend. Er zal wel wat verschil tussen de ene stam en de andere geweest zijn, maar hun maatschappijstructuren waren toch voornamelijk variaties op hetzelfde thema. In de loop van de 1ste eeuw v. Chr. had zich bij de Keltische en Germaanse stammen die ter weerszijden van de Rijn in Frankrijk, België, Zuidwest-

Duitsland en Zwitserland woonden, een gemeenschappelijke ontwikkeling voltrokken. Aanvankelijk waren zij geregeerd geweest door koningen, die overigens slechts beperkte, vooral religieuze bevoegdheden bezaten. Door tal van oorzaken waren de verhoudingen verschoven ten gunste van de stamadel. In een soort revolutie waren de koningen verdreven en was de macht in handen gekomen van de adel. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat ook de Bataven oorspronkelijk het koningschap hebben gekend: Civilis was volgens Tacitus van koninklijken bloede.[491]
Bij het begin van de Romeinse tijd heersten er onder de inheemse stammen in ons gebied om zo te zeggen feodale verhoudingen. De macht van de stamadel berustte op grootgrondbezit en op de afhankelijkheid waarin brede lagen van de bevolking ten opzichte van de adellijke landeigenaars verkeerden. Grote heren geboden over talrijke *clientes* ('horigen') en hielden er in de vorm van een militair gevolg staande legertjes op na. Het behoeft geen betoog dat deze situatie uiterst explosief was en vaak tot bloedige partijtwisten aanleiding gaf. Uit de oligarchische adelsgroep kwamen de leiders van de stam naar voren. Hoe dat in zijn werk ging is niet precies bekend. Er schijnt een zekere vorm van verkiezing of aanwijzing in een volksvergadering te hebben bestaan, maar de persoonlijke macht van de adellijke heren vormde wel de feitelijke basis van de stam-'ambten'. Van een uniform bestuur, op grond van wetten en voorschriften uitgeoefend door regelmatig wisselende colleges van magistraten, zoals de Romeinen dat gewend waren, was geen sprake. Bij de Bataven berustte voor 70 n. Chr. de hoogste macht bij één enkele functionaris. In deze eenhoofdige leiding kan men een relict van het koningschap vermoeden. Waarschijnlijk waren de Bataven op dit punt een uitzondering en zegt hun bestuursvorm niet direct iets over die van de overige Nederlandse stammen. De Bataafse stam is namelijk kort voor het begin van de jaartelling door afsplitsing uit de Chatten ontstaan. Deze afsplitsing vond plaats als gevolg van bovengenoemde revolutie en het afgesplitste deel van de Chatten, dat zich Bataven ging noemen en naar ons rivierengebied migreerde, zou de verdreven koninklijke familie met haar aanhang en *clientes* geweest zijn. In die richting wijst ook de eigenwijze naam van de nieuwe stam (Bataven betekent 'de Beteren'), alsmede de belangrijke plaats die het paard – vervoermiddel van de rijken en symbool van adeldom – in de Bataafse samenleving innam.
Het Romeinse bewind steunde vanaf het begin op samenwerking met de stamadel. De positie van de adel werd zoveel mogelijk intact gelaten; door verlening van het Romeinse burgerrecht werd hun loyaliteit aan de Romeinse zaak versterkt. Aan de andere kant moest toch ook een zekere druk worden uitgeoefend om zoetjes aan de eigenmachtige 'baronnen' om te scholen tot 'rijksambtenaren'. De keizers Claudius en Nero zijn begonnen bij de stammen aan de Beneden-Rijn de duimschroeven in dit opzicht aan te draaien. De stammen waren verplicht om troepen te leveren en hier lag het voornaamste aanrakingspunt tussen het Romeinse militaire gezag en de inheemse adel. Het doet in ons verband weinig ter zake, of deze troepen sinds Claudius geregelde hulptroepen (echte *auxilia*) waren, dan wel een overgangsvorm tussen ongeregelde inheemse en geregelde 'Ro-

meinse' legereenheden. Zij stonden in ieder geval onder bevel van de inheemse adel en werden door deze op eigen gezag en volgens eigen systeem gelicht. Er zal aanvankelijk voor het gevoel van de adel weinig verschil geweest zijn tussen hun oorspronkelijke eigen-legertjes en de thans ten behoeve van de Romeinen uit hun eigen onderdanen geformeerde en door hen zelf gecommandeerde 'nationale' *alae* (ruiterafdelingen) en *cohortes* (infanterieregimenten). Onder Claudius en Nero werd de militaire zelfstandigheid van de inheemse commandanten echter meer en meer aan banden gelegd. De nationale eenheden van de stammen aan de Beneden-Rijn werden steeds duidelijker onderdelen van het Romeinse leger, waarover het Romeinse opperbevel naar goeddunken beschikte. Zelfs ging men tenslotte over op het normale Romeinse recruteringssysteem, dat is op directe lichting van recruten door Romeinse officieren voor minder sterk aan het stamgebied gebonden geregelde hulptroepen. Bij de Bataven gebeurde dat in het voorjaar van 69 n. Chr. Hierdoor werd de machtspositie van de stamadel in een van zijn wortels, de eigen-legertjes, aangetast. Deze beknotting van de vrijheden van de adel leidde bij de Bataven tot opstand (p. 37-41).

Men laat over het algemeen de civitates van Neder-Germania eerst na 70 ontstaan. Inderdaad bezaten deze sindsdien een in hoofdzaken op Romeinse leest geschoeide bestuursinrichting. De civitates van na 70 waren echter geen volledig nieuwe vormingen. Hun territoriale indeling ging op de inheemse stamindeling terug en ook in andere opzichten waren er banden met het verleden. Zij vormden in feite de voortzetting van de vroegere bestuurseenheden, die nog een duidelijk inheems karakter vertoond hadden en minder aan het Romeinse model aangepast geweest waren. Het schijnt dat ook die nog niet aangepaste bestuursdistricten al wel civitates genoemd werden. Dat zou voor de Bataven tenminste kunnen blijken uit de

170. Kethel, pijpaarden beeldje van een paard, 2de eeuw (?)

merkwaardige inscriptie op de altaarsteen van Ruimel. Het altaar is door Flaus, zoon van Vihirmas, gewijd aan Magusanus Hercules. Flaus wordt *summus magistratus* (hoogste magistraat) van de *civitas Batavorum* genoemd. Een civitas onder eenhoofdige leiding van iemand die blijkens zijn naam niet het Romeinse burgerrecht bezit, dat is een situatie die na 70 niet meer goed denkbaar is. De steen moet wel uit de eerste helft van de 1ste eeuw dateren en vormt zodoende het bewijs dat ook een vroege, nog sterk inheems-gekleurde bestuurseenheid al civitas kon heten.
Bij de bestuurshervorming van 70 n. Chr. stond de mediterrane stadstaat model. Ook onze civitates kregen nu een gemeenteraad (*ordo*) en jaarlijks wisselende, collegiale magistraten. Deze werden, evenals voorheen de leiders van de stam, uit de land-bezittende adellijke bovenlaag gerecruteerd. In zoverre veranderde er niets. Tegen klasseverschillen hadden de Romeinen geen bezwaar. Die waren er altijd geweest en hoorden er ook te blijven. Wat de bovenlaag moest leren was dat zij in de eerste plaats burgers van het rijk en pas daarna Bataven waren. Dat proces was wel begonnen, maar nog niet voltooid. Ook de romanisering van het bestuur stond nog slechts aan de aanvang, want er was dan nu wel een stedelijke bestuursvorm ingevoerd, maar er waren nog geen steden. Het zuidoosten van ons land kwam betrekkelijk vroeg onder de bekoring van de stedelijke cultuur, die in Xanten, Heerlen, Maastricht en Tongeren opbloeide. De oorsprong van deze steden ligt nog grotendeels in het duister. Ontwikkelden zij zich uit inheemse nederzettingen? Xanten wel, en de andere waarschijnlijk ook. Over het zuidwesten van Nederland is wat de verstedelijking betreft niet veel te zeggen. Misschien is de urbanisatie hier nauwelijks aangeslagen. Het is nog altijd niet duidelijk of er in Zeeland en op de Zuidhollandse eilanden stadjes van enige allure voorkwamen. In Aardenburg kan het civiele element belangrijker geweest zijn dan de opgravingsresultaten tot nu toe lijken te suggereren. Lag daar werkelijk – alleen maar – een militair fort? Verder kan het onlangs uit de inscriptie op een Nehalennia-altaar afgeleide Ganuenta een stadje, misschien zelfs een hoofdplaats van de civitas Frisiavonum geweest zijn.[492] Het is echter een schimmig plaatsje en zal dat ook wel blijven. Want als het bestaan heeft, is het inmiddels door de Schelde verwoest en is de naam het enige dat nog rest. In Brabant is tot op heden geen enkele aanwijzing voor de aanwezigheid van een stedelijke nederzetting gevonden, of het moest zijn dat de vicus die in Halder bij Den Bosch verondersteld mag worden, stedelijk karakter gehad heeft. In het rivierengebied zijn wel steden ontstaan: Nijmegen en Forum Hadriani. Waarschijnlijk hadden beide inheemse wortels. Het urbanisatieproces kwam hier overigens pas in de loop van de 2de eeuw wat op gang en helemaal vanzelf ging het ook toen niet. Het moest van hogerhand gestimuleerd worden (p. 136). Echt belangrijke steden zijn in ons land nooit ontstaan. Bovendien hebben de provincieplaatsjes die hier tot ontwikkeling kwamen, zich – met uitzondering van Maastricht – slechts kort kunnen handhaven.

In het derde kwart van de 3de eeuw stortte het Romeinse bestuurssysteem in Nederland ineen. Het werd niet weer hersteld. Vandaar dat de chris-

171. Ruimel, altaar voor Hercules Magusanus; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
(M)agusa/no Hercul(i)/sacru(m) Flaus/Vihirmatis fil(ius)/(s)ummus magistra(tus)/(c)ivitatis Batavor(um)/v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
Aan Magusanus Hercules gewijd. Flavus, zoon van Vihirmas, opperste magistraat van de civitas Batavorum, heeft hiermee zijn gelofte gaarne en met reden ingelost

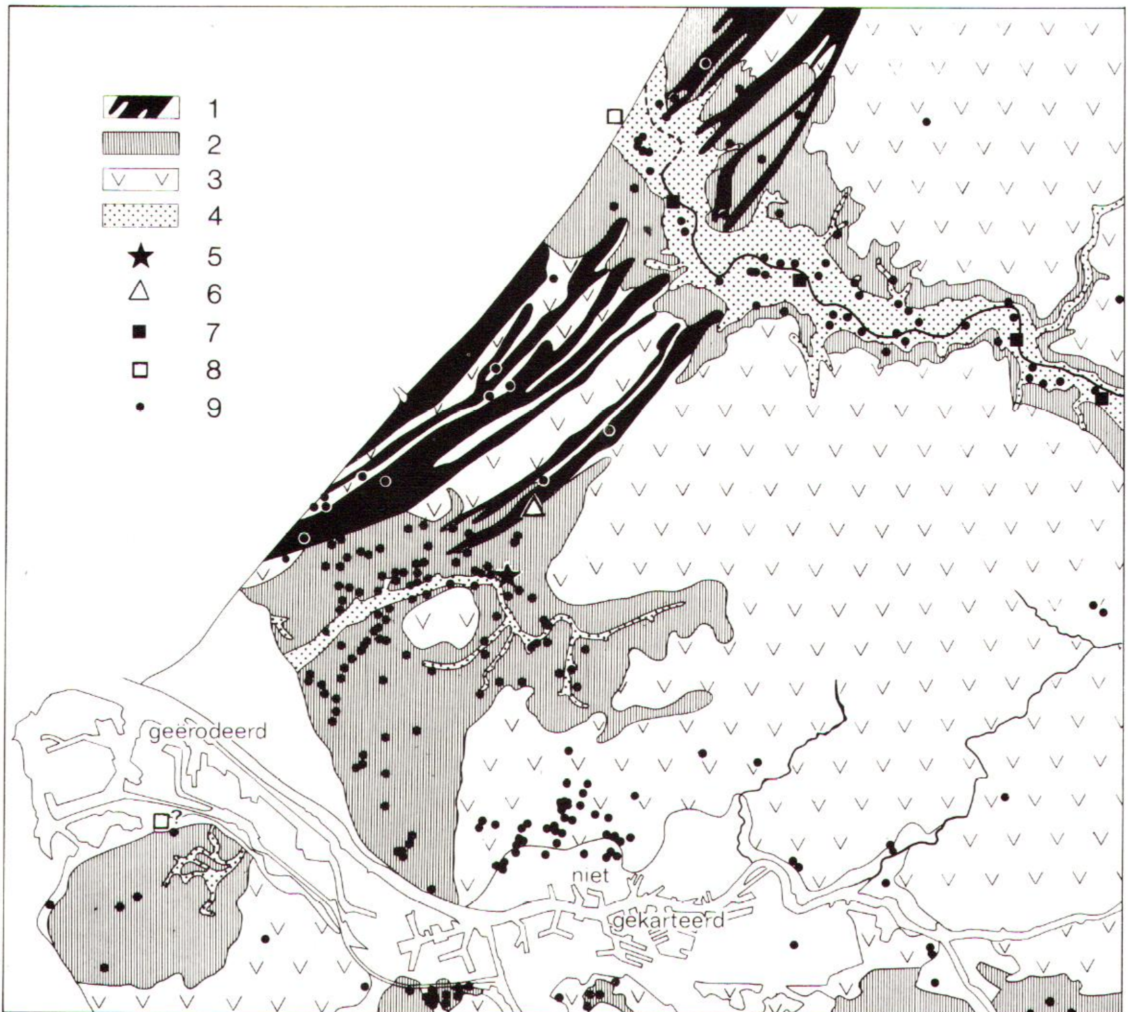
telijke kerk bij ons de kans niet kreeg om de oude Romeinse bestuursstructuren met nieuw leven te vullen. De Nederlandse kerkprovincies dateren op zijn vroegst uit de Merovingisch-Karolingische tijd. Zij leren ons derhalve niets over de begrenzingen van de Romeinse civitates. Wel bestond de provincie Neder-Germanië ook in de 4de eeuw nog voort. Zij heette toen Germania Secunda en leek nog slechts uit de verte op haar voorgangster Germania Inferior. De noordwestelijke sector, het vroegere woongebied van de Cananefaten en Bataven ten westen van Nijmegen, werd in feite volledig prijsgegeven. Om de nieuwe provincie toch aan een noordwestflank te helpen, is de civitas Tungrorum, die vroeger tot Gallia Belgica behoord had, bij Germania Secunda ingedeeld. In de strook tussen Maas en Rijn met Nijmegen aan de spits handhaafden de Romeinen nog een schijn van mili-

tair gezag. Ook hier was echter op het platteland elke vorm van geregeld burgerlijk bestuur een hersenschim geworden.

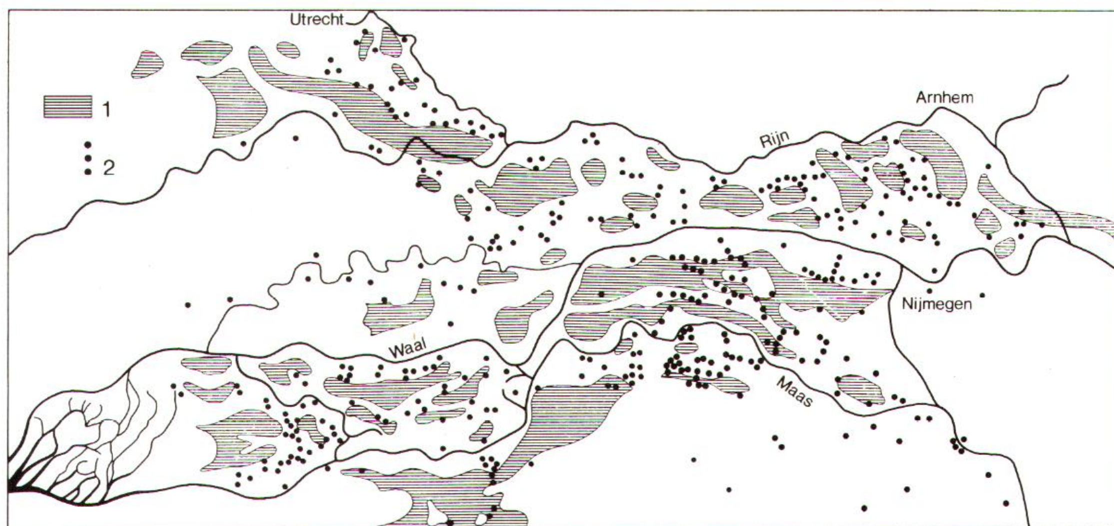
Economie

Er zijn nog steeds onvoldoende gegevens om een gedetailleerde bevolkingsstatistiek voor Romeins Nederland op te stellen. Wel vindt er momenteel, speciaal in het rivierengebied en in Brabant, allerlei onderzoek plaats dat hopelijk op korte termijn ook enig nieuw licht op de demografische ontwikkelingen binnen het vaderlandse stuk van het Romeinse rijk werpen zal.[493] De archeologische vondsten wijzen er echter thans reeds op dat de meeste delen van zuidelijk Nederland relatief dicht bevolkt waren. Voor het gebied van de Cananefaten is er sinds kort een kaart beschikbaar die de verdeling van de bewoning over het landschap laat zien.[494] De nederzettin-

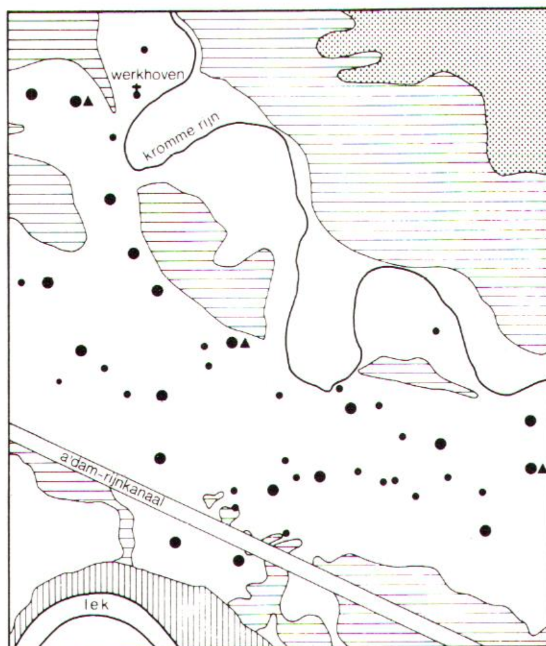
172. De bewoning in het westelijk deel van het rivierengebied, 1ste-3de eeuw; naar Bloemers 1979a
1 strandwallen en oude duinen
2 kleiafzettingen
3 veen
4 geulafzettingen
5 de nederzetting op De Bult bij Rijswijk
6 Forum Hadriani
7 castella
8 castella?
9 overige nederzettingen (niet elke stip is met zekerheid een nederzetting)

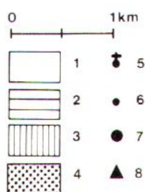

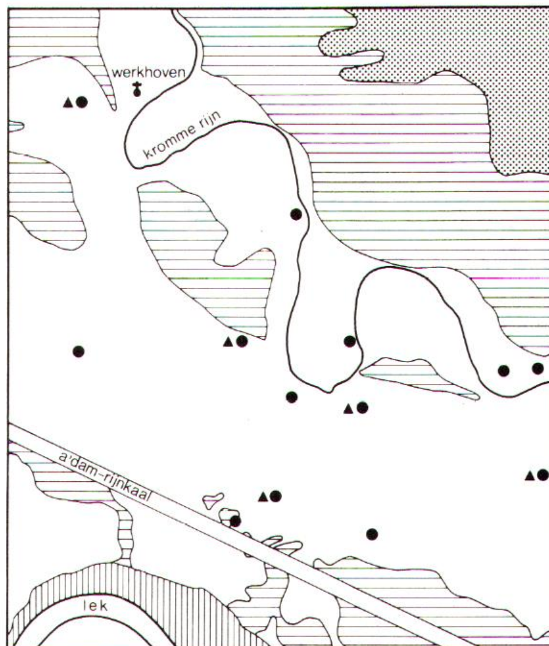
gen concentreerden zich hier op de oeverwallen van de Oude Rijn, op de strandwallen langs de kust (slecht te vinden door latere overstuiving en stedenbouw) en op de kort voor de Romeinse tijd afgezette mariene kleien direct achter de strandwallen. Vooral dit laatste gebied moet dicht bewoond geweest zijn. Het vormde de kern van het Cananefaatse territoir. Aan de noordelijke spits ervan lag de hoofdstad Forum Hadriani, zelf nog juist op de meest oostelijke strandwal en halverwege de grens en het Helinium gelegen. Het grote veenkussen, dat de Cananefaten van de Bataven scheidde, was niet bewoonbaar. Alleen aan de rand, waar het beter ontwaterd was, zijn ten noorden van Schiedam en Vlaardingen nederzettingen uit de Romeinse tijd aangetroffen. In het middenstuk van het rivierengebied – Alblasserwaard, Vijfherenlanden, het westen van de Tielerwaard –, waar het veen met rivierklei overslibd was, waren de oeverwallen van de grote stromen intensief bewoond.[495] Dit gebied zal al tot de civitas van de Bataven behoord hebben. Het bewoningspatroon in het oostelijk deel van het rivierengebied, de kern van het Bataafse departement, is in grote lijnen eveneens bekend. Ook hier lagen de nederzettingen op de oeverwallen en stroomruggen. Karteringen, die al weer van enkele decennia geleden dateren, signaleerden hier een grote vondstdichtheid.[496] Recent onderzoek in het Kromme-Rijngebied, de noordwestelijke uitloper van dit oeverwallen-en-kommen-landschap, heeft dit beeld geheel bevestigd.[497] Te oordelen naar het aantal vindplaatsen moet de Romeinse tijd hier een periode van intensieve bewoning geweest zijn. Dat betekende – en dit geldt voor het hele rivierengebied – dat er met de beschikbare ruimte gewoekerd moest worden, want die ruimte was niet onbeperkt. Alleen de relatief hoge delen van het landschap kwamen voor de vestiging van nederzettingen – en voor akkerbouw – in aanmerking: de oeverwallen, stroomruggen, strandwallen. De natte kommen en venen vielen af. In Zeeland was niet alleen de duinstrook, maar ook het daarachter gelegen veengebied bewoond.[498] In het veen lagen de nederzettingen weer op de in verhouding hoge en droge pun-

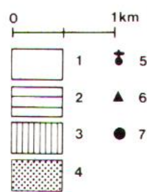

173. De bewoning in het oostelijk deel van het rivierengebied, 2de-3de eeuw; naar Modderman 1955
1 kommen
2 nederzettingen, voor het merendeel gelegen op de oeverwallen van de rivieren

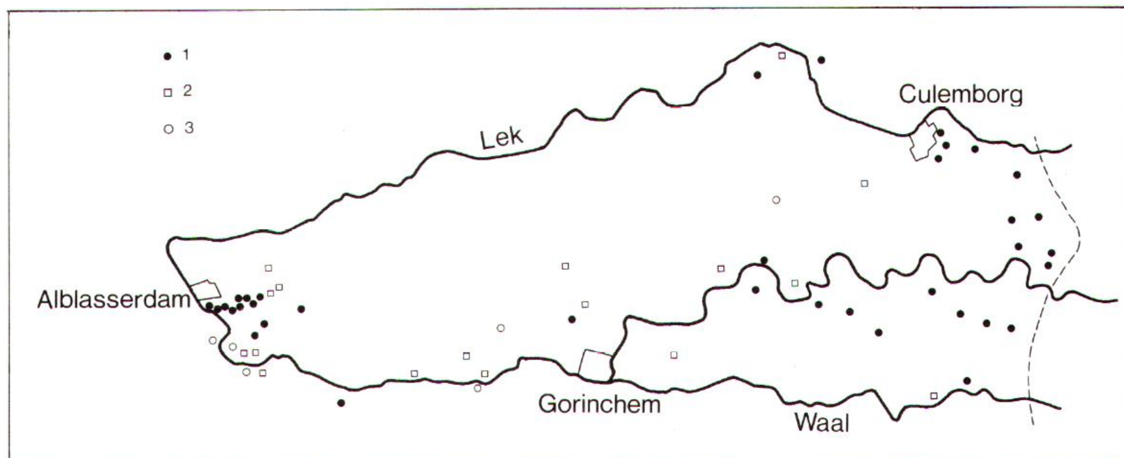

ten: de stroomruggen en oeverwallen. In het zuidwestelijk kustgebied is het Romeinse landschap grotendeels door latere erosie vernietigd. Een volledige reconstructie van het bewoningspatroon uit de Romeinse tijd is daar niet langer mogelijk.

174. De bewoning in een stukje Kromme-Rijngebied, einde voor-Romeinse IJzertijd tot en met 4de eeuw; naar Van Tent 1978
1 stroomruggen en oeverwallen
2 kommen
3 uiterwaarden
4 dekzand
5 bestaande middeleeuwse kerk
6 nederzetting (?) uit late IJzertijd t/m eerste helft 3de eeuw
7 nederzetting, datering als 6
8 nederzetting (?) uit tweede helft 3de en 4de eeuw

175. De bewoning uit de vroege middeleeuwen in hetzelfde stukje Kromme-Rijngebied als in afb. 174; naar Van Tent 1978
1-5 zie afb. 174
6 Merovingische nederzetting (?), 5de-7de eeuw
7 Karolingische nederzetting (?), 8de-9de eeuw

176. De bewoning in het middenstuk van het riviergebied, vooral 1ste-3de eeuw; naar Louwe Kooijmans 1974
1 nederzetting
2 nederzetting ?
3 munt

In Brabant en Limburg is het onderzoek tot nu toe wat achtergebleven. De relatie tussen landschap en bewoning op de hoge gronden van Romeins Nederland is dan ook nog niet in detail bekend. Wat Brabant betreft mag men hopen dat er binnenkort nieuwe gegevens beschikbaar komen. Op dit ogenblik bestaat er voor deze provincie alleen een globaal overzicht van de Romeinse vindplaatsen.[499] Daaruit blijkt reeds dat vooral de oostelijke helft van Brabant zeer veel dichter bevolkt was dan voorheen werd aangenomen. De bewoning concentreerde zich, afgezien van het Land van Heusden en Altena dat nog tot het rivierengebied behoort, langs de Maaskant en langs de oevers van de Brabantse beken, met name in het stroomgebied van Run, Beerze, Dommel en Aa. De leegte in het westen van de provincie is opvallend: waar blijven de Frisiavones? Is hun afwezigheid schijnbaar en te wijten aan gebrek aan onderzoek, of was West-Brabant werkelijk zeer dun bevolkt? Limburg is van oudsher rijk aan Romeinse vondsten. De oevers van de Maas en het Zuidlimburgse heuvelland waren zeker dicht bewoond, maar een goed overzicht van de verspreiding van de nederzettingen ontbreekt nog.

Hoewel het overtuigend bewijs nog niet te leveren is, krijgt men toch de indruk dat eigenlijk overal in Romeins Nederland het bevolkingscijfer na het begin van de Romeinse tijd gestegen is, om in de 2de en in de eerste helft van de 3de eeuw een hoogtepunt te bereiken. Deze ontwikkeling vond trouwens in vele delen van het rijk plaats – en soms ook daarbuiten: bij voorbeeld in het Noordnederlandse kleigebied.[500] In het derde kwart van de 3de eeuw lijkt de bevolking van zuidelijk Nederland weer sterk terug te zijn gelopen en waarschijnlijk werd pas in de 19de eeuw de bevolkingsdichtheid van de Romeinse bloeitijd overtroffen. De bevolkingstoename kan slechts voor een zeer gering gedeelte uit de toevloed van buitenlanders verklaard worden. Er zijn in bepaalde perioden van de Romeinse tijd zeker vele buitenlandse militairen naar de Nederlandse grenssector gekomen, maar dat hield nog geen duidelijk accres van de plaatselijke bevolking in.[501] De import van civiele elementen was waarschijnlijk evenmin zeer belangrijk. Behalve misschien in de militaire vici en canabae. Die bestonden in ieder geval deels uit buitenlanders. Er zijn geen aanwijzingen dat de inheemse bevolking in deze semi-militaire nederzettingen sterk vertegenwoordigd was; eerder het tegendeel.[502] Het is echter moeilijk aan te nemen dat de autochtonen niet ook hier geleidelijk een belangrijk deel van de bewoners zijn gaan vormen. De burgerlijke steden en andere nederzettingen waren natuurlijk voornamelijk door inheemsen bevolkt. Het was de inheemse bevolking zelf, die in de Romeinse tijd is uitgedijd. De verklaring moet vooral gezocht worden in de economische omstandigheden. Als gevolg van de politieke rust en het evenwichtig bestuur hebben de twee eeuwen tussen 70 en 270 een grote mate van welvaart gekend. Het bestaanspeil werd verhoogd en dit bevorderde de groei van de bevolking.

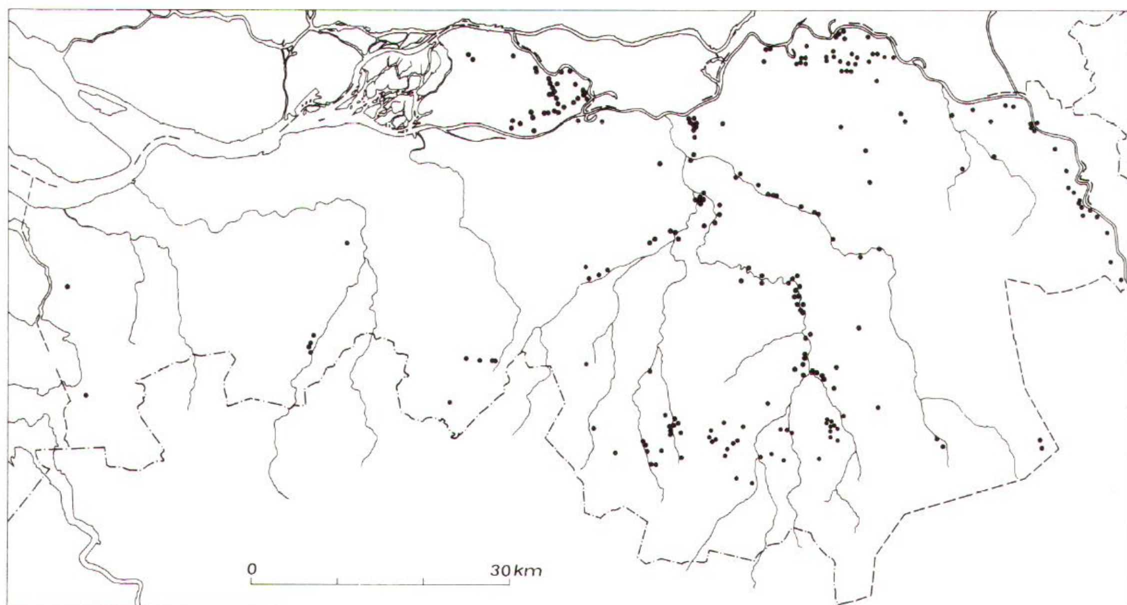
Een kenmerk van het nederzettingspatroon uit de Romeinse tijd was, dat het uit zeer verschillende elementen was samengesteld. Er bestond een rijke verscheidenheid aan nederzettingen en de verschillende typen van

1
2
3
4

Ouddorp

Aardenburg

0 30 km

177. De bewoning in het zuidwestelijk kustgebied, 2de-3de eeuw; naar Trimpe Burger (Gids Nehalennia Tentoonstelling 1971)
1 verspoelde vondst
2 losse vondst
3 bewoningssporen
4 tempel

nederzettingen hadden veelal elk hun eigen specifieke functie. Zij vulden elkaar aan en vormden te zamen in economisch opzicht één geheel. Het geheel werd door de delen bepaald, maar de samenstellende elementen waren ook van het geheel en van elkaar afhankelijk. Men kan een dergelijk bewoningscomplex als een systeem beschouwen. Binnen dat systeem was dus sprake van specialisatie en bovendien vertoonde het hiërarchische trekken. Dat wil zeggen dat sommige nederzettingen een belangrijker, meer omvattende functie bezaten dan andere. Zij bepaalden om zo te zeggen de richting waarin de – economische – activiteiten van het nederzettingssysteem zich ontwikkelden. In het rivierengebied begint door de opgravingen van de laatste jaren iets van de samenhang tussen de individuele nederzettingen zichtbaar te worden. Er is hier inmiddels een vrij groot assortiment van nederzettingen aan de dag gekomen. Men kan hen in drie groepen verdelen: de zuiver militaire, de zuiver burgerlijke en een tussengroep.
Strikt militair van functie waren de legerplaatsen. Zij vormden een homogene groep en bestonden overwegend uit castella: de grensforten. Nederland heeft slechts één grote legerplaats bezeten – de Nijmeegse castra –, maar die is slechts betrekkelijk kort volop in bedrijf geweest; vooral aan het eind van 1ste en in het begin van de 2de eeuw. Naast de legerplaatsen waren er dan nog, waarschijnlijk vele, kleine posten. De bewoners van de echte militaire nederzettingen hadden een geheel eigen taak. Zij hadden vooral te zorgen voor de defensie en voor de binnenlandse veiligheid. Hun arbeidsinspanning was niet in de eerste plaats op het produktieproces gericht en zij konden vermoedelijk slechts in geringe mate zelf in hun grote en veelsoortige behoeften voorzien. Voor de voorziening met levensmiddelen, kleding, brandstof, wapens en andere gereedschappen waren zij sterk op derden aangewezen. Die derden woonden voor een deel in de nederzettingen van de semi-militaire/semi-civiele groep. Burgerlijk waren deze nederzettingen, omdat hun bevolking uit burgers bestond. Tegelijkertijd kan men hen echter militair noemen, omdat zij door en voor het leger bestonden; zij leefden met de zuiver militaire nederzettingen in symbiose. Zo had elke legerplaats zijn eigen vicus of canabae. Daarvan zijn in onze grenssector slechts enkele snippers teruggevonden, maar zij zullen ook hier bij geen enkel kamp ontbroken hebben. Over het algemeen wordt aangenomen dat de kampvici vooral diensten aan de eigen troep leverden en verder gereedschap en gebruiksgoederen ten behoeve van de bijbehorende legereenheid produceerden, dus ambachtelijk bezig waren. Dat zal wel waar zijn, maar daarnaast hebben zij waarschijnlijk ook wel aan de voedselproduktie deelgenomen. Daarmee was de voedselbehoefte der grenstroepen zeker niet gedekt. Daar was meer voor nodig en een van de middelen om hierin te voorzien, was de agrarische exploitatie van de militaire territoria, dat wil zeggen van de gronden aan de grens die door het leger zelf in eigendom werden gehouden. Dit impliceert de aanwezigheid van boerderijen tussen de castella in de grenszone, die eigendom van de staat, maar in handen van burgers waren. De burgers die deze bedrijven ten behoeve van het leger exploiteerden, kunnen deels oudgediende soldaten geweest zijn. Er bevonden zich echter naar alle waarschijnlijkheid ook veel inheemse boeren onder. Op de kaarten die de verspreiding van de bewoning uit de

178. De bewoning in Noord-Brabant, voornamelijk 2de-3de eeuw (niet elke stip is met zekerheid een nederzetting); naar Beex 1973

179. Wijk bij Duurstede, omgeving van De Horden, bronzen mondstuk van militair blaasinstrument; naar W. J. H. Verwers 1975

Romeinse tijd in het rivierengebied weergeven, zijn in het directe grensgebied op de oeverwallen van de Rijn vele stippen te zien die aan 'inheemse nederzettingen' toegeschreven worden. Het lijkt ons waarschijnlijk dat zich achter een deel van die stippen inheemse pachters van militair land verschuilen. Geen van de betreffende nederzettingen is nog volledig onderzocht. Naar onze mening hebben echter de boerderijen waarvan de plattegronden thans op het terrein De Horden bij Wijk bij Duurstede blootgelegd worden (p. 169), tot een dergelijke agrarische nederzetting op militair territoir – en wel dat van het castellum Levefanum – behoord. In een Romeinse kavelsloot, niet ver van De Horden, is het bronzen mondstuk van een militair blaasinstrument gevonden. Aan de boerderijen uit de Romeinse tijd zijn hier oudere, uit de late IJzertijd, voorafgegaan. Het zou kunnen zijn dat in dit geval reeds bewoond terrein door de staat in beslag genomen is, waarna de bewoners hun bedrijven in opdracht van het leger voortzetten. De vorm van deze nederzetting bij Wijk is nog niet met zekerheid vastgesteld. Hij lijkt te bestaan uit individuele inheemse boerderijen verenigd binnen een regelmatig rechthoekig kavelsysteem, althans in de 2de eeuw. Het is natuurlijk niet gezegd dat de agrarische exploitatie van de militaire gronden er altijd zo moet hebben uitgezien. En evenmin, dat elke stip aan de grens een agrarische nederzetting, al dan niet in het bezit van het leger, vertegenwoordigt. Sommige doen dat zeker niet. De aanwezigheid van de troepen leidde langs de limes namelijk tot het ontstaan van nog een ander nederzettingstype, dat evenals de eigenlijke kampdorpen uit een aantal dicht bijeen staande huizen bestond, die niet direct boerderijen waren. Het waren dus ook een soort dorpen. Bedoeld worden de praetoria of depots, zoals Valkenburg-De Woerd er een lijkt te zijn geweest, en misschien ook Lugdunum (p. 78). Zij waren, naar het schijnt, met burgers bemand, maar werkten vermoedelijk speciaal ten behoeve van het leger en behoren daarom ook tot de half-militaire/half-burgerlijke nederzettingen. Hun activiteiten lagen in de dienstensector, op het terrein van de ambachtelijke produktie en in de commerciële sfeer. In tegenstelling tot de kampvici bezaten zij echter een bovenregionale betekenis. Een deel van de legervoorraden moet van buiten het eigenlijke grensgebied aangevoerd zijn. Er is wel verondersteld dat de boorden van de Oude Rijn de daar gelegerde soldaten plus de locale bevolking niet konden voeden.[503] Het leger moest

importeren: bij voorbeeld graan van overzee uit Engeland en vee van over de Rijn uit Friesland. Dit soort (handels)contacten over grote afstand, alsmede de opslag van de aldus vergaarde buffervoorraden, werden waarschijnlijk door de depots van het type Valkenburg-Woerd verzorgd. Zij vervulden dus in het geheel van het nederzettingssysteem van het rivierengebied een speciale en nauw aan het leger gebonden functie. Import uit andere provincies en mogelijk zelfs van buiten het rijk was nodig ondanks de aanwezigheid van goede landbouwgronden in het directe achterland van de eigenlijke grenszone. Dat wordt tenminste voor de civitas van de Cananefaten aangenomen.[504] Dat gebied zou in de 2de en 3de eeuw het totaal van zijn civiele en militaire bevolking wel eens niet hebben kunnen voeden.

De nabijheid van de militaire nederzettingen aan de grens heeft ongetwijfeld ook op de economische en demografische ontwikkelingen in het kerngebied van de Cananefaten een stempel gezet. Bij de Bataven zal het niet anders geweest zijn. Toch was in beide civitates buiten de directe grensstrook het civiele element de toonaangevende component in de ontwikkeling. Hier vond men de zuiver civiele nederzettingen met op de bovenste sport van de ladder der nederzettingshiërarchie de steden. In elk van de twee civitates ontstond er één: Noviomagus en Forum Hadriani. Deze steden bleven naar onze begrippen klein. Hun inwoneraantal bedroeg niet meer dan één of enkele duizenden. Voor die tijd waren dat echter geen onaanzienlijke bevolkingsconcentraties. Beide stadjes vormden het bestuurlijk en economisch centrum van hun regio en hebben de agrarische produktie in hun omgeving sterk beïnvloed. Het is niet duidelijk of er naast deze twee departementale hoofdsteden bij de Bataven en de Cananefaten verder nog civiele regionale subcentra aanwezig geweest zijn. Zij vallen in ieder geval niet met zekerheid aan te wijzen. Het centrale Bataafse heiligdom te Elst met de eventueel daarbij gelegen dorp(?)nederzetting is een bijzonder geval. Het bezat zeker bovenlocaal belang, maar het is de vraag of dat belang sterk economisch georiënteerd was. Bovendien lag de tempel zo dicht bij Nijmegen dat men vermoeden kan dat hij vanuit de stad beheerd werd. Het heiligdom van Elst zou nog als een centrale functie van Nijmegen beschouwd kunnen worden die een eindje buiten de stad tastbare vorm heeft aangenomen, en niet als een zelfstandig boven-locaal centrum. Ockenburg in het gebied van de Cananefaten wordt ook wel eens als vicus gedoodverfd,[505] maar vast staat dat volgens ons niet. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat er in het rivierengebied burgerlijke vici voorkwamen; zij zijn echter nog niet gevonden. Wat er aan civiele nederzettingen behalve de twee steden wel gevonden is, zijn agrarische bedrijven. Op dit moment laten zich tenminste twee typen onderscheiden, maar de verscheidenheid zal in feite wel groter geweest zijn.

Het eerste type bestaat uit enkelvoudige bedrijven die in hun bouwtrant geen spoor van romanisatie vertonen. Het bedrijf bestaat uit één boerderij van zuiver inheemse snit, eventueel met enkele bijgebouwen. Het is mogelijk dat er meer van deze boerderijen tegelijkertijd binnen een beperkt areaal in bedrijf geweest zijn, maar voor echte dorpen, zoals die terzelfder tijd in het Vrije Germanië voorkwamen, zijn geen aanwijzingen aangetrof-

fen. Wij denken hierbij aan Kethel; misschien kunnen ook Ewijk en Heteren in dit verband genoemd worden (p. 166, 169, 173). Kethel lag in een weinig aantrekkelijk gebied. Het is denkbaar dat daar, aan de periferie van het Cananefaatse woongebied, het 'prehistorische' autarkische landbouwbedrijf gedurende de Romeinse tijd zonder ingrijpende veranderingen is voortgezet. Een andere mogelijkheid is dat dergelijke boerderijen door inheemse pachters geëxploiteerde onderdelen van grotere landgoederen waren. Heteren en Ewijk kunnen heel misschien een soort stapelplaatsen van oogstprodukten geweest zijn, al dan niet in het verband van een landgoed. Het blijft bij gebrek aan voldoende gegevens allemaal nog erg vaag.
Het tweede type van agrarische nederzetting is thans met twee voorbeelden, één in het kerngebied van de Bataven en één in dat der Cananefaten, beter bekend. Het gaat om Druten en Rijswijk (p. 159, 171), die allebei uit meer dan één boerderij, of in ieder geval uit een aantal gebouwen bestonden. Men zou van gehuchten kunnen spreken, maar dat zou het kardinale feit miskennen dat de verschillende gebouwen onderdeel waren van één – samengesteld – landbouwbedrijf. Het waren in feite locale benaderingen van de geromaniseerde landbouwonderneming, van de villa. Het streven naar Romeinse norm kwam ook in de bouwvormen van deze nederzettingen meer of minder duidelijk tot uitdrukking. Rijswijk en Druten liggen beide onder de rook van de respectieve departementale hoofdsteden. Het lijdt wel geen twijfel dat zij hun sterke romanisatie en relatieve rijkdom – in verhouding tot Kethel bij voorbeeld – aan de economische stimulansen die van de stad uitgingen, te danken hebben. Voor hun produkten bood de stad een markt. Helaas is de representativiteit van Rijswijk en Druten niet te beoordelen. Waren zij karakteristieke vertegenwoordigers van de landbouwbedrijven rond Noviomagus en Forum Hadriani? Of waren het arme, of juist rijke representanten van hun soort. Voor Druten is dat laatste onwaarschijnlijk, want niet ver ten zuiden van Nijmegen lag de weelderige villa van Plasmolen. De variatiebreedte van de agrarische bedrijven in het rivierengebied is nog bij benadering niet te schatten. Er blijft dus alle aanleiding nog eens wat meer civiele stippen in het Bataafse en Cananefaatse gebied op te graven. Tot het tegendeel blijkt, gaan wij er echter vanuit dat het platteland van deze twee civitates overwegend vanuit over de landbouwgronden verspreide boerebedrijven – dus niet vanuit komdorpen – geëxploiteerd werd. En daarmee is een karakteristiek Romeins trekje van het nederzettingssysteem in het rivierengebied aangegeven.
Dat nederzettingssysteem van de Bataven en Cananefaten was geen statisch gegeven. Het was het resultaat van een ontwikkeling die zich, voor zover dat te beoordelen valt, na 70 heeft versneld en omstreeks het midden van de 2de eeuw in grote lijnen afgesloten was. Daarna heeft het systeem zich nog meer dan een eeuw in volle rijkdom zonder belangrijke veranderingen kunnen handhaven. Het zou natuurlijk prachtig zijn als we nu concreter konden worden en bij voorbeeld wat zouden kunnen quantificeren. Dat is echter, zoals al gezegd, nog niet goed mogelijk. Er is op dit punt te weinig vóóronderzoek verricht en harde cijfers ontbreken. Alleen voor het gebied van de Cananefaten, begrensd door de zee, de Maas, de Oude Rijn

en het grote veenkussen in het oosten, is onlangs een poging ondernomen om een samenhangende reeks bevolkingsgetallen te produceren.[506] Dat zijn beredeneerde schattingen, geen exact berekende aantallen, maar zij hebben zeker illustratieve waarde. Gezien de beschikbare hoeveelheid landbouwgronden, zou de Cananefaatse plattelandsbevolking maximaal tussen de 6500 en 19 000 zielen sterk geweest kunnen zijn. Aangenomen wordt dat alle beschikbare gronden in de 2de eeuw in gebruik waren. Het platteland zat toen dus vol met op zijn meest een 19 000 mensen. Daar kwam aan de civiele kant Forum Hadriani nog bij. Het stadje zou slechts ongeveer 1000 inwoners gehad hebben. Tegenover deze al met al niet meer dan 20 000 burgers stonden de bezettingstroepen in de vijf (?) westelijke castella: ca. 2400 – 2900 man. In de kampvici en overige semi-militaire nederzettingen leefden nog eens 2000 – 4000 mensen. Totaal voor het hele gebied dus maximaal ca. 27 000 zielen, mogelijk echter veel minder. Neemt men nu verder aan dat de nederzetting van Rijswijk min of meer representatief is voor alle agrarische nederzettingen in de civitas – dat is natuurlijk zeer gevaarlijk, maar wat moet men anders –, dan kan vervolgens een schatting van het bevolkingscijfer uit de 1ste eeuw gemaakt worden. Rijswijk zou namelijk in de 2de eeuw drie maal zo groot geweest zijn als voordien. Indien nu ook de overige inheemse nederzettingen een drie- of slechts tweevoudige groei vertoond hebben, dan was de hele stam van de Cananefaten oorspronkelijk op zijn best een 9000 mensen groot. De bevolking van het gebied der Bataven was zeker talrijker. Dat gebied is tenminste drie keer groter. De Bataafse stam kan in de 1ste eeuw dus enkele tienduizenden sterk geweest zijn. Het zij nog eens herhaald: deze cijfers zijn uiterst hypothetisch. Zij geven slechts een orde van grootte aan. Maar als zodanig helpen zij ons iets te bevroeden van de demografische problemen die de opname in het rijk voor de Bataven en de Cananefaten met zich mee bracht. Beide stammen hadden zich namelijk van meet af aan tot de levering van troepen verplicht: de Cananefaten tenminste ca. 500 en waarschijnlijk ca. 1000 man (een ala en een cohors); de Bataven minstens 5000. Dat moet met de beschikbare voorraad mensen een hele toer geweest zijn. Pas toen niet lang na het begin van de 2de eeuw de druk van de conscripties verlicht werd, kwam er energie vrij en kon de civiele bevolking zich beter ontplooien. In Rijswijk begon de groei niet voor de 2de eeuw. Druten kreeg in de eerste helft van de 2de eeuw zijn complete vorm. Tegelijkertijd werd in Nijmegen en Forum Hadriani het verstedelijkingsproces voltooid.
De grote lijn in de ontwikkeling van het nederzettingssysteem in het rivierengebied blijkt de volgende te zijn. Gedurende een eerste fase, die ongeveer de 1ste eeuw omvatte, heeft het militaire element zeer sterk gedomineerd. De bewoners van de legerkampen plus de bijbehorende semi-militaire nederzettingen waren talrijk in verhouding tot de civiele bevolking. Die verhouding was misschien wel 1 op 2. Economisch drukte de hand van het leger zwaar op het land. Het particulier initiatief had weinig speelruimte. Civiele bevolkingscentra van enig belang waren er waarschijnlijk nog niet. Met uitzondering misschien van Oppidum Batavorum, maar het is erg onduidelijk hoe men zich die nederzetting moet voorstellen: toch nauwelijks als een grote stad. De overige inheemse nederzettingen waren agra-

risch van karakter. Zij bestonden uit – geïsoleerde of in kleine groepjes bijeen liggende? – boerderijen die zich in vorm niet van hun prehistorische voorgangers onderscheidden. Dat veranderde niet al te lang na 70. De getalsverhouding tussen het militaire en civiele deel van de bevolking verschoof ten gunste van het laatste. De civiele bevolking nam toe, de militaire wat af. In de tweede fase, die de 2de en een groot stuk van de 3de eeuw besloeg, lag het accent op de civiele ontwikkeling. Er ontstonden steden en er was niet langer alleen maar platteland. Het platteland was onder meer economisch op de steden georiënteerd: in het oosten op Noviomagus, in het kerngebied van de Cananefaten, op en achter de strandwallen, op Forum Hadriani. In het middenstuk van het rivierengebied, dat ongetwijfeld deel van de civitas van de Bataven uitmaakte, zou er theoretisch voor een regionaal subcentrum plaats zijn, maar het is (nog) niet gevonden. Het meest in aanmerking komt wellicht Rossum, waarvan het uitsluitend militaire karakter toch eigenlijk niet bewezen is.[507] Verder zou men ook aan de omgeving van Den Bosch kunnen denken, waar bij voorbeeld bij Halder een civiele vicus gelegen lijkt te hebben.[508] Het bewoningspatroon op het land zal in hoofdzaak er een van verspreid liggende agrarische bedrijven geweest zijn. Komdorpen met agrarische functie lijken te hebben ontbroken. De boerderijen behielden hun inheemse vorm, naar het schijnt vooral in de gebieden die op enige afstand van de stedelijke centra lagen. Dichter bij de steden namen de bedrijven vormen aan die het ideaal van de provinciaal-Romeinse villa min of meer benaderden. Men mag veronderstellen dat het merendeel van de landbouwbedrijven in handen van de inheemse bevolking bleef. Zij zullen veelal uit oudere inheemse boerderijen voortgekomen zijn. In de eigenlijke grensstrook langs de Rijn bleven ook in de 2de en 3de eeuw de zuiver militaire en de bijbehorende half-militaire nederzettingen de belangrijkste elementen in het nederzettingssysteem. Het wordt echter steeds duidelijker dat de landbouwgronden tussen de legerplaatsen, en vermoedelijk die welke op de tegenoverliggende Rijnoever gelegen waren, intensief gebruikt werden. Dit gebeurde waarschijnlijk vooral door inheemse boeren, wier boerderijen veelal de traditionele vorm behielden. Zij zullen het land vaak van het leger gepacht hebben. De grensstrook kon ook nu in de behoeften van het leger zeker niet alleen voorzien. De aanwezigheid van de troepen bleef een stimulans voor de 'civiele' landbouw in het directe achterland betekenen.

Over het nederzettingssysteem uit de late 3de en de 4de eeuw is zo goed als niets bekend. Het aantal nederzettingsvondsten uit deze periode is in verhouding gering, al ontbreken zij zeker in het oostelijk deel van het rivierengebied niet. De beschikbare gegevens wijzen op een sterke bevolkingsafname, die het westelijk deel van het rivierengebied het ernstigst lijkt te hebben getroffen. Daar zijn tekenen van laat-Romeins leven tenminste bijzonder schaars, maar ook elders zijn zij niet talrijk. Muntvondsten zouden er op kunnen wijzen dat de grensforten van de oostelijke limessector langs de Betuwe in de laat-Romeinse tijd althans zo nu en dan bezet geweest zijn. Voor de meer naar het westen gelegen vestingen is dat veel minder aannemelijk. Maar zelfs als de oostelijke forten al in gebruik waren, dan moet men zich nog afvragen: bij wie? Misschien lagen daar geen geregelde troe-

pen, maar eerder een boerenmilitie – mogelijk bestaande uit van over de Rijn toegelaten Franken –, wier wereld al gauw niet veel groter was dan de omgeving van het eigen kamp en die overwegend van eigen landbouw bestonden. Een grensorganisatie waarin de castella onderling en met de rest van de rijksverdediging nauw samenhingen, is voor de 4de eeuw in het rivierengebied zeer onwaarschijnlijk. Die was na 270 toch eigenlijk verdwenen, met als enige uitzondering misschien het voorterrein van Nijmegen tot aan de omgeving van Arnhem. Verdwenen waren ook de steden. Daarmee ontbraken de twee elementen die het nederzettingssysteem in de voorafgaande periode richting gegeven hadden. Dat moet wel inhouden dat de diversiteit en de complexiteit die het systeem voordien tot een typisch provinciaal-Romeinse samenleving gemaakt hadden, nu niet meer aanwezig waren. De laat-Romeinse nederzettingen in het rivierengebied zullen onderling in functie principieel niet veel verschild hebben. Het waren agrarische nederzettingen met een grotendeels autarkische economie.
De ontwikkeling van het nederzettingssysteem in het rivierengebied is hier bij wijze van voorbeeld geschetst. Over dit deel van Romeins Nederland is thans nu eenmaal de meeste informatie beschikbaar. Desondanks is de schets zeer onvolledig en in hoge mate hypothetisch, dat zal ieder duidelijk zijn. Zoveel weet men over het rivierengebied op dit ogenblik nu ook nog weer niet. De kennis zal in de komende jaren zonder twijfel worden verdiept. Het archeologisch onderzoek legt voor de rivierenstreek een bijzondere belangstelling aan de dag. En die is niet onverdiend, want in de context van het Romeinse rijk had dit gebied een speciaal belang. Dat was vanwege de grote verkeersgeografische betekenis van de Rijndelta, die een vitale schakel vormde in het net van scheepvaartverbindingen tussen de noordwestelijke Romeinse provincies, onderling en met het Vrije Germanië; en verder ook omdat het grensgebied was. Een van de meest op de voorgrond tredende kenmerken van de ontwikkeling hier is dan ook de nauwe verwevenheid van militair en civiel. Juist wat dit laatste betreft, is het rivierengebied niet geheel representatief voor heel Romeins Nederland. In de overige delen van ons stukje imperium was het leger niet, of in elk geval niet zo krachtig vertegenwoordigd. Toch verliest het boven gegeven voorbeeld niet in alle opzichten zijn exemplarische waarde. Men moet het verschil namelijk niet overdrijven. Voor heel Romeins Nederland – tot en met de 3de eeuw – geldt dat het leger nooit erg ver weg was. Langs de westkust waren ook troepen gestationeerd, zij het zeker minder dan langs de noordgrens. In het Helinium en de Scheldemonding mogen een of meer vlootbases aangenomen worden. Geheel onbetekenend kan de aanwezigheid van het leger ook hier niet geweest zijn, al is de plaatselijke ontwikkeling er denkelijk minder krachtig door beïnvloed dan in het rivierengebied. De civiele bewoning op de Zuidhollandse eilanden en in Zeeland was ongetwijfeld overwegend landelijk en agrarisch van aard en heeft, naar te verwachten valt, een sterk traditioneel-inheemse inslag behouden. De dorpen en stadjes die er waren – Ouddorp, Ganuenta, Aardenburg? – zijn vast klein gebleven. Een vergeten uithoek was dit gebied echter allerminst. Dat bewijzen de tempelcomplexen van Domburg en Colijnsplaat, die het bestaan van bovenregionale contacten aantonen.

De Brabantse Maaskant kan eigenlijk nog tot het rivierengebied gerekend worden; kan deels nog tot de civitas der Bataven behoord hebben. De omgeving van Den Bosch moet blijkens de vondsten van Halder – en de graven van Esch – een niet geringe graad van ontwikkeling bereikt hebben en bezat economisch wellicht een regionale centrumfunctie. Het noorden van Limburg behoorde gezien zijn ligging nog tot de invloedssfeer van Nijmegen. Het bezat in Cuijk, dat in de 2de en 3de eeuw een burgerlijke vicus zou zijn geweest, een eigen subcentrum. Midden-Limburg lag dicht bij de troepen aan de Duitse grenssector. Ook Zuid-Limburg was daar nog wel gedeeltelijk op georiënteerd. Men mag rekenen dat ongeveer de helft van de bezetting van Neder-Germania vanuit Romeins Nederland gevoed werd. Op grond van bepaalde berekeningen betekent dit dat hier daarvoor jaarlijks een landbouwareaal van zo'n 10 000 ha in produktie moest zijn.[509] Pollenanalytisch onderzoek in Brabant heeft een grote toename van de landbouwactiviteiten in de Romeinse tijd aangetoond.[510] Het is mogelijk dat die gedeeltelijk ook nog uit de eetlust van het leger is voortgekomen. Anderzijds keren Zuidoost-Brabant en Zuid-Limburg zich het verst van de grens af. Het was waarschijnlijk het deel van Romeins Nederland waar het civiele element zich het onbelemmerdst heeft kunnen ontplooien. Het begint al provinciaal-Romeins binnenland te worden. De Kempen moeten mogelijk opgevat worden als de – enigszins armetierige? – randzone van het gebied dat op de departementshoofdstad van de Tungri, Tongeren, georiënteerd was. Zij kunnen in eerste instantie betrokken geweest zijn op een regionaal subcentrum, dat echter nog niet gelocaliseerd is. Zuid-Limburg vertoonde ontegenzeggelijk een relatief hoge graad van verstedelijking met agglomeraties als Maastricht en Heerlen. De urbanisatie is hier ook eerder dan elders in Romeins Nederland van de grond gekomen: waarschijnlijk al in het begin van de 1ste eeuw. Verder zijn in Zuid-Limburg de meeste villae gevonden die in hun architectuur duidelijk provinciaal-Romeins zijn. De hele zuidoosthoek van ons land tussen Nijmegen, Den Bosch en Maastricht, met Zuid-Limburg aan de spits, heeft nog het meest op een echt stukje Romeinse provincie geleken. Het civiele element overheerste. Het nederzettingssysteem was er divers en in zijn bouwvormen het duidelijkst geromaniseerd. Stadjes en dorpen wisselden af met naar Romeinse trant gebouwde villae. De autochtone bouwtradities zijn overigens niet geheel verdwenen, althans niet overal. Uit Noordoost-Brabant kent men sinds kort de inheemse boerderijen van Haps en Oss. Ook in de Kempen mag een taaie persistentie van inheemse tradities verwacht worden. En misschien waren ze ook elders wel hardnekkiger dan het nu door gebrek aan opgravingen lijkt. Naast de geromaniseerde villaondernemingen waren er zelfs in Zuid-Limburg zonder twijfel ook nog de kleine familiebedrijfjes van de locale bevolking. Deze zijn echter archeologisch nog niet herkend. Vele van de grote villae hebben in symbiose met de stedelijke agglomeraties geleefd, nog sterker dan dat al in het rivierengebied te bespeuren viel. In andere sterk geromaniseerde streken, Engeland bij voorbeeld, is de nauwe sociaal-economische band tussen stad en villa duidelijk aangetoond.[511] De villa was een landbouwonderneming in de ware zin des woords en vormde in de economische situatie van de 2de en 3de eeuw

180. Houthem, bronzen plaatje met inscripties uit de villa Vogelzang; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

T(ito) Tertinio/aedilicio/C(oloniae) U(lpiae Traianae)/Pagus Catual(inus patro)/no

Voor Titus Tertinius, oud-aediel van Xanten, van de bewoners van de pagus Catualinus, voor hun beschermheer

M(arco) Vitalini[o]/dec(urioni) C(oloniae) U(lpiae) T(raianae) qu[aestori]/cio IIvir(o) q[uinq(uennali)]/Iulius amico[optimo]

Voor Marcus Vitalinius, decurio van Xanten, oud-quaestor, duumvir quinquennalis, van Julius, voor zijn beste vriend

voor de inheemse landbezittende klasse het middel bij uitnemendheid om profijt te trekken uit haar grond.
Dezelfde klasse van grondgrondbezitters deelde in de steden de lakens uit. Uit haar kwamen de leden van de gemeenteraad en de stadsmagistraten voort. De stedelijke decurio besteedde zijn eigen energie voornamelijk aan het bestuur van zijn stad. Zijn inkomsten kwamen uit zijn landerijen, die hij door middel van een of meer villabedrijven exploiteerde. De dagelijkse leiding van de villa zal in de meeste gevallen aan een bedrijfsleider (*vilicus*) zijn toevertrouwd, die ter plaatse woonde. De landeigenaar zelf bracht mogelijk een deel van het jaar op de hoofdboerderij van zijn bedrijf of van een van zijn bedrijven door. Daarnaast bezat hij ongetwijfeld een huis in de stad. Over deze dingen is nog weinig bekend.[512] Zuid-Limburg heeft echter een uniek en sprekend getuigenis van deze band tussen villa en stad opgeleverd. Bij de opgraving van de villa van Vogelzang werden enkele bronzen plaatjes met inscriptie gevonden. De inscripties vermelden de namen van Marcus Vitalinius en Titus Tertinius, zonder twijfel de eigenaars (en bewoners?) van deze villa. Beiden waren leden van de gemeenteraad van Romeins Xanten, waar zij ook de hoogste ambten bekleed hebben.[513] De Nederlandse villagebouwen zijn over het algemeen eenvoudig van uitvoering. Dat wil nog niet zeggen dat hun eigenaars niet zeer welgesteld waren. Het hoeft niet meer te betekenen dan dat de eigenaar er zelf niet (permanent) woonde: voor zijn pachter of vilicus bouwde hij uiteraard geen luxueus verblijf. De allersimpelste villa's kunnen echter ook de woningen zijn van kleine eigenaars, die ter plaatse woonden. Men moet zich namelijk niet voorstellen dat de bodem van Limburg en oostelijk Brabant uitsluitend door de in de steden gevestigde grootgrondbezitters geëxploiteerd werd. Verder bleef de economische bedrijvigheid in het zuidoosten van Romeins Nederland niet tot landbouw beperkt. In de steden en dorpen kwamen ook civiele industrietjes met een regionaal afzetgebied voor (p. 242).

De provinciaal-Romeinse samenleving moet na de 3de eeuw ook in Brabant en Limburg ingrijpende veranderingen ondergaan hebben. Wat er precies gebeurde, onttrekt zich nog aan onze waarneming. Historische gegevens wijzen, zeker voor Brabant, op het binnendringen van vreemdelingen: Franken. Of de villabedrijven bleven bestaan, laat zich voor Zuidoost-Nederland nog niet vaststellen. De landbouw verdween natuurlijk niet, maar is ongetwijfeld wel achteruitgegaan. Een bevolkingsafname is ook in dit gebied aannemelijk. De stedelijke nederzettingen schrompelden in: Maastricht. De militarisering van steden en platteland in Limburg, waar nu voor het eerst ook echte militaire nederzettingen zijn aan te wijzen, suggereren een sterke verstoring van het systeem dat voordien had bestaan. De interne samenhang van het gebied en zijn relaties met andere delen van het rijk moeten goeddeels verloren gegaan zijn. Ook in Limburg en Brabant zal de 4de eeuw de terugkeer tot een overwegend plaatselijke en autarkische economie betekend hebben.

Landbouw en veeteelt hebben in Romeins Nederland de voornaamste middelen van bestaan gevormd. Dat was op zich zelf niet zoveel bijzonders. Zo

181. Colijnsplaat, reliëf op de zijkant van een altaar voor de godin Nehalennia, van Iunius Silviserus Manchissa: man met kist op de schouder; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

was het in dit gebied in de voorafgaande periode al geweest en het zou ook na de Romeinse tijd nog eeuwen zo blijven. Het bijzondere lag veeleer in de schaal waarop en de intensiteit waarmee de landbouw nu bedreven werd. Van meet af aan moet de vraag naar landbouwprodukten enorm gestegen zijn. Dat kwam door de aanwezigheid of de nabijheid van het leger. De militaire behoefte aan levensmiddelen hield wel een stimulans in, maar dit betekende niet dat het beroep van landbouwer voor de inheemse boeren nu direct winstgevend werd. Zolang het leger zijn voedsel vorderde of tegen lage prijzen kocht, werd wel de produktie opgevoerd, maar de producent zelf profiteerde daar nauwelijks van. Daarvoor was het nodig dat het burgerlijk element wat meer armslag kreeg. Dat gebeurde al spoedig: op het eind van de 1ste of in het begin van de 2de eeuw, en in sommige streken misschien al wat eerder. Het leger schijnt zijn voorraden toen tegen de geldende prijzen op de vrije markt te zijn gaan inkopen. De opkomst van de steden en de groei van de burgerlijke bevolking leidde bovendien tot de versterking van de civiele markt. De vraag naar landbouwprodukten werd er alleen maar door vergroot. In sommige streken heeft de eigen produktie waarschijnlijk niet eens aan de vraag kunnen voldoen. Onder deze omstandigheden was een winstgevende landbouw mogelijk. De 2de en 3de eeuw hebben ook in agrarisch opzicht een bloeitijd vertegenwoordigd.

Het landbouwtechnisch kunnen is in de Romeinse tijd niet onaanzienlijk toegenomen.[514] De Romeinen waren sterk in de landbouw geïnteresseerd: in Rome verschenen uitvoerige studies op dit gebied. Er werd geëxperimenteerd met nieuwe gewassen. Het instrumentarium van de boer werd vervolmaakt. Het sprekendste voorbeeld daarvan is de oogstmachine die op een in Buzenol in België gevonden reliëf staat afgebeeld.[515] Daarnaast werd een rationalisatie van de produktiemethoden toegepast en in sommige gebieden zijn 'ruilverkavelingen' uitgevoerd: de *centuriatio*. In ons land meent men in Zuid-Limburg sporen van deze nieuwe Romeinse akkerindeling aan te kunnen wijzen;[516] die sporen zijn echter allerminst overtuigend. De regelmatige kavelindeling te Rijswijk en in De Horden bij Wijk bij Duurstede kan wel aan Romeinse invloed toegeschreven worden. Zij vormt een bewijs voor een weloverwogen grondgebruik. Dat er in Romeins Nederland vernieuwingen in het agrarisch bedrijf optraden, is aan geen twijfel onderhevig. Misschien in het ene gebied wat meer dan in het andere. Dat laat zich op dit moment nog niet vaststellen. Regionale verschillen zijn echter alleen al op grond van de verschillende bodemomstandigheden aannemelijk. Maar in het algemeen gesproken: er waren vernieuwingen. Dat blijkt bij voorbeeld uit het lijstje van voornaamste landbouwgewassen, dat met behulp van de uitkomsten van recent paleobotanisch onderzoek kan worden opgesteld.[517] Naast emmer en gerst, graansoorten die in ons land al ver voor de Romeinse tijd verbouwd werden, werd nu de broodtarwe geïntroduceerd. En mochten de Romeinen dit gewas niet werkelijk hebben ingevoerd, dan hebben zij de teelt ervan in elk geval sterk gestimuleerd. Rogge en spelt zijn tot nu toe alleen in het Romeinse deel van Nederland gevonden. Speltmeel was bij de Romeinen zeer geliefd voor banketbakkersdoeleinden. Na de Romeinse tijd wordt het hier niet meer gevonden. Het is opmerkelijk dat de rogge, later *het* gewas van de zandgronden, zich

in de Romeinse tijd nog niet naar het noorden van ons land heeft uitgebreid. Ook duivebonen en voederwikke (voor veevoer?) lijken in Nederland exclusief Romeinse gewassen geweest te zijn. Andere werden onder meer, maar niet uitsluitend, in Romeins Nederland geteeld. Dat geldt voor haver, vlas, huttentut (oliehoudende zaden), en waarschijnlijk ook voor rapen en wortels. Het lijstje is vast niet compleet. Ooftbouw en groenteteelt komen nog slecht uit de verf. De granen zijn oververtegenwoordigd. Zij werden namelijk na de oogst geëest om ze beter te kunnen dorsen en bewaren. Dat maakt de kans dat zij – in verkoolde toestand – gevonden worden groter dan voor andere landbouwgewassen. Behalve gekweekte soorten zullen ook bepaalde eetbare 'onkruiden', en verder wilde vruchten en noten geoogst zijn. Interessant is het voorkomen van een papaverzaadje – een drug – in Ouddorp. Dat hoeft nog niet te betekenen dat daar papaver verbouwd werd. Het zaad kan ook geïmporteerd zijn, zoals de olijven in het legerkamp van Velsen. De graansoorten waren in Romeins Nederland vermoedelijk met verschillende rassen aanwezig. De zeer grote emmer die in Valkenburg is aangetroffen, zou teeltkeus kunnen doen veronderstellen. Het is echter niet zeker dat hier werkelijk bewuste selectie toegepast is. De bij opgravingen gevonden graanmonsters bestaan meestal uit een mengsel van twee soorten. Het is mogelijk, maar al weer niet zeker, dat die soorten ook gemengd op dezelfde akkers verbouwd zijn. Sommige monsters zijn opvallend schoon. Zij bevatten weinig onkruid, maar dat weerspiegelt waarschijnlijk minder de toestand op de akker dan de gebruikte oogstmethode: alleen de aar werd afgesneden (zie de machine van Buzenol).

De veeteelt van Romeins Nederland is nog niet het onderwerp van een samenvattende studie geweest. De vondsten uit Rijswijk, Valkenburg en Zwammerdam suggereren dat, althans in dit uiterste noordwesthoekje, de veestapels zich niet principieel van die uit gelijktijdige nederzettingen in het Vrije Germanië onderscheidden.[518] Het voor de troepen in de twee genoemde castella benodigde vlees zal voor een belangrijk deel van boeren uit de omgeving gekocht zijn. Vandaar dat de betreffende vondsten tot op zekere hoogte de locale situatie weerspiegelen. In de inheemse veestapel kwamen koeien op de eerste plaats, gevolgd door schapen en varkens. Hun belang als leveranciers van trekkracht, mest, wol, melk, vlees en huiden is duidelijk. Niet duidelijk is de betekenis van het relatief grote aantal paarden in Rijswijk: legerleveranties? Voor paarden was behalve als rij- en lastdier geen emplooi; paardevlees was niet in trek. De inheemse dieren waren over het algemeen klein van stuk. Elders in het rijk werden grote runder- en paarderassen gefokt. In Valkenburg en Zwammerdam zijn skeletresten van vrij grote paarden gevonden.[519] Deze beesten kunnen echter door het leger als rijdieren uit andere gebieden geïmporteerd zijn. Het fokken en africhten van de forse cavaleriepaarden was een lastig en langdurig karwei. Het gebeurde in gespecialiseerde stoeterijen. Daarnaast kochten – of vorderden – de troepen ook de kleinere paarden van de inheemse bevolking. Deze werden misschien voornamelijk als lastdieren gebruikt. Skeletresten van een veulen uit Zwammerdam vormen mogelijk een aanwijzing voor paardenfokkerij op het territoir van het castellum: lastdieren?
De koeien uit Rijswijk leveren een probleem op. Er waren twee rassen:

met en zonder hoorns. Werden beide ter plaatse gefokt, of werden de hoornloze dieren kant en klaar uit het noorden van Nederland ingevoerd? Hoe dat zij, aanwijzingen voor specifiek Romeinse invloeden op de fokmethoden en de samenstelling van de veestapels van Romeins Nederland zijn nog niet geconstateerd. Maar dat zegt weinig, zolang er uit de meeste delen van dat gebied nog geen materiaal bestudeerd is. Overigens is in de Romeinse tijd het assortiment huisdieren wel uitgebreid: met poezen, verschillende grote en kleine honderassen, kippen, eenden, ganzen. De mogelijkheid van het ook bij ons voorkomen van ezels en muilezels kan niet uitgesloten worden. De vondsten van Zwammerdam en Valkenburg verraden de voorkeur van de Romeinse soldaat voor varkensvlees. Zij onthullen ook iets over de gebezigde slacht- en verwerkingsmethodes.[520] De grote porties vlees die de militairen dagelijks tot zich namen (bijna 1 kilo), moeten hen niet weinig agressief gemaakt hebben. De benodigde – enorme – voorraden werden gedeeltelijk in gerookte toestand opgeslagen. Vis en schelpdieren – oesters met name – voorzagen voor een vermoedelijk niet onbelangrijk deel in de behoefte aan dierlijke eiwitten. De jacht speelde in dit opzicht geen grote rol meer.

De provinciaal-Romeinse economie omvatte – ook in Nederland – meer dan landbouw en veeteelt alleen. Ook in andere sectoren van de economie trad een vermeerdering van het technisch kunnen op. De Romeinse tijd betekende in industrieel en commercieel opzicht een toename van arbeidsverdeling en specialisatie, een vergroting van organisatiestructuren, een verwijding en intensivering van relaties. De grootste organisatiestructuur in het rijk was het leger. Het was tevens een geweldig reservoir van technisch en administratief vermogen.[521] Het speelde ook in ons gebied een grote rol op economisch terrein, en dat niet alleen indirect – door te eten –, maar het leverde ook een directe bijdrage. Om te beginnen: het voerde dikwijls cultuurtechnische werken uit. Voor ons land herinneren wij aan de grachten van Drusus en Corbulo uit het begin van de Romeinse tijd, en aan de stroomregulerende krib (*moles*) die Drusus op de splitsing van Rijn en Waal door zijn troepen liet bouwen.[522] Het leger had een aandeel in de aanleg van de rijkswegen en hielp ook wel eens bij de bouw van steden. Militaire bedoelingen stonden bij dit alles voorop – herstel discipline, betere verbindingen –, maar de economische gevolgen waren er niet minder belangrijk om. Verder werd het leger ook in het industriële produktieproces ingeschakeld.

Eigenlijk is het gebruik van het woord industrie nogal misleidend, want een industrie zoals wij die kennen, bestond in de Romeinse tijd niet; het produktiesysteem was nog zuiver ambachtelijk.[523] Handwerk en huisindustrie waren de kenmerken van het produktieproces, zowel op het platteland als in de steden. Veel van de dagelijkse benodigdheden werd thuis vervaardigd; het surplus werd op de dichtstbijzijnde markt verkocht. Wat men zelf niet maken kon werd op diezelfde plaatselijke markt gekocht, of men kon het bestellen bij de kundige ambachtslieden die in de stadjes en dorpen hun ambacht uitoefenden. Die ambachtslieden waren in gilden (*collegia*) verenigd.[524] Zij werkten in de met de smalle gevel naar de straat gerichte

winkel/werkplaatsen, waarboven of waarachter zij ook woonden (p. 141). Een situatie als in de middeleeuwen. Naast deze kleine ambachtelijke bedrijven, die alleen voor de locale markt werkten, waren er ook grotere, die zich op een gespecialiseerde massafabricage toelegden. Ook deze wat meer industriële bedrijven waren echter voor huidige begrippen klein en zij werkten met uiterst eenvoudige technische hulpmiddelen. Hier en daar werd waterkracht gebruikt voor maalderijen en houtzagerijen, maar wij zijn nog ver af van de industriële revolutie. Spierkracht van mens en dier waren de voornaamste energiebronnen. Een Romeinse pottenbakkerij of steenfabriek bestond uit een paar eenvoudige oventjes en wat houten schuurtjes. Wat de omvang van de produktie en de grootte van de afzetgebieden betreft, tast men nog goeddeels in het duister. Het is wel zeker dat er dienaangaande verschillen waren. Aan de ene kant bestonden er bedrijven die hun produkten in enorme hoeveelheden en over grote afstanden verhandelden. Het betrof dan de meer kostbare en luxueuze artikelen, meestal van klein formaat, waarvan het transport met de toch beperkte middelen van die dagen mogelijk en lonend was. Als voorbeelden noemen wij het luxe aardewerk, vaatwerk van glas en metaal, sieraden, wapens, fijne weefsels; men kan er bepaalde bouwmaterialen – natuursteen – aan toevoegen. Ceramisch bouwmateriaal als buizen, dakpannen, bakstenen, zal niet altijd voor zeer grote afzetgebieden geproduceerd zijn, met name niet wanneer het een civiele produktie betrof.[525] Dat er vele fabriekjes waren die vooral in de behoeften van beperkte gebieden voorzagen, lijdt geen twijfel. Het produktiepatroon van het dagelijks gebruiksaardewerk is daar een goed voorbeeld van. Het ging in dit geval om een artikel dat in grote hoeveelheden nodig was, maar dat niet door de bijkomende kosten te duur mocht worden. Het werd dan ook op tal van plaatsen in serie vervaardigd. De produktie was dus sterk gespreid; de afzetgebieden bleven dienovereenkomstig gering van omvang. Dit soort locale of regionale industrietjes zal eer regel dan uitzondering geweest zijn.
De grote en de kleine fabrieken konden zowel in civiele als in militaire context functioneren. Pottenbakkerijen, meestal van het tweede type, floreerden in vele, zo niet in alle burgerlijke agglomeraties van enige omvang. Zij kwamen ook op het platteland, bij voorbeeld in combinatie met een villa, voor. Maar ook bij de militaire kampementen waren ateliers in bedrijf. In vici en canabae werden niet alleen potten geproduceerd, maar tevens allerlei andere voorwerpen in verschillende materialen. Die produktie was vermoedelijk in de meeste gevallen ook weer vooral op de locale behoeften gericht. Men denkt daarbij onder meer aan de vervaardiging van bepaalde wapens (de meer eenvoudige, zoals pijl- en speerpunten) en aan de reparatie van uitrustingsstukken. Dat wil echter niet zeggen dat iedere afdeling voor zijn eigen uitrusting moest zorgen. Al vóór de 4de eeuw, toen streng gecentraliseerde produktie van legerbenodigdheden in staatsfabrieken regel werd, bestonden er gespecialiseerde werkplaatsen voor het maken van wapens en uitrusting. Sommige uitrustingsstukken (helmen, pantsers, zwaarden, schilden) zijn waarschijnlijk steeds in gespecialiseerde werkplaatsen vervaardigd. Alleen reparaties werden in de garnizoenswerkplaatsen verricht. De echte wapenfabrieken blijken vaak in particulie-

182. De Holdeurn bij Nijmegen, fijn Nijmeegs aardewerk uit de pottenbakkerij van de Holdeurn; Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen

re handen geweest te zijn.[526] Zelfs deze zo bij uitstek militaire produkten werden dus van burgers betrokken. Ook andere industriële waar – aardewerk bij voorbeeld, en schoeisel[527] – werd door burgerlijke fabrieken geleverd. Het leger heeft zich in industrieel opzicht niet zelf bedropen. Ook hier bestond er weer een nauwe verbinding van civiele en militaire belangen.

Romeins Nederland was, ook gemeten naar de maatstaven van die tijd, een industrieel onderontwikkeld gebied. Een van de oorzaken daarvan was het ontbreken van grondstoffen. De in Zuid-Limburg aanwezige natuursteen, Kunrader kalksteen en Maastrichtse mergel bij voorbeeld, is in de Romeinse tijd geëxploiteerd, vooral naar het schijnt, voor plaatselijk gebruik.[528] De betere steensoorten moesten geïmporteerd worden: tuf en bazaltlava uit het Eifelgebied, kalksteen uit de omgeving van Metz, zandsteen uit Noord-Frankrijk, enz. Bij de winning en het transport van de steen speelde het leger, althans voor ons grensgebied, vaak een belangrijke rol. Het ingevoerde materiaal werd gedeeltelijk door ter plaatse gevestigde steenhouwers bewerkt[529] – bij voorbeeld in Colijnsplaat, Nijmegen en Maastricht –, maar

183. De Holdeurn bij Nijmegen, pottenbakkersoven

de belangrijkste ateliers lagen buiten ons land, dichter bij de winplaatsen van het materiaal. Hetzelfde geldt voor de metaalnijverheid. Het inheemse moerasijzererts is zeker wel voor eigen gebruik en voor de locale markt gewonnen en bewerkt, maar een voor de export werkende industrie kennen wij uit Nederland niet. Het dichtstbijzijnde centrum van ijzer- en bronsbewerking op grote schaal lag in België, in het Maas- en Sambregebied. Enorme slakkenhopen en met metaalslakken verharde Romeinse wegen getuigen van de omvang van de produktie in dit industriekwartier. Sporen van een glasindustrie van enige betekenis zijn tot op heden in Nederland niet gevonden;[530] op dit terrein stond Keulen vooraan.
Alleen voor de pottenbakkerijen en de steenfabrieken waren de grondstoffen in ons land overvloedig voorhanden. Pottenbakkerijen die op Romeinse wijze – d.w.z. in seriefabricage met behulp van de draaischijf – werkten, kwamen voor in Zuid-Limburg, met name te Heerlen, in noordoostelijk Brabant bij Halder, en in Nijmegen. De Heerlense pottenbakkerijen waren particuliere ondernemingen, die in de 2de eeuw hun grootste bloei beleefden. Zij werkten voor een regionale markt.[531] Hetzelfde geldt voor de aardewerkindustrie in Halder. Het atelier aldaar was mogelijk een onderdeel van een firma die ook in het Belgische, ten zuiden van Tongeren, een vestiging bezat.[532] Nijmegen bezat reeds in Flavische tijd burgerlijke pottenbakkerijen naast de militaire fabriek in de Holdeurn.[533] De militaire ateliers waren niet uitsluitend in de Holdeurn, maar ook in de canabae gevestigd. De term Holdeurns die wel voor de produkten van deze gecombineerde werkplaatsen gebezigd wordt, moet dus niet te letterlijk opgevat worden.[534] De Holdeurn leverde zowel aardewerk als baksteenmateriaal en dakpannen. Een eerste bloeiperiode viel in de jaren 70-105. In die tijd werd hier, behalve bakstenen, het 'fijne Nijmeegse aardewerk', een produkt van opvallende kwaliteit, vervaardigd. De aardewerkfabricage werd in de 2de eeuw voortgezet, maar op een lager technisch niveau en waarschijnlijk ook

184. Terra sigillata, het romeinse wedgwood; Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen

in geringere omvang. In de loop van de 2de eeuw (omstreeks het derde kwart?) begon een nieuwe bloeitijd: de Holdeurn werd de centrale steenfabriek van het Nedergermaanse leger. De Holdeurn is overigens steeds een volledig militaire onderneming geweest. De eerste bloeifase hing samen met de aanwezigheid van legio X; het 'fijne Nijmeegse aardewerk' was in onze streken een uitheems element, dat door de soldaten uit het Donaugebied was meegebracht. Men bespeurt er ook Spaanse invloeden in.[535] Merkwaardigerwijs is de verspreiding van dit superieure produkt uit de militaire pottenbakkerijen van Nijmegen gering. Het werd kennelijk speciaal door en voor de ter plaatse gelegerde (legioens)troepen gefabriceerd. De enige plaats op enige afstand van Nijmegen waar het tot nu toe in opvallende hoeveelheden aangetroffen is, is het fort te Woerden. Dat was tevens een van de weinige grensforten in de Nederlandse sector waar een – evenals de legioenen – uit Romeinse burgers samengestelde afdeling in garnizoen lag. Het is niet zeker of het 'Nijmeegse' aardewerk uit Woerden inderdaad uit Nijmegen geleverd is. Misschien werd het wel in Woerden zelf naar Nijmeegs voorbeeld gemaakt. In de directe omgeving van Nijme-

gen is de Nijmeegse waar ook wel in niet-militaire samenhang gevonden: bij voorbeeld in het zojuist ontdekte grafveld van Hatert. Voorlopig lijkt de levering van dit aardewerk aan burgers echter eerder uitzondering dan regel. Ceramisch bouwmateriaal kon, naar het schijnt, tot op zekere hoogte ook door burgers uit de militaire fabrieken in de Holdeurn betrokken worden. Maar alleen, voor zover bekend, voor min of meer officiële bouwwerken: stadsmuren en openbare gebouwen van Forum Hadriani bij voorbeeld. Privé-personen kwamen er waarschijnlijk niet aan te pas. Het ziet er naar uit dat de verhouding leger-burger, waar het de uitwisseling van industrieprodukten betrof, over het algemeen een eenzijdige was. Sporen van andere ambachtelijke activiteiten dan aardewerkfabricage in de vici en canabae van de Nederlandse grenssector zijn er ook: leerlooierij en metaalbewerking in Zwammerdam,[536] metaalbewerking en glasfabricage in Nijmegen,[537] om een paar voorbeelden te noemen. Er is geen reden om aan te nemen dat deze activiteiten anders dan op de verzorging van de eigen troepen gericht waren.
De Holdeurnse potten- en pannenbakkerij was de grootste industriële onderneming die de Romeinse tijd in Nederland gekend heeft, maar het was een zuiver militaire onderneming. Het particuliere initiatief op 'industrieel' gebied kwam ten onzent blijkbaar niet uit boven locaal of hoogstens regionaal niveau, en dit laatste dan nog alleen in het meest geromaniseerde deel van ons land: in oostelijk Brabant en Zuid-Limburg.[538] Dat was voor een deel te wijten aan het ontbreken of de schaarste van de grondstoffen, maar – alweer blijkbaar – niet uitsluitend, want klei was er genoeg en toch ontstond er bij ons geen werkelijk grote aardewerkindustrie die mikte op een afzetgebied dat een of meer provincies omvatte. Het specifiek Romeinse luxe aardewerk, de lak-rode *terra sigillata* – het wedgwood van de oudheid –, werd in Romeins Nederland grif gekocht, maar niet vervaardigd. In het begin van de keizertijd verplaatsten de sigillatafabrieken zich van Noord-Italië naar Zuid-Frankrijk, daarna naar Midden-Frankrijk, Oost-Frankrijk en het Moezelgebied.[539] Verder noordelijk kwamen zij echter niet. Het is duidelijk wat hier gebeurde: de sigillataproducenten liepen hun cliëntèle achterna. Om de kostprijs te drukken verkortten zij de aanvoerlijnen – transport was duur – en vestigden zij zich zo dicht mogelijk bij het zwaartepunt van hun afzetgebied. Het economisch zwaartepunt van het noordelijk deel van het rijk lag bij Keulen, Mainz en Trier. Het Nederlandse deel van het imperium vormde niet een zodanig afzetgebied dat het lonend was hier een particuliere 'groot-industrie' te vestigen.[540]

De handel-over-grote-afstand nam in het Romeinse economische bestel naast de locale en regionale commercie een belangrijke plaats in.[541] Het Nederlandse deel van het rijk vormde in dit opzicht geen uitzondering. De aanwezigheid van enkele belangrijke wegen en vooral waterwegen verschafte het de mogelijkheid deel te nemen aan het interprovinciale en internationale handelsverkeer. Deze *Fernhandel* richtte zich op verschillende waren, waarvan levensmiddelen, dagelijkse gebruiksvoorwerpen en luxe-produkten de voornaamste categorieën vormden. Wat de luxe-waren betreft, was Nederland slechts de rol van consument toebedeeld. Er werd

185. Esch, barnstenen Dionysusbeeldje; naar Zadoks-Josephus Jitta 1962

voornamelijk uit de naastbijzijnde produktiecentra betrokken – glas uit Keulen bij voorbeeld –, maar zo nu en dan duikt een van zeer ver gekomen object op. Een aardig voorbeeld leek tot voor kort het barnstenen Dionysusbeeldje dat in één van de rijke graven van Esch in Noord-Brabant gevonden is: het ruwe materiaal zou afkomstig zijn uit het Oostzeegebied, vandaar zijn vervoerd via Carnuntum aan de Donau naar Aquileia in Noordoost-Italië, om daar omstreeks 200 n.Chr. te zijn verwerkt tot dit charmante sculptuurtje, dat daarna zijn weg zou hebben gevonden naar het Brabantse Esch.[542] Volgens een andere opvatting is het voorwerp echter niet zo ver weg, maar in Keulen gemaakt.[543] En dat is wel zo waarschijnlijk. Een beter voorbeeld is de zilveren kantharos uit Stevensweert, die aan een Alexandrijns atelier wordt toegeschreven. Een systematische studie moet echter uitmaken, in hoeverre zich in dit soort voorwerpen werkelijk regelmatige handelsbewegingen dan wel meer toevallige contacten weerspiegelen. De aard van zulke contacten is overigens vaak moeilijk te bepalen.[544]

In de levensmiddelenbranche was Nederland niet alleen consument, maar tevens producent. Over de landbouw is al gesproken; in het kustgebied was mogelijk zoutwinning en visvangst van enig belang. Men moet ook hier

186. Stevensweert, zilveren kantharos versierd met bloemmotieven en wingerdranken en met in hoog reliëf twee groepen van drie koppen, waarschijnlijk in het midden van de eerste eeuw na Chr. in Alexandrië gemaakt; Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen

187. Colijnsplaat, altaar gewijd aan Nehalennia door Hilarus, gemeenteraadslid van Nijmegen; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Deae/Nehalaeniae/aram quam/in ho(norem) eius Hilarus/d(ecurio) M(unicipii) B(atavorum), ob merces/suas bene cons/ervatas voverat/posuit libens merito/Albino et Maxi/mo co(n)s(ulibus)
Voor de godin Nehalaenia heeft Hilarus, gemeenteraadslid van Municipium Batavorum [=Nijmegen], het altaar dat hij ter ere van haar voor een goede bescherming van zijn koopwaar beloofd had, opgericht, gaarne (en) met reden, toen Albinus en Maximus consul waren [=227 n. Chr.]; naar Bogaers 1972

vooral aan de middellange-afstandcontacten denken: contacten met Engeland, België en Noord-Frankrijk, het Rijn- en Moezelgebied; die met de mediterrane rijksdelen waren eer uitzondering dan regel. Het sociaal-economische mechanisme achter deze handelsverbindingen blijft goeddeels in duister gehuld. Wel weet men dat er groothandelaren waren, die zich *negotiatores* noemden. Over hun positie en werkwijze is maar weinig bekend. Het waren echter mannen van gewicht met overal relaties. Zo kent men nu een *negotiator Britannicianus* die L. Viducius Placidus heette. Hij leefde in het begin van de 3de eeuw en was afkomstig uit Rouen of daaromtrent. Waarschijnlijk zijn de Placidus die in Colijnsplaat een altaar aan Nehalennia wijdde, en hij dezelfde persoon. In York moet hij nog grotere belangen te behartigen gehad hebben. Hij trad daar namelijk wel zeer royaal op en bouwde er op gemeentegrond een erepoort met aansluitend een overdekte passage.[545] Mogelijk maakte hij deel uit van een soort interprovinciale vennootschap, waarvan de leden zich dan 'handelaars op Engeland' noemden. De negotiatores handelden in graan, vis en vissaus, zout, wijn,[546] textiel, aardewerk, enz. Ook leer (huiden) en schoeisel kunnen object van interregionale handel geweest zijn.[547] Waarschijnlijk bezaten zij gewoonlijk niet zelf de produktiemiddelen. Zij waren eerder – kapitaalkrachtige – tussenhandelaren, die de waren van de producent opkochten om deze aan hun meer of minder ver verwijderde burgerlijke of militaire clientèle door te verkopen. Mogelijk beschikten zij deels zelf over de trans-

portmiddelen; daarnaast waren er aparte transportondernemers, vooral schippers en reders. Dank zij inscripties zijn verschillende van de groothandelaren en exporteurs die in ons land hun bedrijf uitoefenden, met name bekend. In Nijmegen woonde of verbleef een *negotiator frumentarius* (een graankoopman).[548] De onlangs gevonden wijaltaren van Colijnsplaat leren ons handelaars in wijn, vissaus en zout kennen. Men ontmoet daar tevens weer de handelaar in aardewerk Marcus Secundinius Silvanus die reeds uit Domburg bekend was. Reders of schippers verraden hun aanwezigheid in Colijnsplaat en Vechten. Een in de Friese terp van Beetgum gevonden steen vermeldt pachters van de visserij.[549] Het is opvallend dat, wanneer de negotiatores en reders hun herkomst vermelden, zij veelal 'buitenlanders' zijn, afkomstig uit Tongeren, de civitas Nerviorum, heel Noord-Frankrijk van de omgeving van Rouen in het westen tot die van Besançon in het oosten, en verder Keulen en Trier. Dit moet tot op zekere hoogte toeval zijn. Sinds korte tijd zijn er nu ook aanwijzingen voor het bestaan van één, waarschijnlijk zelfs twee Bataafse negotiatores.[550] Zij behoorden tot de belangrijke families van Nijmegen, want zij waren decurio van die stad. De ene, wiens naam overgeleverd is, werkte in de eerste helft van de 3de eeuw. Hij heette Hilarus en mocht zich in de gunst van Nehalennia verheugen, die zijn – ons onbekende – koopwaar beschermde. Blijkbaar namen dus ook inwoners van ons land, althans van Nijmegen, aan de groothandel deel. Het is natuurlijk nog wel mogelijk dat, zoals vroeger is verondersteld, de belangrijkste handelsfirma's in het noordwesten van het rijk niet door 'Nederlanders' gedreven werden. De negotiatores hebben ongetwijfeld ook aan het leger geleverd. De vraag is, in hoeverre de weermacht zelf een direct aandeel in de interregionale uitwisseling van goederen had. Waren bij voorbeeld de schepen van Zwammerdam militair eigendom? Verrichtte de vloot eigen transporten van levensmiddelen, bouwmaterialen, uitrusting

188. Colijnsplaat, reliëf op de voorzijde van een altaar aan de godin Nehalennia gewijd door de wijnhandelaar Commodus: bootje met wijnvaten; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

189. Rijswijk bij Den Haag, wijnfust gebruikt als waterput, het vat is waarschijnlijk afkomstig uit het Boven-Rijngebied of uit het Rhônedal; naar Bloemers 1978

voor de troepen, of besteedde het die, tenminste vóór de 4de eeuw, gewoonlijk aan particulieren uit? Het blijven vragen.

De economie van Romeins Nederland werd gekenmerkt door een nauwe verwevenheid van civiele en militaire elementen. Zij was overwegend agrarisch. Oost-Brabant en Limburg waren het meest geromaniseerd. Dat geldt waarschijnlijk ook voor de landbouw. Maar ook elders moet men de veranderingen in het agrarisch bedrijf niet onderschatten. Villa-achtige landbouwondernemingen komen ook in het rivierengebied voor. Op industrieel en commercieel terrein speelde ons land, in het geheel van het Romeinse rijk bezien, een secundaire rol. De economische verworvenheden die de 2de en 3de eeuw gebracht hadden, gingen omstreeks 270 weer teloor. Uiteraard betekent dit niet dat de bevolking toen geheel verdwenen is, al liep zij zeker sterk terug; ook niet dat de landbouw geheel tot stilstand kwam, want 'de boer, hij ploegde voort'. Het betekent wel dat na 270 de specifieke economische conjunctuur die enkele delen van ons land gedurende ongeveer twee eeuwen een eindje boven de prehistorie had uitgetild, voorlopig vernietigd was. Het zou eeuwen duren voor hetzelfde peil weer werd bereikt.

Cultuur

Een van de boeiendste aspecten van de Romeinse tijd is de romanisatie op cultureel gebied: het doordringen van de Romeinse beschaving. De Romeinse cultuur, waarmee ons land in het begin van de jaartelling in

aanraking kwam, was van mediterrane oorsprong. Zij had met name veel te danken aan de landen rond het oostelijk bekken van de Middellandse Zee. Daar was in de 4de en 3de eeuw v. Chr. de Hellenistische beschaving ontstaan, die Griekenland, het Nabije Oosten en Egypte omvatte en waarin de ideeënwereld van deze landen was samengesmolten. Rome was door zijn veroveringen met het Hellenisme in aanraking gekomen en had het geabsorbeerd. Uit het samengaan van de Hellenistische tradities met die van Italië en Rome was de cultuur geboren waarmee het Romeinse rijk de keizertijd inging. Het Middellandse-Zeegebied is de culturele kern van het imperium blijven vormen; binnen dit kerngebied bleef de oostelijke helft het culturele zwaartepunt. Dit veranderde niet, toen omstreeks het begin van de keizertijd een groot driehoekig areaal, begrensd door Donau, Rijn en Atlantische Oceaan en met zijn spits reikend tot in Engeland, aan het kerngebied werd vastgehecht. De meest op de voorgrond tredende beschaving in dit nieuw verworven gebied was de Keltische, die sterke verwantschap vertoonde met de beschavingen van Griekenland en Italië en ook vroeger al culturele relaties met die landen had onderhouden. De Keltische gebieden waren tot op zekere hoogte gepredestineerd om tot het Romeinse rijk te gaan behoren. De grenzen van de Romeinse veroveringen waren niet alleen door politieke en geografische, maar evenzeer door culturele factoren bepaald. Er was een Volksverhuizingstijd en nog veel meer voor nodig, alvorens de inwoners van Noord- en Oost-Europa zich enigszins in de culturele erfenis van het Romeinse imperium konden herkennen.

De opname van de Keltische landen binnen de kring van het keizerrijk leidde in de eerste plaats voor die landen zelf tot culturele veranderingen. Zij stonden thans aan een veel directere en intensievere beïnvloeding vanuit het mediterrane gebied bloot dan voordien ooit het geval geweest was. De Romeinse beschaving heeft hier verrassend snel wortel geschoten. Het oostelijk deel van het Middellandse-Zeegebied bleef een dominante rol spelen. Deze 'oriëntaliserende' tendens nam in de eerste helft van de keizertijd eerder toe dan af. Allerlei wereldschokkende ideeën werden vanuit het oosten naar de rest van het rijk geëxporteerd. Daartoe behoorden nieuwe godsdienstige opvattingen, o.a. die van het christendom.[551] Aan de andere kant gingen ook de westelijke provincies geleidelijk meer aan de opinievorming deelnemen. Ideeën en opvattingen van 'westerse' origine drukten meer en meer een stempel op de Romeinse cultuur. Een voorbeeld daarvan vindt men aan het einde van de 3de eeuw, toen onder invloed van het keizerlijk hof, waar de uit de Illyrische en Donauprovincies afkomstige soldatenkeizers de toon aangaven, het militaire denkpatroon ging overheersen.[552]
De Romeinse beschaving gaf niet alleen, zij nam ook nieuwe elementen in zich op. Het was een mengsel waarvan de samenstelling aan wijzigingen onderhevig was, al bleven de mediterrane tradities het verbindende element vormen.

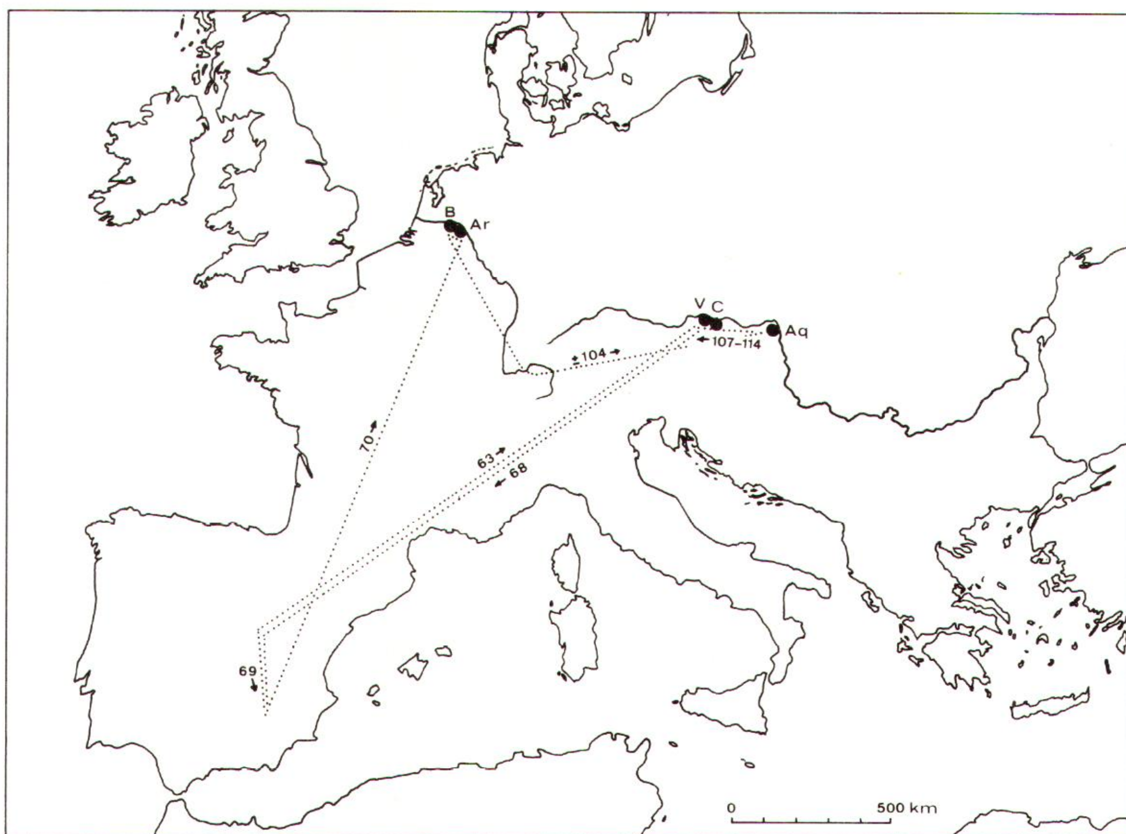
De Romeinse tijd bracht ver uiteengelegen gebieden met sterk uiteenlopend beschavingspeil binnen één cultureel kader bijeen. Daarin lag Rome's grootste prestatie. Dat neemt echter niet weg dat er in cultureel opzicht grote verschillen binnen het imperium bleven bestaan. De Romeinse beschaving was geen uniform recept. Zij had een aantal verschijningsvor-

men, die afhankelijk waren van het maatschappelijk niveau en de geografische positie van de cultuurdragers. Het hoogste niveau werd vertegenwoordigd door het keizerlijk hof, de hoge ambtenaren en de intelligentsia van de toonaangevende centra, vooral Rome. Hun cultuur mag men misschien met officiële rijkscultuur aanduiden. In de provincies versmolt de geïmporteerde Romeinse beschaving met de autochtone culturen. Dit leidde tot rijk geschakeerde mengvormen. In de cultuur van de provinciale centra en de goed ontsloten plattelandsgebieden overwogen veelal de Romeinse elementen. Dan kan men van provinciaal-Romeinse beschaving spreken, maar de provinciaal-Romeinse cultuur van bij voorbeeld Syrië is altijd in vele opzichten anders geweest dan die van Gallië. En overal vond men geïsoleerde streken waar de locale beschaving, die in prehistorische tradities wortelde, niet of nauwelijks was aangetast.

Het is zeer moeilijk een duidelijke geleding aan te brengen. De culturele situatie van het Romeinse rijk was in feite een continuüm tussen de nauwelijks aangetaste inheemse cultuur van de sterk geïsoleerde streken en de officiële rijkscultuur van Rome. Tussen deze beide uitersten van inheemse beschaving en rijkscultuur lag de provinciaal-Romeinse cultuur, waarin de twee extremen in zeer verschillende verhouding gemengd geraakt waren. Het vaststellen van de romanisatiegraad is in wezen een meten van de mate waarin de locale en provinciale subculturen zich aan de rijkscultuur geconformeerd hebben. Een dergelijke meting is voor het Nederlandse deel van het Romeinse rijk, waarom het ons tenslotte gaat, niet bevredigend uit te voeren. Dat heeft een algemene en een specifieke oorzaak: het peilen van het gedachten- en gevoelsleven van mensen die al bijna tweeduizend jaar dood zijn, is altijd een hachelijke zaak; bovendien zijn de gegevens die op dit punt voor ons gebied beschikbaar zijn, nog zeer dun gezaaid.

Romeins Nederland heeft nooit tot de culturele *inner circle* van het imperium behoord. Daarvoor lag het te excentrisch. Directe contacten met het mediterrane kerngebied waren er wel, maar zij waren van ondergeschikte betekenis. Evenals in het geval van de handelsrelaties, waren ook in het culturele verkeer de contacten over middellange afstand, met de aangrenzende provincies, het intensiefst. Nederland heeft zodoende vooral op provinciaal niveau aan de Romeinse beschaving deel gehad. Daarop wijzen de bestaande gegevens over de import en export van mensen naar en uit ons gebied. In deze tijd, waarin het geschreven woord nog slechts een zeer beperkte verspreiding bezat en de massacommunicatiemiddelen nog grotendeels ontbraken, was het cultuurtransport veel meer dan tegenwoordig afhankelijk van de verplaatsing van de cultuurdragers zelve.[553]

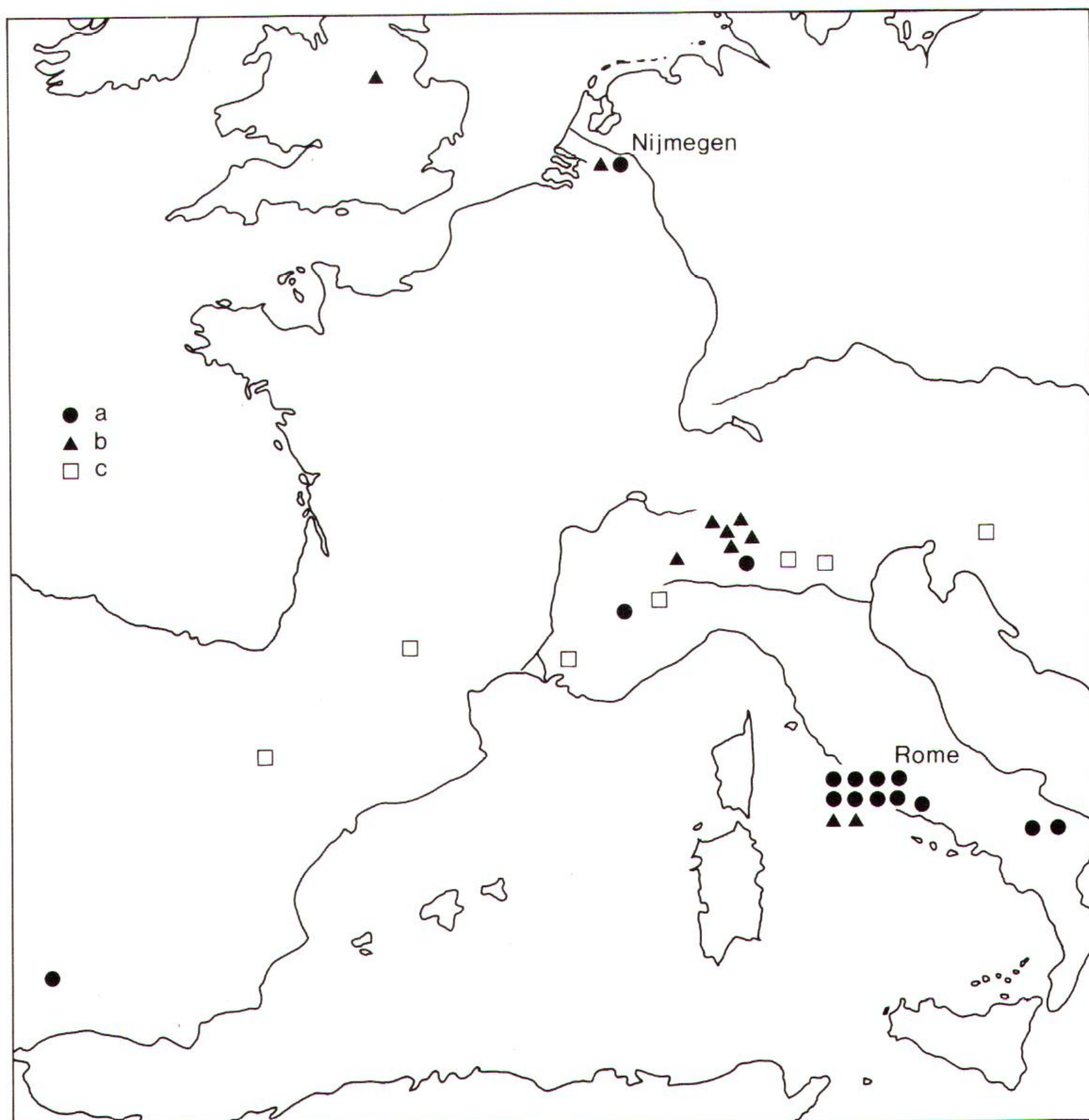
De cultuurimport uit het kerngebied werd belichaamd door Romeinse bestuursambtenaren, van verre gekomen kooplieden en militairen, vooral het hogere kader. De eerste twee van deze groepen zijn voor Nederland niet erg belangrijk geweest. Wij hebben al gezien, dat de bureaus van de stadhouder en de procurator buiten ons land gevestigd waren (p. 216). De hoogste bestuursfunctionarissen, die door geboorte en opvoeding volledig Romeins dachten, hielden zich in onze streken hoogstens tijdelijk op. Er bestond derhalve geen dagelijks en intensief contact tussen deze exponenten van de rijkscultuur en de Nederlandse bevolking. Mediterrane kooplui,

190. De omzwervingen van legio X Gemina tussen 63 en 114; naar Bogaers 1960-1961
C Carnuntum (bij Wenen)
Ar Arenacium (Rindern)
B Batavodurum (Nijmegen)
Aq Aquincum (Boedapest)
V Vindobona (Wenen)

joden, Syriërs, Grieken, Italianen, zullen hier evenmin een dagelijkse verschijning zijn geweest. Griekse inscripties bij voorbeeld, die op direct contact met het oostelijk bekken van de Middellandse Zee wijzen, zijn bij ons zeer zeldzaam. In een zo belangrijk religieus – en dus cultureel – centrum als Elst kon men een Griekse leesslaaf ontmoeten; hij behoorde mogelijk tot het gevolg van een hoge militair of ambtenaar.[554] Van Griekse afkomst was, gezien zijn naam, waarschijnlijk ook de oogarts Marcus Ulpius *Heracles*, wiens zalfstempeltjes in Nijmegen gevonden zijn. Zo zullen er wel meer geweest zijn, maar er is geen enkele reden om te veronderstellen, dat het mediterrane element in de civiele bevolking van Romeins Nederland groot is geweest.

Belangrijker was de bijdrage van het leger aan de cultuurimport. Het vormde een gigantische smeltkroes, waarin nationaliteiten en ideeën elkaar ontmoetten. De mobiliteit van de troepen garandeerde het cultuurtransport. Als voorbeeld van die mobiliteit diene het kaartje van fig. 190, dat de verplaatsingen van de 'Nederlandse' legio X tussen 63 en 114 weergeeft.[555] Bij de rol van het leger als cultuurverspreider moeten echter, voor zover het ons land betreft, twee kanttekeningen geplaatst worden. Om te beginnen bezat het leger geen uniform beschavingspeil. In de 1ste eeuw, en ook nog wel in de 2de, was er in dit opzicht een groot verschil tussen de legioenen en de hulptroepen. De eerste bestonden geheel uit Romeinse

191. Verspreiding van de persoonsnamen Facetus en Baro; naar Haalebos en Thijsse 1977
a Facetus
b Baro
c geboorteplaats van te Nijmegen begraven soldaten van legio X Gemina

burgers; zij werden gelicht in de kernlanden of tenminste in de meest geromaniseerde delen van het rijk. Dat blijkt duidelijk uit de verspreiding van de persoonsnamen Facetus en Baro. Twee legioensoldaten die naar deze namen luisterden, hebben omstreeks het eind van de 1ste eeuw in de Nijmeegse canabae als pottenbakkers gewerkt.[556] Zij waren afkomstig uit Rome of Milaan, en uit Zuid-Frankrijk of Noord-Italië. Andere legionairs uit dezelfde tijd stamden uit Spanje. De hulptroepen hadden op zijn best Romeinse officieren; de manschappen werden gerecruteerd uit bevolkingsgroepen die geen Romeins burgerrecht bezaten en vaak nauwelijks geromaniseerd waren. Deze verschillen zijn in de loop van de tijd wel genivelleerd, maar dan vooral in die zin, dat het hele leger meer en meer barbari-

seerde. In de periode waarin zich de romanisatie van zuidelijk Nederland voltrok, vond men de Romeinse cultuur het zuiverst in de legioenen. Maar juist met de legioenen had ons land betrekkelijk weinig contact. Slechts tussen 70 en 105 was een, waarschijnlijk niet eens voltallig, legioen in Nederland gestationeerd: de legio X Gemina in Nijmegen. Daarvoor en daarna is de Nijmeegse castra veel minder intensief gebruikt.[557] De periode waarin er – en dan nog slechts op één plaats – een nauwe symbiose tussen legioensoldaten en inheemse bevolking kon ontstaan, is dus tot maar één generatie beperkt gebleven. Het bezettingsleger in Nederland bestond grotendeels uit hulptroepen. De herkomst van deze troepen is slechts ten dele bekend. Sommige kwamen ergens uit Gallia (cohors III Gallorum), andere uit het Donaugebied (cohors III Breucorum) en Engeland; onder de Flavische keizers en onder Trajanus leverde vooral het Donaugebied recruten voor de troepen in Neder-Germanië.[558] Hier manifesteerden zich de nauwe contacten met de aangrenzende provincies. Sinds Hadrianus werd het gebruik, om de garnizoenen uit de locale bevolking aan te vullen; het belang van het leger als medium van cultuurimport neemt dan af.

De tweede kanttekening is deze: men mag van het leger – zelfs van de legioenen – niet verwachten dat het de hoogste cultuurniveaus vertegenwoordigde. Onder de opperofficieren wilde zich nog wel eens een erudiet verschuilen. Over het algemeen was echter ook destijds de weermacht geen broedplaats van verfijnde beschaving. Dit is vooral relevant, wanneer wij ons de rol van het leger als opvoeder en exporteur van mensen te binnen brengen. 'Neem dienst en de wereld ligt voor je open', had ook de Romeinse legervoorlichtingsdienst kunnen adverteren. Nederlandse recruten trokken met hun regimenten naar verre streken. Bataven en Cananefaten kwamen zo in groten getale naar alle delen van het rijk: naar het Oosten, Corsica, Noord-Afrika, Dalmatië, maar toch weer vooral naar het Donaugebied en Engeland.[559] Wij kennen meestal alleen hen die in den vreemde stierven. Velen zullen echter teruggekomen zijn, zoals de Cananefaat die blijkens de onlangs bij Poeldijk gevonden fragmenten van een militair

192. Nijmegen, terracotta olielampje met een stempel van de legio X, eind 1ste eeuw

193. Poeldijk, fragmenten van een bronzen militair diploma (bewijs van eervol ontslag uit militaire dienst), waarschijnlijk in 165 of 166 n. Chr. uitgereikt aan de zoon van Amandus, een Cananefaat, die gediend had bij de ala I Noricorum gelegerd in Dormagen bij Keulen; zie Bogaers 1971b

diploma na zijn diensttijd naar het vaderland terugkeerde.[560] Zij die terugkwamen, brachten hun in het leger opgedane kennis mee. Zij verstonden nu Latijn – schrijven konden de meesten het waarschijnlijk niet – en waren opgeleid in de dingen die het leger de moeite waard vond: net als nu naast strikt militaire vooral technische vakken; zij hadden kennis gemaakt met discipline en organisatie. Kortom, zij waren zeker in aanraking geweest met de Romeinse beschaving, maar vooral met de militaire variant daarvan.

De culturele contacten tussen de bevolking van Romeins Nederland en het mediterrane kerngebied liepen voornamelijk over het leger. Dat bracht een zekere eenzijdigheid mee. Nederlanders die in de civiele sfeer een vooraanstaande rol op rijksniveau gespeeld hebben, zijn niet bekend. De Bataven hebben geen literatoren of historici en ook geen echte keizers voortgebracht; zij waren in de senaat te Rome niet vertegenwoordigd. Als men hen in Rome tegenkomt, dan als gardesoldaten of als ruiters van de keizerlijke lijfwacht. Het was vanwege hun militaire bekwaamheden dat de Bataven en Cananefaten in het hele rijk bekend waren. Uit hen kwamen behalve soldaten gladiatoren voort. In Parma is de grafsteen gevonden van de Bataaf Vitalis, een *retiarius* – een gladiator bewapend met een net en een drietand – die, zoals de inscriptie vermeldt, te zamen met zijn tegenstander in de strijd gevallen is: 'het was een fijn gevecht'.[561]

194. Algerije, grafsteen van Adiutor de Cananefaat

Bleven de banden met het culturele centrum betrekkelijk los, die met de aangrenzende gebieden, vooral het Rijngebied en Noord-Gallië, werden nauwer aangehaald. Deze ontwikkeling culmineerde in het derde kwart van de 3de eeuw in het ontstaan van het Gallische rijk, waarvan het hart in het Rijn/Moezelgebied klopte. De stichter van dit separatistische deelrijk, Postumus, was naar alle waarschijnlijkheid een Bataaf (p. 48). Hier zette de Romeinse tijd overigens voort wat al voordien begonnen was. Kort voor en in het begin van de Romeinse tijd was de bevolking van ons gebied door

volksverhuizingen en door het Romeinse optreden zelf sterk gemengd geraakt (p. 22 e.v.). De toen ontstane, nogal verwarde situatie heeft de archeologen en historici in grote verlegenheid gebracht. Lange tijd is fel gediscussieerd over de vraag of de inwoners van zuidelijk Nederland Germanen dan wel Kelten waren.[562] Nog is deze discussie niet verstomd, maar zij brengt de gemoederen thans minder in beroering. Nieuwe studies hebben namelijk het inzicht verbreid dat opvattingen over afstamming en nationaliteit in hoge mate op ficties berusten.[563] Het doet er in wezen niet zoveel toe of de Bataven vonden dat zij Germanen waren. Belangrijker zijn de culturele samenhangen. Taalkundige studies wijzen er op dat in ons land in de voor-Romeinse tijd oorspronkelijk een taal gesproken werd die tussen het Germaans en het Keltisch instond. Deze was voor het begin van de jaartelling al grotendeels gegermaniseerd, maar bleef bij de sociale benedenlaag nadien – ook in de Romeinse tijd? – nog vrij lang in gebruik. De naam van de Zeeuwse godin Nehalennia wordt er aan toegeschreven. Deze taal wordt – door een Belgische geleerde – 'gemakshalve' het Belgisch genoemd.[564]

Het zuiden van Nederland lag aan de periferie van het Keltische cultuurgebied. De Bataven en Cananefaten waren afkomstig uit een streek – Hessen – die deel uitmaakte van de oostelijke randprovincie van de Keltische laat-La-Tènecultuur in Frankrijk en Zuid-Engeland. Binnen het Keltische gebied waren ten gevolge van politieke relaties en handelscontacten met de Romeinen processen op gang gekomen die op verschillende plaatsen tot een begin van staatvorming leidden. De eenheden met politieke, sociale en economische samenhang werden groter, de samenleving binnen deze eenheden complexer. De maatschappij ging een duidelijker gelaagdheid vertonen. De verschillen in rang en stand namen toe. Een krachtiger ontwikkelde hiërarchie vergrootte de armslag van de bovenlaag. De veranderingen bleven niet tot de sociale sector beperkt. Zij gingen gepaard met differentiatie en specialisatie op economisch gebied. En dat impliceerde weer een min of meer hiërarchische opbouw van het nederzettingssysteem.[565] Een belangrijk kenmerk van de hele ontwikkeling is het optreden van een zekere mate van urbanisatie. De Kelten kenden namelijk steden: de hooggelegen en omwalde *oppida*. Wie denkt hier niet aan Oppidum Batavorum bij Nijmegen (p. 133)? Ook al is dan niet bekend hoe het er uit heeft gezien – zelfs niet met zekerheid waar het precies gelegen heeft –, de naam alleen al suggereert dat het de centrale plaats van de Bataven was. Dat wijst weer op centrale organisatie en althans enigermate complexe sociaal-economische verhoudingen binnen het Bataafse stamgebied, zelfs al voor de daadwerkelijke opname in het Romeinse rijk. Ook voordien bestonden er immers al contacten met de Romeinen en juist deze kunnen bij de Bataven tot de hier aangeduide maatschappelijke processen geleid hebben. Het blijft allemaal nog erg vaag. Het is zelfs niet duidelijk of de maatschappelijke situatie bij de Bataven zich sterk van die van de aanpalende stammen onderscheidde. Ook bij de bewoners van de gebieden ten noorden van de Rijn, bij de Friezen bij voorbeeld, heersten geen egalitaire toestanden. Van een centrale plaats der Friezen wordt echter niets vernomen. Het politieke saamhorigheidsgevoel was in hun gebied bij het begin van de jaartelling waarschijn-

195. Maastricht, gladiatorenreliëf, 2de-3de eeuw; Bonnefantenmuseum, Maastricht

196. Nijmegen, beker van groen geglazuurd aardewerk, 'en barbotine' versierd met gladiatorenvoorstellingen, zoals hier een groep van een 'retiarius' tegenover een 'secutor', 1ste helft 2de eeuw; Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen

lijk niet sterk ontwikkeld. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor de differentiatie op economisch terrein. Eerst de voortdurende contacten met het Romeinse imperium hebben bij de Friezen, al zijn zij dan zelf net buiten dat rijk gebleven, de tendensen tot eigen politieke eenheid wakker geroepen of tenminste versterkt. Ook uit het Friese kustgebied waren kort vóór of omstreeks het begin van de Romeinse tijd mensen naar het zuidelijk deel van ons land verhuisd, en, lijkt het, wel speciaal naar het westelijk rivierengebied. Wij herinneren ons de Friezen die zich in Rijswijk vestigden. Zij begaven zich daarmee op terrein dat toen al, of anders kort daarna aan de Cananefaten toebehoorde. De verhouding tussen de Friese inwijkelingen en de Cananefaten is niet duidelijk. Vormden de eveneens van elders gekomen Cananefaten slechts een dunne bovenlaag? Was het Friese element in de bevolking van het westelijk rivierengebied numeriek belangrijk? Hoe stond het met de autochtone bevolking, die daar al in de IJzertijd gewoond had? Brachten de Cananefaten hier een maatschappij die op de Bataafse leek? Even zovele vragen. Aannemelijk lijkt dat dit gebied pas door Romeinse beïnvloeding een eigen identiteit verkreeg. In elk geval ging de zuidelijke helft van Nederland de Romeinse tijd in met een gemengde bevolking, en bijgevolg met een gemengde cultuur. De maatschappelijke situatie zal plaatselijk verschillen vertoond hebben. Het gemengde karakter van de bevolking blijkt uit de persoonsnamen die ons uit de Romeinse periode zijn overgeleverd: daaronder zijn er naast Romeinse, zowel Keltische als Germaanse en zelfs nog oudere.[566] Het karakter van de inheemse cultuur is nog niet exact te bepalen. Het lijkt erop dat de Keltische elementen gedomineerd hebben; zij zijn door de Romeinen, wier eigen cultuur aan de Keltische verwant was, ook stellig bevorderd. Aanwijzingen daarvoor zijn het overheersen van Keltische persoonsnamen en het feit dat de belangrijkste inheemse goden – Magusanus Hercules bij voorbeeld – Keltische namen dragen, terwijl ook de namen van de voornaamste nederzettingen – o.a. Noviomagus, Coriovallum, Lugdunum – van Keltische origine zijn.

Het is allerminst verwonderlijk dat in een excentrisch gelegen gebied als het onze de inheemse tradities zich lange tijd bijzonder hardnekkig hebben betoond. Men komt deze steeds weer tegen: in de woningbouw (de houten boerderijen van het rivierengebied (p. 173), in het grafritueel (p. 199)[567], in de naamgeving[566], in de religie[568]! Vele van de in ons land vereerde godheden droegen namen die echte Romeinen barbaars in de oren geklonken hebben: Mopates, Aufaniae, Hludana, Sandraudiga, Nehalennia, Iseneucaega, enz. In andere godennamen zijn een inheems en een Romeins element gecombineerd: bij voorbeeld Mars Thincsus, Mars Halamarthus, Magusanus Hercules, Mercurius Eriausius, Mercurius Arvernus. Hier verraadt zich de *interpretatio Romana*: autochtone en Romeinse goden die enige overeenkomst vertoonden, werden vaak aan elkaar gelijkgesteld, ook al was de overeenkomst geheel uiterlijk. Zelfs wanneer men een zuiver Romeinse godennaam ontmoet (zoals Juppiter, Mars, Mercurius, Juno, Minerva), is het nog dikwijls mogelijk dat zich achter deze Romeinse naam een in wezen inheemse godheid verschuilt. De interpretatio Romana versluiert de werkelijke situatie. Zij suggereert een sterkere romanisatie

dan in feite het geval was. Het is zonneklaar dat het inheemse element in de religie van Romeins Nederland sterk vertegenwoordigd was.
Helaas is het ons niet gegeven werkelijk door te dringen in de geloofsovertuigingen van die tijd. Wel valt op dat de ons bij name bekende inheemse goden bijna alle vrouwelijk zijn. Dit is in overeenstemming met het feit dat overal in het Gallische gebied locale moedergodinnen een intense verering genoten. Het waren vruchtbaarheidsgodinnen, die de vruchtbaarheid van mens en dier bevorderden en de groei van de gewassen stimuleerden. Zij worden dan ook vaak afgebeeld met dieren en vruchten als hun attributen. Bovendien vermochten zij ook meer in het algemeen geluk en voorspoed te verschaffen; zelfs bekommerden zij zich om het lot van hun gelovigen in het leven na dit leven. Er waren ook mannelijke goden die eenzelfde functie hadden. Hoewel in oorsprong inheems, worden zij meestal met Romeinse namen aangesproken, bij voorbeeld als Mercurius, Mars, Juppiter, maar zij hadden voor de inheemse bevolking niet het wat schrale, onpersoonlijke karakter dat hen in de officiële Romeinse 'theologie' kenmerkte. Ook zij waren heilsgoden voor een bevolking die behoefte had aan een intieme relatie met de godheid en aan persoonlijk heil. Dat persoonlijk heil in dit en het andere leven predikten vooral een aantal godsdiensten die in het oostelijk bekken van de Middellandse Zee ontstaan waren, maar zich over heel het rijk hadden verbreid. Men vond het in de cultus van de Egyptische

197. Nijmegen, pijpaarden figuurtje van een moedergodin met twee kinderen, vermoedelijk 2de eeuw; Rijksmuseum Kam, Nijmegen

198. Vechten, kop van een beeld van de god Serapis, eind 2de-begin 3de eeuw; Centraal Museum, Utrecht

godin Isis met haar broer en echtgenoot Osiris, van de Phrygische Magna Mater (Almoeder) Cybele met haar minnaar Attis, van Mithras, Sol Invictus (de onoverwinnelijke Zonnegod), Bacchus, Serapis, enz. De sporen van de aanwezigheid van de meeste van deze uitheemse religies in ons gebied behoren tot de duidelijkste bewijzen dat de oostelijk-mediterrane stroom van cultuurexport ook Nederland bereikt heeft.[569] Er moet echter wel bij gezegd worden dat deze sporen betrekkelijk gering in aantal zijn en dat zij vooral beperkt blijven tot de legerkampen en de voornaamste burgerlijke nederzettingen, speciaal Nijmegen. Het is niet aannemelijk dat deze religies op de inheemse bevolking buiten de steden veel invloed gehad hebben. Bovendien was er veelal nog een zekere verwantschap tussen de geïmporteerde en de traditioneel-inheemse godheden: zo bij voorbeeld tussen Cybele en de inheemse Matres. Een groot deel van de Nederlands-Romeinse bevolking zal ongetwijfeld zijn aloude goden trouw gebleven zijn.

199. De Meern, bronzen beeldje van Juppiter; Centraal Museum, Utrecht

200. Valkenburg (Z.-H.), bronzen beeldje van Isis-Fortuna

201. Beek, drie zilveren steelpannen, versierd met reliëfs op de stelen, voorstellende Magna Mater (Cybele); Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen

Ook op andere terreinen van de immateriële cultuur, waar het de archeoloog en historicus vaak heel moeilijk valt door te dringen, heerste een vergelijkbare toestand. Zo bij voorbeeld de taal. Er is geen reden om aan te nemen dat het Latijn in Romeins Nederland de algemene omgangstaal geweest is. Het was de taal van het leger en van de administratie; waarschijnlijk ook van de hogere inheemse kringen. Brede lagen van de bevolking, vooral van de plattelandsbevolking, bezaten wellicht een zekere kennis van het Latijn, maar zullen zich toch in het dagelijks leven van hun eigen taal (talen) bediend hebben. Een dergelijke situatie heeft zich in Romeins Engeland voorgedaan.[570] Ook voor ons eigen gebied zijn er aanwijzingen in deze richting.[571]

Ontegenzeggelijk heeft de Romeinse tijd in Nederland vele veranderingen op cultureel gebied teweeggebracht. Een gloednieuw element was de stad. Dat deel van de inheemse bevolking dat bij het ontstaan van Noviomagus en Forum Hadriani betrokken was, heeft vast het gevoel gehad te leven in een nieuwe tijd, waarin grootse dingen gebeurden en het de moeite waard was te leven. Zelfs de potscherven spreken in dit verband een taal. Het is namelijk een opvallend verschijnsel dat het uit de hand gevormde inheemse aardewerk in de loop van de Romeinse tijd geleidelijk verdrongen wordt door het op de schijf vervaardigde 'Romeinse' aardewerk. In deze opmars van het draaischijfaardewerk, speciaal van de terra sigillata, ziet men algemeen het voortschrijden van de romanisatie weerspiegeld. Daar zit ook veel in. Weerspiegeld wordt in ieder geval een economische situatie die typerend was voor het Romeinse rijk. En belangrijker in dit verband: de sigillata is heel duidelijk een uitdrukkingsvorm van mediterrane cultuur.[572] Bij de

202. Nijmegen, terracotta olielampje met driehoekige volutentuit, op de spiegel: man bij altaar, 1ste eeuw; Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen

'Nederlanders' die de sigillata kochten, mag een zeker begrip van en een zekere mate van waardering voor de cultuur die dit produkt had voortgebracht, verondersteld worden. Het zou echter zeer verkeerd zijn te concluderen, dat de kopers nu ook in gedachten, woorden en daden geheel verromeinst waren. Trouwens, de verdringing van het met de hand gevormde inheemse aardewerk is niet in alle delen van Romeins Nederland even snel verlopen. In het westelijk rivierengebied blijft het bij voorbeeld tot in de 3de eeuw volop in gebruik.[573] Hier manifesteert zich juist de hardnekkigheid van de inheemse tradities. De contacten van Nederland met de rijkscultuur waren nogal indirect. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de continuïteit van de autochtone cultuur vooral op het platteland zeer sterk geweest is. De romanisatie valt niet te loochenen, maar is toch in deze uithoek van het rijk beperkt van omvang gebleven. Voornamelijk beperkt tot het relatief geringe stedelijke element in de samenleving, was de romanisatie een vernis. Zij ging niet diep en is aan het eind van de 3de eeuw vrijwel geheel verdwenen.

Dit brengt ons tot een enkel woord over de continuïteit van de Romeinse cultuur op Nederlandse bodem. Die continuïteit ontbreekt. Herhaaldelijk is al gezegd dat omstreeks 270 de in de 2de eeuw gegroeide provinciaal-Romeinse samenlevingsstructuur in ons gebied totaal vernietigd is. Na 270 heeft het zuiden van ons land nog slechts in politiek opzicht – en dan nog meestal alleen nominaal – tot het Romeinse rijk behoord. Het maakte zeker cultureel geen deel meer van het imperium uit. Het feit dat de kerstening van Nederland na de Romeinse tijd nog moest beginnen, vormt daarvoor een aanwijzing. Elders was binnen het rijk de kerstening in de 4de eeuw voltooid. Het christendom was na het edict van Milaan in 313 een officieel erkende godsdienst geworden. Het was tot de religie van het keizerlijk hof verheven. De scheiding tussen Kerk en staat was begonnen te vervagen. Romeins en christelijk waren meer en meer identieke begrippen geworden. Het is waar dat de kerstening zich voornamelijk tot de steden beperkt had, maar dit was slechts een versterking van de tegenstelling stad-platteland, die de Romeinse samenleving eigenlijk altijd gekenmerkt had. In de stedelijke centra heeft het christendom en daarmee de Romeinse cultuur zich gehandhaafd en zich geleidelijk aan de in de volksverhuizingstijd gewijzigde situatie aangepast. Daar – en soms al heel dichtbij, in Keulen bij voorbeeld en Trier – was sprake van culturele continuïteit. Bij ons waren er na 270 geen steden meer en ontbraken derhalve de voorwaarden voor een continue ontwikkeling. Er zijn misschien enkele sporen van christendom in Nijmegen aan te wijzen, maar die sporen zijn zwak, zoals ook de aanwijzingen voor bewoningscontinuïteit in Nijmegen bijzonder vaag zijn.[574] Dat Nijmegen en Forum Hadriani als stedelijke organismen in de 4de eeuw bleven voortbestaan, is uitgesloten. Er is één uitzondering: Maastricht, dat in de 4de eeuw bisschopszetel werd en waar het christendom wel enige continuïteit schijnt te hebben gekend; maar Maastricht is nooit een typisch Nederlandse stad geweest. Deze uitzondering bevestigt slechts de regel dat tegen het einde van de 3de eeuw de Romeinse beschaving zich uit ons land terugtrok.

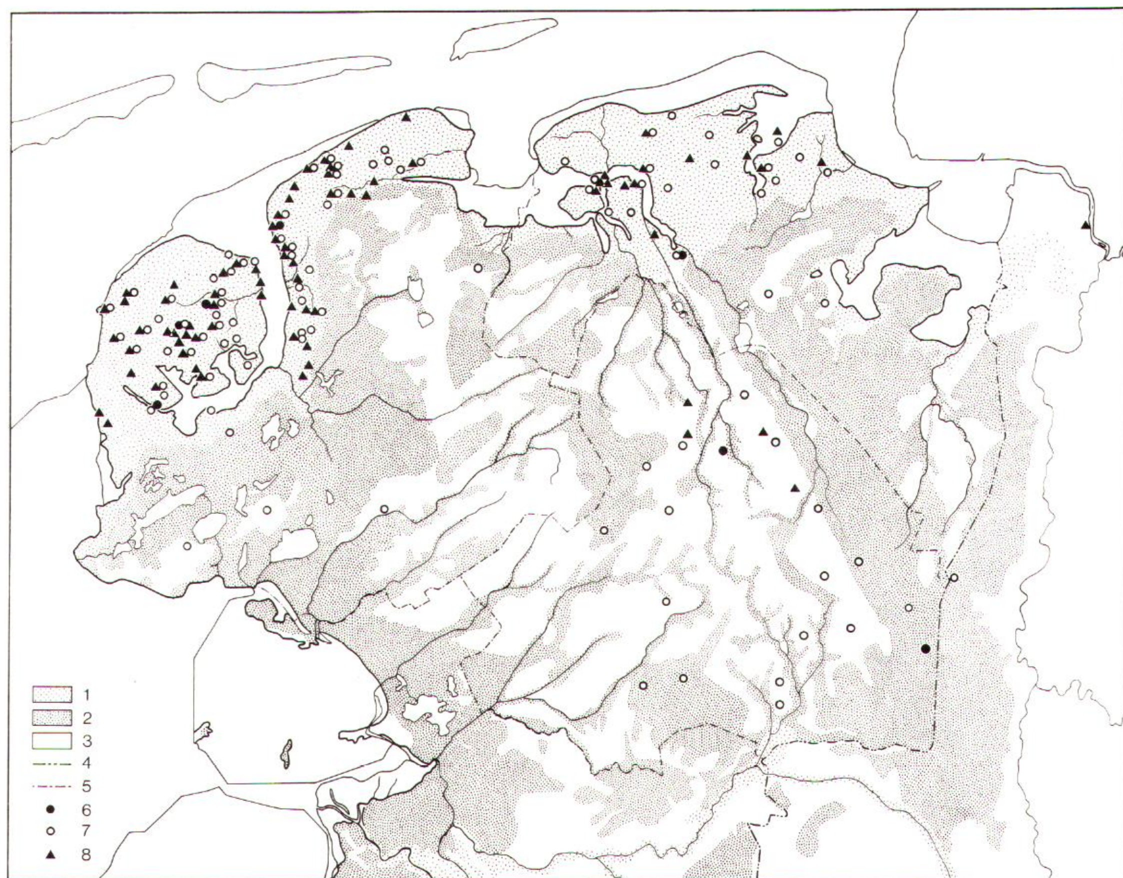
203. Nijmegen, zilveren plaatje met ingegraveerd Christusmonogram; naar Brunsting 1969[2]

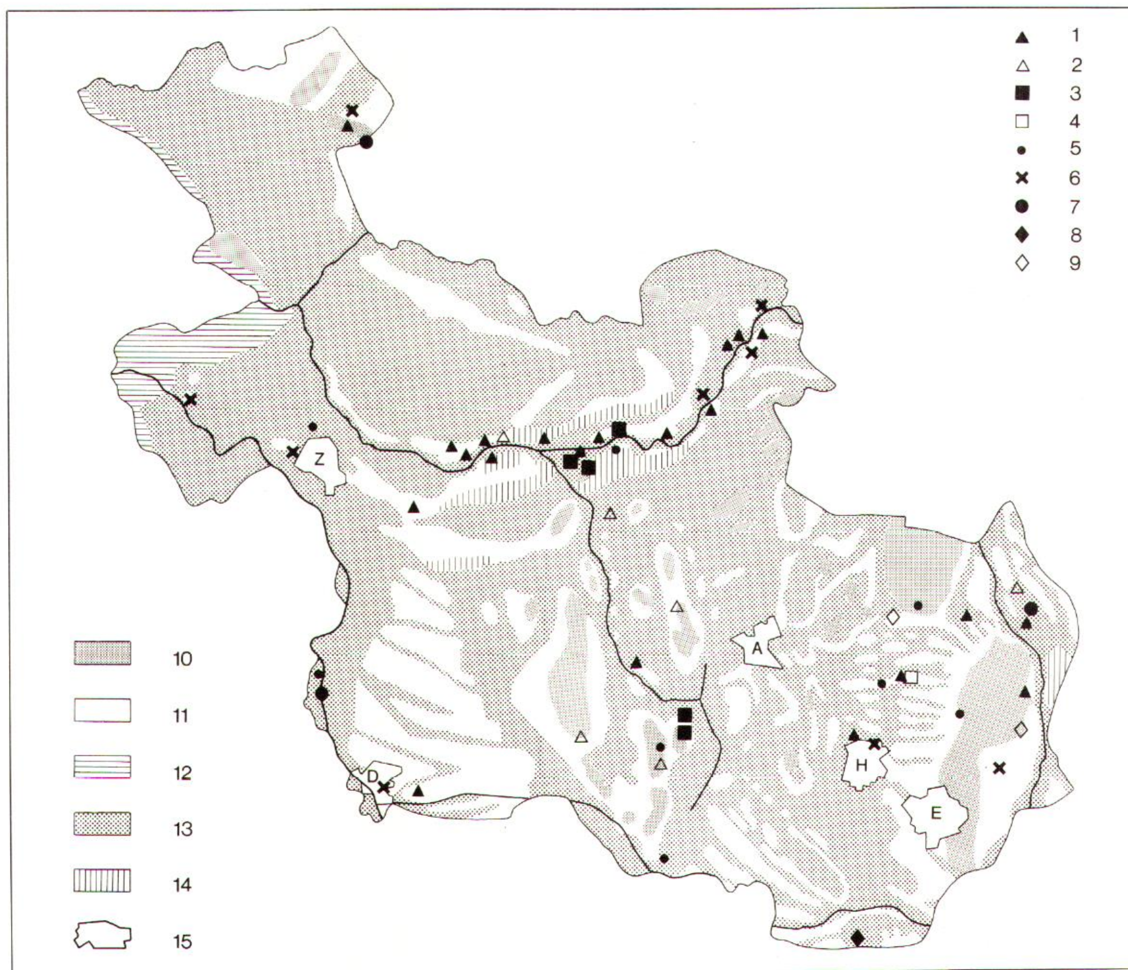
7/ 'Vrij Nederland'

Contact over de grens

Nederland boven de Rijn heeft slechts korte tijd tot het Romeinse rijk behoord. Vanaf 47 n. Chr. maakte het deel uit van het Vrije Germanië. Een overzicht van de cultuur en de geschiedenis van 'Vrij Nederland' valt buiten het bestek van dit boek. Het gaat hier uitsluitend om de relaties die het Romeinse imperium met dit deel van ons land heeft onderhouden. De geschreven mededelingen die daarop betrekking hebben, zijn al grotendeels in hoofdstuk 3 ter sprake gekomen. Een speciale categorie van bodemvondsten – de Romeinse importvoorwerpen: vooral aardewerk en munten – kan hier echter nog een aanvulling op geven. Zij vormen het onderwerp van dit hoofdstuk. Het destijds dichtbevolkte Fries-Groningse

204. Romeinse importen in Noord-Nederland, ca. 50-270; naar Van Es 1965-1966
1 klei
2 veen
3 zand
4 provinciegrens
5 landsgrens
6 gesloten muntvondst
7 losse muntvondst
8 terra sigillata

205. Overijssel, de bewoning uit de Romeinse tijd; naar Van Es en Verlinde 1977
1 nederzetting
2 nederzetting?
3 graf(veld)
4 graf(veld)?
5 losgevonden munt
6 losse vondst
7 muntschat
8 depotvondst van maalstenen
9 depotvondst (?) van maalstenen
10 stuwwallen
11 reliëfrijk dekzand
12 klei
13 veen en dekzandvlakten
14 stuifzand
15 moderne steden

kleigebied en het aangrenzende Drenthe zijn archeologisch relatief goed onderzocht. Men meent van de ontwikkelingen daar het een en ander af te weten.[575] Ook voor Overijssel bestaat er sinds kort een overzicht van de vondsten uit de Romeinse tijd.[576] Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht ten noorden van de Rijn, en de zandgronden van Gelderland zijn op dit moment nog minder goed bekend.[577] Zodoende is het beeld dat wij van de contacten tussen het rijk en Noord-Nederland krijgen, incompleet en onevenwichtig. Het is voornamelijk gebaseerd op gegevens uit de noordelijke en noordoostelijke provincies. De bodemvondsten tonen aan dat de relaties gedurende de vier eeuwen van de Romeinse tijd aan veranderingen onderhevig waren. Zij waren niet altijd even intensief, zij richtten zich niet steeds op dezelfde gebieden en wisselden ook van karakter. Men kan drie hoofdperioden onderscheiden.[578]

De eerste periode omvat de eerste helft van de 1ste eeuw. Het is de tijd waarin Noord-Nederland bezet gebied was. Het kwam in dit opzicht met

het zuiden van het land overeen en eigenlijk is het dus onjuist voor deze eerste periode te spreken van 'contact over de grens', omdat er nog geen grens was. De periode eindigde juist met het inrichten van de Rijngrens in 47 n. Chr. door Corbulo (p. 36). De aard van de contacten tussen de Romeinse beschaving en de inheemse bevolking werd in deze tijd bepaald door de aanwezigheid van het Romeinse leger. De importvoorwerpen uit de periode vóór 50 n. Chr. zullen over het algemeen direct van het leger betrokken zijn. Zij kunnen op verschillende manieren van eigenaar veranderd zijn: via (ruil)handel – het leger kocht voedsel en betaalde bij voorbeeld met terra sigillata; bij wijze van geschenk – een kraaltje of een stukje glas zal bij de Friezen wonderen bewerkt hebben;[579] door plundering van een veroverd of verlaten Romeins kampement, enz. Een deel van de importvondsten is waarschijnlijk nooit in inheemse handen geweest: munten kunnen door de soldaten zelf verloren zijn, scherven bij het verlaten van een kamp zijn achtergelaten. Uiteraard vormt niet elke vondst een directe aanwijzing voor de aanwezigheid van het Romeinse leger ter plaatse. De importvoorwerpen geven echter wel een globaal beeld van de gebieden waar de Romeinse troepen zich in deze periode hebben opgehouden.
Vroege importvoorwerpen zijn tot op heden vooral in het Noordhollandse en Fries-Groningse kustgebied aangetroffen. Voor Noord-Holland zijn met name de vondsten uit de omgeving van Velsen te vermelden. Dit gebied is kennelijk in de jaren tussen ongeveer 15 en 50 n. Chr. een belangrijk centrum van militaire bedrijvigheid geweest.[580] Een concentratie van vroege muntvondsten in Zuidoost-Friesland/Noordwest-Overijssel en bij Emmen wijst op militaire activiteiten in die gebieden. Waarschijnlijk getuigen zij van een landroute door midden-Drenthe, die de vaarweg over het Flevomeer met de middenloop van de Eems verbond.[581] Ook de uit het begin van de jaartelling daterende muntschat van Denekamp in het oosten van Overijssel kan met de aanwezigheid van Romeinse troepen samenhangen. De hoge gronden van Gelderland hebben tot nu toe weinig vroege vondsten opgeleverd. Het is mogelijk dat de Romeinse legers hier in deze tijd niet erg actief geweest zijn. Het kan echter ook zijn dat het ontbreken van vondsten niet de werkelijkheid, maar de lage stand van het archeologisch onderzoek in dit gebied weerspiegelt. De recente vondst van een Arretijnse sigillatascherf bij Ede maant tot voorzichtigheid.[582]

De volgende periode beslaat de ongeveer tweehonderd jaren tussen het midden van de 1ste en het derde kwart van de 3de eeuw. In deze periode was in de meest letterlijke zin sprake van contacten over de grens en deze contacten waren blijkens het grote aantal importvondsten intensief. Het feit van deze 'grensoverschrijding' in een tijd van vrede en rust behoeft ons niet te verbazen. De expansie was thans vreedzaam van aard; de officiële rijksgrens langs de Rijn had in oorsprong het karakter van een strategische stelling en was zeker geen ijzeren gordijn.[583] Rome's invloed strekte zich over een brede zone voor de eigenlijke rijksgrens uit en in die invloed kan men drie componenten – politieke, economische en culturele – onderkennen. De diplomatieke demarches van de Romeinen onder de stammen in het Overrijnse zijn in hoofdstuk 3 ter sprake gekomen. Het is denkbaar dat

206. Tolsum, middendeel van een Romeins schrijftafeltje van zilverspar met de koopakte van een Friese koe; Fries Museum, Leeuwarden

een (gering) deel van de importen in Noord-Nederland daarmee samenhangt: geschenken voor politieke vrienden in het buitenland bij voorbeeld. De meeste zullen echter wel uit de economische expansie van het rijk buiten zijn grenzen verklaard moeten worden. Munten, Romeins aardewerk, glas, sieraden vormden handelswaar of betaalmiddel. Als tegenwaarde leverden de inwoners van het Vrije Germanië overwegend vergankelijke produkten, die geen sporen in de – Romeinse – bodem hebben nagelaten: mensen, vis, vee, huiden, weefsels, zuivelprodukten, misschien zelfs graan.[584] Het wastafeltje van Tolsum vormt een uniek document van een Fries-Romeinse koehandel.[585]

Met de politieke en economische contacten ging ongetwijfeld een zekere mate van culturele beïnvloeding – van romanisatie – gepaard. Onderdanen van het Romeinse rijk en inwoners van Noord-Nederland waren letterlijk 'on speaking terms'. Vertegenwoordigers van de handelsfirma's van de negotiatores voeren naar Friesland. Het in de terp van Beetgum gevonden Hludana-altaar zou erop kunnen wijzen dat zich in die plaats een soort factorij van Romeinse beroepsvissers bevonden heeft. Aan dc andere kant trokken Friezen en Twentenaren naar het rijk om er in de Romeinse legers te dienen;[586] een deel van hen zal na hun diensttijd naar het geboorteland teruggekeerd zijn. Verder is het waarschijnlijk dat Friese handelaars het rijk hebben bezocht. Deze en dergelijke contacten doen wel enige Romeinse cultuurinvloed in Noord-Nederland verwachten, maar al te hoog mogen onze verwachtingen niet gespannen zijn, nu al gebleken is dat in de randgebieden van het rijk zelf de inheemse cultuur zich in vele opzichten taai gehandhaafd heeft (p. 257). De bestaande aanwijzingen voor romanisatie van Vrij-Germaans Nederland zijn dan ook heel erg vaag en weinig overtuigend. De bezitter van de koopacte van Tolsum moet enig begrip van de juridische waarde van een dergelijk document gehad hebben. De bezitter was vermoedelijk een Fries, maar het document illustreert waarschijnlijk de situatie uit de voorafgaande – 'militaire' – periode.[585] Het grote aantal 2de- en 3de-eeuwse muntvondsten in het Fries-Groningse terpengebied heeft wel tot de veronderstelling geleid dat de terpbewoners in deze periode een – bescheiden – vorm van geld-economie gekend hebben, die hun van huis uit vreemd was. Het percentage zilvergeld is echter in het noorden in vergelijking met bij voorbeeld de 'Romeinse' provincie Brabant hoog en dit maakt aannemelijk dat het geld vooral in de buitenlandse handel en niet bij interne transacties gebruikt werd.[587] Verder zijn er in het noorden opvallend veel bronzen beeldjes van Romeinse goden gevonden.[588] Wat de inheemse bevolking zich bij deze beeldjes voorstelde, blijft helaas weer gissen, maar het is wel haast zeker dat zij in de eerste plaats aan haar eigen goden dacht. De Romeinse vlag dekte hier een inheemse lading.

Natuurlijk zijn de boven gegeven voorbeelden even zovele aanwijzingen voor – een zekere – Romeinse invloed. Op andere terreinen, waar men die toch ook zou verwachten, bespeurt men daarvan echter weinig of niets. De huizenbouw volhardt in de inheemse traditie. Echt Romeinse bouwwerken zijn in de inheemse nederzettingen nooit gevonden, al duikt hier en daar een Romeinse dakpan op. Soms doet een nederzettingsvorm – vierkante omwalling als van een Romeins legerkamp in Vries, soort van schaakbord-

aanleg in Wijster – aan Romeinse voorbeelden denken, maar het bewijs dat hier werkelijk directe Romeinse invloeden in het spel zijn, is niet geleverd.[589] Heel merkwaardig is dat de Friezen, hoewel zij het Romeinse fabrieksaardewerk apprecieerden – want zij kochten het –, toch zelf niet tot het gebruik van de draaischijf zijn overgegaan.[590]

Alles bij elkaar zijn er dus zeker sporen van Romeinse cultuurinvloed in het noorden, maar die sporen zijn te gering om van echte romanisatie te spreken. Dat is voor Noord-Nederland een te groot woord. Toch is het niet juist om veranderingen in de structuur van de Vrij-Germaanse samenleving in de Romeinse tijd uit te sluiten. De invloed die het Romeinse rijk steeds op de zone direct over zijn grenzen heeft uitgeoefend, kan niet zonder maatschappelijke gevolgen gebleven zijn. De contacten met de hooggeorganiseerde buurstaat moeten ook hier aanzetten voor een proces van staatsvorming geschapen of bevorderd hebben. De Romeinen hebben die ontwikkeling bewust gestimuleerd. Zij hebben daar uiteindelijk zelf de wrange vruchten van geplukt. In de tweede helft van de 3de en in de 4de eeuw waren Friezen, Franken en Saksen eenheden van een zodanige organisatorische cohesie gaan vormen dat zij voor het rijk een politieke en militaire bedreiging betekenden. Ook op sociaal-economisch gebied was er wel iets

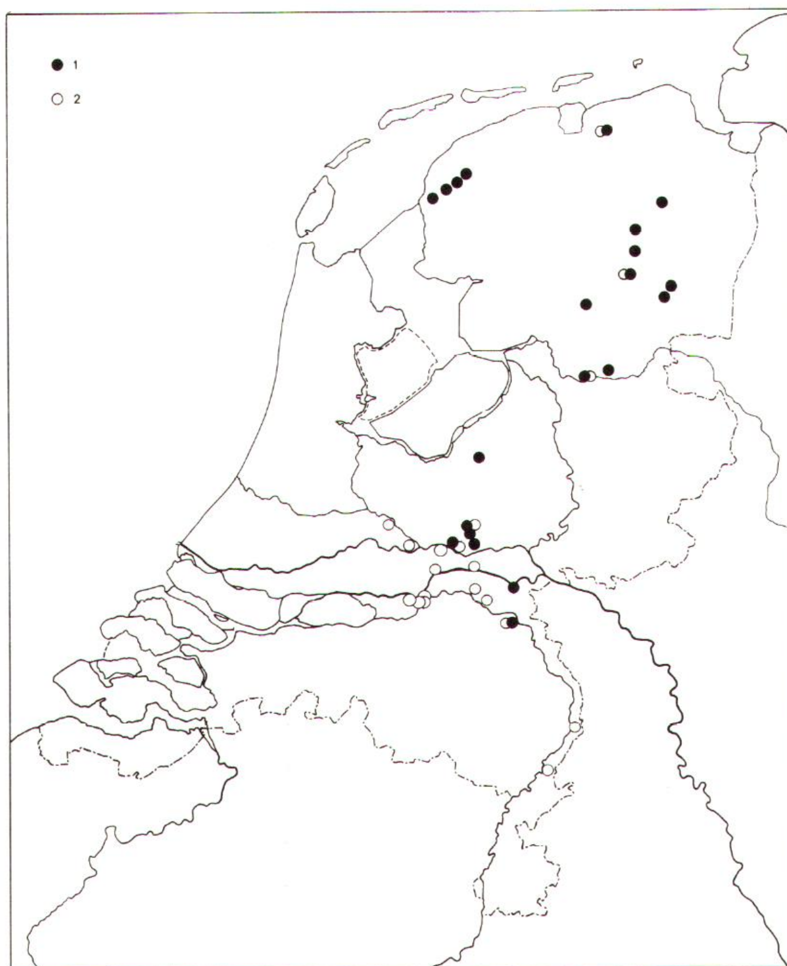

207. Ede, bronzen beeldje van Minerva

208. Dalfsen, bronzen beeldje van Mercurius; naar Zadoks, Peters & Van Es 1967-1969; Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle

veranderd. Het is waar dat het specifieke kenmerk van de Romeinse beschaving – de stad – in het Vrije Germanië is blijven ontbreken. Maar het was sinds de 3de eeuw al wel in kiem aanwezig: in de vorm van omvangrijke inheemse nederzettingen met een zekere mate van arbeidsverdeling en sociale differentiatie, zoals bij voorbeeld Feddersen Wierde en Wijster.[591] De hiërarchisering van maatschappij en nederzettingssysteem ging minder ver dan binnen het Romeinse rijk; de tendens was echter duidelijk aanwezig. En daarin laat zich de Romeinse invloed bespeuren.

De vondstverdeling suggereert dat de 2de- en 3de-eeuwse contacten vooral op het Fries-Groningse terpengebied betrekking hadden. Dat is waarschijnlijk niet uitsluitend een vondsttoevalligheid, want de terpenzone lag gunstig aan de belangrijke internationale handelsroute over Vecht, Flevomeer en Wad. Zowel het westelijk kustgebied als de oostelijke zandgronden hebben echter voldoende vondsten opgeleverd om aan te tonen dat ook zij, al was het dan waarschijnlijk in mindere mate, aan de contacten met het Romeinse rijk hebben deelgehad.[592]

209. Romeinse importen in Noord- en Oost-Nederland, 4de eeuw; naar Van Es 1967

1 terra-nigra-achtig aardewerk (type Chenet 342)
2 laat-Romeinse bronzen haarspelden

210. Beilen, laat-Romeinse goudschat, ca. 400 n. Chr.; Provinciaal Museum van Drenthe, Assen

In de derde en laatste periode, tussen het eind van de 3de en het begin van de 5de eeuw, veranderde wederom het beeld. Diepgaande veranderingen vonden zowel binnen als buiten het rijk plaats. Toch bleven er ook in deze periode met Noord-Nederland contacten bestaan. Wel is de verspreiding van de importvondsten thans een andere. Het is nu niet langer het terpengebied dat een overwicht vertoont, maar het zijn de oostelijke zandgronden van Gelderland tot Drenthe. Het ziet er naar uit dat de contacten tussen het rijk en het noorden niet meer in de eerste plaats de waterweg over Vecht en Flevomeer volgden, maar een landroute, die het rijk in de omgeving van Nijmegen verliet. Nijmegen en zijn voorland vormden dan ook het noordelijkste puntje van het gebied dat – althans in militair opzicht – nog in Romeinse handen was (p. 128). Verder is ook het karakter van de contacten zelf veranderd. De situatie herinnert in sommige opzichten aan die van de eerste periode. Zo heeft het Romeinse leger in de 4de eeuw weer nu en dan een expeditie ten noorden van de Rijn ondernomen.[593] Deze directe vorm van contact met de bevolking van Noord(oost)-Nederland zal echter niet zeer belangrijk geweest zijn. Wel kwamen van de andere kant vele Noordnederlanders nu naar het zuiden. Een deel van hen vestigde zich metterwoon in gebieden – het rivierengebied(?), Brabant – die niet meer echt tot het rijk behoorden. Anderen kwamen in streken terecht die nog wel Romeins waren, om daar met wat er van de provinciaal-Romeinse beschaving restte kennis te maken. Weer anderen dienden als huursoldaten in de Romeinse legers en vooral van deze laatsten is wellicht een deel naar hun oorspronkelijke woongebied teruggekeerd – importvoorwerpen met zich meenemend. Ook roof- en plundertochten kunnen een rol gespeeld hebben bij de verplaatsing van Romeinse produkten. Waarschijnlijk is ook de handel niet geheel tot stilstand gekomen, maar hij schijnt toch niet meer van overheersend belang te zijn geweest, zoals in de voorafgaande periode. Men kan zich voorstellen dat het initiatief in dezen thans door de Germanen van de provinciaal-Romeinse bevolking werd overgenomen. Vermoedelijk is er vooral sprake geweest van een 'locale' handel, waarbij de Ger-

211. Middelstum (Wijsterwijtwerd), ring van bergkristal met voorstelling van Bacchus, eerste helft 4de eeuw; Groninger Museum voor Stad en Lande, Groningen

maanse bevolking – thans zowel binnen als buiten het rijk gevestigd – Romeinse produkten van de ene nederzetting naar de andere verhandelde.

Een andere – en misschien wel de belangrijkste – oorzaak ter verklaring van de aanwezigheid van 4de-eeuwse Romeinse importen in Noord-Nederland is te zoeken in de diplomatieke relaties. Tegen deze achtergrond plaatst men de befaamde goudschat van Beilen, die omstreeks 400 n. Chr. verborgen is. Hij bestaat uit een gouden armband, vijf opgerolde gouden halssieraden en 23 gouden munten. Het zou een geschenk geweest zijn aan een Drents opperhoofd, waarmee de Romeinse regering naar diens gunst dong.[594] De zending bestond oorspronkelijk uit ca. 125 goudstukken, maar de eigenaar heeft de meeste munten laten omsmelten en tot sieraden verwerken. Het lijkt wel alsof hij daarbij de beste exemplaren heeft bewaard, na die op keizerportret te hebben uitgezocht. Had hij nog enige notie van wat een Romeinse keizer was? Kon hij misschien Latijn lezen? Dat zullen wel vragen blijven. Er zijn ook heel andere verklaringen mogelijk. Desondanks vormt de goudschat van Beilen een aantrekkelijk symbool van de hardnekkigheid waarmee de Romeinen tot het laatst toe gestreefd hebben hun invloed tot ver buiten de grenzen van het rijk te doen gelden. Niettemin is aan dat rijk een einde gekomen.

Noten

1 Tacitus, *Historiae* IV 73-74.

2 Plinius, *Naturalis Historia* XVI.

3 Cf. Wes 1967, 68-69.

4 Cf. de briljante inaugurele rede van Piganiol (1966).

5 De jaarwedde van een legioensoldaat bij voorbeeld, die onder Augustus tot 200 denarii was opgetrokken, bedroeg onder Caracalla (211-217) 750 denarii.

6 Gegevens voor dit kaartje zijn vooral ontleend aan: Stiboka 1965; Pons, Jelgersma, Wiggers en De Jong 1963; Butler 1969, afb. 4; Jelgersma, De Jong, Zagwijn en Van Regteren Altena 1970; Zagwijn 1971.

7 Cary 1951[6], 389.

8 De verovering van Gallia wordt wel eens vergeleken met de pacificatie van de Noordamerikaanse indianen. Een van de generaals uit de Amerikaanse vrijheidsstrijd gebruikte Caesars memoires, de *Commentarii Belli Gallici*, als krijgskundig handboek: Presser 1965, 135.

9 Byvanck denkt hierbij vooral aan de Ubii, die toentertijd op de oostelijke oever van de Rijn tegenover het huidige Keulen woonden: Byvanck 1943, 51; cf. *Bellum Gallicum* IV 16,5.

10 Caesar, *Bellum Gallicum* II 35, 1; III 7: hij denkt alweer aan zijn oorspronkelijk plan voor veroveringen vanuit Illyrië!

11 Byvanck 1943, 51. Voor zover ik zie wordt dit echter in de bronnen nergens expliciet vermeld. Het is ook niet waarschijnlijk, omdat in 55 v. Chr. de Eburones en Condrusi kennelijk niet behoren tot de Galliërs met wie Caesar naar aanleiding van de inval van de Usipetes en Tencteri overleg pleegt (*Bellum Gallicum* IV 6). Wel was er bij de plaatselijke adel, waartoe ook Ambiorix behoorde, enige sympathie voor de Romeinse zaak, gezien de uitlatingen van Ambiorix in 54 (*Bellum Gallicum* V 27).

12 Caesar, *Bellum Gallicum* III 28, 1; IV 22, 1; IV 38, 1; VI 5, 4.

13 Caesar, *Bellum Gallicum* III 29, 2.

14 Caesar, *Bellum Gallicum* II 4; Stolte 1961, 4-6.

15 De Laet 1961, 23-24.

16 Onder meer het verlies van 'libertas' (*Bellum Gallicum* V 27, 6)! Was dit Atuatuca (*Bellum Gallicum* VI 32, 3-5) het latere Atuatuca Tungrorum (Tongeren)? Cf. Mertens 1964, 9-10, noot 3.

17 *Bellum Gallicum* VIII 24, 4.

18 *Bellum Gallicum* VI 5, 4-5; 6, 1-3.

19 Vanderhoeven 1967, 33. Het achtste symposium voor prehistorie van Nederland laat de Romeinse tijd op enigszins academische wijze aanvangen met 'het optreden van de eerste Romeinse invloeden', een zinsnede die vermoedelijk vertaald mag worden met 'het verschijnen van de eerste Romeinse importartikelen': BROB 15-16, 1965-1966, 10.

20 Het is de schuld van het blinde lot: *Bellum Gallicum* VI 35, 2; 42. De commandant van de legerplaats, de ongelukkige Q. Cicero, wordt nauwelijks een verwijt gemaakt.

21 Bogaers 1955, 11.

22 De Laet 1961, 32-34.

23 Byvanck 1943, 43-44.

24 De Laet 1961.

25 Caesar, *Bellum Gallicum* IV 1.

26 Waterbolk 1962, afb. 34; Stuurman 1965; 1968.

27 De Waal wordt slechts één keer door Caesar genoemd: *Bellum Gallicum* IV 10. Deze passage, dezelfde waarin ook de Bataven voor het eerst en het laatst vermeld worden, wordt echter meestal als een interpolatie – een later invoegsel – beschouwd: Byvanck 1931-1947, 46. Elders laat Caesar de Rijn en de Maas samenvloeien: *Bellum Gallicum* IV 15, 2. Dit kan alleen wanneer Rijn hier met Waal vertaald wordt: De Laet 1961, 23-24. Het zou ook heel begrijpelijk zijn, wanneer Caesar voorlopig de dichtstbijzijnde Rijntak – de Waal – als de natuurlijke grens van het te veroveren gebied beschouwd had. Ook in de 4de eeuw krijgt men de indruk, dat de Romeinen de Waal wel eens gemakshalve Rijn noemden. Zie ook Sprey 1953, 19.

28 Stolte 1958, 24-25; 1961, 10.

29 Caesar, *Bellum Gallicum* V 24, 4.

30 Mertens 1964, 7-9, speciaal 9: noot 3.

31 Knippenberg (1961, 38) stelt de mogelijkheid dat de door Caesar (*Bellum Gallicum* IV 9, 3) genoemde Ambivariti in het oosten van Noord-Brabant woonden. Anderen localiseren deze stam echter verder naar het zuiden, b.v. bij Givet: B. Dinter, Teubner editie *Bellum Gallicum*, Leipzig 1915, 215.

32 Caesar, *Bellum Gallicum* VI 31, 3. Byvanck (1931-1947, I, 58) denkt aan de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden, maar vermoedelijk voldeden gebieden als de Bommelerwaard en het Land van Heusden en Altena ook aan Caesars beschrijving.

33 Sprey 1953, 18-19.

34 Volgens de opvattingen van De Laet (1961), die wij overigens niet delen (zie p. 27), woonden in Zuid-Holland de Menapii, die dan door de Cananefaten zouden moeten zijn verdreven. Het is eerder mogelijk dat de Cananefaten hier de Frisiavones aantroffen: cf. Stolte 1958, 27. Voor het oostelijk deel van het rivierengebied zou men aan de Eburones kunnen denken.

35 Stolte 1958; Bogaers 1967; 1971a; 1972; Bogaers en Gijsseling 1971a, 89; Bloemers 1978, 79-80. Cf. Tacitus, *Historiae* IV 12, 3; 15; *Germania* 29.

36 Cf. Sprey 1953, 75 (Marsaci); zie verder de in noot 35 genoemde literatuur.

37 Pauly-Wissowa 13, 1382-1383.

38 Velleius Paterculus II 97, 1; Suetonius, Augustus 23, 1; Cassius Dio LIV 20, 5. De adelaar van legio V ging verloren!

39 Norkus 1963: Van Es 1965-1966, 61-62.

40 Cassius Dio LIV 32,2. De resten van de Usipetes waren in 55 v. Chr. teruggegaan over de Rijn, waarschijnlijk naar het gebied ten noorden van de beneden-

Lippe.

41 Dit blijkt uit enkele opmerkingen van Tacitus naar aanleiding van de expeditie van Germanicus in 16 n. Chr.: *Annales* II 5-6. Het verschil tussen Rijn en Waal was nu ook bekend. Deze kennis was ongetwijfeld vergaard door de verkenningstroepen van Germanicus' vader Drusus.

42 Cf. Sprey 1953, 18-19.

43 Tacitus, *Historiae* IV 12, 3: '*vacua cultoribus*'. Terecht merkt Sprey (1953, 21) op, dat dit niet op de insula slaat, maar op de 'rand van Gallië', waaronder men de strook direct ten zuiden van de Waal verstaat. Ook moet dit *vacua cultoribus* niet al te letterlijk opgevat worden.

44 Bogaers 1960-1961, 263-265.

45 Tacitus, *Historiae* IV 12,3: '*pars Chattorum seditione domestica pulsi*'; *Germania* 29.

46 Tacitus, *Annales* II 8; 11. Pauly-Wissowa 5, 120-121.

47 Tacitus, *Germania* 29.

48 Excessen bij de invordering van deze belasting – op te brengen in runderhuiden – leidden in 28 n. Chr. tot opstand: Tacitus, *Annales* IV 72.

49 Cassius Dio LIV 32,2.

50 Velleius Paterculus II 106. Velleius is zeer partijdig voor Tiberius – de expeditie in 5 n. Chr. werd door Tiberius geleid – en doet Drusus met enkele prijzende maar nietszeggende woorden af (II 97). In 5 n. Chr. kan een al bestaand verdrag zijn hernieuwd of uitgebreid. De hele overlevering is sterk tendentieus: terwijl Velleius b.v. Tiberius ophemelt, heeft Cassius Dio weer weinig waardering voor diens prestaties (LV 28).

51 Tacitus, *Annales* I 38.

52 De handschriften lezen Mosa (Maas) in plaats van Amisia (Eems). De conjectuur lijkt echter zeer plausibel: Byvanck 1931-1947, I 303:15. Cf. 1943, 92.

53 Tacitus, *Annales* I 60; II 17.

54 Sprey 1953, 38-39.

55 Dit probleem zal alleen langs archeologische weg kunnen worden opgelost (door middel van de bestudering van het aardewerk). Er zullen dus wel geleerden zijn die vrezen dat dit probleem altijd onopgelost zal blijven.

56 Bogaers 1968 contra De Cock 1968.

57 Byvanck 1943, 214-218.

58 De '*pagus Vellaus*', bekend van een te Birrens in Schotland gevonden altaar, gewijd aan de godin Ricagambeda door militairen uit de cohors II Tungrorum, wordt door Knippenberg (1961, 39) bij een Brabantse Veluwe gezocht.

59 Van Es 1965-1966, 37 (met verwijzingen naar de antieke schrijvers).

60 Cassius Dio LX 8, 7; Suetonius, Claudius 24, 3.

61 Byvanck 1943, 106-107; zie ook Byvancks uitvoerige schildering van de Varus-slag.

62 Over persoon en werk van Arminius onlangs: von Petrikovits 1966.

63 Tacitus, *Annales* IV 72, en voor het verloop van de opstand 73-74.

64 Tacitus, *Annales* XI 19, 1.

65 Burgers in de zin van niet-militairen, '*cives Romani*', waren er onder de soldaten wel, naar ons uitdrukkelijk wordt meegedeeld.

66 Het tegendeel is onlangs door von Petrikovits verkondigd (1966, 187) op grond van Dio's mededeling (Cassius Dio LX 8, 7), dat Gabinius in 41 n. Chr. bij de Chauken nog één van de in de Varus-slag verloren gegane legioensadelaars terugvond. Het is waar dat de andere twee adelaars op de Bructeri en de Marsi, die zeker tot de opstandelingen behoorden, terugveroverd werden, maar dat gebeurde al in 15 en 16 door Germanicus.
De adelaar die meer dan dertig jaar na datum bij de Chauken gevonden werd, is o.i. geen doorslaggevend argument voor hun deelname aan de opstand van 9. Er zijn tal van andere plausibele verklaringen voor de aanwezigheid van het veldteken te bedenken: geschenk, mogelijk ter gelegenheid van hun 'afval' van Rome in 28 of later ontvangen van de Cherusken; krijgsbuit, enz. Hun naam wordt nergens in verband met de opstand van Arminius genoemd. Bovendien lag er in 14 bij de Chauken nog een garnizoen (Tacitus, *Annales* I 38), dat dan overigens wegens muiterij naar de winterkwartieren te Vetera (Byvanck 1931-1947, I 254) teruggenomen wordt. In 15 en 16 leverden de Chauken hulptroepen aan de Romeinen (Tacitus, *Annales* I 60), al lijkt de betrouwbaarheid van deze hulptroepen wel te wensen overgelaten te hebben (Tacitus, *Annales* II 17, 7). Mocht de 'trouw' van de Chauken in 9 al gewankeld hebben, dan zijn zij door de expedities van Germanicus ongetwijfeld voorlopig weer tot betere gedachten gebracht.

67 Tacitus, *Annales* IV 74. Voor Gabinius: Cassius Dio LX 8, 7; Suetonius, Claudius 24, 3.

68 Tacitus, *Annales* XI 16-17.

69 Tacitus, *Annales* XIII 54; cf. Suetonius, Claudius 25, 4.

70 Tacitus, *Annales* XI 18-20.

71 Suetonius, Caius Caesar (Caligula) 43-49.

72 Pfitzner 1881, 20-21. Toen keerden ook de Bataafse cohorten uit Engeland terug: Sprey 1953, 27!

73 Aulus Plautius werd in dat jaar van zijn commando ontheven; hem werd een echte (!) triomf toegekend (Cassius Dio LX 30, 2), een eer die in die dagen eigenlijk alleen nog de keizer toekwam. Corbulo b.v. kreeg alleen de '*ornamenta triumphalia*'.

74 Tacitus, *Annales* XIII 53-56.

75 Deze gebeurtenissen zijn niet precies te localiseren: zie Bogaers 1968, 173-174.

76 Tacitus, *Historiae* IV 15, 7; 16, 3; 18, 9; 56, 7; 79, 4.

77 Van Es 1965-1966, 60-61.

78 Volgens Byvanck (1943, 245) ook nog de Chatti, Usipi en Mattiaci.

79 Byvanck 1943, 220-279; Tacitus, *Historiae* IV 12-37; 54-79; V 14-26.
Voor commentaar zie: Sprey 1953.

80 Sprey 1953, 31-32.

81 Sprey 1953, 26-27, 57.

82 Tacitus, *Historiae* IV 21, 3; blijkens IV 56, 7 behoorden ook de Marsaci tot de partij van de opstandelingen.

83 Tacitus, *Historiae* IV 17, 4-5.

84 Tacitus, *Historiae* IV 18, 6.

85 Tacitus, *Historiae* IV 29; 76, 4.

86 Tacitus, *Historiae* IV 26, 6.

87 Tacitus, *Historiae* IV 66.

88 Tacitus, *Historiae* IV 70, 4-7; 72, 7-11.

89 Byvanck 1943, 264; Sprey 1953, 82-84.

90 Tacitus, *Historiae* IV 13, 3.

91 Tacitus, *Historiae* IV 13, 2; 32, 4. Cf. Sprey 1953, 30-31.

[92] Voor de Bataafse klachten: Tacitus, *Historiae* IV 14; 17, 3-5; 32, 5; cf. V 25.
[93] Tacitus, *Historiae* IV 64, 2; cf. 73, 7!
[94] Sprey 1953, 27-29; Tacitus, *Historiae* I 59, 1.
[95] Tacitus, *Historiae* V 25, 1-2; cf. 17, 8-10.
[96] Tacitus, *Historiae* IV 17, 9.
[97] Schur 1923; 1925.
[98] Sprey 1953, 31.
[99] De inname bij verrassing door Civilis van Asciburgium en de slag om Gelduba (Tacitus, *Historiae* IV 33) is een onderdeel van de strijd om Vetera.
[100] Tacitus, *Historiae* V 19, 2-3.
[101] Byvanck 1943, 279; Sprey 1953, 109.
[102] Tacitus, *Historiae* IV 15, 6; cf. 1.
[103] Tacitus, *Historiae* IV 18, 4-5.
[104] Tacitus, *Historiae* IV 61, 1.
[105] Tacitus, *Historiae* IV 17, 7.
[106] Tacitus, *Historiae* IV 63, 2.
[107] Tacitus, *Historiae* IV 63, 3; 64; 73, 7; 76, 4; 78, 3.
[108] Tacitus, *Historiae* IV 56, 7; 66; 70, 1; 79, 5-6.
[109] Tacitus, *Historiae* IV 28, 5.
[110] Tacitus, *Historiae* IV 67, 6; 69.
[111] Tacitus, *Historiae* IV 67, 1-2.
[112] Tacitus, *Historiae* IV 59, 4-5.
[113] Tacitus, *Historiae* IV 67, 1.
[114] In deze gedachtengang past ook het merkwaardige aanbod van het Imperium Galliarum aan Cerialis: Tacitus, *Historiae* IV 75, 1.
[115] Een schitterende samenvatting van de Romeinse buitenlandse politiek in deze periode bij Zwikker 1941, 14-238.
[116] Byvanck 1943, 284; Pauly-Wissowa II 1, 1259-1260; Statius, *Silvae* I 4, 89-93.
[117] Byvanck 1943, 285; Pauly-Wissowa II 16, 1793; Plinius, *Epistulae* II 7, 2; '*ostentatoque bello ferocissimam gentem, quod est pulcherrimum victoriae genus, terrore perdomuit.*'
[118] Tacitus, *Germania* 33, met commentaar van Anderson, die overigens het optreden van Spurinna *na* de nederlaag van de Bructeri plaatst.
[119] Tacitus, *Germania* 33, 2: '*super sexaginta milia non armis telisque Romanis, sed quod magnificentius est, oblectationi oculisque ceciderunt. Maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui, quando urgentibus imperii fatis nihil iam praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam.*'
[120] Zwikker 1941, 34-40; Van Es 1960, 33-35.
[121] Aldus Byvanck: 1943, 286. Het is echter niet zeker dat Norbanus commandant van het Nedergermaanse leger was, en bijgevolg ook niet dat de in ons land gestationeerde troepen bij deze zaak betrokken geweest zijn: Pauly-Wissowa II 1, 243-244.
[122] Zwikker 1941, 232.
[123] *Historia Augusta, vita Didii Juliani* 1, 7-9. Zeer terecht merkt Byvanck (1943, 294) op dat deze inval ons alleen overgeleverd is, omdat Didius Julianus het tot keizer gebracht heeft (twee maanden: van 28.III tot 1.VI.193!). Het hoeft beslist niet de enige geweest te zijn.
[124] Van Es 1967, 536-537.
[125] Zwikker 1941, 234.
[126] De Maeyer 1937, 284-289.
[127] Dio, *Historiae* LXXII 2-3, 2; *Historia Augusta, vita Commodi* 3, 5; Herodianus I 6, 8-9.
[128] Frere 1967, 163-166.
[129] Frere 1967, 167-187.
[130] Collingwood en Wright 1965, nos. 772?, 882-883, 1593-1594.
[131] Stein 1932 (1965), 236; Frere 1967, 181-186.
[132] Van Es 1960, 48-55; 1967, 546.
[133] Van Es 1967, 537-538.
[134] Glasbergen 1947, 305.
[135] Dio, *Historiae* LXXVII 13, 3; voor deze episode zie: Dio, *Historiae* LXXVII 13, 4-15, 3; *Historia Augusta, vita Caracallae* 10, 6; Aurelius Victor, *De Caesaribus* 21; cf. Pauly-Wissowa IV, 2447.
[136] Byvanck (1943, 299) vermoedt hieronder de Chauken en Saksen.
[137] Herodianus, VI 7, 9; Zonaras, XII, 15.
[138] Cf. Roeren 1960, 217.
[139] Glasbergen 1947, 305; Byvanck 1949, 122. Bogaers (1967, 107) geeft een iets latere datum op (260-270); de grens aan de Neder-Rijn is echter zeker reeds voor Postumus (259-268) doorbroken geweest: cf. De Boone 1954, 37-39.
[140] Verlinden 1949, 216-217; de opvatting dat de Frankische invallen uitsluitend vanuit het oosten over de Rijn bij Keulen zijn gekomen, is echter door het onderzoek van De Boone (1954) achterhaald: De Boone 1954, 29-49; Van Es 1967, 546.
[141] De Boone z.j. (AO-boekje 678).
[142] De Boone 1954, 15.
[143] De Boone 1954, 36.
[144] Elmer 1941, 30.
[145] Elmer 1941, 28.
[146] Keizer Gallienus had hem niet voor niets de opvoeding van zijn zoontje Saloninus toevertrouwd. Postumus' eigen zoon was een vermaard redenaar: *Historia Augusta, tyranni triginta* III 1-3, 9-11; IV 2; Pauly-Wissowa III, 1663, 1667.
[147] *Historia Augusta, tyranni triginta* VI 2: hij gebruikte 'geweldige aantallen Germanen', in zijn burgeroorlog tegen Gallienus; *Historia Augusta, vita Gallieni* VII 1: 'Kelten (= Germanen) en Franken'. Hij heeft met hen overigens dezelfde moeilijkheden gehad als destijds Civilis. Civilis' bondgenoten uit het Vrije Germanië hadden de stad Keulen willen vernietigen. Postumus' troepen hadden al evenmin begrip voor de waarde van de stad als peiler van de Romeinse beschaving: zij wilden in 268 Mainz plunderen. Evenals Civilis verzette zich Postumus, maar in tegenstelling tot Civilis liep hem de zaak uit de hand: het kostte hem het leven.
[148] *Historia Augusta, tyranni triginta* III 6: '*si quidem nimius amor erga Postumum omnium erat in Gallicanorum mente populorum, quod summotis omnibus Germanicis gentibus Romanum in pristinam securitatum revocasset imperium.*'
[149] De Boone 1954, 38. De castra die Postumus in '*barbarico solo*' zou hebben gebouwd en die door Laelianus zijn hersteld (*Historia Augusta, tyranni triginta* V 4), lagen waarschijnlijk niet op Nederlands grondgebied.
[150] Elmer 1941, 33-34; 39. Elmer leidt Magusanus ten onrechte af van een plaatsnaam Magusa, die in Mahusenhem bij Wijk bij Duurstede zou voortleven: een plaats met de naam Mahusenhem heeft nimmer bestaan (mededeling D.P. Blok).
[151] De Boone 1954, 49 contra von Petrikovits en Verlinden (1949, 230).
[152] Roeren 1960, vooral 214-223.

153 De Boone 1954, 51-79.
154 De Boone (1954, 51-54) rekent hen tot de Saksen.
155 De Boone 1954, 58.
156 Eutropius, *Breviarium* IX 21; Aurelius Victor, *De Caesaribus* 39, 20.
157 De Boone (1954, 60) brengt het zgn. marskamp van Ermelo (Holwerda 1923a) met deze expeditie in verband.
158 De Boone 1954, 75.
159 Byvanck 1943, 637-638; De Boone 1954, 80-82.
160 De Boone 1954, 83-85; Ammianus Marcellinus XV 8, 1: *'Constantium vero exagitabant assidui nuntii, deploratas iam Gallias indicantes, nullo renitente ad internecionem barbaris vastantibus universa.'*
161 De Boone 1954, 85-100.
162 Julianus, in een brief aan de Atheners: De Boone 1954, 86; 89.
163 Blok 1968, 13.
164 Stolte 1961, 28.
165 De Boone 1954, 72; 82; 91.
166 Toxandria is identiek aan de middeleeuwse pagus Texandria, die vooral het oosten van Noord-Brabant en Belgisch Limburg omvatte: Stolte 1958, 25; 1961, 20; De Boone 1954, 90-91.
167 Byvanck 1943, 658.
168 De Boone 1954, 101-109.
169 Ammianus Marcellinus XXVIII 5, 1-8; XXX 7, 8; cf. Hieronymus, *Chronicon* 2389. Voor Deuso = Diessen: De Boone 1954, 19; Stolte 1961, 22.
170 De Boone 1954, 109-115.
171 Stolte 1961, 23-25.
172 Byvanck (1943, 678) dateert deze gebeurtenis in de winter van 392/393. Sulpicius Alexander (geciteerd door Gregorius van Tours: II, 9) deelt echter mee dat hij plaats vond in het jaar na de nederlaag van Quintinus, die in 388 moet worden geplaatst: *'superiore anno caesis legionibus'*.
173 De Boone 1959, 116-120.
174 Hieronymus, *Epistula* 123, 15-16; De Boone 1954, 119.
175 Van Es 1965-1966, 64-66.
176 Van Es 1967, 547, 550-556.
177 Panegyrici Latini VIII 8: De Boone 1954, 58.
178 Panegyrici Latini IX 18, 4: De Boone 1954, 64.
179 Panegyrici Latini VI 13: De Boone 1954, 64.
180 Ammianus Marcellinus XVII 9, 1; XVIII 2, 3-4: De Boone 1954, 96.
181 Ammianus Marcellinus XXVIII 2, 1: De Boone 1954, 106.
182 Claudianus XXI 224: De Boone 1954, 117.
183 Sulpicius Alexander geciteerd door Gregorius van Tours II 9: De Boone 1954, 115.
184 Ammianus Marcellinus XXVII 10, 3-4; XXX 7,7.
185 Libanius, *Oratio* LIX 132: De Boone 1954, 81-82.
186 Claudianus XVIII 377-383: De Boone 1954, 117-118.
187 Claudianus VIII 446: De Boone 1954, 116.
188 Panegyrici Latini XII 21; Claudianus XXI, 226: De Boone 1954, 26; 76; 117.
189 Dio, *Historia* LXXVII 14, 3; cf. noot 135.
190 De Boone 1954, 117.
191 Boersma 1963.
192 De Boone 1954, 14-15; 57-63.
193 Roosens 1968.
194 Panegyrici Latini VI 5, 3.
195 De Boone 1954, 70.
196 Men vergelijke bij voorbeeld de wat verontschuldigende toon, waarop Ammianus Marcellinus (XVI 3, 2) spreekt over een verdrag dat Julianus in 356, toen hij zijn krachten nog niet had verzameld, met Franken bij Keulen moest sluiten: '. . . een vrede, die de staat *voorlopig* van pas zou komen . . .' In een ander geval beschouwt Julianus zelf het als schandelijk om de vrije doortocht voor zijn korenschepen te *kopen*; hij vecht er zich doorheen (cf. noot 162).
197 Oorspronkelijk werden er zeven perioden onderscheiden. Nu is dat aantal teruggebracht tot vijf echte perioden (1, 2/3, 4, 5, 6) en een tussenfase (1a): Glasbergen & Groenman-Van Waateringe 1974.
198 Glasbergen 1967, 8; De Laet 1969, 30.
199 Voor Valkenburg 1 wordt met 6 soldaten per papilio gerekend: Glasbergen & Groenman-Van Waateringe 1974, 10.
200 Groenman-Van Waateringe 1967, 100-105.
201 Het blijkt onverwacht lastig om uit de plattegrond van het castellum de exacte sterkte van de bezetting af te leiden. Glasbergen & Groenman-Van Waateringe (1974) hebben voor de perioden 1, 1a en 2/3 inmiddels een manmoedige poging gewaagd. Hier volgt een korte samenvatting van de belangwekkende resultaten van hun onderzoek.
Castellum 1: vexillatio uit de cohors III Gallorum equitata, bestaande uit 4 centuriae en 2 turmae. De centuriae van elk 80 man waren gelegerd in de vier gepaarde barakken 2-3, 4-5, 6-7 en 8-9. Per contubernium (= arma + papilio) leefden 6 soldaten. Per dubbelbarak waren er 13 contubernia, dus 78 soldaten; de veertiende ruimte was niet in arma en papilio onderverdeeld en had derhalve geen woonfunctie. De twee turmae huisden in gebouw 13; hun paarden waren in gebouw 14 ondergebracht.
Castellum 1a: vexillatio, waarschijnlijk uit de ala Cananefatium, van 8(?) turmae, d.w.z. 8 x 32 = 256 ruiters. Verbouwing van de vier dubbelbarakken in de retentura: vergroting van de arma; reductie van het aantal contubernia van 13 tot 12.
Castellum 2/3: definitieve accommodatie voor dezelfde ruitertroep. In de retentura 6 ruggelings aan elkaar gebouwde, enkelvoudige barakken; 2 soortgelijke barakken in de zuidhoek van de praetentura (gebouw 9-10). In elk van de 8 barakken een turma: 5 man in ieder van de 6 contubernia. Gebouw 6 naast de principia was een stal voor de 192 paarden van de 6 in de retentura gelegerde turmae (16 paarden in elk van de 12 stalruimten). De rijdieren van de overige twee turmae moeten 'ergens' in de praetentura gestald geweest zijn, maar het is niet duidelijk, waar.
Castella 4-6: voltallige cohors quingenaria equitata (waarschijnlijk de cohors IIII Thracum).
Bovenstaande hypothese verklaart niet alle eigenaardigheden van de castella 1 t/m 2/3. Hassall (1977) heeft op een paar punten alternatieve interpretatiemogelijkheden geopperd.
202 Men zie de legenda bij de plattegronden in Glasbergen *et alii* 1967 (1972). Cf. Hassall 1974. Ondertussen is ook de interpretatie van gebouw 11 als praetorium aangevochten, en naar het mij voorkomt op deugdelijke gronden. Het zou een *fabrica*, een werkplaats geweest zijn: Schönberger 1979 (verschenen tijdens de correctie van dit boek). Daarmee komt ook de theorie van de met de barakken gecombineerde fabriculae op losse schroeven te staan.

203 Von Petrikovits 1960, afb. 5. Vechten: Braat 1939.

204 De Augusteïsche castra op de Hunerberg bij Nijmegen vlijt zich langs de contouren van de stuwwal. De kleine, eveneens Augusteïsche versterking aan het Trajanusplein is ook niet exact een rechthoek, al lijkt hij wel wat strakker van vorm. Zijn omtrek is overigens slechts voor een deel precies bekend. Bloemers 1979, afb. 16; cf. NBKNOB 1978, afb. 8.
Een karakteristiek voorbeeld van terreinaanpassing werd in 1978 gevonden bij het onderzoek in de Augusteïsche legerplaats te Anreppen: de omwalling volgt een bocht van de Lippe; A. Doms & K. Günther, in: Neujahrsgruss 1979, Westfälisches Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte und Altertumskommission für Westfalen, Münster, 36-37.

205 Maten van enkele Nederlandse castella (Haalebos 1977, 78-79):

Zwammerdam II	1 ha
Zwammerdam III	1,2 ha
Valkenburg 1	1,4 ha
Valkenburg 6	1,7 ha
Utrecht (houten castella)	1,7 ha
Utrecht (stenen castellum)	1,9 ha
Vechten (stenen castellum)	2,6 ha

Dit zijn binnenwerkse maten: de nuttige ruimte zonder grachten en omwalling. Bezetting Zwammerdam: Haalebos 1977, 87; bezetting Vechten: Bogaers 1974, 210-215.

206 Brunsting 1969[2] en thans vooral Bloemers 1979, 25-29; Bogaers & Haalebos 1979, 38-49. Korte samenvatting van de geschiedenis van het archeologisch onderzoek in Nijmegen: Bogaers 1979, 9-11. Voor periodisering castra zie ook: Bogaers & Haalebos 1975a (= 1977); 1976 (op enkele punten, vooral betreffende perioden 2 en 3, door recentere opvattingen achterhaald; met name de oriëntatie van periode 3 op het oosten lijkt weinig overtuigend); 1977a.

207 Bloemers 1978, 35-38; 1979, 55-56.

208 Een fraaie Duitse term mogen wij de lezer niet onthouden: *fortificiertes Casernement* (von Petrikovits 1960, 38 noot 45).

209 Von Petrikovits 1960, 55-72; Rüger 1968, 51-75.

210 Glasbergen 1962, 108.

211 Sarfaty 1975; 1977; Bloemers en Sarfaty 1976: opgraving in 1972 waarbij een deel van de nederzetting (ca. 2 ha) werd onderzocht.

212 Groenman-Van Waateringe 1977, 235-237.

213 Stein: Holwerda 1928a (verklaard als villa). Nijmegen: Bloemers 1979, 53.
Op de linker Scheldeoever bij Kerkhove, niet ver van Oudenaarde, wordt momenteel een dergelijk praetorium opgegraven (opgraving sinds 1974; M. Rogge en A. van Doorselaer). Het lag op een kruispunt van wegen en omvatte een serie van vijf gebouwen met binnenplaats, alsmede enkele pakhuizen. De jongste steenbouwfase was door een gracht omgeven. Datering: midden 1ste-derde kwart 3de eeuw. Mondelinge informatie ontvangen van de opgravers; vermeldingen in *Archeologie* sinds 1975.

214 Bogaers en Rüger 1974, 36.

215 Van Mensch 1974.

216 Van Tent 1973, 128-131.

217 Bloemers 1979, 51-56.

218 Haalebos en Thijssen 1977. Voor de vicus van Zwammerdam: cf. Haalebos 1977, 32.

219 Haalebos 1972.

220 Isings 1976, 353.

221 Haalebos 1977, 78, 291.

222 Haalebos 1977, 76-77.

223 Een voorbeeld uit Keulen: von Petrikovits 1960, 75-76.

224 Holwerda/Evelein 1910; Braat 1931; Bogaers 1968.

225 Vierkante greppels rond bijzettingen zijn onder meer uit het Romeinse grafveld van Schayk (N.-B.) bekend (p. 214). Dezelfde bijzettingsvorm is onlangs voor de Romeinse tijd in twee andere Brabantse opgravingen, te Oss-Ussen en te Bladel, vastgesteld. Thans ook in Hatert bij Nijmegen.
Oss-Ussen: Opgraving Inst. voor Preh. Leiden sinds 1977, mondelinge informatie van dr. G.J. Verwers.
Bladel: Opgraving Arch. Inst. V U 1978; mondelinge informatie van J. Slofstra.
Hatert bij Nijmegen: Bogaers en Haalebos 1980.

226 Hinze *et alii* 1968; Bogaers en Rüger 1974, 25.

227 Holwerda 1933.

228 Recente korte samenvatting van de huidige stand van kennis omtrent de militaire nederzettingen in het gebied van Germania Inferior (dus niet alleen in Nederland, maar ook in aangrenzende delen van België en Duitsland) door von Petrikovits in: Bogaers en Rüger 1974, 9-29.

229 *Heerlen:* Bogaers en Rüger 173; *Maastricht:* Bloemers, Jaarverslag ROB 1974, 28; *Rimburg:* Bloemers 1973, 250-251.

230 Holwerda 1915; Remouchamps 1928; Braat 1939; Van Giffen 1944-1948, 30-33; Van Tent 1973, 128-131.
De betekenis van de in de Romeinse Rijnbedding bij het castellum aangetroffen houtconstructies laat zich nog niet definitief beoordelen. Mogelijk ging het in Augusteïsche tijd nog om de aanleg van kaden en havenwerken. Later zou de bedoeling van landaanwinning of rivierregulatie hebben voorgezeten. Hoe het zij, Vechten (castellum en vicus) is tot diep in de Romeinse tijd een belangrijke militaire haven geweest.

231 Norkus 1963, 23-25.

232 Byvanck 1943, 409.

233 Braat 1939, 60.

234 Voor Haltern: Stieren 1943.

235 Jongkees 1950, 16.

236 Haalebos 1976, 200-202; Bloemers 1978, 88. Zie ook De Weerd 1977, 279, die onder meer Wells (C.M. Wells, *The German policy of Augustus* (1972) 106-116) citeert; de laatste houdt – indirect – vast aan een stichting door Drusus.

237 Van der Waals 1964 (dissertatie), stelling VII. De stelling berust op een hernieuwde bewerking van de in Vechten gevonden terra sigillata (nog ongepubliceerd). Haalebos (1976, 201-202) komt tot dezelfde conclusie.

238 Florus, *Epitome* II 30, 26.

239 Glasbergen 1947, 300.

240 Rüger 1968, 18.

241 Bogaers en Haalebos 1975b; 1979, 19-22.

242 H. Teunissen-Van Oorschot in: Bogaers en Haalebos 1975b, 132-134.

243 Wynia 1973; Bogaers en Haalebos 1975b, 139, 168; Bloemers 1979, 27.

244 Brunsting 1961, 7-9; 1969[2], 7-9; cf. Bogaers 1965, 12 (met opgave overige literatuur).

245 Uit herhaalde gesprekken met prof. dr. H. Brunsting

en de heer S.L. Wynia is mij gebleken dat het vondstmateriaal tegen een vroegere stichting onder Drusus pleit.

246 Bloemers 1977, 88-89; 1979, 28-29.

247 Haalebos 1976, 204-205.

248 Borger 1977, 382-383. Daar tegenover thans echter: Teunissen en Teunissen-Van Oorschot 1980; Teunissen 1980.

249 Glasbergen 1965-1976, 116-117.

250 Glasbergen en Van Lith 1977; Van Lith 1977, 1-6; 1979; Kalee 1979; Schimmer jr. 1979; Vons 1977; thans ook: Morel en De Weerd 1979 (1980).

251 Van Es 1960, 31; Halbertsma geciteerd bij Van Es 1965-1966, 62; Stolte 1963, 98.

252 De bekende passage bij Florus (II 30, 26; cf. Rüger 1968, 16) vermeldt '*in tutelam provinciae praesidia atque custodias*' langs Elbe, Weser en Maas. De emendatie van Bergk (Bijvanck 1931-1947, 305) – *per Amisiam* (langs de *Eems*) in plaats van *per Mosam* – is alleszins plausibel. Een van deze praesidia van Drusus wordt wel gelocaliseerd te Jemgum-Kloster op de linkeroever van de Beneden-Eems (Haarnagel 1957, 6). Cf. Ulbert 1977.

253 Van Es 1960; Van Es en Verlinde 1977, 20-21.

254 Van Es 1960, 46-48.

255 Boeles 1951, 126-129.

256 Vons 1977. Het aantal munten uit Velsen II is vrij gering, dat uit Velsen I wat groter: resp. 28 (gedetermineerd 25) en iets meer dan 100 (ruim 60 gedetermineerd). Vons is met zijn dateringen dan ook terecht voorzichtig. Toch zijn het er ook weer niet zo weinig dat zij geen enkel gewicht in de schaal leggen. Dat er over munten uit Velsen zelfs maar gesproken kan worden, is uitsluitend aan de scherpzinnigheid en de volharding van Vons te danken. De door hem ontwikkelde methode om de volkomen gecorrodeerde munten – 'roestklompen' – te lezen en te determineren is werkelijk uniek!

257 Glasbergen en Van Lith (1977) vermelden dat het bij de sigillata slechts om enkele Claudisch-Neronische stukken gaat. De rest is overwegend Tiberisch. Het aardewerkcomplex uit Velsen I is nog niet definitief bestudeerd. Gedetailleerd inzicht in de frequenties van de verschillende typen ontbreekt nog. Is het werkelijk uitgesloten dat er van twee gescheiden perioden sprake is?

258 Jongkees 1950, 17.

259 Frere 1967, 61-62.

260 De acht Bataafse cohorten die aan de verovering van Engeland hebben deelgenomen, kunnen wel vanuit de Rijnmond zijn overgestoken – misschien vanuit Valkenburg –, maar wanneer precies is niet bekend; niet noodzakelijkerwijs al in 43.

261 Van Giffen 1941-1944, 171-172, 215 (Glasbergen); 1944-1948, 24; 1948-1953, 120-121, 127-128 (Glasbergen); 178 (Gerritsen); Glasbergen 1947, 300; 1965-1966, 8-9; Demarée 1968, 452.

262 Zie de oudere drukken van dit boek: p. 81, noten 226-227, 233.

263 Glasbergen en Groenman-Van Waateringe 1974, 6; De Weerd 1977; Haalebos 1977, 283-284.

264 De brandlaag die castellum 2 in Valkenburg afdekt, wordt in verband gebracht met de door Tacitus (XI 18) overgeleverde raid van de Chauken onder Gannascus. Daarmee is de brandlaag dan in 47 gedateerd en heeft men bovendien nog een indirecte aanwijzing voor de vroege datering van castellum 1 verkregen. Het bezwaar is alleen dat het eigenlijk erg onwaarschijnlijk is dat Gannascus ooit een Romeins castellum heeft aangevallen. De plaats van zijn wandaden is niet precies te localiseren: vooral de Gallische kust, zegt Tacitus, en hij voegt er aan toe dat Gannascus de Galliërs bij voorkeur als slachtoffers uitkoos, daar hij wist dat zij rijk, maar weinig krijgshaftig waren. Die opmerking is moeilijk te rijmen met de voorstelling van een aanval op een Romeins legerkamp, waarvan Tacitus trouwens niets vermeldt. Als hij al in de buurt van castellum Valkenburg geopereerd heeft, dan heeft Gannascus wel een weg gevonden om deze klip te omzeilen. Hij kende als Cananefaat zijn eigen vaderland.

265 Bogaers 1968, 173, 178.

266 Langs de Kromme Rijn, tussen Vechten en Wijk bij Duurstede, zijn tot op heden geen forten aangetroffen. De verklaring is waarschijnlijk dat de huidige loop van deze rivier eerst na de Romeinse tijd ontstaan is, vermoedelijk in de Merovingisch/Karolingische periode. De Romeinse Kromme Rijn heeft denkelijk wat verder westelijk gestroomd. Van Es 1977, 116-118; Van Tent 1978, 211.

267 Haalebos 1977, 285.

268 Samenvatting van de huidige kennis in: Bogaers en Rüger 1974, 30-92.

269 De voornaamste schriftelijke bronnen zijn de *Tabula Peutingeriana*, een kopie uit het begin van de 13de eeuw van een Romeinse reiskaart uit de eerste helft van de 3de eeuw, en een andere laat-Romeinse routebeschrijving, het *Itinerarium Antonini.* Zie vooral: Byvanck 1943, 381-438; Glasbergen 1947; Stolte 1938; 1959; 1963; Bogaers 1967. Overzicht van de archeologische gegevens – met literatuur – in: Bogaers en Rüger 1974. Belangrijke aanvullingen in Haalebos 1977, speciaal 282-292. Voor *Vechten* zie ook: Van Tent 1973, 128-131. Voor het recente onderzoek in *Woerden:* NBKNOB 1975, 223-224; 1976, 316-317; 1978, 254-256. Voor de recente vondsten in *Bodegraven,* die op de aanwezigheid van een militaire nederzetting zouden kunnen wijzen: Beunder 1980; Bogaers 1980; Haalebos 1980. Behalve de omvangrijke opgravingen in Valkenburg, Zwammerdam, Utrecht en Vechten, heeft oudheidkundig bodemonderzoek op kleinere schaal plaats gevonden in Katwijk, Roomburg, Alphen, De Meern, en sinds kort ook in Woerden.

270 *Brittenburg:* Dijkstra en Ketelaar 1965.

271 De te Roomburg (Matilo) gevonden nederzettingssporen wijzen vrij duidelijk in de richting van een castellum. In de overige gevallen berust de waarschijnlijkheid dat men daar met militaire vestigingen te maken heeft, vooral op het voorkomen van militaire dakpanstempels. Dit vormt een sterk argument voor het militaire karakter van de betreffende nederzettingen. Enige voorzichtigheid blijft echter geboden. Er kan met dakpannen van alles gebeuren: onlangs kwam er een met een militair stempel te voorschijn in een Germaanse nederzetting bij Ede, dus ten noorden van de rijksgrens: NBKNOB 1969, *35-36. Voorts is ook in de Hoge Woerd bij Kesteren een militair dakpanstempel gevonden en iedereen is van het 'inheemse' karakter van deze vindplaats altijd overtuigd geweest: NBKNOB 1960, *83; 1961, *69-71. Ook in Katwijk (Lugdunum) en Valkenburg-Woerd (Praetorium A-

grippinae) zijn militaire stempels gevonden, terwijl hier toch niet zonder meer van een castellum gesproken kan worden (p. 78). Het voorkomen van dergelijke stempels hoeft dus niet steeds op de aanwezigheid van een *castellum* te wijzen. Tussen de cohortencastella kunnen ook bij ons kleinere forten en wachttorens gelegen hebben: von Petrikovits 1967, 15; Haalebos 1977, 78, 291.

272 Braat 1939, 63; 1970, 43.

273 Verlegging van de bedding is o.a. geconstateerd bij Valkenburg, Zwammerdam en Vechten. In Valkenburg is de noordwesthoek van het castellum aan riviererosie ten offer gevallen. In Zwammerdam en Vechten heeft de rivier zich juist van zijn Romeinse oever verwijderd. Bij Bodegraven zou erosie van een militaire nederzetting kunnen hebben plaatsgevonden, maar zeker is dit niet. De Oude Rijn heeft betrekkelijk vroeg, aan het einde van de vroege middeleeuwen, zijn erosieve kracht goeddeels verloren, toen de mond bij Katwijk verstopte. Het belang van deze Rijntak was daarmee sterk afgenomen; de Lek had zijn functie als belangrijke waterafvoer overgenomen. Aan deze ontwikkeling hebben de forten van de westelijke grenssector hun behoud te danken.

274 Zie noot 266. Er zijn in het Kromme-Rijngebied nog geen overtuigende sporen van militaire nederzettingen gevonden. Dat wil nog niet zeggen dat zij er niet geweest zijn. Het is echter ook mogelijk dat de aanwezigheid van het uitgestrekte komgebied aan de overzijde van de rivier – destijds nog een ondoordringbaar moeras – de aanleg van grote forten, van castella dus, overbodig maakte.

275 Bogaers en Rüger 1974, 68-69; Bogaers 1974, 201-206; Haalebos 1976; Desmet-Goethals 1977.

276 Het kenmerkendst zijn de fragmenten van drie Romeinse helmen. Eén daarvan is de voorhoofdsband, het tweede een groot deel van de 'bol' van een ruiterhelm. Het derde exemplaar is een haast volledige helm van een legionair. Verder omvatten de vondsten vooral Romeinse dakpannen en aardewerk. Publikatie in voorbereiding.

277 Overigens is de identificatie Wijk bij Duurstede (of preciezer: Rijswijk) = Levefanum niet volkomen zeker (Stolte 1963, 88; Cowan 1974, 153-163).

278 Van Tent 1978, 208.

279 Poelman 1977.

280 NBKNOB 1975, 160-161; Wigcherink 1977.

281 De plaatsaanduiding van Bogaers en Rüger (1974, 71) klopt niet met de thans beschikbare gegevens: zie R.S. Hulst in Jaarverslag ROB 1977, 32. Het gebied ten noorden van de Nedereindse straat was in de Romeinse tijd niet bewoond. Daar bevond zich toen een 'restgeul' van een oudere rivierbedding. Ondertussen blijft te bedenken dat de aanwezigheid van een *castellum* bij Kesteren een hypothese is. Mogelijk heeft het leger er niet meer dan een militaire politiepost bezeten. Voor het bestaan van een dergelijke post – met of zonder castellum – is er een aanwijzing in de vorm van een aan de Nedereindse straat gevonden potscherf met daarop het graffito BEN(E)FICIARIORVM.

282 Literatuur bij Bogaers en Rüger 1974, 90-92.

283 Spann 1972.

284 *Huissen:* Bogaers en Rüger 1974, 73. In de vorige drukken van dit boek is ook *Opheusden* als mogelijk een castellum op de kaart (afb. 55) opgevoerd. Dit geschiedde op grond van onvoldoende gegevens: één militair dakpanstempel. Een dergelijke geïsoleerde vondst laat geen nadere conclusie omtrent het karakter van de vindplaats toe. Hetzelfde geldt voor het onlangs in Ommeren gevonden stempel. Zie Haalebos 1977, 286, noot 23.

285 Willems 1980; 1981.

286 Modderman (1949, 74-75) kwam al dertig jaar geleden tot een lijstje van acht 'denkbare' forten. Hij ging uit van de toen beschikbare archeologische vondsten, alsmede van landschappelijke overwegingen. De nieuwste gegevens hebben zijn inzichten in essentie bevestigd.

287 Glasbergen 1965-1966, 112.

288 Rüger 1968, 72, 106, vooral afb. 1.

289 Bogaers 1968; Rüger 1968, 49-50; recente vondsten in een krantenartikeltje: Rheinische Rundschau 20.XI.1969.

290 De samenhang waarin de dakpannen met militaire stempels uit Driebergen en Montferland (Rüger 1968, 62, 66, 111; op de losse kaart achterin is Wijk bij Duurstede (no. 13) aan de verkeerde kant van de Rijn ingetekend) voorkomen, is niet bekend. Het gestempelde exemplaar van Ede komt uit een inheemse nederzetting (cf. noot 271).

291 Voor meer details: Ort 1884; Hardenberg 1942; Byvanck 1943, deel 2 passim, samenvatting: 532-535; Stolte 1938; 1959; 1963; Mertens 1955, 1968; Brunsting 1956; Knippenberg 1961; Van der Kley 1964a; Claes 1969. Leuk boek over Romeinse wegen in het algemeen: von Hagen 1966.

292 Von Petrikovits 1960, 54. De Nederlandse sector van de limesweg was althans gedeeltelijk een grintweg: Van der Kley 1964a; 1968; 1968a; Sarfaty 1971 (III), speciaal noot 67; cf. Brunsting 1956, die veronderstelt dat de limesweg – deels – van hout was.

293 Sarfaty 1975, 244; 1977, 161-162.

294 Bloemers 1973, 244-252.

295 De constructie van de Romeinse wegen was zeer variabel: cf. Mertens 1955, 26-43.

296 *Rimburg:* Byvanck 1943, 336. *Maastricht:* Bloemers 1973, 242. *Cuijk:* Bogaers en Rüger 1974, 84. *Zuilichem:* W. Pleyte, Versl. en Meded. Kon. Ak. v. Wetensch. afd. letterk., r. 3 XII, 1896; Koppert 1969.

297 Glasbergen 1946 met oudere lit.; Elzinga 1959; Stolte 1938, 712-713; 1959, 62; 1963; 94; NBKNOB 1957, *52-53; 1958, *83, *108, *134; 1960, *83-84, *132-133; 1969, *47.

298 De tegenspraak tussen de munten en de aardewerkvondsten uit Rossum wordt enigszins verzacht door de recente vondst van een stempel van de voor-Flavische sigillatamaker Aquitanus uit La Graufesenque (Elzinga 1959, 116). Het is echter waarschijnlijk dat deze en andere vondsten uit Alem aan de Maas en niet uit Rossum aan de Waal stammen: Haalebos 1976, 203-204; 1977, 287, noot 24. Hernieuwd onderzoek van de munten door W.J.H. Verwers – publikatie te verschijnen in BROB (1980?) – suggereert voor Rossum eerder een civiel dan een militair karakter.

299 Bogaers 1967, 110-111 met oudere literatuur.

300 Bogaers 1965; Bogaers en Haalebos 1979, 38-49.

301 Holwerda 1923; Byvanck 1943, 423-426.

302 Byvanck 1943, 424; verwijst (noot 3) naar Van Giffen 1921.

303 Trimpe Burger 1960-1961; 1971, 46; 1973, speciaal

fig. 1. De Roompot tussen Walcheren en Schouwen (1971, fig. 5) is op de kaart in 1973, fig. 1, weggevallen.

304 Mertens 1977; correcties in Verhulst 1977; 1978.

305 Bogaers 1974a; Haalebos 1974.

306 Trimpe Burger 1973, 141-144; Jaarverslag ROB 1975, 25-26; 1976, 23-24. Zie ook samenvatting met oudere literatuur bij Boersma 1967; De Vries 1968, 228-229.

307 Haalebos 1977, 36-37.

308 Zie noot 303; Mertens 1977, 51-53.

309 Ook het bij Wijk bij Duurstede veronderstelde castellum zou al omstreeks 47 n. Chr. gesticht zijn: Bogaers en Rüger 1974, 67; De Weerd 1977, fig. 3.

310 Haalebos 1977, 285. Van de Brittenburg zijn alleen de latere, stenen, perioden bekend. Dit is gezien de merkwaardige 'vondstomstandigheden' ook wel te begrijpen.

311 Modderman 1949, 72; Haalebos 1977, 286-287. Ook von Petrikovits (1974, 14) concludeert tot vernieuwing van het concept der grensverdediging en tot uitbreiding van het aantal forten in 70.

312 Glasbergen 1947, 301-305.

313 Mertens 1955, 43-44; von Petrikovits 1960, 54.

314 Rüger 1968, 62, 66-69, 91, Bild 3-4.

315 Bogaers 1968b; Bogaers en Rüger 1974, 81, 88; 1973. De in Veldhoven gevonden sporen, die aan een Romeinse wachttoren toegeschreven zijn, zouden ook afkomstig kunnen zijn van een grafveld.

316 Bogaers 1967, 110-111.

317 Webster in Wacher 1966.

318 Byvanck 1931-1947, 2, 173-174.

319 *Zwammerdam:* De Weerd en Haalebos 1973; De Weerd 1977a; 1978; 1979; *Druten:* Hulst en Lehmann 1977; *Kapel Avezaath:* Louwe Kooijmans 1968; *Vechten:* Muller 1895.

320 *Hulk* is de oude Nederlandse benaming voor schepen van het type van de boot die in het sousterrain van het Centraal Utrechts Museum in de Domstad bewaard wordt. Dit schip dateert uit de vroege middeleeuwen. Het was het locale scheepstype uit de tijd van Dorestad en werd ook op de munten van die handelsplaats afgebeeld. Dit scheepstype heeft zich, onder meer blijkens recente vondsten uit de stad Utrecht, tot in de late middeleeuwen gehandhaafd.

321 Rüger 1968, 96. Voor mogelijke 'castella' langs de Zuidhollandse en Zeeuwse kust zie verder p. 110 en noten 300 en 303.

322 Boersma 1967; 1970, stelling XI.

323 Het vroeger wel opgegeven jaartal van ca. 240 voor de instorting van de Rijnlimes (b.v. Glasbergen 1947, 305) is aan de vroege kant: Bogaers 1967, 107. Er zijn aanwijzingen dat Postumus nog getracht heeft de Rijnlimes ook in onze streken te handhaven: De Boone 1954, 29-49; von Petrikovits 1974, 17.

324 *Asselt:* Holwerda 1930; von Petrikovits 1960, afb. 25; Bogaers 1967, afb. 10. *Rondenbosch-Houthem (Valkenburg)*: De Boone 1954, 67 (met oudere lit.). *Rossum:* Haalebos 1976, 203-204. Zie verder vooral Bogaers en Rüger 1974 (met oudere lit.). *Meinerswijk, Driel*: Willems 1980; 1981.

325 Overigens is van de oostmuur van het castellum, langs de Maas, ondanks herhaalde pogingen nog altijd niets gevonden: Bloemers 1973, 242.

326 Voor deze hypothese is er nog geen bewijs. Integendeel, de Merovingische kerk die men vroeger ten noordoosten van Onze Lieve Vrouwe meende te kunnen aanwijzen, lijkt naar het rijk der fabelen te moeten worden verwezen: Bloemers 1973, 243.

327 MacMullen 1967, speciaal 151-177.

328 In Heerlen zijn twee spitsgrachten gevonden. Zij lopen parallel aan elkaar, de ene ten zuiden, de andere ten noorden van het thermenterrein. De noordelijke zou de jongste zijn en een uitbreiding vertegenwoordigen van een versterking die oorspronkelijk ten zuiden van de thermen gebouwd was. De zuidelijke gracht zou aanvankelijk de noordelijke begrenzing van dat fort gevormd hebben. Het thermenterrein zou dus eerst in tweede instantie binnen de versterking opgenomen zijn. In de vulling van de zuidelijke gracht is onlangs een muntschat uit ca. 300 n. Chr. gevonden. De gracht zelf is echter pas aan het eind van de 4de eeuw buiten gebruik geraakt. Jamar en Van der Vin 1976.

329 Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich waarschijnlijk ook in Xanten voltrokken. Het laat-Romeinse Tricensimae is niet op het terrein van de legerplaats Vetera gevonden. Vermoedelijk was het een reductie van de nabijgelegen Colonia Ulpia Traiana. De centrale insulae van deze stad zijn namelijk in latere tijd met een dubbele gracht omgeven: Gechter in Bogaers en Rüger 1974, 106-111. Soortgelijke reductie in laat-Romeinse tijd verder ook in Tongeren: Bogaers en Rüger 1974, 214-216.

330 Bogaers 1967, 107.

331 Van Es en Verwers 1978, 223: terrein III aan de Trekweg.

332 Haalebos 1976, 208-210.

333 Willems 1980; 1981.

334 Tal van plaatsen – voor het merendeel in de Betuwe gelegen – zijn al met Castra Herculis geïdentificeerd: Poelman 1977, 51. Bogaers (1968a) heeft het enige tijd geleden van Huissen naar Druten laten verhuizen. De beste papieren heeft thans het zojuist ontdekte fort bij Meinerswijk: Willems 1980; 1981.

335 Dijkstra en Ketelaar 1965, 93-94.

336 Bogaers ziet er een vroeg-middeleeuwse (6e-eeuwse of Karolingische) burcht in, die op de plaats van een 2de/3de-eeuws castellum uit oud, Romeins bouwmateriaal zou zijn opgetrokken: Bogaers en Rüger 1974, 36.

337 Groenman-Van Waateringe 1977.

338 Van Lith 1979, stelling 2.

339 Bogaers en Rüger 1974, 33. J.A. Brongers (ROB) heeft onlangs een gedetailleerde opmeting van het aardwerk laten vervaardigen. Daarbij is wel de aanwezigheid van een naar alle waarschijnlijkheid antropogeen terreinreliëf vastgesteld. De details van Holwerda's plattegrond zijn echter niet bevestigd. Het militaire karakter van het 'kamp' staat niet vast. Zou het geen inheemse nederzetting kunnen zijn?

340 Bogaers 1968a. Zie ook noot 334.

341 Haalebos 1976, 204.

342 Van Es en Verwers 1977.

343 Von Petrikovits 1974, 22.

344 Boersma 1967, 76-78.

345 Tekst en vertaling van Sulpicia's gedichten in Guépin 1969, 112-115.

346 De verontruste lezer kan worden gemeld dat het reisje naar buiten niet doorgegaan is. Sulpicia heeft haar feestje toch nog in de stad kunnen geven, waar overigens alleen maar ellende van gekomen is.

347 Van Es 1970a.
348 Cicero, *de leg.agr.* II 73.
349 Handelingen 22:25 e.v.
350 Het is theoretisch mogelijk dat Nijmegen en/of Forum Hadriani in een laat stadium (eind 2de/begin 3de eeuw) nog de titel van *colonia* verkregen hebben, maar erg waarschijnlijk is dit niet: cf. Bogaers 1960-1961, 310, noot 254.
351 Lag Lugdunum bij Katwijk (Dijkstra en Ketelaar 1965, 91)? Cf. echter Rüger 1968, 92.
352 Bogaers en Gijsseling 1971.
353 Bogaers 1960-1961.
354 Beide namen zijn uit de schriftelijke overlevering bekend. Het zouden synoniemen zijn: *oppidum* het Latijnse woord voor het Keltische *durum.* In ieder geval zijn er geen argumenten tegen identificatie van de twee namen: Bogaers 1979, 31.
355 Dit laatste is niet zeker. Het is ook mogelijk, zelfs eerder waarschijnlijk, dat de Cananefaten van meet af aan een eigen stamcentrum bezeten hebben, dat dan bij Voorburg gelegen moet hebben en de voorloper van het latere Forum Hadriani geweest is. Een aanwijzing voor zelfstandigheid van de Cananefaten is gelegen in het feit dat zij een aparte civitas geworden zijn en niet bij die der Bataven werden ingedeeld. De inrichting van de beide civitates vond gelijktijdig plaats: vermoedelijk al voor het midden van de 1ste eeuw n. Chr. De woongebieden van de twee stammen waren ook landschappelijk, door een groot en onbewoonbaar veengebied, duidelijk van elkaar gescheiden. Alleen in de financiële administratie lijken de beide civitates een eenheid gevormd te hebben. Bloemers 1978, 81-84.
356 Bogaers 1979, 30-33.
357 Haalebos 1976, 204.
358 Brunsting 1969, 8-9.
359 Holwerda 1920.
360 Bogaers en Haalebos 1979, 23.
361 Zie b.v.: Webster in: Wacher 1966, 31; Liversidge 1968, 3-5; von Petrikovits 1960, 85-87, 103-105; Hinz 1960, 34-35.
362 Brunsting 1937.
363 Van Tent 1973, 133.
364 Absolute zekerheid hieromtrent bestaat o.i. echter nog niet: zie noot 391.
365 Bogaers en Haalebos 1975, 169.
366 Bogaers 1964a.
367 Holwerda 1923.
368 Jongkees 1950.
369 Liversidge 1968, 37-41. Het forum van Silchester beslaat ca. 90 x 100 m; de principia van de Nijmeegse castra is ca. 65 x 95 m groot.
370 Richmond in: Wacher 1966, 76-86; Liversidge 1968, 68-80.
371 Von Petrikovits 1960, 87.
372 Hinz 1960, 37; von Petrikovits 1960, 97.
373 Reusch 1965, 6; Zahn 1971.
374 Mertens 1964, 11.
375 Wacher in: Wacher 1966, 60-69.
376 Mariën 1962, Tongres, afb. 57.
377 Timmers 1961, 98.
378 Doppelfeld 1960; cf. Ennen 1964.
379 Sprenger 1948.
380 Opgraving ROB, 1968-1969; Bloemers 1970.
381 Peters 1933, afb. p. 15; Byvanck 1943, fig. 14; Bogaers 1959, fig. 10; Van Hommerich 1961, kaart tegenover blz. 14; 1964; NBKNOB 17, 1964, *225.
382 De Waele 1931, 42, pl. 8; Brunsting 1949; Daniëls, z.j., afb. 28-30; Bogaers 1959, fig. 17-18; Brunsting 1969^2, afb. 11.
383 Holwerda 1923, zie vooral pl. I.
384 Bogaers 1967, 99-100; nu ook 1972, 310-326; Braat 1970, 49.
385 Goten – in dit geval van steen en aan weerszijden van een weg gelegen – komen in Heerlen nog in de 4de eeuw voor: NBKNOB 17, 1964, *156.
386 Van Giffen 1948; Glasbergen 1948. De restanten van het Heerlense thermencomplex zijn inmiddels weer boven de grond herrezen. Zij zijn ondergebracht in een prachtig museumcomplex, dat in 1978 geopend werd. Hiermee is Heerlen een van de weinige plaatsen in ons land geworden waar men de authentieke resten van een Romeins gebouw in situ kan bewonderen. Een zelfde sensatie kan men verder nog in Elst ondergaan. Daar zijn onder de bestaande kerk de funderingen van de Romeinse tempels (p. 195) in het zicht gelaten. Elders, bijvoorbeeld in Utrecht en Maastricht, zijn slechts geringe brokjes Romeins muurwerk, van respectievelijk het castellum en de laat-Romeinse stadsmuur, toegankelijk gebleven. Nadere bijzonderheden over de thermen van Heerlen en hun functie zullen binnenkort te lezen zijn in het gidsje dat J.T.J. Jamar voor de door de ROB uitgegeven serie *Archeologische Monumenten in Nederland* voorbereidt (thans nog ter perse).
387 Reeds sinds 1840 bekend, verder opgraving ROB 1963-1965 (J.E.A.Th. Bogaers): NBKNOB 16, 1963, *159-161, *210-214, *233-235; 1965, *122; Bloemers 1973, 239-240.
388 Brunsting 1969^2, afb. 6: 16. De muurresten ontdekt ten oosten van fort Krayenhoff deden de opgravers in 1834 denken aan 'vrij groote badstoven of thermen' (De Waele 1931, 40, 50).
389 Holwerda 1923, pl. I midden boven; Braat 1970, 49.
390 Bloemers 1978a; 1979, 55-56.
391 Dat zou impliceren dat de nederzettingssporen direct ten westen van de verkleinde castra niet aan de canabae maar aan Ulpia toegeschreven moeten worden. De kern van de stad zou dan zijn blijven liggen op de plaats waar ook het oude Batavodurum gelegen had: Waalkade omgeving Valkhof, Trajanusplein, met een uitbreiding naar het oosten op een deel van het voormalige militaire terrein dat door de grote Augusteïsche en vroeg-Flavische legerplaats werd ingenomen. De nederzetting in de vlakte van het Waterkwartier zou in deze visie buiten de eigenlijke stad gelegen hebben. Zij zou een speciale functie gehad kunnen hebben – mogelijk die van tempeldomein annex begraafplaats, gelegen aan een straatweg die Ulpia in westelijke richting verliet (Van Tent 1973, 134). Deze opvatting is geen gemeengoed. Hij lijkt niet met de thans beschikbare gegevens te kloppen, maar die gegevens zijn nog zo summier dat zij de hier vermelde theorie niet volledig uitsluiten.
392 De Waele 1931, 42-47; Daniëls z.j., 34-38.
393 Bogaers 1959, 60-61.
394 *Maastricht:* vooral de bij de recente opgravingen in het Stokstraatgebied gevonden resten van stenen gebouwen, speciaal NBKNOB 10, 1957; 12, 1959; 16, 1963; 17, 1964; 18, 1965 – *passim*; houtbouw: Bloemers 1970. *Heerlen:* NBKNOB 9, 1956; 17, 1964; 20, 1967 – *passim*; Bogaers 1959. *Arentsburg:* Holwerda 1923.

395 Braat (1962, 22, cf. noot 26) spreekt van een niet gepubliceerde huisplattegrond, die 'er uitzag als een kleine villa'.
396 Holwerda 1923, pl. I (rose).
397 Houten waterputten komen ook elders voor, b.v. in Heerlen (NBKNOB 20, 1967, *104). Een gemeenschappelijk waterleidingssysteem zal in onze steden niet hebben bestaan. De thermen hadden hun eigen leidingen.
398 B. v. Tongeren: Van de Weerd 1944, afb. 13.
399 Het grafveld van Noviomagus (Hees: Brunsting 1937) is goed bestudeerd; die van Heerlen en Maastricht zijn eigenlijk alleen bekend uit min of meer toevallige vondsten, die nog niet samenvattend behandeld zijn.
400 Van Hommerich 1952; 1964, 11: meer dan 60! Cf. NBKNOB 15, 1962, *178-180; Bloemers en Haalebos 1973.
401 Bloemers in Jaarverslag ROB 1974, 27-28.
402 Ennen 1964, 129.
403 Brunsting 1969^{2}, 23-24.
404 Bogaers 1957; Braat 1962, 22-23.
405 Ennen 1964, 131.
406 Oelmann 1923; Van de Weerd 1944, 92-94; von Petrikovits 1977.
407 Bij ons zijn dergelijke plattegronden bekend uit Heerlen (cf. noot 394). Waarschijnlijk mogen ook de houten huizen van Forum Hadriani tot dit type gerekend worden. Ook de houten huizen van Rimburg, waarvan nog slechts fragmenten gepubliceerd zijn, behoorden vermoedelijk tot hetzelfde type.
408 Opgravingen te Rimburg: 1947, 1949 RMO Leiden (H. Brunsting); 1970 ROB (J.H.F. Bloemers). Voorlopig verslag opgraving 1970: Bloemers 1973. Cf. Byvanck 1943, 336. De resten van een zuilenhal behoeven niet noodzakelijk van een tempel afkomstig te zijn (Bogaers 1955, 38).
409 NBKNOB 1950 *73-74; 1960, *4; 1964, *226-227, *314-316, *334; 1966, *7.
410 *Blerik:* Byvanck 1943, 350. *Heel:* Byvanck 1943, 348 (volgens Rüger 1968, 40 noot 185, zou Catualium Haelen zijn). *Cuijk:* Bogaers 1967, 110-111, afb. 8.
411 Remouchamps 1928; Braat 1970, 60.
412 *Nijmegen, Kopse plateau:* Holwerda 1943.
Ewijk: Jaarverslag ROB 1973, 15-16; 1974, 9-10 (R.S. Hulst).
Druten: Jaarverslag ROB 1975, 16-18; 1976, 15-17; 1977, 30-31; 1978, 39-41 (R.S. Hulst); Hulst 1978.
Ressen-Kerkehof: Evelein en Van Giffen 1926-1928, 16-29.
Ressen-Woerd: Braat 1949.
Heteren: NBKNOB 1969, *4-5; 1971, *2-3.
Zetten-Hoge Hof: Braat 1937.
Bemmel-De Heuvel: Braat 1949.
Kesteren-Hoge Woerd: Heuff 1905.
Kesteren-dorp: NBKNOB 1968, *62-64.
Maurik-Rijswijk: Holwerda 1912.
Wijk bij Duurstede: opgraving ROB 1967-? Ten westen van Wijk bij Duurstede zijn tot op heden twee nederzettingen gedeeltelijk opgegraven. Een daarvan (nederzetting 'Trekweg') is nog slechts zeer partieel en voorlopig onderzocht: geen details gepubliceerd. Haar structuur en de elementen waaruit zij bestond zijn nog onduidelijk. Het lijkt een agrarische nederzetting te zijn geweest. Van de andere (nederzetting 'De Horden') is dit laatste inmiddels zeker. Karakter en structuur beginnen duidelijk te worden. Aan de nederzetting uit de Romeinse tijd is op dit terrein bewoning uit de IJzertijd en de Bronstijd voorafgegaan. Jaarverslag ROB 1977, 35-36; 1978, 41-42; 1979, ter perse (W.A. van Es en W.J.H. Verwers). Tussen beide nederzettingen in is een klein grafveld aangetroffen; hier ook enkele woonsporen en een deel van een kavelpatroon; Verwers 1975.
Houten: NBKNOB 1957, *53, *109; 1958, *120; 1959, *42, *57, *83.
Jutphaas: Jaarverslag ROB 1974, 21-22 (W.J. van Tent); Van Tent 1978a.
Rijswijk bij Den Haag: NBKNOB 1968, *94-95; 1969, *40-42; 1970, *35-37 (= Jaarverslag G.S. Zuid-Holland 1969, 120-128); Bloemers 1969.
Ockenburgh bij Loosduinen: Holwerda 1938.
Naaldwijk: Holwerda 1936.
Schiedam/Vlaardingen: NBKNOB 1959, *116; 1961, *93, *107-108, *127-128, *143-144, *206-207, *221-222, *240-241; 1962, *22-23; 1965, *6; Apon 1960.
Kethel: Modderman 1973.
Spijkenisse: NBKNOB 1966, *74; Jaarverslag G.S. Zuid-Holland 1969, 57.
Ouddorp: NBKNOB 1958, *84, *103-104; 1959, *23-24; Trimpe Burger 1960-1961, 201-203; 1966, 73.
Haamstede-Brabers: Braat 1957; Trimpe Burger 1957; 1958, 72-75.
Poortugaal: Jaarverslag Afdeling Oudheidk. Bodemonderz. Gemeentewerken Rotterdam 1970; Rotterdams Jaarboekje 1971.
Kats: Trimpe Burger, in Gids Nehalennia Tentoonstelling 1971, 53.
413 Enkele hoofdlijnen in: Van Es 1979.
414 Het vol spanning verbeide verslag van het onderzoek in Rijswijk is ondertussen verschenen. Het heeft de verwachtingen overtroffen: Bloemers 1978.
415 *Wijster:* Van Es 1967; Brandt en Willems 1977.
Feddersen Wierde: Haarnagel 1968; 1979.
416 Modderman 1973.
417 Braat 1949, 34, 37.
418 Tot voor kort werden deze spijkers beschouwd als de eigenlijke woonhuizen (b.v. Braat 1937), naar onze mening ten onrechte. In een deel van de literatuur over ons onderwerp (b.v. Holwerda 1912, 1922, 1936, 1938, 1943) wordt vol vertrouwen gesproken over kleine en grote rechthoekige, ovale en ronde huizen, die echter uitmunten door schimmigheid en zonder twijfel voor het merendeel volledig apocrief zijn: produkten van te grote fantasie en te kinderlijk geloof. Opmerkelijk zijn de geïsoleerde kringgreppels met een diameter van ongeveer 5 m, die in Ressen-Woerd, Zetten, Heteren en Haamstede-Brabers zijn aangetroffen. Hun functie is onzeker; wij zien er voorlopig nog geen huizen in.
419 Weeze-Baal wordt in de IJzertijd gedateerd: Müller-Wille 1966; cf. Trier 1969, 32-35.
420 Verwers 1975.
421 Hulst 1978. Voor de Romeinse wandschilderingen uit Druten: Peters, Swinkels en Moorman 1978.
422 Lopend onderzoek waarbij ook inheemse huizen uit de Romeinse tijd gevonden worden te Oss (N.-Br.): G.J. Verwers in Verwers en Beex 1978, 12-15 (IJsselstraat), 21-22 (Ussen); Van den Broeke en Verwers 1977.

423 Misschien ook in Ockenburg: enkele korte greppels in rechthoekig verband (Holwerda 1938, pl. V onder d) suggereren een spijker – in greppels geplaatste palen of slaperbalkconstructie – en een configuratie paalgaten direct ten zuiden daarvan doet denken aan een fragment van een drieschepig huis.

424 Vier van de zes staanders staan paarsgewijs ter weerszijden van de dwarsgang waarop de ingang (gekenmerkt door een houten drempel) uitkomt. Deze staan op de normale staanderafstand uit de zijwanden. De twee andere staan opvallend dicht bij de wanden: stonden deze verticaal of scheef en zijn het wel dakdragers? Voor constructie A-huis: Zippelius 1969.

425 Van Es 1967, hfdst. 4 en 19.

426 Verwers 1972, speciaal 63-94.

427 Lauwers 1978; De Boer en Lauwers 1979.

428 Houten is nog niet definitief gepubliceerd. Het is daarom nog niet met zekerheid uit te maken of het hier gevonden gebouw werkelijk een boerderij was.

429 De eerste Brabantse villa werd eind 1979 ontdekt bij Hoogeloon in de Kempen. J. Slofstra (Arch. Inst. V.U.) bereidt een opgraving voor.

430 Dit gebruik van de termen *villa urbana* en *rustica* is eigenlijk niet helemaal juist; cf. Boersma 1969. De oorspronkelijke betekenis van *villa rustica* is: een boerderij die niet door de eigenaar zelf bewoond werd – die woonde in de stad. De *villa urbana* is in oorsprong een landbouwbedrijf waarvan het hoofdgebouw door de bezitter, meestal semi-permanent, naast zijn stadswoning werd gebruikt. De mate van luxe waarmee het woonhuis was ingericht, was afhankelijk van de welstand van de eigenaar. Van de villa's die in ons land zijn opgegraven is het gewoonlijk niet uit te maken of zij door de eigenaar, dan wel door een zetbaas *(vilicus)* bewoond geweest zijn. Zodoende is de gewoonte ingeburgerd om een luxueus uitziende villa als villa urbana te bestempelen; een eenvoudige plattegrond wordt dan als villa rustica gekenschetst. Het criterium wordt op die manier sterk subjectief en relatief. De ene opgraver vindt vlugger iets luxueus dan de andere, en wat in onze streken kon doorgaan voor een imposante villa zou in Italië een prullerige indruk gemaakt hebben.
Ook onze grootste villa's zijn in verhouding tot die uit andere rijksdelen eenvoudig. Daarin weerspiegelt zich de betrekkelijke soberheid van de Romeins-Nederlandse bevolking.

431 Fig. 143 is eigenlijk een kaartje van de villa-opgravingen en dan nog alleen van die opgravingen waarvan de resultaten enigermate uitvoerig gepubliceerd zijn. Het villa-onderzoek begon in ons land omstreeks het midden van de vorige eeuw en wel met de werkzaamheden van Habets en Janssen in het zuiden van Limburg. Het is vooral door Goossens, Remouchamps, Holwerda en Braat voortgezet, totdat er in de laatste twee decennia wat de klad in gekomen is. Het wordt dan ook langzamerhand weer tijd voor nieuwe activiteiten op dit gebied (zie noot 429!).
Van onze villa's is over het algemeen maar heel weinig overgebleven. Van het muurwerk resteert vaak niet veel meer dan de vlijlaag van leem en grint onder in de funderingssleuven. Dit bemoeilijkt de opgravingen en maakt bovendien dat de verkregen gegevens weinig gedetailleerd zijn. De oudste opgravingen, bij voorbeeld die van Meerssen-Herkenberg en Heer-Bakkerbos, hebben geresulteerd in 'plattegronden' waar geen kop of staart aan te vinden is. Vele andere zijn ook slechts beperkt bruikbaar. De gepubliceerde plattegronden zijn ook in de beste gevallen bijna steeds 'momentopnamen' uit de ongetwijfeld vaak langdurige ontwikkelingsgeschiedenis van de villa. Bijna nergens is het mogelijk geweest de bouwgeschiedenis stap voor stap te volgen. Zelfs de meest recente onderzoekingen te Voerendaal en Kaalheide laten in dit opzicht nog veel in het duister. Het Nederlandse villamateriaal is derhalve alles behalve betrouwbaar. Samenvattende studies als die van Rivet en anderen over de Engelse villa's (Rivet 1969), om slechts één van de nieuwste te noemen, ontbreken. Luchtfoto-onderzoek heeft ten onzent, in tegenstelling tot b.v. Noord-Frankrijk (Agache, Vasselle, Will 1965), nog niet plaatsgevonden. Er is bij ons ook op dit terrein nog veel te doen. Fig. 143 is dus geen echte verspreidingskaart. Het werkelijk aantal villa's moet vele malen groter geweest zijn. Voor enkele gebieden bestaan uitvoeriger verspreidingskaarten: b.v. Remouchamps 1925, afb. 36, Van Hommerich 1961, 16; Sprenger in: Timmers 1966, 4; Roosens en Lux 1970, fig. 14. Vele vermeldingen van villa's berusten op een vondst van Romeins aardewerk en/of bouwfragmenten, of van nog andere voorwerpen. In de meeste gevallen zal een dergelijke vondst inderdaad de plaats van een villa verraden. Absolute zekerheid verschaft echter slechts een opgraving, daar scherven en bouwfragmenten ook van andere soorten van gebouwen, of zelfs van een grafveld afkomstig kunnen zijn.

432 Braat 1934, 32-37.

433 Cf. Liversidge 1968, 274-293; Rivet 1969, hfdst. 3 (D.J. Smith) en 4 (J. Liversidge) (de interior decoration van de Engelse villa's was heel wat rijker dan bij ons).

434 Rivet in: Rivet 1969, 175. Gefundeerde schattingen suggereren een grootte van een 100 ha voor kleine bedrijven in de Eifel en het Saargebied. Grote domeinen, b.v. in België, omvatten 300 of nog veel meer hectares: Wightman 1970, 154.

435 Hoeveel informatie een werkelijk volledig onderzoek kan verschaffen, leert de opgraving van de villa bij Köln-Müngersdorf: Fremersdorf 1933.

436 Cf. de beroemde Belgische villa van Anthée: De Maeyer 1937, 78-83.

437 In Engeland b.v.: Liversidge 1968, 236-273; Richmond in: Rivet 1969, 49-70. In Rijngebied: Oelmann 1928; Wightman 1970. In België: De Maeyer 1937.

438 Oelmann 1928.

439 Van Es 1967, 397-398.

440 Liversidge 1968, 240.

441 Agache, Vasselle en Will 1965, 573.

442 Van den Hurk 1973; 1975; 1977. Zie ook noot 429.

443 Richmond 1970, 135-145.

444 Voor de 'tempeldichtheid' in het gebied van Trier: Wightman 1970, map 5.

445 Wightman 1970, 148, fig. 17.

446 Bogaers 1955.

447 NBKNOB 1970, *131-132.

448 Bogaers 1960-1961, 271.

449 Hondius-Crone 1955; Stuart 1970; Gids Nehalennia Tentoonstelling 1971; Louwe Kooijmans 1971; Bogaers en Gijsseling 1971; 1971a. De tempel(s) van Domburg zouden in de vroege middeleeuwen nog als cultus-plaats gefungeerd hebben; Willibrord zou er afgodsbeelden hebben verwoest (C. Dekker, voor-

dracht Nehalennia-symposium, Middelburg 1971).
450 Bogaers en Gijsseling 1971, 89, noot 10.
451 Bloemers (1978, 75) oppert een samenhang tussen de namen Helinium en Nehalennia. Helinium zou mogelijk moeten worden opgevat als de aanduiding voor het hele gebied tussen Maas- en Scheldemond. Overigens lijkt deze samenhang weinig waarschijnlijk in het licht van de verklaring die Gijsseling van de naam van de godin geeft (Bogaers en Gijsseling 1971). Het betekenisdragende deel van de naam Nehalennia zou juist de eerste syllabe *nei-* (= 'leiden') zijn – dus: 'de begeleidster, behoedster'.
452 *Roermond:* Bogaers 1962-1963.
Cuijk: Bogaers 1967. Voor de rest: Bogaers 1955, 11-39.
453 Van Doorselaer 1964; 1967; Van Es 1968.
454 *Rijswijk:* Bloemers 1978, 216-219; 416-423.
Wijk bij Duurstede: Verwers 1975.
Zoelen: onderzoek (ROB) op het moment van schrijven (medio 1979) nog gaande. Helaas zal het resultaat van deze opgraving niet meer volledig kunnen zijn. Een aan het onderzoek voorafgaande ontgronding heeft vele gegevens vernietigd. Met name de eigenlijke graven zijn aan deze vernietiging ten prooi gevallen. Ongetwijfeld is ook in dit grafveld crematie de gebruikelijke bijzettingsvorm geweest. Inhumatie werd echter – waarschijnlijk op beperkte schaal – eveneens toegepast. Datering nog onzeker: aanvang reeds in de 1ste eeuw, einde in de 3de eeuw?
Kesteren: Jaarverslag ROB 1974, 22-23.
Aardenburg: Helinium 10 (1970), 161; Zeeuws Tijdschrift 17 (1967), 264.
455 Het rondslingeren van menselijke skeletdelen te midden van nederzettingsresten is zeker niet tot Rijswijk beperkt gebleven. Het was wellicht niet eens een ongebruikelijk verschijnsel: Clason 1977, 13, noot 11. Men kent het reeds uit de prehistorie: bij voorbeeld in de Bronstijd-nederzettingen van het Grootslag in West-Friesland (IJzereef, ter perse). Het is vastgesteld in de nederzetting uit de late IJzertijd en de Romeinse tijd te Paddepoel bij Groningen (Van Vark in: Van Es 1968 (1970), 288-294). Ook in het havengebied van het Karolingische Dorestad kwamen menselijke resten tussen ander nederzettingsafval voor. Deze voorbeelden zouden gemakkelijk aan te vullen zijn. Een algemeen geldende verklaring zal voor dit verschijnsel wel niet te geven zijn. In het geval van de Bronstijd-nederzettingen uit het Grootslag denkt ook IJzereef aan vergraven bijzettingen.
456 Van den Broeke 1977. Deze interessante doctoraalscriptie – exemplaren aanwezig in o.a. de bibliotheken van het Instituut voor Prehistorie te Leiden en de ROB – is speciaal aan het bouwoffer gewijd. Van de kindergraven uit Tofting (Romeinse tijd) en Hessens (vroege middeleeuwen) staat niet vast dat het *bouw*offers waren. Offers waren het naar alle waarschijnlijkheid wel, maar de intentie waarmee deze offers gebracht zijn, is niet dwingend uit de vondstomstandigheden af te leiden. De Rijswijkse graven voldoen niet aan Van den Broekes stringente definitie van een bouwoffer, daar zij niet met de constructiefase van gebouwen uit de nederzetting in verband gebracht kunnen worden. Zij zijn dus niet als bouwoffers te herkennen, maar dat sluit een ritueel karakter van deze begravingen niet uit.
457 Bij voorbeeld Van Es 1967, 501 ('... the animal graves found in the settlement, which may be safely interpreted as foundation offerings ...'; niet meer zo 'safely' na Van den Broekes scriptie: Van den Broeke 1977, 67, noot 1); Haarnagel 1973, 67 (paardegraf mogelijk '... eine kultische Bestattung ...').
458 Druten, gebouw 11: Hulst 1978.
459 Müller-Wille 1970-1971; Van Es en Ypey 1977.
460 Bloemers 1978, 183.
461 Brunsting 1937, 23-31.
462 Brunsting 1937, 17; Bogaers 1979, 61.
463 Van Doorselaer 1967, 15-18.
464 Byvanck 1931-1947, dl. 2.
465 Deze grafsteen schijnt uit het buitenland afkomstig te zijn: mededeling van dr. C. Isings, prof. H. Brunsting en prof. A.N. Zadoks-Josephus Jitta.
466 Jongkees 1959.
467 Wightman 1970, pl. 11.
468 Fremersdorf 1957.
469 Brunsting 1948.
470 Timmers 1964.
471 Van Doorselaer 1967; Amand 1969.
472 Isings 1959.
473 Van Doorselaer 1967, 185-199.
474 Aldus geconstateerd in Köln-Müngersdorf: Fremersdorf 1933. Cf. ook het rechthoekig ommuurde begraafplaatsje met de vier tumuli en een rechthoekig grafmonument naast de kleine tempel bij de villa van Newel: Wightman 1970, 148.
475 NBKNOB 1964, *63-66; *105-110; *138; *157.
476 Bogaers 1958-1959. Een echte sarcofaag met een inhumatiebijzetting (!) uit het begin van de 3de eeuw is bij Nijmegen gevonden; ook deze zou bij een villa behoord hebben: Van Buchem 1955, 33.
477 Holwerda 1931.
478 Van den Hurk 1977a.
479 Van den Hurk 1973; 1975; 1977. De laatste aflevering(en) van deze artikelenserie is (zijn) nog niet verschenen. Graf VII moet nog gepubliceerd worden, alsmede het IJzertijd-urnenveld dat rond de graven op Hoogkeiteren is aangetroffen. De ontdekking en het onderzoek van de zeven graven strekte zich over de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig uit.
480 Zie de verspreidingskaarten in: Van Doorselaer 1964 en 1967.
481 Allereerst de zeer recente opgravingen:
Wijk bij Duurstede, Zoelen, Kesteren: zie noot 454.
Oss, Hatert: zie noot 225.
Al wat ouder – jaren vijftig en zestig – zijn de opgravingen in *Mook, Gennep, Linne* en *Heel* in Limburg. Korte samenvattingen van de resultaten in Bloemers 1973, 254-255. Verder *Schaijk:* Modderman en Isings 1960-1961. Vooroorlogs is *Ockenburg:* Holwerda 1938.
482 Hulst en Maaskant-Kleibrink 1969.
483 Bij wijze van voorbeeld de carrière van A. Platorius Nepos: militaire opleiding in een legioen te Mainz – consul in 119 – quaestor in Macedonia – commandant van een legioen in Parthia – stadhouder van Thracia – *stadhouder van Germania Inferior* – stadhouder van Britannia (Piganiol 1966, 37).
484 Deze grens wordt nog steeds druk bediscussieerd: cf. Bogaers 1960-1961, afb. 3 (zeker onjuist); 1967, 106; Rüger 1968, 32-41.
485 Von Petrikovits 1960, 88-91.
486 Voor meer details over provinciaal bestuur: Byvanck 1943, 468-507; Baatz in: Hinz 1970, 9-14.

487 Reynolds in: Wacher 1966, 70-75.
488 Recent overzicht: Bloemers 1978, 80-84.
489 Anderen denken aan een combinatie met de civitas Batavorum: Rüger 1968, 95. Zie ook noot 35.
490 Bogaers 1960-1961, 265-274; daartegenover Rüger 1968, 93-101; Bloemers 1978, 80-84.
491 Wenskus, 409-428.
492 Bogaers en Gijsseling 1971a.
493 Dit lopende onderzoek (cf. Van Es 1979, 109, 115) bestaat uit inventarisaties en deels ook karteringen in de volgende gebieden:
Maasmondgebied: (D.P. Hallewas en J.F. van Regteren Altena, ROB);
Kromme-Rijngebied: Van Tent 1978;
Oostelijk rivierengebied (W.J. van Tent, W.J.H. Willems, ROB);
Land van Maas en Waal: Peddemors 1978;
provincie Noord-Brabant (W.J.H. Verwers, ROB);
Maaskant bij Oss (G.J. Verwers, Inst. voor Preh., Universiteit Leiden);
Kempen (J. Slofstra, Arch. Inst. V.U.).
494 Bloemers 1978, bijlage 8.
495 Louwe Kooijmans 1974, 118.
496 Modderman 1955; Havinga 1969; Atlas van Nederland, pl. VIII-2 E.
497 Van Tent 1978.
498 Dekker 1971, 10-16; Trimpe Burger in: Gids Nehalennia Tentoonstelling 1971.
499 Beex 1973.
500 Van Es 1965-1966, 52-53.
501 Voor 70 stonden in ons gebied overwegend inheemse eenheden. Men kent ten minste 8-9 Bataafse cohortes, 1 Cananefaatse cohors, en 1 Bataafse en 1 Cananefaatse ala, alle van ca. 500 man. Deze inheemse troepen vermeerderden de locale bevolking uiteraard niet. Tegenover de import van vreemde eenheden (de cohors III Gallorum bij voorbeeld) stond weer, dat Bataafse regimenten wel naar elders gezonden werden (bij voorbeeld naar Engeland). De concentraties van grote legerkorpsen in het rivierengebied ten tijde van de veroveringsoorlogen spelen in dit verband geen rol, daar het slechts zeer tijdelijke maatregelen waren. Na 70 wordt de Nederlandse limes-sector geheel met vreemde soldaten bemand. Daar stond echter tegenover dat de inheemse troepen naar andere grenssectoren, in het Donaugebied en Engeland, vertrokken. De tussen de 4000 en 7000 man die voor de bezetting van de elf tot vijftien Nederlandse castella nodig waren, werden dus geïmporteerd, maar deze import betekende geen accres. Alleen in de korte periode tussen 70 en 105 veroorzaakte de legering van legio X Gemina in Nijmegen een bevolkingstoename met ca. 6000 militairen. De minimaal 12 000 man die tussen 70 en 105 in ons deel van Germania Inferior lagen, vormden ongeveer één derde van het totaal in deze provincie. Na 105 is de troepensterkte in heel Germania Inferior afgenomen. Indien ook dan nog één derde van het totaal in Nederland lag, dan waren hier in de 2de eeuw niet meer dan 6000 tot 7000 soldaten aanwezig (cf. Alföldi 1968, 150-152; Bloemers 1978, 110-111, 124-125). Bovendien was het sinds Hadrianus gebruikelijk de garnizoenen uit de plaatselijke bevolking aan te vullen.
502 Haalebos 1977, 31.
503 Groenman-Van Waateringe 1977, 231-235.
504 Bloemers 1978, 112; 1979, 26.
505 Bloemers 1978, 125-126.
506 Bloemers 1978, 101-113, 124-126.
507 Op het militaire aspect wordt wel steeds de nadruk gelegd: Bogaers en Rüger 1974, 74; Haalebos 1976, 203-204.
508 Willems 1977, speciaal 125-127.
509 Rivet in: Rivet 1969, 195-196.
510 Jansen 1971; Van der Poel 1960-1961, 145; Bowen in: Rivet 1969, 29.
511 Rivet in: Rivet 1969 (briljant artikel!).
512 Richmond in Rivet 1969.
513 Remouchamps 1925, 59-66.
514 Bowen in: Rivet 1969; Müller-Wille in: Hinz 1970. De weinige gegevens voor Zuid-Limburg in: Van der Poel 1964.
515 Meihuizen 1960.
516 Edelman en Eeuwens 1959.
517 Van Zeist 1968 (1970); 1974.
518 Clason 1960; 1967; in Bloemers 1978, 424-437; Van Wijngaarden-Bakker 1970.
519 Van Wijngaarden-Bakker 1970, 275-276; Clason 1977, 57.
520 Van Mensch 1974; Van Mensch en IJzereef 1977.
521 Het leger als economische factor: MacMullen 1967, 1-48.
522 Vollgraff 1938; 1939; Van der Kley 1964.
523 Richmond in: Wacher 1966, 76-86.
524 Van Buchem 1955, 34-36.
525 Zie bij voorbeeld McWhirr en Viner 1978.
526 Russell Robinson 1975, 8.
527 Van Driel-Murray 1977, 158-162.
528 Didden en Jongen 1969.
529 Stuart 1966, 5-6; 1970, 11; Timmers 1964, 39, afb. 1; 1964a.
530 De in de canabae van Nijmegen gevonden kuil met glasscherven kan op glasfabricage ter plaatse wijzen; een aanwijzing voor een belangrijke glasfabriek vormt hij niet: Bloemers 1979, 53.
531 Van Hommerich 1952; 1964, 11; Bloemers en Haalebos 1973. De moderne straatnaam Uilenstraat zou afgeleid zijn van het Romeinse woord *olla* (pot).
532 Willems 1977.
533 Van Buchem 1955, 15-16; Holwerda 1944; Holwerda en Braat 1946; Braat 1956; Bogaers 1965a.
534 Haalebos en Thijssen 1977.
535 Greene 1972.
536 Van Wijngaarden-Bakker 1970; Haalebos 1977, 32.
537 Haalebos 1972; Bloemers 1979, 53 (mogelijk ook vleesrokerijen; cf. Van Mensch en IJzereef 1977 voor Zwammerdam).
538 In Zuid-Limburg bevonden zich waarschijnlijk ook particuliere steenfabrieken: cf. b.v. Van Hommerich, *Land van Herle* 5, 1955, 20. In het zuidwestelijk kustgebied vindt men het 'Vlaams-Romeinse' aardewerk, een locaal draaischijfprodukt dat aan de Menapii wordt toegeschreven. De produktiecentra zijn nog niet bekend – werd het misschien o.a. in Aardenburg vervaardigd? cf. Trimpe Burger in: Gids Nehalennia Tentoonstelling 1971.
539 Aubin 1925, afb. 7.
540 Een opschuiving van een aardewerkfabriek dichter naar de klanten toe kan zich ook in Nederland voorgedaan hebben, maar dan op het niveau van het dagelijks gebruiksaardewerk: Amay bij Tongeren sticht succursaal bij 's-Hertogenbosch? (Willems 1977).
541 Aubin 1925.

542 Zadoks-Josephus Jitta 1962.
543 Van den Hurk 1977, 113.
544 Van Lith 1977a.
545 Bogaers 1977.
546 De grote wijnfusten van 600-800 liter uit Rijswijk, Aardenburg en Valkenburg-Woerd vormen een aardige illustratie van de wijnhandel. De vaten van Rijswijk zijn vermoedelijk in het Boven-Rijngebied of in het Rhônedal gemaakt: Bloemers 1978, 208-215; Casparie in: Bloemers 1978, 438-446.
547 Van Driel-Murray 1977.
548 Van Buchem 1955, 29-30.
549 Stuart 1970, 12-13; Byvanck 1931-1947, 158, 176, 227.
550 Bogaers 1972a.
551 Archeologisch verraadt deze ontwikkeling zich o.a. in de veranderingen die in het grafritueel optraden: Van Doorselaer 1967, 67-86; Van Es 1968.
552 MacMullen 1967, 152-177.
553 Tot op zekere hoogte vormden de Romeinse munten iets dat op een massa-communicatiemedium leek. In woord en vooral beeld verspreidden zij een politieke boodschap: Zadoks en Van Es 1962, 39-45.
554 Bogaers 1955, 133-137; Van Buchem 1955, 28.
555 Bogaers 1960-1961; 1965.
556 Haalebos en Thijssen 1977.
557 Bogaers 1965; 1965a; Bogaers en Haalebos 1975a; 1976; 1977; 1977a; 1979, 42. De import van Italianen omstreeks het begin van de jaartelling was ook al van korte duur geweest en zal nauwelijks blijvende resultaten gehad hebben: Bogaers en Haalebos 1979, 20.
558 Alföldi 1968, *passim*, vooral 95-104; Bogaers 1965, 18-19; 1969; 1974; 1975; 1976; Bogaers en Rüger 1974; Haalebos 1977, 286.
559 Byvanck 1943, 509-522; Brunsting 1957; Stolte en Bogaers 1957; Bogaers 1966; 1973; Alföldi 1968. Een meisje uit Forum Hadriani trouwde met een militair arts; zij stierf in Hongarije: Bogaers 1964, 47.
560 Een militair-diploma is een bronzen plaatje met daarop een uittreksel uit het officiële stuk dat bij het afzwaaien werd opgesteld. Het vermeldde naam, rang en legeronderdeel van de betrokkene en was tevens het bewijsstuk van het hem bij zijn ontslag uit de dienst verleende Romeinse burgerrecht. Poeldijk: NBKNOB 1971, *87-88.
561 Byvanck 1931-1947, 508, nr. 1342.
562 Cf. het prachtige essay van Böhner over de strijd tussen de Germanomanen en Keltomanen in Duitsland ter inleiding op zijn heruitgave van W. & L. Lindenschmit, *Das Germanische Totenlager bei Selzen in der Provinz Rheinhessen*, Mainz 1848 (heruitg. 1969). Samenvatting van de opvattingen over de origine van de Bataven: Van Buchem 1955, 22-25; Braat 1956, 6-8.
563 Wenskus 1961; Hachmann, Kossack, Kuhn 1962, speciaal 29-42.
564 Gijsseling in: Bogaers en Gijsseling 1971, 83. Het 'Belgisch' werd in de voor-Romeinse IJzertijd oorspronkelijk gesproken in het gebied tussen Wezer en Aller, Eifel, Ardennen, Middelgebergte en Somme of Canche.
565 Slofstra 1979.
566 Braat 1956, 8, noot 2; Stolte 1961, 8-10; Timmers 1964; Stuart 1970, 12.
567 Van Doorselaer 1967, speciaal 181-183.
568 Byvanck 1943, 552-565; Thevenot 1955; Van Es 1964; Stuart 1966; 1970.
569 Vermaseren 1954; 1956; Zadoks 1962; Brunsting 1964; Van Doorselaer 1967, 68-76; Zadoks, Peters en Van Es 1967-1969, deel 2 *passim*.
570 Jackson 1953, 76-121.
571 Stolte 1961, 7-10; Gijsseling in: Bogaers en Gijsseling 1971. De invloed van het Latijn op het Nederlands (Timmers 1963) is mogelijk secundair en is derhalve geen graadmeter voor de romanisatie van ons gebied, noch ook een bewijs voor directe continuïteit van de Romeinse cultuur in ons land.
572 Salomonson 1969, 7-8.
573 Bloemers 1978, 73-74.
574 Brunsting 1955; Van Es 1968, 7.
575 Van Es 1965-1966; 1967; Waterbolk en Boersma 1976.
576 Van Es en Verlinde 1977.
577 Nieuwe gegevens stromen binnen, maar zij zijn nog niet tot een totaalbeeld verwerkt. Zie b.v.: – voor Noord-Holland: Groenman-Van Waateringe *et alii* 1961; Braam *et alii* 1970; Helderman 1971; Jelgersma *et alii* 1971; Sarfatij 1971; – voor Veluwe en Overijssel: Van Es 1967, 550 met oudere lit.; Van Es 1965-1966a; NBKNOB 1969, *35-36.
578 Van Es 1960.
579 Helderman 1971, 64.
580 Glasbergen 1965-1966, 115-117; Helderman 1971, 64-74; zie ook noten 256 en 257.
581 Van Es 1960, 47.
582 NBKNOB 1970, *68.
583 Nestor 1970.
584 Bloemers 1978, 112. Overigens is ook wel eens graanexport in omgekeerde richting verondersteld: Van Es 1965-1966, 51-53.
585 De datering van het tafeltje van Tolsum is echter nog omstreden: Tiberius of Trajanus – Vollgraff 1917; Boeles 1917; Roos 1918. De oudste datering (Tiberius) lijkt het waarschijnlijkst. Het document heeft dan betrekking op de periode voor het midden van de 1ste eeuw, toen het Romeinse leger in Friesland zelf aanwezig was.
586 Byvanck 1943, 519.
587 Van Es 1967, 547.
588 Zadoks, Peters en Van Es 1967-1969, deel 1; Van Es 1964; Zadoks en Peters 1976.
589 Harsema 1970, 12; Waterbolk 1977.
590 Van der Waals 1965.
591 Zie voor Wijster wat dit betreft speciaal Brandt en Willems 1977; voor Feddersen Wierde thans Haarnagel 1979.
592 Zie voor *Noord-Holland:* b.v. Schermer 1968; 1969; Van Regteren Altena in: Jelgersma *et alii* 1970; voor *Overijssel:* Van Es en Verlinde 1977; en voor *Gelderland* (nog steeds): Byvanck 1931-1947.
593 Van Es 1970.
594 Zadoks-Josephus Jitta 1955.

Bibliografie

Afkortingen

BABesch	Bulletin van de Vereniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving
BJ	Bonner Jahrbücher
B(K)NOB	Bulletin van de(n) (Koninklijke) Nederlands(ch)e(n) Oudheidkundige(n) Bond
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
JVT	Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek
Mededelingen naamkunde	Mededelingen van de Vereniging voor naamkunde te Leuven en de Commissie voor naamkunde te Amsterdam
NBKNOB	Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
OML	Oudheidkundige Medede(e)lingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

Agache, R., F. Vasselle en E. Will, Les villas gallo-romaines de la Somme: aperçu préliminaire, *Revue du Nord* 47 (1965) 451-476.

Alföldi, G., *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (Düsseldorf 1968) [Epigraphische Studien 6].

Amand, M., *De Gallo-Romeinse tumuli* (Brussel 1969) [Archaeologicum Belgii speculum 2].

Anderson, J. C. G., *Cornelii Taciti de origine et situ Germanorum* (Oxford 1938).

Apon, H., Inheemse behuizing uit de Romeinse tijd te Schiedam (Z.-H.), *Westerheem* 9 (1960) 42-51.

Aubin, H., Der Rheinhandel in römischer Zeit, *BJ* 130 (1925) 1-37.

Beex, G.A.C., Roman finds in North Brabant, *BROB* 23 (1973) 159-188.

Beunder, P.C., Tussen Laurum (Woerden) en Nigrum Pullum (Zwammerdam?) lag nog een castellum, *Westerheem* 29 (1980) 2-33.

Bloemers, J. H. F., Nederzetting uit de Romeinse tijd bij Rijswijk, *Spiegel Historiael* 4 (1969) 402-406.

—, *Opgraving Vrijthof Maastricht* (Maastricht 1970).

—, Twenty-five years ROB research in Roman Limburg, *BROB* 23 (1973) 237-258.

—, Die augusteischen Lager und die flavisch-trajanischen canabae legionis in Nijmegen, *Studien zu den Militärgrenzen Roms* 2 (1977) 87-91.

—, *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult', Eine Siedlung der Cananefaten* (Amersfoort 1978) [Nederlandse Oudheden 8].

—, In Nijmegen: Romeins amphitheater combinatie van cultuur en recreatie, *Trefpunt* (Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk) (1978a) 235-238.

—, verschillende artikelen in: *Noviomagus, op het spoor der Romeinen in Nijmegen*, gids tentoonstelling Rijksmuseum G.M. Kam (Nijmegen 1979).

—, *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult', een nederzetting van de Cananefaten* (Bussum/Amersfoort 1979a) [Archeologische Monumenten in Nederland 7].

—, en J.K. Haalebos, Roman pottery finds in Heerlen, province of Limburg, *BROB* 23 (1973) 259-272.

—, en H. Sarfatij, A Roman settlement at De Woerd, Valkenburg (South Holland), Report I: the potters' stamps, *BROB* 26 (1976), 133-161.

Blok, D. P., *De Franken, hun optreden in het licht der historie* (Bussum 1968) [Fibulareeks 22].

Boe, G. de, en F. Lauwers, Een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd te Oelegem, *Conspectus MCMLXXVIII* (Brussel 1979) 82-87 [Archaeologia Belgica 213].

Boeles, P. C. J. A., Eene Romeinsche koopacte uit de terp te Tolsum, *BNOB* 10 (1917) 275-278.

—, *Friesland tot de elfde eeuw, zijn vóór- en vroegste geschiedenis* ('s-Gravenhage 1951[2]).

Boersma, J. S., De Romeinse muntvondsten in de provincie Noord-Brabant, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 50 (1963) 1-75.

—, The Roman Coins from the Province of Zeeland, *BROB* 17 (1967) 65-97.

—, De villae van Catullus, *Hermeneus* 41 (1969) 1-15.

—, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* (Groningen 1970).

Bogaers, J. E., Romeinsche grafvondsten te Esch, *Brabantia* 1 (1952) 177-178.

—, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe* ('s-Gravenhage 1955) [Nederlandse oudheden 1].

—, Marcus Sattonius Iucundus, *Het Land van Herle* 7 (1957) 49-52.
—, Een Romeinse askist uit Stein, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 94-95 (1958-1959) 197-207.
—, Militaire en burgerlijke nederzettingen in Romeins Nederland, *Antiquity and Survival* 2, nr. 5-6 (= *Honderd eeuwen Nederland*) (1959) 143-167.
—, Civitas en stad van de Bataven en Canninefaten, *BROB* 10-11 (1960-1961) 263-317.
—, Ruraemundensia, *BROB* 12-13 (1962-1963) 57-86.
—, Praetorium Agrippinae, *BKNOB* 17 (1964) 209-240.
—, Forum Hadriani, *BJ* 164 (1964a) 45-52.
—, De bezettingstroepen van de Nijmeegse legioensvesting in de 2de eeuw na Chr., *Numaga* 12 (1965) 10-37.
—, Exercitus Germanicus Inferior, *Numaga* 12 (1965a) 98-106.
—, Een Bataaf in Dalmatia, *Numaga* 13 (1966) 161-181.
—, Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda), *BROB* 17 (1967) 99-114.
—, Waarnemingen in Westerheem, *Westerheem* 17 (1968) 173-179, 217-223.
—, Castra Herculis, *BROB* 18 (1968a) 151-162.
—, In memoriam de Romeinse wachttoren te Veldhoven, *Brabants Heem* 20 (1968b) 162-163.
—, Cohortes Breucorum, *BROB* 19 (1969) 27-50.
—, Forum Hadriani, *OML* 52 (1971) 128-138 [= deels Bogaers 1972].
—, Germania Inferior, Gallia Belgica en de civitas van de Frisiavones en de Tungri, *Helinium* 11 (1971a) 228-237 [= deels Bogaers 1972].
—, Poeldijk, *NBKNOB* 70 (1971b) 88.
—, Civitates und Civitas – Hauptorte in der nördlichen Germania Inferior, *BJ* 172 (1972) 310-333.
—, Van Nijmegen naar Nehal(a)en(n)ia, *Numaga* 19 (1972a) 7-11.
—, Bataafse hulptroepen op Corsica?, *Archeologie en Historie (bundel opgedragen aan H. Brunsting)* (Bussum 1973) 251-262.
—, Thracische hulptroepen in Germania Inferior, *OML* 55 (1974) 198-220.
—, Romeinse militairen aan het Helinium, *Westerheem* 23 (1974a) 70-78.
—, Zweimal Valkenburg (Prov. Zuid-Holland), *Festoen (bundel opgedragen aan A.N. Zadoks-Josephus Jitta)* (Groningen/Bussum 1975) 123-135.
—, Auxiliaria, *Acta 11de Limescongres* (1976) 601-632.
—, Bericht uit Britannia, *OML* 58 (1977) 159-165.
—, verschillende artikelen in: *Noviomagus, op het spoor der Romeinen in Nijmegen*, gids tentoonstelling Rijksmuseum G. M. Kam (Nijmegen 1979).
—, Een afdeling Romeinse hulptroepen in Bodegraven?, *Westerheem* 29 (1980) 33-36.
—, en M. Gijsseling, Over de naam van de godin Nehalennia, *OML* 52 (1971) 79-85.
—, en M. Gijsseling, Nehalennia, Gimio en Ganuenta, *OML* 52 (1971a) 86-92.
—, en J. K. Haalebos, De Nijmeegse legioensvestingen vanaf 70 na Chr., *Numaga* 22 (1975a) 1-20.
—, en J. K. Haalebos, Problemen rond het Kops Plateau, mit deutscher Zusammenfassung, *OML* 56 (1975b) 127-178.
—, en J. K. Haalebos, Opgravingen in de Romeinse legioensvestingen te Nijmegen 1 (Berg en Dalseweg-Huygensweg, 1973-1974), *OML* 57 (1976) 149-196.
—, en J. K. Haalebos, Die Nijmegener Legionslager ab 70 n. Chr., *Studien zu den Militärgrenzen Roms* 2 (1977) 93-108 [Duitse vertaling van Bogaers en Haalebos 1975a].
—, en J. K. Haalebos, e.a., Opgravingen in de Romeinse legioensvestingen te Nijmegen, 2 (ten oosten en noorden van de Praetoriumstraat, 1974-1975), *OML* 58 (1977a) 73-157.
—, en J. K. Haalebos, verschillende artikelen in: *Noviomagus, op het spoor der Romeinen in Nijmegen*, gids tentoonstelling Rijksmuseum G. M. Kam (Nijmegen 1979).
—, en J. K. Haalebos, Graven in Hatert, *Numaga* 27 (1980) 1-9.
—, en C. B. Rüger, Der Niedergermanische Limes, Materialien zu seiner Geschichte, *Kunst und Altertum am Rhein* 50 (Keulen 1974).
Boone, W. J. de, *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childerik* (Amsterdam 1954).
—, *Friezen, Saksen, Franken . . . klopt dat?* (z.j.) [A.O.-reeks 678].
Borger, G. J., De ontwatering van het veen: een hoofdlijn in de historische nederzettingsgeografie van Nederland, *Geografisch Tijdschrift* N.R. 11 (1977) 5, 377-387.
Braam, A. van, J. W. Groesbeek, S. Hart en M. A. Verkade, *Historische atlas van de Zaanlanden* (Zaandam 1970).
Braat, W. C., Een Romeinsche wachttoren bij Veldhoven, *OML* 12 (1931) 21-25.
—, Nieuwe opgravingen van Romeinsche villae, *OML* 15 (1934) 4-38.
—, Overblijfselen uit den Romeinschen tijd bij Hout en Holt-Blerik, *OML* 17 (1936) 47-52.
—, De Hooge Hof, een Bataafsche nederzetting te Zetten, *OML* 18 (1937) 22-40.
—, Opgravingen te Vechten 1931-32 en 1936-37, *OML* 20 (1939) 47-65.
—, Nieuwe opgravingen van Romeinsche villa's in Limburg, *OML* 22 (1941) 39-51.
—, De Romeinse villa te Simpelveld, *OML* 29 (1948) 6-8.
—, Drie inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd, *OML* 30 (1949) 23-46.
—, De grote Romeinse villa van Voerendaal, *OML* 34 (1953) 48-79.
—, De Holdeurn te Berg en Dal (gem. Groesbeek), *Numaga* 3 (1956) 6-16.
—, Brabers, een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd op Schouwen, *OML* 38 (1957) 84-90.
—, Pre- en protohistorische monumenten, in: W. Marres en J. J. F. W. van Agt, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst V: De provincie Limburg* 3de stuk ('s-Gravenhage 1962) 11-29.
—, Die Besiedlung des römischen Reichsgebietes in den heutigen nördlichen Nederlanden, in: H. Hinz (red.), *Germania Romana* III (= *Gymnasium* Beiheft 7) (Heidelberg 1970) 43-61.
Brandt, R. W., en W. J. H. Willems (red.), *Het project Wijster, een onderzoek naar recente theoretische ontwikkelingen in de archeologie en een experiment met het toepassen daarvan, Project Culturele Prehistorie 1974-1976* (Amsterdam 1977) [Universiteit van Amsterdam, Albert Egges van Giften Instituut voor Prae- en Protohistorie, Working Paper 3].
Broeke, P. W. van den, *Bouwoffer en archeologie, een lite-*

ratuurstudie van het bouwoffer en de identificatie van bouwofferresten in de archeologie van Noordwest-Europa van voor 1300 AD, doctoraalscriptie Leiden (1977, getypt manuscript).
—, en G. J. Verwers, Een fragment van een inheems-Romeins juk uit Oss, *Brabantse Oudheden (bundel opgedragen aan Gerrit Beex)* (Eindhoven 1977) 123-128 [Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 16].
Brunsting, H., *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen* (Amsterdam 1937).
—, Romeinse grafpijlers in Nederland, *L'Antiquité classique* 17 *(Miscellanea H. van de Weerd)* (1948) 73-80.
—, Een opgraving van Reuvens en Leemans bij het fort Krayenhoff te Nijmegen in 1834, *OML* 30 (1949) 47-65.
—, Verslag van de opgraving van een Romeinse villa te Kerkrade (Krichelberg-Kaalheide), *BROB* 1/13 (1950) 31-32.
—, Continuïteit van bewoning te Nijmegen?, *Numaga-gedenknummer* (1955) 59-64.
—, Op zoek naar de Romeinse heirweg; indrukken van een excursie langs de Oude Rijn, *Westerheem* 5 (1956) 73-74.
—, Adjutor, de Canninefaat, *Westerheem* 6 (1957) 22-25.
—, *400 jaar Romeinse bezetting: Noviomagus Batavorum* (Leiden 1961) [Tentoonstellingscatalogus 3].
—, Isis in Den Haag, *Westerheem* 13 (1964) 121-126.
—, Legerplaats van het 10de legioen, *Numaga* 15 (1968) 157-163.
—, *400 jaar Romeinse bezetting van Nijmegen* (Nijmegen 1969[2]).
Buchem, H. J. H. van, Ulpia Noviomagus, *Numaga-gedenknummer* (1955) 9-40.
Butler, J. J., *Nederland in de Bronstijd* (Bussum 1969) [Fibulareeks 31].
Byvanck, A. W., *Excerpta Romana; de bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland* I-III ('s-Gravenhage 1931-47) [Rijks geschiedkundige publicatiën 73, 81, 89].
—, *Nederland in den Romeinschen tijd* I-II (Leiden 1943).
—, De verovering en de bezetting door de Romeinen, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* I (Utrecht enz. 1949) 83-132.
Cary, M., *A History of Rome, down to the Age of Constantine* (Londen 1951[6]).
Claes, P., Les fossés-limites de la chaussée Bavay-Cologne dans la région de Liberchies, *Helinium* 9 (1969) 138-150.
Clason, A. T., Some Remarks on the Faunal Remains from the Roman Castellum at Valkenburg, Province of South-Holland, *Palaeohistoria* 8 (1960) 139-147.
—, *Animal and man in Holland's past, an investigation of the animal world surrounding man in prehistoric and early historical times in the provinces of North and South Holland* (Groningen 1967) [= *Palaeohistoria* 13].
—, *Jacht en veeteelt van prehistorie tot middeleeuwen* (Haarlem 1977).
Cock, J. K. de, Chauken in Kennemerland, *Westerheem* 17 (1968) 5-10, 42-44.
Collingwood, R. G., en R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain* I (Oxford 1965).
Cowan, H. K. J., The Betuwe on the Tabula Peutingeriana, *BROB* 24 (1974) 151-157.
Daniëls, M. P. M., *Noviomagus, Romeins Nijmegen* (Nijmegen z.j.).
Dekker, C., *Zuid-Beveland; de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen 1971) [Van Gorcums historische bibliotheek 87].
Demarée, R. J., Romeins castellum bij Zwammerdam gevonden, *Spiegel Historiael* 3 (1968) 451-456.
Desmet-Goethals, M. J., De vondsten te Maurik, *Van scherven en schrifturen* (Culemborg 1977), 15-20 [uitgave van de Historische Kring Kesteren en Omstreken].
Didden, J., en W. Jongen, Voerendaal en omgeving in de Romeinse tijd, *Archeologische werkgemeenschap Limburg, Jaaroverzicht* (1969) 27-30.
Doorselaer, A. van, *Repertorium van de begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Gallië* I-II (Brussel 1964).
—, *Les nécropoles d'époque romaine en Gaule septentrionale* (Brugge 1967) [Dissertationes archaeologicae Gandenses 10].
Doppelfeld, O., Das römische Köln als Grundlage für die mittelalterliche Stadt, in: *Germania Romana* I (= *Gymnasium* Beiheft I) (Heidelberg 1960) 11-28.
Driel-Murray, C. van, Stamped leatherwork from Zwammerdam, *Ex Horreo (bundel opgedragen aan W. Glasbergen)* (Amsterdam 1977) 151-164 [Cingula 4].
Dijkstra, H., en F. C. J. Ketelaar, *Brittenburg; raadsels rond een verdronken ruïne* (Bussum 1965) [Fibulareeks 2].
Edelman, C. H. en B. E. P. Eeuwens, Sporen van een Romeinse landindeling in Zuid-Limburg, *BROB* 9 (1959) 49-56.
Elmer, G., Die Münzprägung der gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand, *BJ* 146 (1941) 1-106.
Elzinga, G., Gehalveerde Romeinse munten en enkele andere vondsten uit Rossum, *Gelre* 58 (1959) 114-128.
Ennen, E., (Wat is nog Romeins in de stadsplannen? – Kennelijk niet de oorspronkelijke en in ieder geval misleidende titel van dit in het Duits gestelde artikel), *Het Land van Herle* 14 (1964) 128-131.
Es, W. A. van, *De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies; een periodisering der relaties* (Groningen 1960) [Scripta academica Groningana = Varia bio-archaeologica 13].
—, Mercurius at Dalfsen, *BABesch* 39 (1964) 167-173.
—, Friesland in Roman Times, *BROB* 15-16 (1965-1966) 37-66.
— Hand-made Pottery of the Roman Period from Kootwijksche Zand near Kootwijk, Geld., *BROB* 15-16 (1965-1966a) 233-236.
—, *Wijster, a Native Village beyond the Imperial Frontier* (Groningen 1967).
—, *Grafritueel en kerstening* (Bussum 1968).
—, Paddepoel, excavations of frustrated terps, 200 B.C. – 250 A.D., *Palaeohistoria* 14 (1968/1970) 187-352.
—, Aureus van Diocletianus uit Espel, Noordoostpolder, *Helinium* 10 (1970) 136-138.
—, Archeologen in de stad, *Gemeentelijk Jaarboek* (1970a) 13-31.
—, Das niederländische Flussgebiet von der Römerzeit bis ins Mittelalter: ein archäologisches Forschungsprogramm, *Festschrift zum 75 jährigen Bestehen der Römisch-Germanischen Kommission*, Beiheft zum Bericht der RGK 58, 1977 (1979) 105-126.

—, en A. D. Verlinde, Overijssel in Roman and Early-Medieval Times, *BROB* 27 (1977) 7-89.
—, en W. J. H. Verwers, Fibulae uit de Maas, *Brabantse Oudheden (bundel opgedragen aan Gerrit Beex)* (Eindhoven 1977) 153-171 [Bijdragen tot de Studie van het Brabantse Heem 16].
—, en W. J. H. Verwers, Het gebied van Wijk en de topografie van Dorestad, *Spiegel Historiael, Dorestadnummer* 13, 4 (1978) 222-226.
—, en J. Ypey, Das Grab der 'Prinzessin' von Zweeloo und seine Bedeutung im Rahmen des Gräberfeldes, *Studien zur Sachsenforschung* (Hildesheim 1977) 97-126.
Evelein, M. A., en A. E. van Giffen, De woerd, genaamd de 'Kerkenhof' te Ressen, gem. Ressen-Bemmel, *JVT* 11-12 (1926-1928) 16-29.
Fremersdorf, F., *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf* (Berlijn-Leipzig 1933) [Römisch-germanische Forschungen 6].
—, *Das Römergrab in Weiden bei Köln* (Keulen 1957) [Kunstdenkmäler des Landkreises Köln in Einzeldarstellungen 1].
Frere, S., *Britannia; a History of Roman Britain* (Londen 1967).
Gids Nehalennia Tentoonstelling 1971, *Deae Nehaleniae, Gids bij de tentoonstelling Nehalennia de Zeeuwse godin, Zeeland in de Romeinse tijd, Romeinse monumenten uit de Oosterschelde* (Middelburg/Leiden 1971).
Giffen, A. E. van, Bijdrage tot de kennis van enkele geologisch-archaeologische verkenmerken in verband met het vraagstuk der bodemdaling in historischen tijd, *Verslagen der Geologische Sectie van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën* 2, 1915-1919 (1921) 159-220.
—, De Romeinsche castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae) I: De opgravingen in 1941, *JVT* 25-28 (1941-1944).
—, Inheemse en Romeinse terpen; opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten, *JVT* 29-32 (1944-1948).
—, Thermen en castella te Heerlen (L.); een rapport en een werkhypothese, *L'Antiquité classique* 17 *(Miscellanea H. van de Weerd)* (1948) 199-236.
—, De Romeinse castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae) II: De opgravingen in 1942-1943 en 1946-1950, *JVT* 33-37 (1948-1953).
—, Three Roman Frontier Forts in Holland, at Utrecht, Valkenburg and Vechten, in: *The Congress of Roman Frontier Studies* (Durham 1949; 1952) 31-40.
—, Ausgrabungsergebnisse in römischen Limeskastellen am Rhein in Holland, besonders zu Valkenburg Z.H. (Praetorium Agrippinae), in: *Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum*, Zagreb 1961 (1963) 133-143.
—, C. W. Vollgraff en G. van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht* (I, 1929, Van Giffen: II-IV, 1933-1935, Vollgraff en Van Hoorn) (Haarlem 1934-1938).
Glasbergen, W., De dateering van het Romeinsche castellum te Rossum, *OML* 27 (1946) 37-45.
—, De periodisering van de Romeinse occupatie, in: *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland (Gedenkboek A. E. van Giffen)* (Meppel 1947) 299-312.
—, Terra sigillata uit de thermenopgraving te Heerlen-Coriovallum, *L'Antiquité classique* 17 *(Miscellanea H. van de Weerd)* (1948) 237-262.
—, De opgravingen in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn, 12de campagne 1962, *Verslag over het jaar 1962 gedaan door Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten van Zuid-Holland* (1962) 106-113.
—, 42 n. Chr., het eerste jaartal in de geschiedenis van West-Nederland, *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (1965-1966) 102-121.
—, W. Groenman-Van Waateringe, H. Praamstra en M. D. de Weerd, *De Romeinse castella te Valkenburg (Z.H.), de opgravingen in de dorpsheuvel in 1962* [Cingula 1, Groningen 1967] (1972).
—, en W. Groenman-Van Waateringe, *The Pre-Flavian Garrisons of Valkenburg Z.H., fabriculae and bipartite barracks* (Amsterdam-Londen 1974) [Cingula 2].
—, en Sophia M. E. van Lith, Italische und frühe Südgallische Terra Sigillata aus Velsen (Provinz Nord-Holland), *Rei Cretariae Romanae Fautores*, Acta 17-18 (1977) 5-21.
Goossens, W., Die römische Villa bei Vlengendaal, *Bijblad der Nederlandsche Anthropologische Vereeniging* (1916) 19-40 [Internationales Archiv für Ethnographie 24].
—, Spekholzerheide-Kerkrade, *De Maasgouw* 41 (1921) 94.
—, J. H. Holwerda en N. J. Krom, Opgravingen bij het Ravenbosch bij Valkenburg, *OML* 2 (1908) 25-44.
Greene, K. T., X Gemina at Nijmegen and in Spain; a ceramic connection, *Numaga* 19 (1972) 11-13.
Groenman-Van Waateringe, W., *Romeins lederwerk uit Valkenburg Z.H.* (Groningen 1967).
—, W. Glasbergen en M. F. Hamburger, Een boerderij uit de eerste eeuw na Chr. te Krommenie (N.H.), in: *In het voetspoor van A. E. van Giffen* (1961) 110-128.
—, Grain storage and supply in Valkenburg, *Ex Horreo (bundel opgedragen aan W. Glasbergen)* (Amsterdam 1977) 226-240 [Cingula 4].
Guépin, J. P., *In een moeilijke houding geschreven opstellen* (Den Haag 1969).
Haalebos, J. K., Nieuws uit de Romeinse castra, *Numaga* 19 (1972) 41-44.
—, Munten uit Maurik, *OML* 57 (1976) 197-226.
—, Romeinse rommeltjes uit Rozenburg, *Westerheem* 23 (1974) 78-82.
—, *Zwammerdam-Nigrum Pullum, ein Auxiliarkastell am niedergermanischen Limes* (Amsterdam 1977) [Cingula 3].
—, Versierde terra sigillata uit Bodegraven, *Westerheem* 29 (1980) 36-45.
—, en J. E. Bogaers, Een schildknop uit Zwammerdam-Nigrum Pullum, gem. Alphen (Z.-H.), *Helinium* 10 (1970) 242-249; 11 (1971) 34-47.
—, en J. R. A. M. Thijssen, Some remarks on the legionary pottery ('Holdeurn ware') from Nijmegen, *Ex Horreo (bundel opgedragen aan W. Glasbergen)* (Amsterdam 1977) 101-113 [Cingula 4].
Haarnagel, W., Die spätbronze-früheisenzeitlichte Gehöftsiedlung Jemgum b. Leer auf dem linken Ufer der Ems, *Die Kunde* n. F. 8 (1957) 2-44.
—, Die prähistorische Siedlungsformen im Küstengebiet der Nordsee, in: *Beiträge zur Genese der Siedlungs- und Agrarlandschaft in Europa (= Beiheft zur Geographischen Zeitschrift)* (Wiesbaden 1968) 67-84.

—, Vor- und Frühgeschichte des Landes Wursten, in: E. von Lehe, *Geschichte des Landes Wursten* (Bremerhaven 1973) 17-128.
—, *Die Grabung Feddersen Wierde, Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen, sowie Sozialstruktur* (Wiesbaden 1979) [Römisch-germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt am Main und Niedersächsisches Landesinstitut für Marschen- und Wurtenforschung in Wilhelmshaven, Feddersen Wierde, Die Ergebnisse der Ausgrabung der vorgeschichtlichen Wurt Feddersen Wierde bei Bremerhaven in den Jahren 1955 bis 1963, Band 2].
Habets, J., Exploration d'une villa belgo-romaine au Herkenberg à Meerssen, *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 8 (1871) 379-428.
—, Une colonie belgo-romaine au Ravenbosch, *Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie* 21 (1882) 123-150.
—, Overblijfsels van Romeinsche gebouwen met bad- en verwarmingstoestel te Hoensbroek, *Versl. en meded. Kon. ak. wet., afd. letterk.* 3de reeks 4 (1887) 315-331.
—, Romeinsche villa te Louwberg, onder Wilré-Oud-Vroenhoven, *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 32 (1895) 264-266.
—, De Romeinsche villa Backerbosch, onder Heer, *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 32 (1895) 267-296.
Hachmann, R. G. Kossack en H. Kuhn, *Völker zwischen Germanen und Kelten* (Neumünster 1962).
Hagen, V. W. von, *Roman Roads* (Londen 1966).
Hardenberg, H., Het Limburgsche gedeelte van de Romeinsche heerbaan Keulen-Tongeren, *De Maasgouw* 62 (1942) 1-6, 23-29.
Harsema, O. H., Romeinse invloeden in Drenthe, in: *Brills uitgaven voor algemeen voortgezet onderwijs* (1970) 9-16.
Hassall, M. W. C., De Romeinse castella te Valkenburg Z.H.: Opgravingen 1962. By W. Glasbergen. Recensie in: *Britannia* 5 (1974) 491-493.
—, The Pre-Flavian Garrisons of Valkenburg Z.H. By W. Glasbergen and W. Groenman-Van Waateringe. Recensie in: *Antiquaries Journal* 57 (1977) 115-117.
Havinga, A. J., *A Physiographic Analysis of a Part of the Betuwe, a Dutch River Clay Area* (Wageningen 1969).
Helderman, E. J., Enige resultaten van vijftien jaar archeologisch onderzoek in de Zaanstreek, I Prehistorie, II Romeinse tijd, *Westerheem* 20 (1971) 36-83.
Heuff, J. A., Opgraving op de Hooge Woerd te Kesteren, *Gelre* 8 (1905)XXXII-XLII.
Hinz, H., Die Colonia Ulpia Traiana bei Xanten, in: *Germania Romana I (= Gymnasium*, Beiheft 1) (Heidelberg 1960) 29-50.
— (red.), *Germania Romana III: Römisches Leben auf germanischem Boden (= Gymnasium* Beiheft 7)(Heidelberg 1970).
—, en I. Hömberg, Ausgrabung eines spätrömischen Burgus in Asperden, Kreis Kleve, in: *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands* (Düsseldorf 1968) 167-212 [Rheinische Ausgrabungen 3].
Holwerda, J. H., Een woerd te Rijswijk (gem. Maurik): opgravingen van eene Bataafsche nederzetting, *Gelre* 20 (1912) 221-246.
—, Vechten, frührömisches Kastell und Flottenstation, *Römisch-germanisches Korrespondenzblatt* 8 (1915) 57-60.
—, De Batavenstad en de vesting der legio X bij Nijmegen, *OML* 1 (1920) 1-26.
—, Die Häuser der Bataven, *Germania* 6 (1922) 62-68.
—, *Arentsburg, een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg* (Leiden 1923).
—, Romeinsche legerplaats bij Ermelo, *OML* 4 (1923a) 40-44.
—, Roomburg, *OML* 8 (1927) 60-64.
—, Romeinsche villa bij Buchten (L.), *OML* 9 (1928) 1.
—, Ascloa, *OML* 11 (1930) 97-108.
—, Romeinsche sarcophaag uit Simpelveld, *OML* 12 (1931) 27-48.
—, Romeinsch miniatuurcastellum in Heumensoord, *OML* 14 (1933) 10-25.
—, De nederzetting te Naaldwijk, *OML* 17 (1936) 19-37.
—, Een Bataafsch dorp op Ockenburgh bij Den Haag, *OML* 19 (1938) 11-60.
—, Een Bataafsch dorpje bij het Oppidum Batavorum uit de jaren vóór Chr. geb., *OML* 24 (1943) 35-58.
—, Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk uit de Nijmeegsche grafvelden, *OML* 24 suppl. (Leiden 1944).
—, en W. C. Braat, De Holdeurn bij Berg en Dal, centrum van pannenbakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd, *OML* 26 suppl. (Leiden 1946).
—, en M. A. Evelein, Opgraving te Veldhoven (N.-Br.), *OML* 4 (1910) 41-48.
—, en W. Goossens, De Romeinsche hoeven bij den Heihof bij Valkenburg, *OML* 1 (1907) 10-23.
Hommerich, L. van, De Romeinse pottenbakkerijen te Heerlen, *De Maasgouw* 71 (1952) 26-29.
—, Heerlens Romeins verleden, *Het Land van Herle* 11 (1961) 7-22.
—, De vicus en het castellum Coriovallum, *Het Land van Herle* 14 (1964) 7-13.
Hondius-Crone, A., *The Temple of Nehalennia at Domburg* (Amsterdam 1955).
Hulst, R. S., Archeologische kroniek van Gelderland 1966-1967, *Gelre* 64 (1970)XXVI-XLVIII.
—, Druten-Klepperheide, *BROB* 28 (1978 ter perse).
—, en L. Th. Lehmann, The Roman barge of Druten; with a contribution by W. Groenman-Van Waateringe, *BROB* 24 (1974) 7-24.
—, en M. Maaskant-Kleibrink, A 2nd-century grave with iron intaglio ring from Wijchen, *BROB* 19 (1969) 283-288.
Hurk, L. J. A. M. van den, The tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant, 1, *BROB* 23 (1973) 189-236.
—, The tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant, 2, *BROB* 25 (1975) 69-92.
—, The tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant, 3, *BROB* 27 (1977) 91-138.
—, De askist van Simpelveld en de tumulusgraven van Esch, een beschouwing naar aanleiding van het vaatwerk, *Brabantse Oudheden (bundel opgedragen aan Gerrit Beex,* 1977a) 129-141 [Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 16].
Isings, C., Objects from a Moyland Barrow, *Archaeologica Traiectina* 3 (1959) 7-15.
—, Exchanged for sulphur, *Festoen (bundel opgedragen aan A. N. Zadoks-Josephus Jitta)* (Groningen/Bus-

sum 1976) 353-356.
Jackson, K., *Language and History in Early Britain* (Edinburgh 1953).
Jamar, J. T. J., en J. P. A. van der Vin, A hoard of late-Roman coins from Heerlen, *BROB* 26 (1976) 169-174.
—, gids Heerlen (ter perse).
Janssen, C. R., en H. A. ten Hove, Some Late-Holocene Pollen Diagrams from the Peel Raised Bogs (Southern Netherlands), *Review of palaeobotany and palynology* 11 (1971) 7-53.
Jelgersma, S., J. de Jong, W. H. Zagwijn en J. F. van Regteren Altena, The coastal Dunes of the Western Netherlands; Geology, Vegetational History and Archaeology, *Meded. Rijks geologische dienst* 21 (1970) 94-167.
Jongkees, J. H., De Romeinse muntvondsten van Vechten en Arentsburg, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 37 (1950) 1-26.
—, Notes on the Inscription from Herwen, *Archaeologica Traiectina* 3 (1959) 16-18.
Jongkees, J. H., en C. Isings, Opgravingen op de Hoge Woerd bij De Meern (1957, 1960) (Groningen 1963) [Archaeologica Traiectina 5].
Kalee, C. A., Nogmaals het bolletje van bukshout uit Velsen, *Westerheem* 28 (1979) 117-118.
Kley, J. van der, Profiel van de gracht van Corbulo bij Leiden, *Westerheem* 13 (1964) 95-102.
—, De Romeinse wegen in Nederland, *Wegen* 38 (1964a) 230-235.
—, De ontdekking van het Romeinse castellum Nigropullo bij Zwammerdam, *Westerheem* 17 (1968) 118-125.
—, Duik in het verleden; Romeins castellum gelocaliseerd door systematisch onderzoek, *Land en water* 12 (1968a) nr. 4, 42-45; nr. 5, 26-31.
Knippenberg, W. H. T., Romeinse wegen in Noord-Brabant, *Kultuurhistorische verkenningen in de Kempen* 2 (1961) 31-91.
Koppert, G., 2000 jaar geleden bouwden de Romeinen reeds vaste bruggen over onze rivieren, *Westerheem* 18 (1969) 118-124.
Kraft 1956 (= Gebhart H.), K. Kraft, H. Küthmann, P. R. Franke en K. Christ, Bemerkungen zur kritischen Neuaufnahme der Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland ('Antiker Münzfundkatalog'), *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 7 (1956) 9-71.
Laet, S. J. de, Les limites des cités des Ménapiens et des Morins, *Helinium* 1 (1961) 20-34.
—, Het belang van de opgravingen in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.-H.) voor de provinciaal-Romeinse archeologie, *JVT* 51, 1966-1969 (*Vijftig jaren terpenonderzoek*) (1969) 28-35.
Lauwers, F., Romeinse nederzetting op de Steenbergen te Oelegem, *Conspectus MCMLXXVII* (Brussel 1978) 69-72 [Archaeologia Belgica 206].
Leeuwen, F. van, *Romeins Maastricht* (Amsterdam z.j.) [A.O.-reeks 980].
Liere, W. J. van, De bewoning van het Westland gedurende de Romeinse tijd, in: *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek (Gedenkboek A. E. van Giffen)* (Meppel 1947) 313-316.
Lith, Sophia M. E. van, Römisches Glas aus Velsen, *OML* 58 (1977) 1-62.
—, A Romano-British bangle, *Ex Horreo (bundel opgedragen aan W. Glasbergen)* (Amsterdam 1977a) 130-134 [Cingula 4].
—, Römisches Glas aus Valkenburg Z.-H., *OML* 59 (1978) 1-150.
—, *Römisches Glas aus den westlichen Niederlanden* (dissertatie Utrecht 1979).
Liversidge, J., *Britain in the Roman Empire* (Londen 1968).
Louwe Kooijmans, L. P., Een onderzoek en een opgraving, *Studium Generale* 14 11 (1968) 6-7.
—, Oudheidkundige boomkorvisserij op de Oosterschelde, *Westerheem* 20 (1971) 151-188.
—, *The Rhine/Meuse Delta, four Studies on its Prehistoric Occupation and Holocene Geology* (Leiden 1974) [= *OML* 53-54 (1972-1973) en *Analecta Praehistorica Leidensia* 7 (1974)].
MacMullen, R., *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (Cambridge Mass. 1967).
McWhirr, A., en D. Viner, The Production and Distribution of tiles in Roman Britain with particular reference to the Cirencester Region, *Britannia* 9 (1978) 359-377.
Maeyer, R. de, *De Romeinsche villa's in België, een archeologische studie* (Antwerpen-'s-Gravenhage 1937).
Mariën, M. E., *Par la chaussée Brunehaut de Bavai à Cologne* (Luik 1962).
Meihuizen, L. S., De Gallische maaimachine van Buzenol, *Westerheem* 9 (1960) 24-27.
Mensch, P. J. A. van, A Roman Soupkitchen at Zwammerdam?, *BROB* 24 (1974) 159-165.
—, en G. F. IJzereef, Smoke-dried Meat, *Ex Horreo (bundel opgedragen aan W. Glasbergen)* (Amsterdam 1977) 144-150 [Cingula 4].
Mertens, J., Les routes romaines de la Belgique, *Industrie* nr. 10, overdruk (1955) 1-44 [Ook in: Archaeologia Belgica 33].
—, *Enkele beschouwingen over Limburg in de Romeinse tijd* (Brussel 1964) [Archaeologia Belgica 75].
—, *België in het Romeins tijdvak* (Brussel 1968) [Archeologische kaarten van België 1-2].
—, Oudenburg and the Northern Sector of the Continental *Litus Saxonicum*, in: D. E. Johnston (red.), *The Saxon Shore* (London 1977) 51-87 [CBA Research Report 18].
Modderman, P. J. R., Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Over- en Neder-Betuwe, *OML* 30 (1949) 66-93.
—, De bewoonbaarheid van het rivierkleigebied in de loop der eeuwen, *Tijdschrift van het Kon. Ned. aardrijksk.gen.* 72 (1955) 30-38.
—, en C. Isings, Een grafveld uit de Romeinse tijd op de Gaalse heide, gem. Schayk (N.Br.), *BROB* 10-11 (1960-1961) 318-346.
—, A Native Farmstead from the Roman Period near Kethel, Municipality of Schiedam, Province of South Holland, *BROB* 23 (1973) 149-158.
Muller, Fz., S., Verslag van de opgravingen van Romeinsche oudheden te Vechten in de jaren 1892-1894 (speciaal Utrecht schip), *Verslag Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (1895), 129-142, 160-161, pl. 4, 5.
Müller-Wille, M., Eine niederrheinische Siedlung der vorrömischen Eisenzeit bei Weeze-Baal, Kreis Geldern, *BJ* 166 (1966) 379-432.
—, Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter, *BROB* 20-21 (1970-1971) 119-248.
Nestor, J., *La fin du monde ancien et les 'barbares'*, XIIIe Congrès international des sciences historiques (Moskou, 1970).
Norkus, J., *Die Feldzüge der Römer in Nordwestdeutsch-*

land in den Jahren 9-16 n. Chr. von einem Soldaten gesehen (Hildesheim 1963).

Oelmann, F., Gallo-römische Strassensiedlungen und Kleinhausbauten, *BJ* 128 (1923) 77-97.

—, Ein gallo-römischer Bauernhof bei Mayen, *BJ* 133 (1928) 51-140; met appendix van H. Mylius: Zu den Rekonstruktion des Hauptgebäudes im gallorömischen Bauernhof bei Mayen, 141-152.

Ort, A., *Oude wegen en landweren in Limburg en aangrenzende gewesten* (Leiden 1884).

Peddemors, A., Die archäologischen Funde aus dem 'Land van Maas en Waal', 1, *BROB* 28 (1978 ter perse).

Peters, P., Romeinsche villa bij Overstenhof, Schaesberg, *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 58 (1922) 103-118.

—, Romeinsche villa te Bovenste Caumer, Heerlen, *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 66 (1930) 189-199.

—, Romeinsche vondsten te Heerlen, *De Maasgouw* 53 (1933) 13-17, 32-34.

Peters, W. J. Th., L. J. F. Swinkels en E. M. Moorman, Die Wandmalereien der römischen Villa von Druten und die Frage der Felderdekoration in den europäischen römischen Provinzen, *BROB* 28 (1978 ter perse).

Petrikovits, H. von, *Das römische Rheinland; archäologische Forschungen seit 1945* (Keulen-Opladen 1960) [*BJ* Beiheft 8].

—, Arminius, *BJ* 166 (1966) 175-193.

—, *Die römischen Streitkräfte am Niederrhein* (Düsseldorf 1967) [Kunst und Altertum am Rhein 13].

—, Fortifications in the North-Western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A.D., *Journal of Roman Studies* 61 (1971) 178-218.

—, Beiträge zur Geschichte des Niedergermanischen Limes, in: J. E. Bogaers en C. B. Rüger, *Der Niedergermanische Limes* (Keulen 1974) 9-29.

—, Kleinstädte und nichtstädtische Siedlungen im Nordwesten des römischen Reiches, in: *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters, Siedlungsform – Wirtschaftliche Funktion – soziale Struktur* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 1977) 86-135.

Pfitzner, W., *Geschichte der römischen Kaiserlegionen von Augustus bis Hadrianus* (Leipzig 1881).

Piganiol, A., Leçon inaugurale au Collège de France, 6 mai 1942, in: *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol* (Parijs 1966) 27-46.

Poel, J. M. G. van der, De landbouw in het verste verleden, *BROB* 10-11 (1960-1961) 125-194.

—, De landbouw in de Romeinse tijd, *Het Land van Herle* 14 (1964) 77-82.

Poelman, J. N. B., Over de naam Kesteren, *Van scherven en schrifturen* (Culemborg 1977) 49-56 [uitgave van de Historische Kring Kesteren en Omstreken].

Pons, L. J., S. Jelgersma, A. J. Wiggers en J. D. de Jong, Evolution of the Netherlands Coastal Area during the Holocene, *Verh. Kon. Ned. geol. mijnbouwk. gen.* 21-22 (1963) 197-208.

Presser, J., Amerika, van kolonie tot wereldmacht (Amsterdam/Brussel 1965) [Elsevier Pocket B1].

Raaf, H. K. de, C. G. A. Morren en B. H. Stolte, De Romeinse nederzetting bij Zwammerdam en het probleem van 'Nigropullo', Zuid-Holland, *BROB* 8 (1957-1958) 31-81.

Remouchamps, A. E., Opgraving van een Romeinsche villa te Ubachsberg, *OML* 4 (1923) 64-77.

—, *Opgravingen te Vechten (1922-1926)* (Utrecht 1928). bosch (L.), *OML* 6 (1925) 41-77.

—, *Opgravingen te Vechten* (1922-1926) (Utrecht 1928). Tevens toegevoegd aan *Verslag Provinciaal Utrechtsch genootschap* 1928.

—, Opgraving van Romeinsche gebouwen te Stein, *OML* 9 (1928a) 4-9.

Reusch, W., *Augusta Treverorum; Rundgang durch das römische Trier* (Trier 1965⁶).

Richmond, I. A., *Roman Britain* (repr. Harmondsworth 1970) [The Pelican History of England 1, first published 1955].

Rivet, A. L. F. (red.), *The Roman Villa in Britain* (Londen 1969).

Roeren, R., Zur Archäologie und Geschichte Südwestdeutschlands im 3. bis 5. Jahrhundert n. Chr., *Jahrb. Röm.-germ. Zentralmus., Mainz* 7 (1960) 214-294.

Roos, A. G., Quo tempore exarata sit tabella emptionis in Frisia nuper reperta, *Mnemosyne* n.s. 46 (1918) 201-215.

Roosens, H., Laeti, Foederati und andere spatrömische Bevölkerungsniederschläge im Belgischen Raum, *Die Kunde* n. Folge 18 (1968) 89-109.

—, Stokkem: Romeinse bouwfragmenten, *Archeologie* 1969) 84-86.

—, en G. V. Lux, *Een Gallo-Romeinse tumulus te Eben-Emael-Kanne* (Brussel 1970) [Archaeologia Belgica 121].

Rüger, C. B., *Germania Inferior; Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit* (Keulen/Graz 1968) [*BJ* Beiheft 30].

Russel Robinson, H., *The Armour of Imperial Rome* (Londen 1975).

Salomonson, J. W., *Terrena Vasa, Romeins aardewerk als bron van informatie voor historicus en archeoloog* (Bussum 1969).

Sarfatij, H., Friezen – Romeinen – Cananefaten (I-III), *Holland* 3 (1971) 33-47, 89-105, 153-179.

—, Opgravingen op de Woerd in Valkenburg (Z.-H.), *Spiegel Historiael* 10 (1975) 242-247.

—, Valkenburg (Z.-H.) – Excavations at De Woerd (Praetorium Agrippinae?) in 1972, a preliminary report, *Studien zu den Militärgrenzen Roms* 2 (1977) 159-167.

Schermer, A., Geestmerambacht, *West-Frieslands Oud en Nieuw* 35 (1968) 212-228.

—, Geestmerambacht II, *West-Frieslands Oud en Nieuw* 36 (1969) 172-190.

Schimmer jr., E. L., De Romeinse waterputten te Velsen, *Westerheem* 28 (1979) 109-116.

Schleiermacher, W., *Der römische Limes in Deutschland; ein archäologischer Wegweiser für Autoreisen und Wanderungen* (Berlijn 1961).

Schönberger, H., Valkenburg Z.H.: Praetorium oder Fabrica?, *Germania* 57 (1979) 135-141.

Schur, W., *Die Orientpolitik des Kaisers Nero* (Leipzig 1923) [*Klio* Beiheft 15].

—, Untersuchungen zur Geschichte der Kriege Corbulo's, *Klio* 19 (1925) 75-96.

Slofstra, J., *Staatsvormingsprocessen in 'Barbaars Europa'* (1979) [tekst van een voordracht; zal in *BROB* verschijnen: 29 (1979)?].

Spann, W. A., De 'Eversberg' te Millingen aan de Rijn, *Numaga* 19 (1972) 66-73.

Sprenger, J., Beknopt overzicht der voor- en vroeghistori-

sche oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht, *OML* 29 (1948) 15-42.
Sprey, W., *Tacitus over de opstand der Bataven* (Groningen/Djakarta 1953).
Stein, E., *Römische Beamte und Truppenkörper in Deutschland* (Wenen 1932/Amsterdam 1965).
Stiboka 1965, *De bodem van Nederland. Toelichting bij de bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000, samengesteld door de Stichting voor bodemkartering*, Wageningen.
Stieren, A. (red.), *Die Funde von Haltern seit 1925* (Münster 1943) [Bodenaltertümer Westfalens 6].
Stolte, B. H., De Romeinsche wegen in het land der Bataven en de Tabula Peutingeriana, *Tijdschr. Kon. Ned. aardrijksk. genootsch.* 55 (1938) 700-716.
—, De oudste bewoners van West-Brabant, *Jaarboek 'De Ghulden Roos'* 18 (1958) 24-27.
—, De zuidelijke weg van de Tabula Peutingeriana door het land der Bataven, *BROB* 9 (1959) 57-67.
—, De gegevens der antieke schrijvers over de Franken en hun interpretatie, *Mededelingen Naamkunde* 37 (1961) 1-30.
—, Brabant in de Romeinse tijd, *Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen* 2 (1961a) 9-29.
—, De Nederlandse plaatsnamen uit de Romeinse tijd, *Mededelingen Naamkunde* 39 (1963) 83-100.
—, en J. E. Bogaers, Nogmaals: Adjutor, de Canninefaat, *Westerheem* 6 (1957) 90-92.
Stuart, P., Votum Pium; goden en hun vereerders in Romeins Nijmegen, *Numaga* 13 (1966) 203-212.
—, *Nehalennia* (Amsterdam 1970) [A.O.-reeks 1340].
Stuurman, P., Streepbandaardewerk in de omgeving van Den Haag, *Westerheem* 14 (1965) 91-97.
—, Roman Period Pottery from the Zichtenburg Town Development Scheme, The Hague, *BROB* 18 (1968) 163-174.
Tent, W. J. van, Excavations along the Limes, *BROB* 23 (1973) 123-134.
—, De landschappelijke achtergronden, *Spiegel Historiael, Dorestadnummer* 13 (1978) 205-214.
—, A Native Settlement at Jutphaas, Municipality of Nieuwegein, *BROB* 28 (1978a ter perse).
Teunissen, D., Enkele gebeurtenissen uit het leven van de Romeinse veldheer Drusus in het licht van enige nieuwe geologische gegevens uit oostelijk Gelderland, *Westerheem* 29 (1980) 321-334.
—, en H. Teunissen-Van Oorschot, *Een palynologisch onderzoek aan een bodemprofiel in het Lathumse Broek,* Rapport Afd. Biogeologie, Faculteit Wis- en Natuurkunde, Katholieke Universiteit Nijmegen (febr. 1980).
Thevenot, E., *Sur les traces des Mars Celtiques (entre Loire et Mont-Blanc)* (Brugge 1955) [Dissertationes Archaeologicae Gandenses 3].
Timmers, J. J. M., Romeins Maastricht, *BKNOB* 6de ser. 14 (1961) 97-108.
—, Traiectum Romanum, *De Maasgouw* 83 (1964) 33-42, 171-176.
—, De ambachtelijke kunst, *Het Land van Herle* 14 (1964a) 83-88.
—, *Spiegel van de Romeinse beschaving* (Heerlen 1966).
Trier, B., *Das Haus im Nordwesten der Germania Libera* (Münster 1969) [Veröffentlichungen der Altertumskommission im Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde 4].
Trimpe Burger, J. A., Neolithische en Romeinse bewoningssporen te Haamstede, in: *Tweede Oudheidkundig Eilandsymposion te Middelharnis* 1957 (stencil).
—, Het oudheidkundig bodemonderzoek in Zeeland, *Zeeuws tijdschrift* 8 (1958) 68-78, 117-128.
—, Beknopt overzicht van het oudheidkundig bodemonderzoek in het Deltagebied, *BROB* 10-11 (1960-1961) 195-209.
—, Romeinse tijd, *Zeeuws tijdschrift* 16 (1966) 73-74.
—, Archeologisch nieuws uit Zeeland over de jaren 1968/1969, *Zeeuws tijdschrift* 20 (1970) 1-8.
—, Zeeland in de Romeinse tijd, *Gids Nehalennia Tentoonstelling* (1971) 45-54.
—, The Islands of Zeeland and South-Holland in Roman Times, *BROB* 23 (1973) 135-148.
Tummers, P. L. M., Wat is er overgebleven van de taal der Romeinen, *Het Land van Herle* 14 (1964) 123-127.
Ulbert, G., Die römischen Funde von Bentumersiel, Zeugnisse für die Anwesenheit römischer Truppen zu Beginn des 1. Jahrhunderts n. Chr. an der unteren Ems und für den römisch-germanischen Handel in der mittleren Kaiserzeit, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 12 (1977) 33-65.
Vanderhoeven, M., De terra sigillata te Tongeren, de Italische terra sigillata (I), *Helinium* 7 (1967) 32-64.
Verbeek, A., Spuren der frühen Bischofskirchen in Tongeren und Maastricht, *BJ* 158 (1958) 346-371.
Verhulst, A. E., An Aspect of the Question of Continuity between Antiquity and Middle Ages: the Origin of the Flemish Cities between the North Sea and the Scheldt, *Journal of Medieval Studies* 3 (1977) 175-206.
—, Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw, in: L. Voet, G. Asaert, H. Soly, A. Verhulst, F. de Nave en J. van Roey, *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw, topografische studie rond het plan van Vergilius Bononiensis 1565* (1978) 13-40.
Verlinden, C., De Frankische kolonisatie, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1 (Utrecht enz. 1949) 215-251.
Vermaseren, M. J., La pénétration des cultes orientaux dans les Pays-Bas romains, *Revue arch. de l'Est et du Centre-Est* (1954) 105-132.
—, Drie zilveren kommetjes uit Beek bij Nijmegen, *Numaga* 3 (1956) 83-94.
Verwers, G.J., *Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit* (Leiden 1972).
Verwers, W. J. H., Roman Period Settlement Traces and Cemetery at Wijk bij Duurstede, *BROB* 25 (1975) 93-132.
—, en G. A. C. Beex, *Archeologische kroniek van Noord-Brabant, 1974-1976* (Eindhoven 1978) [Bijdragen tot de de Studie van het Brabants Heem 17].
Vollgraff, C. W., Eene Romeinsche koopacte uit Tolsum, *De Vrije Fries* 25 (1917) 71-101.
—, De dijk van Drusus, *Meded. Kon. Ned. Ak. Wet., afd. letterk.* (1938) 555-576.
—, De moles van Drusus, *Meded. Kon. Ned. Ak. Wet., afd. letterk.* (1939) 141-143.
Vons, P., The Identification of Heavily Corroded Roman Coins Found at Velsen: an attempt at a closer dating of the early Roman settlement 'Velsen I', *BROB* 27 (1977) 139-163.
Vries, D. de, The Early History of Aardenburg to 1200, *BROB* 18 (1968) 227-260.
Waals, J. D. van der, *Prehistoric Disc Wheels in the Ne-*

therlands (Groningen 1964).
—, Early Ceramics in the Netherlands: Two Problems, in: F. R. Matson (red.), *Ceramics and Man* (Chicago 1965) 124-139.
Wacher, J. S. (red.), *The Civitas Capitals of Roman Britain* (Leicester 1966).
Waele, F. J. de, *Noviomagus Batavorum (Romeinsch Nijmegen)* (Nijmegen/Utrecht 1931).
Waterbolk, H. T., Hauptzüge der Eisenzeitlichen Besiedlung der nördlichen Niederlande, *Offa* 19 (1962) 9-46.
—, Walled Enclosures of the Iron Age in the North of the Netherlands, *Palaeohistoria* 19 (1977) 97-172.
—, en J. W. Boersma, Bewoning in vóór- en vroeghistorische tijd, in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 13-74.
Weerd, H. van de, *Inleiding tot de Gallo-Romeinsche archeologie der Nederlanden* (Antwerpen 1944).
Weerd, M. D. de, The Date of Valkenburg I Reconsidered: the reduction of a multiple choice question, *Ex Horreo (bundel opgedragen aan W. Glasbergen)* (Amsterdam 1977) 225-289 [Cingula 4].
—, Römerzeitliche Transportschiffe und Einbäume aus Nigrum Pullum/Zwammerdam (Z.H.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms* II (1977a) 187-198.
—, Ships of the Roman Period at Zwammerdam/Nigrum Pullum, Germania Inferior, *CBA Research Report* 24 (1978) 15-21.
—, Het archeologische onderzoek en de Zwammerdamse schepen, *Verantwoording actie tot behoud Romeins schip Zwammerdam, januari 1974* (folder uitgegeven door het Comité van Aanbeveling tot Behoud van het Romeinse Schip te Zwammerdam, voorjaar 1979).
—, en J. K. Haalebos, Schepen voor het opscheppen, *Spiegel Historiael* 8 (1973) 386-397.
Wenskus, R., *Stammesbildung und Verfassung; das Werden der frühmittelalterlichen gentes* (Keulen/Graz 1961).
Wes, M. A., *Das Ende des Kaisertums im Westen des römischen Reichs* ('s-Gravenhage 1967).
Wigcherink, N., Graven naar graven, *Van scherven en schrifturen* (Culemborg 1977), 21-28 [uitgave van de Historische Kring Kesteren en Omstreken].
Wightman, E. M., *Roman Trier and the Treveri* (Londen 1970).
Willems, W. J. H., A Roman Kiln at Halder, *Ex Horreo (bundel opgedragen aan W. Glasbergen)* (Amsterdam 1977) 114-129 [Cingula 4].
—, Arnhem-Meinerswijk, een nieuw castellum aan de Rijn, *Westerheem* 29 (1980) 334-347.
—, Castra Herculis, een Romeins castellum bij Arnhem, *Spiegel Historiael* 15 (1980) 665-671.
Wijngaarden-Bakker, L. H. van, Dierenresten uit het castellum te Zwammerdam, *Helinium* 10 (1970) 274-278.
Wynia, S. L., 'Aco-bekers' uit Nijmegen, *Archeologie en Historie (bundel opgedragen aan H. Brunsting)* (Bussum 1973) 393-398.
—, De laat-Romeinse tijd, *Noviomagus, Op het spoor der Romeinen in Nijmegen,* gids tentoonstelling Rijksmuseum G. M. Kam (Nijmegen 1979) 64-68.
IJzereef, G. F., *Bronze-Age Animal Bones from Bovenkarspel* (ter perse) [Nederlandse Oudheden 10].
Zadoks-Josephus Jitta, A. N., The Late-Roman Gold Hoard of Beilen II: The Coins, *Palaeohistoria* 4 (1955) 103-111.
—, Dionysos in Amber, *BABesch* 37 (1962) 61-66.
—, en W. A. van Es, *Muntwijzer voor de Romeinse tijd* ('s-Gravenhage 1962).
—, W. J. T. Peters en W. A. van Es, *Roman Bronze Statuettes from the Netherlands* I-II (Groningen 1967-1969).
—, en W. J. Th. Peters, Three Roman bronze statuettes from Ede and Bennekom (Gelderland), *BROB* 26 (1976) 163-167.
Zagwijn, W. H., De ontwikkeling van het 'Oer-IJ'-estuarium en zijn omgeving, *Westerheem* 20 (1971) 11-18.
Zahn, E., Die Porta Nigra in Trier, *Antike Welt* 2 (1971) 21-32.
Zeist, W. van, Prehistoric and Early Historic Food Plants in the Netherlands, *Palaeohistoria* 14 (1968 (1970)) 41-173.
—, Palaeobotanical Studies of Settlement Sites in the Coastal Area of the Netherlands, *Palaeohistoria* 16 (1974) 223-371.
Zippelius, A., Zur Frage der Dachkonstruktion bei den Holzbauten von Haithabu, *Berichte über die Ausgrabungen von Haithabu* 1 (1969) 61-72.
Zwikker, W., *Studien zur Markussäule*, 1 (Amsterdam 1941) [Archaeologisch-historische bijdragen 8].

Register

Verantwoording illustraties

Bildarchiv Rheinisches Landesmuseum, Bonn: 58
Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen: 46
Centrale Fotodienst der Rijksuniversiteit, Groningen: 21
R. J. Demarée, Leiden: 72, 167, 194
Fries Museum, Leeuwarden: 206
Instituut Oude Geschiedenis en Archeologie, Nijmegen: 56
Foto I.P.P., Amsterdam: 17, 89, 90, 91, 200
Koninklijk Penningkabinet, Den Haag: 5, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19-40
Foto Lahaye, Maastricht: 195
Dick Letema, Amstelveen: 12, 42-45, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 60-63, 67, 70, 73, 75, 81, 87, 88, 93, 96, 97, 98, 108, 110, 114-118, 120-122, 125, 126, 128, 130, 131, 134-139, 141-143, 145, 159, 161, 162, 172-176, 191, 205
Provinciaal Oudheidkundig Museum, Utrecht: 198, 199
Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort: 1, 3, 4, 6, 47, 54, 64-66, 69, 74, 78, 80, 82, 83, 92, 94, 102, 104, 107, 109, 111, 119, 124, 127, 129, 132, 133, 140, 144, 146, 147, 149, 150, 153-156, 160, 163, 164, 168, 170, 177-179, 183, 185, 189, 190, 193, 203, 204, 207, 208-210
Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen: 53, 59, 68, 95, 122, 182, 184, 186, 192, 196, 197, 201, 202
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: 9, 41, 77, 85, 86, 151, 157, 158, 165, 166, 169, 171, 180, 181, 187, 188